

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

of history

№2 (105)

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ISSN 1563-0269; eISSN 2617-8893

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 2 (105) маусым

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күәлік № 16495-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Қартаева Т.Е., т.ғ.к., профессор (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)
e-mail: tarihhabarshy@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор – ғылыми редактор (Қазақстан)
Ноғайбаева М.С., т.ғ.к., доцент – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Әлімғазинов Қ.Ш., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Жұматаев Р.С., PhD, доцент (Қазақстан)
Жұматай Ғ.Б., т.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Қалыш А.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Миша Майер (Misha Meyer) – профессор, Эберхард Карл атындағы Тюбинген университеті Ежелгі тарих институты директоры (Германия)
Юлай Шамильоглу (Yulai Shamiloglu), Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

Уямо Томохико (Uyamo Tomohiko), профессор, Хоккайдо университеті славян-еуразиялық зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері (Жапония)
Ожал Огуз (Ozhal Oguz), академик, Түркия ЮНЕСКО ұлттық комиссиясының президенті (Түркия)
Мехмет Шахингоз (Mehmet Shalingoz), профессор, Гази университеті (Түркия)
Гзавье Аллез (Xavier Hallez), Әлеуметтік ғылымдар институтының профессоры (Франция)
Тишкин А.А., Алтай мемлекеттік университетінің профессоры (Ресей)
Петер Финке (Peter Finke), профессор, Цюрих университетінің профессоры, Этнология институтының директоры (Швейцария)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Еркембек Б.Б., оқытушы (Қазақстан)
Әлібеков С.Б., оқытушы (Қазақстан).

Тарих сериясы Отан тарихы, Дүниежүзі тарихы, деректану, тарихнама, археология, этнология, түрік халықтарының тарихы, тарихи тұлғалар, мұражай ісі, мұрағаттану бағыттарын қамтиды.

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ
Science Index

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гүлмира Шаққозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Авторлық редакциямен жарыққа шықты

Пішімі 60x84/8. Көлемі 19,0 б.т.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында
басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

Abdul Rahim Rahmani^{1*} , **Shirali Samimi²**

¹Kabul University, Afghanistan, Kabul

²Bamiyan University, Afghanistan, Bamiyan

*e-mail: abdulrahimrahmani515@gmail.com

STUDY OF WOMEN ROLE IN INDIA UNDER MANU LAW

During the ancient time in India, there was no comprehensive book about law, only (Dharma-Shastra) by Brahmins which used the households and the lives of the people that were the most ancient law which can introduce the task of every cast, the Dharma-Shysters, consisting about all of 2685 poems that the History of that concern to 1200 B.C. This law at the first was only for Brahmas at least slowly accepted by every one of Hindu people. An ethical code with the cast system is a necessary and necessity rule. If the cast discipline was collapsed the ethical discipline also had fallen from the role. This law has two points: first of that was the commemoration of the Bahrainis, the second was respectable of the cow, and also the childbearing was another side of this law. In Manu's law, the perfect family should stand by three-pillar, Husband, wife, and son. According to education and wealth, according to the sati tradition, women who adopted this rule, Indians paid attention to their correctness and dialogue, according to Huang Zhuang's theory, Indian women are responsible for their cleanliness, carelessness in dress, attention to embellishment of appearance. The best view of people and the game of chess comes through religious holidays.

Key words: Dubois, Sati, Brahmin, Gateau, Durga, Arthashastra.

Абдул Рахим Рахмани^{1*}, Шерали Самими²

¹Кабул университеті, Ауғанстан, Кабул қ.

²Бамиян университеті, Ауғанстан, Бамиян қ.

*e-mail: abdulrahimrahmani515@gmail.com

Ману заңы бойынша Үндістандағы әйелдер рөлін зерттеу

Ежелгі Үндістанда құқық туралы толық кітап болған жоқ, тек үй шаруашылығы мен адамдардың өмірін пайдаланатын брахмандардың (Дхарма-Шастра) әрбір кастаның міндетін енгізе алатын ең көне заң болған Дхарма-Шистерс, шамамен 2685 өлеңнен тұрады, бұл тарих біздің дәуірімізге дейінгі 1200 жылға қатысты. Бұл заң алғашында тек Брахмалар үшін ғана болды, кейіннен әрбір үнді халқы баяу қабылдады. Касталық жүйесі бар этикалық кодекс – бұл қажетті және қажетті ереже. Шәкірт құлдыраса, этикалық тәртіп те рөлден құлдырады. Бұл заңның екі тармағы бар: біріншісі – Бахрейндіктерді еске алу, екіншісі – сиырды құрметтеу, сондай-ақ бала туу – бұл заңның басқа жағы. Ману заңында мінсіз отбасы үш тіректен тұруы керек: күйеуі, әйелі және ұлы болуы керек. Бұл жүйеде барлық құқықтар ерлерге, әсіресе жоғарғы тапқа (Брахма) тиесілі. Білімі мен байлығына қарай, сати дәстүрі бойынша бұл ережені қабылдаған әйелдер үндістер олардың дұрыстығына, диалогқа түсуіне мән берген, Хуан Чжуан теориясы бойынша үнді әйелдері өздерінің тазалығына, киінудегі ұқыпсыздығына, сыртқы келбетін әшекейлеуге мән берген. Адамдардың ең жақсы көрінісі және шахмат ойыны діни мерекелер арқылы келеді.

Түйін сөздер: Дюбуа, Сати, Брахман, Гато, Дурга, Артасастра.

Абдул Рахим Рахмани^{1*}, Шерали Самими²

¹Универстет Кабула, Афганистан, г. Кабул

^{1,2} Бамиянский университет, Афганистан, г. Бамиян

*e-mail: abdulrahimrahmani515@gmail.com

Изучение роли женщин в Индии при законе Ману

В древние времена в Индии не было исчерпывающей книги о законах, только (Дхарма-Шастра) брахманов, которые использовали домохозяйства и жизнь людей, которые были, самый древний закон, который мог представить задачу каждой касты, Дхарма-Шистерс, состоящий примерно из 2685 стихотворений, относящихся к 1200 г. до н.э. Этот закон поначалу был только для Брахманов, по крайней мере, постепенно принимался всеми индуистами. Этический кодекс

при кастовой системе является необходимым и обязательным правилом. Если брошенный ученик терял сознание, этическая дисциплина также падала из роли. Этот закон имеет два пункта: во-первых, это поминование брахманам, во-вторых, почитание коровы, а также деторождение было другой стороной этого закона. Согласно закону Ману, совершенная семья должна состоять из трех столпов: мужа, жены и сына. Согласно образованности и богатству, согласно традиции сати, женщины, принявшие это правило, индийцы обращали внимание на свою правильность и диалогичность, согласно теории Хуан Чжуана, индийские женщины несут ответственность за свою чистоту, небрежность в одежде, внимание к приукрашиванию внешности. Лучшее представление о людях и игре в шахматы открывается через религиозные праздники.

Ключевые слова: Дюбуа, Сати, Браммин, Гато, Дурга, Артахашастра.

Introduction

The cause of disturbance and disorder between people and humans according to their desires is the finding of the gain of their benefits. In this regard, the law is needed to regulate society. During ancient times in Indian society, there was no specific law, only religious law that was under the title of Dharma Shastra. It was originally made for the upper class of Indian society, but was later accepted by all classes. The history of that refers back to one thousand two hundred BC, which is known as the Manichaeen Code, I researched for the study of women's role in that law in Indian society. According to the Manu Code of the Indians, which is a law based on the strong foundations of the so-called patriarchal system and deprived all women of any privileges. In this system, all rights belong to men, especially for the upper class (Brahma). This included different cases of long marriage and taking romantic names for the husband. According to education and wealth, according to the sati tradition women accepting this rule, Indians paid attention to their correctness and their dialoged, according to Huang Chuang's theory, Indian women are responsible for their cleaning, neglect of clothes, attention to beautifying appearance, A better view of the people and the game of chess is through religious celebrations. At the end, suggestions and a list of sources are gathered.

Materials and methods

People for the continuation of their lives, have to respect the social values of the situation, so they need to save the social order and not be disturbed by it. The position of women in this essay are clear that the status of women in relation to the inferiority of men, which is known as the Manuscript Code, has many warnings about the legal deprivation of women and inequality of privileges with men. For example, minor marriages, adherence to sati tradition, respect for cows, women should always have child bearing

that is only a son, not a daughter. In this research paper, I wanted to clarify the same points. Although there are many methods for researching, especially in this article (studying the Status of Women in the Law of Manu in India), I have used the library method, and I have done this research by using of authoritative books, journals and documents. There may have been research on the status of women in Indian law and other parts of the region, but this is a new study in Afghanistan and no research has been done till now.

Results and Discussion

The situation of women in India

In terms of privilege, equality between men and women is considered to be much more in the cities, but in rural and remote areas it is considered wrong for women. Even among urban families, there are also some differences between men and women. Some families have planned, according to the rules, the male domination of their family there is very big problem among Indian families which is burning or burying the dead (Todd, 1383: 125). Gender inequality that deprives women of activities and rights through the patriarchal system, such as appearing in public areas, marriage during childhood, respecting and accepting the sati tradition, is one of the most annoying oppressions of women in India. It is the jewelry that the bride's family pays to the groom or if they do not have a son (Goodwin, 1383: 116).

Every person has their own expectations and attempts to violate the rights of others in order to achieve their dreams. There is no doubt that the law is needed to prevent this activity, so in ancient India people solved their problem by making a comprehensive law that was named the Shastra law (Bashm, 1394: 165).

According to Gandhi: single men had no position in the class and cast, marriage was forced, and marriage was not happy with the consent of the parties. However, marriage at a young age acted as

a strong barrier to premarital relationships. That is, premarital relationships that led to adultery were forbidden. That is, according to Gandhi, premarital relationships that had a physical origin, (Durant, 1384: 315). Prostitution took place only in temples, in the name of the (holy women) whose duty was to dance, sing, and entertain the Brahmins. Various forms of marriage are permitted by Manu, which is morally permissible:

1. Marriage through kidnapping a girl had an aspect of introduction.

2. Marriage after falling in love with a girl, who had the lowest rank.

3. The best marriage was to buy a bride.

4. Marriage by agreement of the parties.

5. Marriage on the part of the parents, in full observance of the Manu law, was a proper and wise marriage and had some conditions such as (marriage within the class).

6. It is permissible for several women, one of whom is from their own class, but the Manu system has considered one better. The history of the Manu system dates back to 1200 BC (Nasiri, 1383: 43).

A contemporary American sociologist named William F. Akbarn commented on the marriage that he has enough information about women and their situation: The purpose of family forming is to perform six vital functions for a small community and a large community. Production for survival, protection and maintenance of property in difficult conditions of socialization, where the child is first introduced to social values, norms, and beliefs. Monitoring and controlling sexual behavior that has two states Legitimate and illegitimate is the compassion of lovely (warm relations) and the preparation of the social base means determining the position in the classes (Ghazdanlu, 1388: 37).

The wife should love her husband, the husband should also support his couple in his life, the patriarchal system was dominant among the Hindus, every father's word was a guide for the family and was respectable for them, and Hindus believe that a woman is lovable despite being lovable. The situation of women in India has not been good. The concept of women was founded on shame, invaders and deviants of men from the right way to the left way, and slaves. Although the code of Manu says the lady's life should be under the care of her father, husband, and child, and her soul is in the service of her husband. She cooks and eats after her husband and children (finally all of them). A wife should always seek the pleasure of her husband. A wife who disobeys her husband's orders will become a jackal in the next reincarnation, despite the fact that the

female gods worshipped Rami. Shiva and Vishnu is worshiped by his wives, a kind mother named Uma was worshiped by a parrot (An Tanovah, 1391: 34).

As many feminists deplore, the debates on gender equity of the last decades have not been able to displace the patriarchal discourse of mainstream society. Ratna Kapur regrets that "despite the legal victories over the years, the social, political, and economic status of women has shown remarkably little improvement" (Kapur 2012: 341).

It is as if Manu's law was still very present in the collective un-conscious of large sections of Indian society. According to Article 147 of the *Manusmriti*, a woman should never be *outside the custody of a male family member*: "By a girl, by a young woman, or even by an aged one, nothing must be done independently, even in her own house" (Bühler 1886: Article 147). Terms used today vary according to community and region. A woman is seen as the property of her future in-laws (Hindi: *paraya dhan*). Until marriage she is under the protection of her family (Hindi/Urdu: *hifazat*, Bhojpuri: *rakhval*, cf. the Bhojpuri-song in (Jassal 2012: 8-9). The Hindi/Urdu term 'amanat' refers to the mutual obligation of trust in a hierarchical relationship (Rajshree Chandra, CSDS Fellow, interviewed on 27 May 2013). This illustrates that the dependency of women on the men of the family, and their lack of autonomy is considered the norm in Indian society.

Women don't have the right to wealth and education

Only aristocratic women and prostitute families in temples could be educated. The Indians did not like reading and writing for women, and literacy reduced women's attractiveness to men. According to them, women should only serve men. Knowledge of what adornment and value were not for women. In the Vedas has always been a sin for women, in the book of Mahabharata, it is believed that women who know the Vedas are the origin of sedition. Manu's law does not consider the three men worthy of the wealth they were:

1. Spouse.

2. Boy.

3. Slave (Durant, 1384: 315).

Whatever these three people find belongs to their fathers and masters, they can only keep the dowry and gifts that the women received at the wedding. If the prince gets the throne as a child, his mother can take his position as ruler, the power of divorce was in the hands of the man, and he could divorce the woman in case of transgression. The man could be aggressive in the case of the woman drinking wine, but at parties first of all, food is given to pregnant

women, brides, and maidens. Although women did not have the right to give orders as partners, they did have the right to rule over their children in the status of motherhood. Having many children was a source of respect and honor for a mother. It is stated that mothers should be respected a thousand times more than fathers. In epic times, women were pressured to unveil, and forced to wear veils, greet a man from another wife, or have a guest talk with a housewife, something inappropriate and ugly. It was far from human dignity.

Women's acceptance of the sati tradition

When the Hindus died, they were thrown into the fire and burned. After her husband's death, his wife was called a widow. The privileged ones considered it more. These women threw their widows into the fire and reduced themselves to ashes, and the same custom was called sati in English (Suttee). Elsewhere, drawing Sati (Nasiri, 1383: 47).

The Vedas consider this rule to be the indigenous and customary role. The Rogue book of Rig Vedas states that the custom was modified and that the widow was content to lie on the wood for only a few moments before burning her husband's body, but the Hindu Bible called the Mahabharata states that this custom has been restored to its original state without any occupation (excess or quantity), of which there are many examples, where the honest widow does not intend to survive after the death of her husband. That is why she enters the fire with pride. This is in fact a ritual of sacrifice in the fire against her husband's fidelity. Which caused disorders in the subsequent bodies of the husband. When Alexander captured Puros on the east bank of the Jahiem River, sati was practiced in India, and the Katai a Punjabi tribe, enacted sati to prevent the husbands from being poisoned by their wives (Renow, 1380: 14).

They were deprived of all privileges. Addressing men, Manu's code of conduct states: "The nature of women is constantly seeking to deceive men, so men should not even sit alone in solitude with their closest relatives. After marrying a man, a woman always belongs to him." But as communications between India and Europe became stronger, belief in the custom diminished somewhat, and over time it became obsolete in urban centers. All that remained was that Hindu law and policy instructed widows not to remarry, to have their hair cut, and have no intention of doing other things in order to protect their children and engage in good deeds if they rejected the sati system. The majority of the people who preferred this sati practice that time were the upper class of Hindus in the Indian society, the lower classes were the Muslims and the Sikhs who

did not follow these rules. Christianity in Europe are both religions that it was forbidden for women to remarry, they can only do something that is related to good deeds. A number of women, based on their interests, and without any coercion that can take some actions to convey, which memorandums are in the following lists:

1. Minor marriage or marriage at a young age, nothing has passed since the birth of the child that the parents thought of his marriage
2. Prostitution in temples.
3. Accepting the system and laws of Sati. (Durant, 1385: 559).

In this case it can be said that the chastity of the people In India is one of a high degree, and the laws of politeness are very clear from their cultural point of view, perhaps very few women have moral problems, all class groups in India and the lowest possible Classes observe social issues much better than similar social situations in other areas, talking to the opposite sex outside the home is forbidden, even dancing is a religious affair, but excessive contact is considered a shame. Hindu women walk among their people without any fear, Eastern people see only the problem in men, There are many guidelines for men and their reform in Manu law, the health of the social sphere is not only a principle of etiquette but also one of the basic principles of piety. From the above-mentioned issues, it is clear that women due to the existence of a patriarchal system of rights and political, economic, social and cultural privileges in terms of false and distasteful beliefs that the Indian people believe in the law, which is to observe the law or the same law or statute of Manu (Raberts, 1928: 141).

The Indians paid attention to their health.

Hindus are strict about Manu according to Manu law, and after resting at night when they wake up, they must engage in such activity, as the following list:

1. In the morning, every Brahman should wash and clean their bodies.
2. His teeth should be brushed.
3. Serum should be applied to the eyes.
4. Worship their god.

Although, teaching and educating in schools is to conduct and doing good and worthy deeds, which includes cleanliness of the body (Durant, 1392: 320).

Every Indian person should take a bath and wear clean clothes at dawn, because the weather in India is warmer and it is not religiously permissible to wear clothes for more than a day. A Chinese pilgrim named Yuang Chuang 1,300 years ago commented

on Hindu eating: Hindus do not force each other to cleanse, they generally like cleanliness of the body and they realize the importance of cleanliness. They do, they wash their hands before eating, they clean their hands and teeth again after eating, they do not like each other's leftovers, and they use pottery and wood utensils instead of polishing gold, silver, copper, and metal utensils. Even Hindus do not shake hands in the name of greeting when they have not washed their hands. Cleaning is the most active. They use food once with their hands, but the second time they do not use plates or cutlery. The tree in particular uses the four-walled tree, which was used as a quasi-cutting toothbrush today. Brushing twice a day was necessary. Clear principles of hygiene (hygiene) are mentioned in the legal works of the Hindus. All the available rituals were more. In these rituals, the Brahmins used their left hand to wash themselves or their special limbs with water. They should not be made of paper property, and the place of the house should not be defiled by paper. The highest degree of purity and filth have the lowest degree of impurity in Indian society (Rahmani, 1398: 91).

Neglect of clothing

In India, clothes did not have much more cost. Many underlings and ascetics did not like to dress. If people were forced to make clothes, they would flee and emigrate, especially in the south of India. From ancient times, even up to the eighteenth century, and until today, there is a custom in the region (Bali) where men and women did not cover their torsos, covered their children's bodies with beads and rings, the use of leather boots was common among them. It was not. Many men only used a thin piece of cloth to cover themselves, the clothes or clothing of the Rajput people included:

1. Pants with different colors, waist.
2. Put a shawl on your waist.
3. Scarf around the neck.
4. They then wrapped their handkerchiefs around their heads.

Sometimes very thin clothes attract the attention of men in families who, in the end, if they do not pay serious attention to their children, they will be raped by adults and sexual intercourse will be in the minors (Giddens, 1390: 447).

History buffs know that when Muslims entered India, they promoted *Dastar* in those areas, and women wore time-honored silk garments of various colors, known as handicrafts. They wore a sari, which was placed on two shoulders and then tied around the waist, and its height was determined by the woman's height to the ground. So as not to dry

out, women gathered a part of their hair and left the rest open. In the beauty of zinc, more flowers were used. Indian men and women behaved very beautifully and wisely to the extent that the honor of an ordinary Hindu was greater than that of a chic, well-dressed foreign diplomat, according to an Indian scientist named Pir Loti, who could be exalted to the highest degree of perfection. The virtue and beauty of the Aryan people were seen and observed in the first classes of India. Men and women had great art in adorning and matching their appearance, using cosmetics, and although they did not use jewelry to a great extent, they pierced their noses in childhood. A jewel and a ring in the left nostril were the signs of a married woman, and next to it they put a colored dot on their forehead, which was a sign of faith and one of the religious signs, people of every nation in every corner of the world. They are inherently good and bad in all aspects of life. Undoubtedly, the Indian people also had some bad traits. Trust among the people was low, deception and duplicity had reached their peak, they were breaking promises, and they were liars. Yes, Hindus are allowed to lie if, according to Manu rules be with sincerity, Yuan Chuang believes about Hindus, that they are reminded of some of their virtues.

People who live in a society are physically, mentally different, observing social etiquette and observing the principles and rules of social order, with a small number of shortcomings in doing things, Indians are still better at doing things, for example:

1. They do not like deception.
2. They follow through on their promises.
3. They do not take anyone financially unjustly.
4. They act very fairly.
5. They are in favor of justice (Durant, 1392: 323).

Deception and lying were common among the people, but it caused shame. The liar was called (tag), which is the sum of those were tags. In his speech, the Buddha mentioned the games of the promoters of that time, which are very close to today's chess. The game of chess has been so prevalent in ancient societies that most countries with ancient civilizations claim that their original birthplace is their own, but most archaeologists believe that the invention and discovery of the game of chess was born. The wisdom of the Hindus is, the oldest or most primitive form of which is found around 750 AD, and the game has been taken by the Arabs to other parts of the world. In the discoveries of 1924, Sarjan Marshall found chess pieces and beads dating back to 2000 BC.

Religious celebrations

In Indian society, different religious festivals have been held among the people since ancient times. The Holi celebration in honor of the goddess Vassanti, peasant or agriculture day celebrations, and most importantly, wedding celebrations that are held in unison with the enthusiasm of Hindus. In Buddhism, the corpse was left in an open space for use by birds and carnivores, but the corpses of high-ranking people were burned and their ashes were buried in (balls) or (stupa), i.e. in a high place. The Indians, from ancient times, worshipped the goddess of motherhood Celebrate this day (Roberts, 1928: 14).

For the Hindus, cremation was considered a privilege for the dead. In the time of Yuan Chuang in India, the elderly were in favor of killing themselves and welcoming death. With the help of their children and grandchildren, they went into the Ganges Sea and threw themselves into the water to drown and die. Such a death was called a suicide, which was more prevalent among Hindus, and had many supporters. It is much older in the east than in the west, And this suicide of the weak and sick was allowed by the decision to sacrifice in the way of the deity. The Hindus had different ways of committing

suicide, for example, burying themselves in the snow, eating the food of lizards, Ganga, to the extent that fasting in the end result is death. The suicide of the Brahmins was not of the above. The followers of Jain are proud of committing suicide through hunger, and are always trying to destroy themselves like their ancestors.

Conclusion

The right to education, to have wealth or self-sufficiency to get married or participate in religious ceremonies, to own and wear new Venus clothes for taking the care of one's health, to protect the cleanliness of the body and everything, whatever a creature needs and by it everyday problems to survive It is considered a human right that women and men should have, but in the Manu code and letter which was based on patriarchy, it deprives women of their human rights. To do and perform the act of burning alive, otherwise, while he is alive, he should have a hard time and a difficult life, and he should always be in need of others. According to the Manu Code, old men and women should end their lives and drown in the Ganja Sea, which flows near the old city of Qanuj or Konya Kubja (the girl behind the humpback).

References

- An Tanova K (1391). A History of India in the Middle Ages Translated by Mir Hossein Shah, second edition, Kabul: Khawar Publications.
- Bashm Arturollin (1394). Ancient India. Translated by Fereydoun, Badraei and Mahmoud Mosaheb, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Bühler Georg, ed. 1886. The Laws of Manu, Translated, with Extracts from Seven Commentaries. Oxford: Clarendon.
- Durant Will (1384). Defense of India. Tehran: Translated by Mahvash, Gholami Publications of the National Library of Iran.
- Durant Will (1385). East of the Cradle of Civilization. Translated by Ahmad Aram, A., Pashaei, Mir Hossein Arianpour Fourth Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Durant Will (1392). The Civilization of Iran and the Orient. Translated by, Hossein, Kamyab, Mohammad Amin, Alizadeh and Fatemeh, Moayat, fourth edition, Tehran: Behnoud Publications.
- Ghazdanloo Hamid (1388). Familiarity with the basic concepts of sociology. Third edition, Tehran: Ney Publications.
- Giddens Antoni (1390). Sociology. Translated by Manouchehr, Sabouri, Tehran: Ney Publications.
- Good Wayne William (1383). India. Translated by Fatemeh, Shadab, Tehran: Phoenix Publications.
- Jassal Smita Tewari. (2012). Unearthing Gender. Folksongs of North India. Durham: Duke University Press.
- John Morris Roberts (1928). Analytical History of the world from the beginning of the twentieth century. Translated by Manouchehr, Shadan Tehran: Behjat Publications.
- Kapur Ratna. 2012. Hecklers to Power? The Waning of Liberal Rights and Challenges to Feminism in India. In: A. Loomba & R. Lukose, eds. South Asian Feminism. Delhi: Zubaan.
- Nasiri Taybi Mansour (1383). Indian Civilization. Second Edition, National Library of Iran Publications.
- Rahmani Abdolrahim (1398). A History of India from the first civilization to the fourth century AD (3000 BC to 400 AD). Kabul: Jahan-e-Danesh Publications.
- Reno Louis (1380). Literature from India. Translated by Sirush, Zaka, and Tehran: Farzan Publications.
- Todd Louis Paul (1383). The history of civilization and the lives of the people of the world. Translated by Hashem Razi, Tehran: Sokhan Publications.

Ф.Н. Мийманбаева^{1*} , А.Н. Команджаев²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, Россия, г. Элиста

*e-mail: m.fialka58@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ЗАНЯТИЯ НОВОСЕЛЬЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВ ПИШПЕКСКОГО УЕЗДА СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ В Н. XX ВЕКА

Актуальность исследования обусловлена тем, что данная проблема остается недостаточно изученной в историографии. Целью статьи является раскрыть хозяйственное развитие новосельческих сел Пишпекского уезда Семиреченской области в н. XX века на основе анализа статистических и архивных материалов. Методологической основой при написании статьи послужили принципы историзма и объективности с использованием конкретно-исторических методов, в том числе статистического анализа. Были проанализированы материалы переселенческой статистики, собранные в Пишпекском уезде комиссией под руководством П.П. Румянцева, а также работы дореволюционных авторов. Детально рассмотрена социально-экономическая структура новосельческих хозяйств Пишпекского уезда, сделан вывод о том, что русские переселенцы вели зерновое хозяйство. Состав посевов на поливных и неполивных землях был почти одинаков, неодинаковыми были площади посевов культур на них. Возделываемые культуры были разнообразны: сеяли рожь, пшеницу, ячмень, просо, овес, подсолнук, лен, коноплю, картофель, бахчевые культуры, люцерну. Правильного севооборота (озимые – яровые – пар) не существовало. Налицо была хищническая эксплуатация земельных угодий. Переселенцы занимались скотоводством мясо-молочного направления, огородничеством, садоводством. Хозяйство носило натуральный характер. Крестьяне занимались и промыслами, это были кустари и мелкие розничные торговцы, сельскохозяйственные рабочие и батраки. Социальное расслоение в новосельческих селениях только еще начиналось.

Ключевые слова: Семиреченская область, крестьяне-переселенцы, новосельческие хозяйства, земледелие, скотоводство, огородничество, пчеловодство, промыслы.

F.N. Miimanbayeva¹, A.N. Komandzhaev²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Russia, Elista

*e-mail: m.fialka58@mail.ru

The main occupations of new farms in the Pishpek district of the Semirechensk region at the beginning of the 20th century

The relevance of the study is due to the fact that this problem remains insufficiently studied in historiography. The purpose of the article is to reveal the economic development of the new villages of the Pishpek district of the Semirechensk region in the n. XX century based on the analysis of statistical and archival materials. The methodological basis for writing the article was the principles of historicism and objectivity using specific historical methods, including statistical analysis. The materials of resettlement statistics collected in the Pishpek district by a commission led by P.P. Romyantsev, as well as the works of pre-revolutionary authors, were analyzed. The socio-economic structure of new farms in the Pishpek district is considered in detail, it is concluded that the farms that the Russian settlers were engaged in grain farming. The composition of crops on irrigated and non-irrigated lands was almost the same, the areas of crops sown on them were not the same. Cultivated crops were varied: rye, wheat, barley, millet, oats, sunflower, flax, hemp, potatoes, melons, alfalfa were sown. There was no proper crop rotation (winter – spring – fallow). Settlers were engaged in meat and dairy cattle breeding, horticulture, gardening. The economy was natural.

The peasants were also engaged in crafts, they were handicraftsmen and small retailers, agricultural workers and farm laborers. Social stratification in new villages was just beginning.

Key words: Semirechensk region, migrant peasants, new village farms, agriculture, cattle breeding, horticulture, beekeeping, crafts.

Ф.Н. Мийманбаева¹, А.Н. Команджаев²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Б.Б. Городовиков атындағы Калмык мемлекеттік университеті, Ресей, Элиста қ.

*e-mail: m.fialka58@mail.ru

XX ғасырдың басындағы Жетісу облысы Пишпек уезінің жаңа қонысшыларының негізгі шаруашылық түрлері

Зерттеудің өзектілігі бұл мәселенің тарихнамада жеткілікті зерттелмегендігімен байланысты. Мақаланың мақсаты – статистикалық және мұрағаттық материалдарды талдау негізінде XX ғасырдағы Жетісу облысы Пишпек уезінің қоныс аударушы ауылдарының экономикалық дамуын ашып көрсету. Мақала жазудың методологиялық негізі тарихилық мен объективтілік принциптері болды және нақты-тарихи әдістер, соның ішінде статистикалық талдау қолданылды. П.П. Румянцевтің басшылығымен комиссия Пишпек уезінде жинаған қоныс аудару статистикасының материалдары, сондай-ақ революцияға дейінгі авторлардың жұмыстары талданды. Пишпек уезінің қоныс аударушы шаруашылықтарының әлеуметтік-экономикалық құрылымы егжей-тегжейлі қарастырылып, орыс қоныс аударушылары астық шаруашылығын жүргізді деген қорытынды жасалды. Суармалы және суарылмайтын жерлердегі егістіктердің құрамы бірдей болды, олардағы дақылдарды егу алқаптары бірдей болмады. Әртүрлі дақылдар өсірілді: қара бидай, бидай, арпа, тары, сұлы, күнбағыс, зығыр, қарасора, картоп, бақша дақылдары, жоңышқа егілді. Дұрыс ауыспалы егіс (қыстық – жаздық – тыңайту) болған жоқ. Жерді жыртқыш пайдалану айқын болды. Қоныс аударушылар ет-сүт бағытындағы мал шаруашылығымен, бау-бақша өсірумен айналысқан. Шаруашылық натуралды сипатта болды. Шаруалар қолөнермен де айналысты, олардың арасында қолөнершілер және ұсақ бөлшек саудагерлер, ауылшаруашылық жұмысшылары мен батрактар болды. Жаңа қоныс ауылдарындағы әлеуметтік стратификация енді ғана басталды.

Түйін сөздер: Жетісу облысы, қоныс аударушы шаруалар, егіншілік, мал шаруашылығы, бау-бақша шаруашылығы, омарташылық, кәсіпшілік.

Введение

Целью данной статьи является раскрыть структуру хозяйства русского новосельческого крестьянства и его развитие в Пишпекском уезде Семиреченской области, как наиболее заселенном переселенцами из Европейской России.

Проблема хозяйственного развития переселенческих сел в Семиреченской области в н. XX века в литературе недостаточно изучена, ей посвящено немного работ. Выбор дореволюционной литературы по этому вопросу не богат. Выделяются статьи Румянцева П.П. (Румянцев П.П., №9, 1911) и Антонова Д.В. (Антонов Д.В., №7, 1916), в которых авторы на основе обширного статистического материала пытались проанализировать положение переселенческих хозяйств и пробовали прогнозировать пути их развития. Большое место в них было уделено практическим рекомендациям, как исправить то или иное негативное положение вещей, сложившихся в Пишпекском переселенческом районе. По широте использования статистических данных и объективности анализа примыкают к ним и Отчет графа К.К.Палена (Пален К.К., 1910) и работа Н.Е.Недзвецкого (Недзвецкий В.Е., 1913). Большое внимание уделено проблемам переселения и О.А. Шкапский, подчер-

кнувший тесную связь этого вопроса с аграрным развитием в России: «На переселение крестьян в Сибирь, – писал он, – многие возлагают надежды, как на средство разрешить обострившийся в Европейской России аграрный вопрос. Сторонники такого мнения не принимают, однако, во внимание... того, что переселенческий вопрос представляет лишь часть общего аграрного вопроса, а во-вторых, того, что переселение, вследствие столкновения с интересами аборигенов колонизационных районов ведет к возникновению аграрного строя и в Азии, правда, не в такой острой форме, как в Европейской России» (Шкапский Л.А., 1907).

Работы Васильева В.А. (Васильев В.А., 1915) и Чиркина Г.Ф. (Чиркин Г.Ф., 1908:48) страдают некоторым субъективизмом, правда, разного порядка. Если Васильев В.А., подчеркивая важную роль Чуйской долины в переселенческом движении, несколько идеализировал средняцкое хозяйство, то Чиркин Г.Ф. проводил точку зрения Столыпинского правительства. И уже совсем «дремучей» ложью проникнуто рекламное издание царского правительства «Азиатская Россия» (Азиатская Россия. Люди и порядок за Уралом, 1914, т.1.), где жизнь русского крестьянина-переселенца представлена в самых радужных тонах. Особый упор делался на заботу правитель-

ства и лично Николая II о переселенцах на пути их следования в неизвестные края.

Специальной работы, посвященной социально-экономическим отношениям новосельческих хозяйств в Семиреченской области в годы столыпинской аграрной реформы в советской и постсоветской исторической литературе не имеется. Большую роль в исследовании аграрных отношений в регионе сыграли труды советских авторов Ильясова С.И., Сулейменова Б., Бекмахановой Н.Е. и др. (Ильясов С.И., 1963; Сулейменов Б., 1963; Бекмаханова Н.Е., 1986). Фундаментально раскрывающими данный вопрос являются монография П.Г.Галузо «Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг.» (Галузо П.Г., 1965), в которой он раскрывает колониальную политику царизма и эволюцию аграрных отношений на Юге Казахстана в конце XIX – начале XX века, а также имущественное состояние крестьян-переселенцев до водворения в Казахстане, имущественное положение после заселения, тип хозяйств поселенцев; а также монография А.А.Сапелкина «Аграрные отношения в Киргизии в начале XX в.» (Сапелкин А.А., 1977), в которой раскрывается переселенческое движение и процесс расслоения крестьянских хозяйств в дореволюционном Кыргызстане. Однако в данных работах не проводилось подробного анализа переселенческих хозяйств и не давалось характеристики сел.

Материалы и методы

Методологическую основу исследования составили принципы историзма и объективности. Принцип историзма позволил анализировать исторические источники в соответствии с конкретной исторической обстановкой начала XX века в Семиреченской области, в частности, в Пишпекском уезде. Принцип объективности дал возможность раскрыть проблему в ее многогранности. Для полного раскрытия исследуемой проблемы использовались источниковедческий и статистический методы.

В качестве источников привлечены материалы Российского государственного исторического архива (РГИА) (Ф.391 – Переселенческое управление Министерства земледелия), (Ф.1284 – Департамент общих дел МВД), (Ф. 432 – Изыскательные партии по составлению проектов орошения в Туркестане отдела земельных улучшений Министерства земледелия), статистические материалы комиссии П.П. Румянцева (Материалы по обследованию туземного и русского

старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные под руководством П.П. Румянцева, 1915. Т.6. Вып. II.). К числу источников можно отнести работы дореволюционных авторов, поскольку представленные ими материалы, наблюдения и заметки являются свидетельствами современников (Антонов Д.В., №7, 1916).

Результаты и обсуждения

Пишпекский уезд занимал юго-западную часть Семиреченской области и граничил на востоке и юге с Пржевальским уездом, на севере с Верненским, а на западе – с Ферганской и Сыр-Дарьинской областями Туркестанского края. [Недзвецкий В.Е., 1913:3-4]. Семиреченский переселенческий район, полностью совпадающий с Семиреченской областью, в 1907 г. был разделен на 9 переселенческих подрайонов. Г.Ф.Чиркин отмечал, что в 1907 г. было запроектировано в различных частях области 48 переселенческих участков площадью 273167 десятин земли на 30569 душевых долей (Чиркин Г.Ф., 1908:48). Из Пишпекского уезда было образовано 3 подрайона: центральная часть составила Пишпекский подрайон, северо-западная, в долине р.Чу, – Чуйский и южная – Нарынский (Отчетные данные по Семиреченскому переселенческому району за 1907 г., 1908:5). Пишпекский подрайон был разделен на 3 участка: Пишпекский, Беловодский и Токмакский. Нас интересует 12 новосельческих сел Пишпекского подрайона, возникших в период 1907-1912 гг., а именно: селения Белопикетное, Быстрореченское, Орловское, Краснореченское, Васильевское, Камышанское, Алексеевское и Ильинское, Благовещенское, Вознесенское, Чернореченское и Успенское. Эти только что созданные переселенческие села были исследованы статистиками Переселенческого Управления под руководством П.П.Румянцева очень тщательно. Программа исследования включала в себя все виды описаний, существовавших в русской земской статистике.

Основной контингент переселенцев составляли главным образом выходцы из Воронежской, Харьковской и других губерний южной полосы России. По признанию самой администрации в Пишпекском уезде Чуйская долина «справедливо» считалась лучшей местностью Семиречья. Естественно, что громадная волна переселенцев устремилась сюда, стараясь получить лучшие участки. По официальным данным

и в зависимости от различия категорий земель, из которых отводились переселенческие участки, видоизменялся и «самый порядок и способ обращения этих земель под заселение» (Азиатская Россия. Люди и порядок за Уралом, 1 1914:566). При этом все земли части Пишпекского уезда, «расположенные в районе искусственно орошаемых земель и близ торгового тракта, ... входят в первый разряд земель для устройства переселенцев без ссуды и пособий...» (Описание Семиреченской области, 1914:67). Исключение составляли участки, расположенные по правому берегу г. Чу, где выдавалось от 20 до 100 рублей на семью. Всего всем водворенным переселенцам, за исключением заведомо состоятельных, оказывалась денежная помощь в виде ссуд «на домообзаводство», причем было выдано в Пишпекском подрайоне 40326 рублей 50 копеек, из которых 5332 руб.04коп. «падают на предметную ссуду, главным образом плугами». В среднем, на каждое водворенное семейство приходилось по 54 руб.13 коп. Это была мизерная сумма, которая могла быть использована лишь на первых порах после водворения переселенцев на месте поселения. Как уже упоминалось, величина ссуд на каждое хозяйство колебалась от 20 до 100 рублей, причем максимальные ссуды выдавались на участках Молдаванском, Краснореченском, Байтиковском и Атбашинском, т.к. жители их наиболее нуждались в выдаче ссуд (Отчетные данные по Семиреченскому переселенческому району за 1907 г., 1908:359); сюда также относились селения Алексеевское, Благовещенское, Вознесенское, Васильевское (Российский государственный исторический архив. Ф.391.Оп.5.Д.934.Л.68). Весною 1907 г. переселенческому населению всего уезда была оказана продовольственная помощь на сумму 2500 руб., пожертвованную для этой цели общеземской организацией. Сотрудники Переселенческой партии отмечали, что это «капля в море, если учесть, что в этом году на участках были водворены 724 семьи с 2332 душами мужского пола и 2141 женского пола». В среднем на человека приходилось 1 руб.79 коп. продовольственной помощи. Тем не менее, администрация уезда ставила это в заслугу себе, не отрицая тяжелого положения переселенцев: «Помощь эта пришла как нельзя более кстати, так как массовый наплыв переселенцев и полное отсутствие каких бы то ни было заработков делали их положение почти безысходным. Помощь оказывалась выдачей натурой пшеницы, причем, в целях избавления переселенцев дальних Чуйских участков от

излишних расходов по поездке в город за получением пшеницы, туда был организован транспорт, с которым отправлено единовременно около 1000 пудов».

Работы по водворению переселенцев выразились в составлении посемейных списков водворившихся на 2, 3, 4, 5 и 6 Чуйском участках, не переданных в переселенческий фонд Войсковым правлением Семиреченского казачьего войска, в выяснении колонизационной емкости этих участков в зависимости от имеющихся оросительных систем, выдаче ссуд на домообзаводство, в зачислении новых переселенцев и в подготовке списков и документов для предоставления в Казенную палату с целью перечисления водворенных. Ссуды на домообзаводство выдавались как деньгами, так и сельскохозяйственными орудиями и зерном. «Всего выдано... ссуд 1048 на 19739 рублей...». Все пять Чуйских участков составляли площадь 78357 дес. удобной и неудобной земли.

Таблица 1 - Распределение площади по участкам

№№ участков	Удобной, дес.	Неудобной, дес.	Всего, дес.
2	11510	497	12008
3	17135	761	17896
4	20474	340	20814
5	19900	603	20504
6	5609	1523	7133

Все Чуйские участки были вытянуты по правому берегу р. Чу, на расстоянии один от другого от 25 до 40 верст. В 1907 г. участки эти были заселены далеко еще не в полной мере, всего здесь было поселено 298 семей переселенцев, состоящих из 1025 мужчин и 836 женщин. Кроме водворенных переселенцев на 3-ем Чуйском участке проживало 66 семей, состоящих из 196 мужчин, которые в 1907 году еще не были официально заселены (Отчетные данные по Семиреченскому переселенческому району за 1907 г., 1908: 359-361)

В 1908 г. в Пишпекском уезде было образовано селение Ильинское на 6-м Чуйском участке. Оно было включено в состав Вознесенской волости, куда вошли также селения Вознесенское на 4-м Чуйском участке и Алексеевское на 6-м участке. Образованное на 3-ем Чуйском участке селение Благовещенское было оставле-

но в Беловодской волости, а селение Успенское (на 2-м Чуйском участке) было включено в состав Лебединовской волости (Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.4. Д. 933. Л.21).

Андреас Каппелер писал, что русскими крестьянами стали осваиваться только плодородные предгорья Кыргызстана, что русским земледельцам было нелегко освоиться здесь с незнакомой системой орошения (Каппелер А., 2000: 144). Наиболее острым в переселенческих селениях был водный вопрос. Отвод переселенцам участков без поливной, а в некоторых случаях и без питьевой воды заставлял их подавать прошения о переводе на другой, более благоустроенный участок. В некоторых новосельческих селениях земли были практически заболочены и непригодны для посевов, о чем убедительно свидетельствуют документы. Так, на съезде представителей переселенческих поселков в 1907 г. крестьянин Гребенников – представитель селения Краснореченского говорил о том, что он «вполне поддерживает заявление г.Бондырева, приглашает товарищей присоединиться к нему и предлагает просить о немедленном продолжении постройки на реке Красной» (Российский государственный исторический архив. Ф.432. Оп.1. Д.5. Л.8). По признанию администрации она создавалась «для ограждения селения от разлива и прекращения доступа Чуйской воды в реку Красную. Проект не осуществился, а между тем количество воды, врывающейся из реки Чу, все увеличивалось и совершенно изменило режим реки Красной, вследствие чего необходимы дополнительные изыскания и новые варианты Краснореченского канала, работы таким образом не могут быть начаты в 1908 г.» (Журнал Совещания о порядке колонизации Семиреченской области. Заседания 18, 20, 22, 27 и 29 февраля 1908 г. С.21-22). Представитель поселка Чернореченского заявил, что так как «надел у них черный, то посевы в поле не нуждаются (богарные), ... но вода нужна для водопоя скота и питья». Гражданин Ивлиев, представитель селения Орловка заявил, что «раньше орошали хотя 100 десятин, теперь же и этого нет, да и на усадьбы не хватает, а зимой за питьевой водой приходится ходить за 4 (!) версты. Г.г. Ураев и Волков вполне подтверждают начальное положение поселка и заявляют, что на будущее время улучшения не предвидятся, ибо проектированный канал партией инженера Васильева проходит ниже их усадьбы, а вся ценная земля лежит выше поселка». Представитель Васильевского общества «гр. Сенников заявил,

что воды у них недостаточно...». «Ковылин – представитель селения Успенского – заявил, что воды для орошения пашен нет, для огородов мало...» (Российский государственный исторический архив. Ф.432. Оп.1. Д.5. Л.4, 5, 7).

Что касается моральной поддержки, то она выразилась в обещаниях и посулах, по большей части оставшихся нереализованными, а вот материальные ассигнования возрастали крайне медленно и даже в 1911 г. составляли сумму ссуд на 56100 руб.19 коп.(Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.5. Д.1057. Л.21).

В 1913 г. во всей Семиреченской области «ссудная помощь на домообзаводство и хозяйственное устройство оказана 5807 семьям, которым выдано 332000 рублей». Если денежная помощь и возросла в цифровом отношении, то учитывая так же прогрессирующий рост переселенцев, в расчете на душу населения, она осталась неизменной: около 100 рублей на семью – максимальный ее потолок. Ведь «наибольшее число неустроенных переселенцев, около 3000 семей, продолжает оставаться в Пишпекском уезде, где свободных душевых долей уже нет, но где тем не менее переселенцы упорно добиваются водворения именно на облюбованных ими самими землях...» (Российский государственный исторический архив. Ф.1284. Оп.194. Д.22. Л.5).

Среди переселенческого населения постепенно рос голод, вспыхивали различные заболевания, подчас превращаясь в настоящие эпидемии. У вновь прибывших переселенцев нередко не хватало даже посевного зерна: «Ввиду заявления граждан переселенцев, – говорится в протоколах уже упоминавшегося выше съезда, – что не только на посевы, но и на пропитание у них нет зерна, – постановили – просить правительство выдать необходимую зерновую ссуду для засева озимых и весенних полей...» (Российский государственный исторический архив. Ф.432.. Оп.1. Д.5. Л.41].

Медицинская помощь населению также не отличалась хорошей постановкой дела. Да и ассигнования царского правительства на нужды здравоохранения были крайне незначительны. В 1907 г. в Пишпекском уезде было открыто 2 медпункта. Первый пункт, открытый на 3-ем Чуйском участке, за период с 28 мая по 14 декабря 1907 г., оказал «медицинскую помощь 986 человекам, сделавшим 1226 посещений. Израсходовано медикаментов и перевязочных средств на сумму 900 рублей, т.о. на каждого больного приходится медикаментов на 9 копеек. Если же считать содержание пункта и слу-

жащих при нем, то больной обходится около 1 рубля. Второй же пункт, открытый 12 июля, и до декабря включительно пользовано 1172 больных при 1583 посещениях». В числе больных состояло:

Переселенцев – 110 человек,

Мужчин – 525 чел.

Женщин – 376 чел.

Детей до 10 лет – 279 чел.

Регистрация болезней показывает, что центральное место между ними занимают лихорадочные заболевания и болезни органов пищеварения. Первые являются уделом почти всех прибывающих в Чуйскую долину ввиду массы болот и карасуков, а также и рисовых посевов. Болезни же органов пищеварения безусловно связаны с хроническим сухоедением и подчас даже недоеданием при переходах (Отчетные данные по Семиреченскому переселенческому району за 1907 г., 1908:367,368). Таким образом, из вышеприведенных фактов можно сделать вывод, что наибольший процент больных был среди переселенческого населения.

Статистической комиссией П.П. Румянцева в новых переселенческих селах Пишпекского уезда, перечисленных выше, было зарегистрировано 1449 хозяйств с населением 9327 человек, из которых 116 человек не способны были к труду или находились на действительной военной службе.

По национальному составу население новосельческих сел было сугубо однородным – русские и украинские крестьяне-переселенцы. «Все население новопереселенческих сел православное, за редким исключением. На 3000 православных приходится 11 католиков» (Российский государственный исторический архив.Ф.391. Оп.11. Д.933. Л.310-311]. Абсолютное число и удельный вес старожильской прослойки, т.е. хозяйств, поселившихся 10-20 лет назад, к общему числу хозяйств крайне незначительно. Оно составляет соответственное 125 хозяйств или 8,63% от общего числа хозяйств. Естественно, кроме старожильческих хозяйств, имеющих в новосельческих селениях, были и новосельческие хозяйства в старожильческих селениях. Их удельный вес очень высок. Из общего числа в 4377 хозяйств 1116 хозяйств новосельческих, поселившихся от 3-х до 10 лет тому назад, что составляло 25,5%, т.е. каждое четвертое хозяйство. Их этих 1116 новосельческих хозяйств – 667 хозяйств (60% новоселов), поселившихся 3-5 лет тому назад, относилась, несомненно, к столыпинским переселенцам. Удельный вес их

к общему числу старожильческих хозяйств составлял 15%.

Эти выкладки наглядно иллюстрируют тот факт, что по прибытии на место переселения новоселы в значительной своей части оседали в старожильческих селах. К сожалению, мы не имеем данных, позволяющих вычленить новопереселенческие хозяйства в старожильческих селах в экономико-хозяйственном значении. Удельный вес отсутствующих среди приписных поселенцев в новосельческих селах был низок и составлял 7,72%. Удельный вес посторонних поселенцев по отношению к общему числу хозяйств несколько выше и составлял 9,32%, что превышает отток новоселов из вновь образованных селений.

Средний размер семьи на 1 хозяйство составлял 6,3 чел. На 1 хозяйство в среднем приходилось 3,6 чел. трудоспособных членов семьи. При этом в расчете на 1 хозяйство и в целом по уезду мужское население преобладало над женским в довольно значительной мере: мужчины составляли 52,89%, а женщины – 47,11%, в то время как в старожильческих селениях мужчины составляли 51,5% населения, а женщины – 48,4%. Рассмотрение соотношения полов по социальным группам приводит к следующим результатам: в 1 группе удельный вес мужского населения составлял 50,38%, а женского – 49,62%, т.е. примерно на 100 мужчин приходилось 99 женщин. Резкая диспропорция сложилась во 2 группе, где мужчины составляли 54,77%, а женщины – всего 45,23%. Примерно такая же картина наблюдалась и в 3 группе: где мужское население составляло 58,69%, а женское – лишь 46,31%.

Средний размер семьи в социальном разрезе наглядно подтверждает тот факт, что количество трудоспособных членов семьи возрастает по группам. Если в 1 и 2 группах количество трудоспособных членов на семью примерно одинаковое – 3,19 и 3,98 человека, то в 3 группе наблюдается резкое возрастание – до 5,25 человек на семью. Таким образом, можно сделать вывод, что чем больше семья имела трудоспособных членов, тем вероятнее были ее шансы создать крепкое зажиточное хозяйство.

Анализ уровня грамотности дает возможность сделать следующие выводы. Почти $\frac{3}{4}$, т.е. 75% переселенцев были неграмотными. Практически только каждый четвертый в новосельческих селах умел писать и читать. Наиболее низкий уровень грамотности наблюдался среди женского населения. Он составлял только 6,41% грамотных женщин от их общего числа. Только

одна из 12 женщин была грамотна. Среди мужского населения грамотных было во много раз больше, почти половина – 48,73%. При этом уровень грамотности возрастал вместе с благосостоянием группы. Если в 1 и 2 группах уровень грамотности составлял соответственно 25,21% и 30,72 %, то в третьей, зажиточной группе, он достигал 62,42%. Уровень грамотности в переселенческих хозяйствах был тождественен уровню грамотности в старожильческих селах, где грамотность среди русского населения составляла 25%.

Для хозяйства крестьянина-переселенца важную роль играли различные строения. Они делились на 2 типа – хозяйственные и жилые. 8,90% переселенческих хозяйств не имели вообще никаких строений, причем наибольший удельный вес хозяйств, не имеющих никаких строений, наблюдался в 1 группе, где он составлял 15%. Во 2 группе удельный вес хозяйств без строений был во много раз ниже – 3,57%, и, наконец, 3 группа хозяйств была обеспечена всеми видами строений.

Число хозяйств, не имеющих хозяйственных построек, составлял 18,43%. В 1 группе удельный вес таких хозяйств достигал 30,97%, т.е. треть бедняцких хозяйств вообще была лишена хозяйственных построек. Удельный вес хозяйств 2 группы без хозяйственных построек был намного ниже, чем в первой и составлял 7,55%, а 3 группа была обеспечена ими в избытке. То, что треть бедняцких хозяйств не имело хозяйственных построек, было связано со специфической экономической занятостью этих хозяйств, о которой упомянем чуть ниже. 2,83% хозяйств не имели жилых построек. Это было связано с тем, что часть переселенцев жила в старожильческих селах и арендовало жилые дома у старожильцев, либо работало батраками в старожильческих хозяйствах.

Основными строительными материалами служили камень и глина, поэтому каменных и глинобитных сооружений было большинство – 1017 строений на 1324, второе место занимали плетеные сооружения – их было 290, и на последнем месте деревянные, которых было всего 14. Дерево всегда было дефицитом в Центральной Азии, и в Кыргызстане, в частности, и естественно, позволить себе изрядную роскошь – деревянный дом – могли только очень богатые хозяйства 3 группы. Что касается различных строений на заимках, то их было мизерное число. Поселенцы еще не успели обжиться и обзавестись постройками у себя в селении, не говоря

уже о заимках. Из 32 построек на заимках, 22 падает на хлева, сараи, амбары и бани, т.е. по преимуществу хозяйственные сооружения.

Важнейшую роль для характеристики переселенческого хозяйства имеет инвентарь. Он наглядно показывает уровень использования техники в земледелии и в достаточной мере раскрывает характер землепользования. Удельный вес хозяйств без инвентаря был довольно высок – 15%, а удельный вес хозяйств без сельскохозяйственных орудий был выше, чем хозяйств без всякого инвентаря, и достигал 26,29%. Основная масса хозяйств без всякого инвентаря, а также без сельскохозяйственного инвентаря была сконцентрирована в 1 группе хозяйств. Бричками, телегами, санями и прочими средствами передвижения переселенческие хозяйства всех групп были обеспечены хорошо, о чем наглядно свидетельствует удельный вес хозяйств без средств передвижения – их всего было 3,45%.

Исследуя количество плугов и борон в расчете на 1 хозяйство, можно прийти к выводу, что обеспеченность основным сельскохозяйственным инвентарем у переселенцев в целом была плохая. В среднем на 1 хозяйство приходилось плугов 0,51, а железных борон – 0,78. Количество простейших сельскохозяйственных машин: сеялок, косилок, конных граблей, жнеек, молотилок, веялок можно пересчитать по пальцам. Например, удельный вес хозяйств с сеялками составлял лишь 0,34%, с косилками – 1,93%, с конными граблями – 0,89%, с жнейками – 2,14%, с молотилками – 0,07%, с веялками – 3,73%. Таким образом, обеспеченность сельскохозяйственными машинами переселенцев оставляла желать лучшего. Естественно, что приводимые средние данные скрадывают социальные различия между группами. Сравнительный анализ обеспеченности сельскохозяйственным инвентарем новосельческих хозяйств со старожильческими показывает, что последние были оснащены гораздо лучше. У них на одно имеющее инвентарь хозяйство приходилось в среднем 1,1 плуга, 1,8 железных борон, 0,06 конных граблей.

Основными занятиями новосельческого крестьянства было земледелие и скотоводство, причем земледелие велось как на надельной, так и на арендованной земле. Удельный вес хозяйств, сеявших на надельной земле, составлял 80,26% всех хозяйств с общей посевной площадью в 4780,30 дес. 97,43% хозяйств из числа сеявших на надельной земле, располагали посевами хлебов на площади в 4657,43 дес. В среднем на 1 сеющее на надельной земле хозяйство прихо-

дилось 4,11 дес. земли, из которых 4 дес. были заняты под хлебами. Удельный вес хозяйств, сеявших люцерну на надельной земле, был невелик – всего 2,57 % с общей посевной площадью в 122,87 дес. В среднем на 1 хозяйство, сеявшее люцерну, приходилось 0,77 дес. земли, 69,43% хозяйств сеяли на поливной надельной земле, из них 15,9% имели в хозяйстве люцерну. Под озимыми хлебами, посеянными на надельной поливной земле, занято было лишь 1,75% общей площади посевов. Основной зерновой культурой на надельной поливной земле была яровая пшеница: ее удельный вес в общем числе культур составлял 66,26%. Удельный вес всех остальных зерновых культур был минимален: ячменя – 5,92%, проса – 3,65%, овсе – 2,33%, ржи – 2,02%. На втором месте по удельному весу идут посевы бахчевых культур – 6,13%. Удельный вес технических культур был ничтожен: льна – 3,29%, конопли – 0,59%, картофеля – 0,85 %. Удельный вес подсолнуха в хозяйстве составлял 0,79%; с учетом того, что маслобойки в переселенческих селах отсутствовали, можно сделать вывод, что конечный продукт подсолнечника – подсолнечное масло – использовалось исключительно для собственных нужд. Удельный вес прочих культур также был невелик.

Удельный вес хозяйств, сеявших на неполивной надельной земле, составлял 43,13% всех хозяйств. Посевы люцерны на богарных землях отсутствовали. Количество озимых хлебов было крайне незначительно – 0,05%. Среди культур, высевавшихся на богарных землях, абсолютное первенство так же держала пшеница с удельным весом 80,6%. Второе место занимали посевы ячменя, удельный вес которого в общем числе посевных культур составлял 14,41%. Удельный вес остальных зерновых распределялся следующим образом: просо – 1,07%, рожь – 1,23%, овес – 0,72%, подсолнух – 0,03%, лен – 0,51%. Конопля – 0,23%, прочие – 0,52%. Посевы картофеля и бахчевых на богарной земле отсутствовали.

Удельный вес хозяйств, сеявших на арендованной земле, к общему числу хозяйств составлял 31,12% с общей площадью посева 1835,94 дес. земли. 99,25% хозяйств из числа хозяйств, сеявших на арендованной земле, располагали посевами хлебов на площади 1822,22 дес. В среднем на 1 хозяйство, сеявшее на арендованной земле, приходилось 4,07 дес. земли, из которых 4,04 дес. были заняты посевами хлебов. Удельный вес хозяйств, сеявших люцерну на арендованной земле, был минимален – 0,74% с общей

посевной площадью в 13,72 дес. В среднем на 1 хозяйство, сеявшее люцерну, приходилось 0,39 дес. земли.

14,42 % хозяйств сеяли на поливной арендованной земле, из них 16,75% имели в хозяйстве люцерну. Под озимыми хлебами, посеянными на арендованной поливной земле, было занято 0,47% общей площади посевов. Основной засеваемой культурой на поливной арендованной земле являлась яровая пшеница: ее удельный вес достигал 72,12%. Второе место по своему удельному весу занимали посевы овса – 6,59%, ржи – 1,86 %, ячменя – 4,48%, проса – 5,86%. Удельный вес технических культур был невелик. Центральное место по своему удельному весу занимали посевы льна – 1,57%, конопли – 0,08%. Подсолнух составлял 0,14%, посевы картофеля – 0,24%, посевы бахчевых культур – 1,58%, прочие культуры – 2,60%. Таким образом, количество других культур значительно уступало огромным посевам яровой пшеницы.

Удельный вес хозяйств, сеявших на неполивной арендованной земле, достигал 20,7%. Посевы люцерны, озимых хлебов и бахчевых культур на богарных арендованных землях отсутствовали. Посевы яровой пшеницы здесь достигали максимального размера и составляли 90,91% общего посева культур. На втором месте были посевы ячменя, удельный вес которых достигал 5,55%. Остальные культуры размещались в порядке убывания удельного веса: рожь – 1,84%, просо – 0,72%, овес – 0,68%, прочие – 0,16%, картофель – 0,02%, конопля – 0,03%, лен – 0,08%.

Сведя вместе данные о посевах на надельной и арендованной земле, мы получаем следующую картину. Общее количество сеявших хозяйств составляло 1338 хозяйств из 1449, т.е. 92,34% всех хозяйств с общей площадью посевов 6536,70 дес. земли, из которых 6305 дес. были заняты посевами хлебов, а 231,65 дес. – посевами люцерны. Удельный вес посевов хлебов соответственно составлял 94,46% и люцерны – 3,54%. В среднем на 1 хозяйство приходилось 4,88 дес. земли, из которых 4,71 дес. была занята хлебами и 0,52 дес. люцерной. Удельный вес хозяйств, сеявших на поливной надельной и арендованной земле, составлял 77,5% от общего числа хозяйств. Среди них 39,09% хозяйств сеяли люцерну на своих полях. Общая площадь посевов на поливной земле составляла 3138,0 дес. земли, в т.ч. под хлебами 2906,56 дес. или 92,62%. А под люцерной 231,65 дес. или 7,38%. В среднем на 1 хозяйство приходилось 2,59 дес. хлебов и 0,52 дес. люцерны.

Больше половины хозяйств сеяло на неполитивной надельной и арендованной земле. Общая площадь посева хлебов этих хозяйств была равна 3635,30 дес. земли. В среднем на 1 хозяйство приходилось 5 дес. посевов хлебов.

Удельный вес хозяйств, сеявших на усадебной земле, равен 40,3% всех хозяйств с общей площадью посева в 192,59 дес. земли. В среднем на 1 хозяйство приходилось 0,33 дес., на которых 0,17 дес. были заняты посевами хлебов и 0,26 дес. посевами люцерны. Удельный вес посевов хлебов и люцерны был приблизительно одинаков – соответственно 50,83% и 49,17%.

Удельный вес хозяйств, сеявших на своей усадебной земле, равен был 37,47% от общего числа сеявших хозяйств. 60% хозяйств, сеявших на своей усадебной земле, культивировали на полях люцерну. Общая площадь посевов на своей усадебной земле была равна 180,08 дес., из которых 93,95 дес. были заняты хлебами и 86,13 дес. – люцерной.

Удельный вес хозяйств, сеявших на арендованной усадебной земле, был невелик – 2,83% от общего числа хозяйств. При этом 82,93% хозяйств, сеявших на арендованной усадебной земле, имели люцерну. Общая площадь посевов составляла 12,51 дес. земли, из которой 3,94% были заняты хлебами, а 8,57 дес. – люцерной. Практически преобладающее количество хозяйств высевали на арендованной усадебной земле исключительно люцерну.

Опираясь на вышеизложенные факты, можно с уверенностью заявить, что хозяйственный профиль переселенческих сел носил ярко выраженный зерновой характер. Главной культурой являлась яровая пшеница. Это, во-первых. Во-вторых, ничтожный удельный вес посевов озимых хлебов наглядно свидетельствует о том, что правильного севооборота, т.е. разделения поля на три части (озимые – яровые – пар), трехполья не существовало. Налицо была хищническая эксплуатация земельных угодий. Посевы люцерны были незначительны и никакого влияния на севооборот не оказывали. Лишь на усадебных землях люцерна занимала половину посевной площади, но общие ее размеры были ничтожны.

Для воссоздания полной картины переселенческого хозяйства необходимо упомянуть о наличии садоводства, огородничества и пчеловодства.

По справедливому замечанию дореволюционного экономиста Д.В. Антонова «Семиреченская область в большей своей населенной части представляет весьма благоприятные условия для

развития садоводства». Не случайно поэтому 71,08% всех переселенческих хозяйств имели свои сады. Подавляющее большинство разводило их на своей усадебной земле – 66,66%, и только 4,48% хозяйств разводило сады на арендованной земле. Всего под садами занято было 127,41 дес., из них на своей земле 113,75 дес., на арендованной – 13,66 дес. На огромной части этих земель, как надельной, так и арендованной, росли не фруктовые деревья, а тополь, тал, карагач. Общее количество нефруктовых деревьев составляло 870711 корней. Тогда как фруктовые деревья, занимавшие меньшую по объему площадь земли, насчитывали всего лишь 46821 корней. Это в основном были яблони, груши, урюк, слива, вишня, виноград. Из анализа этих данных вытекает, что основная масса продуктов садоводства производилась не на продажу, а для собственного потребления. Небольшая часть реализовалась исключительно на рынках Пишпекского уезда. Отсутствие железной дороги было главным препятствием для развития садоводства, так как фрукты необходимо было вывозить на рынок. Продукты садоводства очень нежные и скоропортящиеся, их необходимо было реализовывать в кратчайшие сроки. В этих условиях наличие или отсутствие транспорта являлось важнейшим вопросом.

Продукция огородничества также шла на собственные нужды. 85,16% всех хозяйств имели огороды, расположенные на площади в 342,13 дес. Подавляющее количество хозяйств (81,61%) разводило огороды на своей земле с общей площадью 329,27 дес. и лишь 4,55% всех хозяйств – на арендованной земле площадью в 12,86 дес. В урожайные годы продукция огородничества скапливалась в области, максимально сбивая цену на рынке, и поэтому для продажи на рынок огородничество не представляло интереса, поскольку иногда даже не окупало расходов по уходу за огородными культурами.

Пчеловодство как таковое в переселенческих селах отсутствовало. Лишь два хозяйства из 12 сел Пишпекского уезда содержало 39 колодок с пчелами. Продукция в основном реализовалась на местных рынках. Совершенно ясно, что садоводство, огородничество и пчеловодство носили подсобный характер и предназначались в основном для собственного потребления.

С земледелием было тесно связано скотоводство, которое по характеристике Д.В. Антонова «является одной из наиболее выгодных отраслей сельского хозяйства в Семиреченской области. Достаточное количество пастбищных

пространств, нередко пригодных для использования в продолжении почти круглого года, дало возможность развития этой отрасли хозяйства в значительной степени» (Антонов Д.В., №7. 1916:174, 175).

По сравнению со старожильческими хозяйствами число новосельческих хозяйств, полностью лишенных скота, было невелико. Удельный вес этих хозяйств составлял 6,42% всех хозяйств, тогда как в старожильческих селениях он достигал 15,3% всех хозяйств, т.е. выше, чем у новоселов, более, чем в два раза. В то же время удельный вес хозяйств без рабочего скота в новосельческих селах достигал 10,21% всех хозяйств, тогда как в старожильческих поселениях – всего 5,6%. Таким образом, удельный вес хозяйств без скота в старожильческих селах был вдвое выше, чем в новосельческих, это по-видимому было связано с их занятием земледелием, и наоборот, удельный вес хозяйств без рабочего скота был вдвое выше в новосельческих селах по сравнению со старожильческими, т.к. новосельцы не могли в короткий срок обустроить свое хозяйство, а деньги на обзаведение хозяйства сразу не выдавались, их крестьяне получали в течение года или даже двух лет после прибытия на место жительства.

Удельный вес хозяйств с лошадьми составлял 83,37%, в том числе 81,75% хозяйств имели рабочих лошадей. В среднем на 1 новосельческое хозяйство приходилось 1,18 рабочих лошадей, в то время как в старожильческих хозяйствах в среднем 2,2 рабочих лошадей, т.е. обеспечение старожилов рабочими лошадьми была вдвое лучше, чем переселенцев-новоселов. В среднем на одно новосельческое хозяйство приходилось 1,44 лошадей.

Удельный вес новосельческих хозяйств с рогатым скотом составлял 98,58% всех хозяйств, в том числе 25,86% хозяйств имели рабочий рогатый скот. В среднем на одно новосельческое хозяйство приходилось 1,94 головы рабочего рогатого скота – столько же, сколько в старожильческих хозяйствах. Общее поголовье крупного рогатого скота в старожильческих хозяйствах в среднем на одно хозяйство было несколько выше, чем в новосельческих, и составляло соответственно 8,8 и 6,71 голов.

Поголовье свиней в расчете на 1 новосельческое хозяйство составляло 1,72 единиц, почти столько же, сколько и в старожильческих – 1,9 единиц. Зато козами и овцами старожильческие хозяйства были обеспечены лучше новосельческих в 3,5 раза: в среднем на одно старожильче-

ское хозяйство приходилось 1,87 ед., а на старожильское – 6,9 единиц.

Общее поголовье скота в среднем на одно новосельческое хозяйство составляло 11,58 единиц, в то время как на старожильское хозяйство приходилось 22 головы скота. Таким образом, можно с уверенностью утверждать, что старожильческие хозяйства были в 2 раза лучше обеспечены основными видами скота, как рабочего, так и животноводческого профиля. При этом разведение крупного рогатого скота в новосельческих селах, как и старожильческих, имело по преимуществу отчетливо выраженное мясомолочное направление.

Значительное место в хозяйственной жизни новосельческих сел играли промысловые занятия, к которым прибегали крестьяне для получения недостающих денежных средств, в том числе и батрачество. Одним из недостатков русской земской статистики являлось расплывчатое определение понятия «промыслы», ибо под этим термином понимались все занятия вне своего земледельческого хозяйства. Все это вело к тому, что нередко зажиточные крестьяне, занимавшиеся предпринимательством, батраки, ремесленники, мелкие торговцы и кустари, объединялись в одну группу, как это имеет место и в материалах П.П. Румянцева. Естественно, эти данные требуют к себе критического отношения, тем не менее их анализ необходим для воссоздания полноценной картины хозяйственной жизни новосельческих сел. Абсолютное число переселенческих хозяйств Пишпекского уезда, занятых промыслами, составляло 684. Число лиц обоюбого пола, занимавшихся промыслами, равнялось 1004 человек, практически 10% населения всех новосельческих сел. Удельный вес женского населения в промыслах был незначителен и составлял 11% от общего числа лиц, занятых промыслами, а точнее 124 человека.

Удельный вес «промышленников», занятых за пределами уезда, составлял 1,62%. Остальные занимались промыслами в своем уезде, причем больше половины – в своем поселке – 54,23% всех «промышленников». В целом, количество хозяйств, занятых промыслами, в новосельческих селах было меньше, чем в старожильческих. Если в новосельческих селах их удельный вес был равен 47,2%, то в старожильческих – 61,6% всех хозяйств. Таким образом, промыслы играли в старожильческих хозяйствах более важную роль, чем в новосельческих. Дело в том, что в старожильческих поселениях процесс социальной дифференциации зашел довольно да-

леко, тогда как в новосельческих селениях он находился еще в эмбриональном состоянии. Это подтверждает тот факт, что 56,9% «промышленникам», занятым промыслами круглый год в старожильческих селениях, противостояло только 26,24% крестьян, занимавшихся промыслами в новосельческих селениях, т.е. разница была довольно значительная: старожилы превосходили новоселов по удельному весу более, чем в 2 раза.

К «промысловикам», занятым промыслами круглый год относились, в основном те лица, которые имели стационарные промышленные заведения: лавки, мельницы, маслобойки, склады, т.е. это были в большей своей части предприниматели. А к остальной части сезонных промысловиков относились, в основном, сельскохозяйственные рабочие, кустари и мелкие розничные торговцы. Именно прослойка бедноты, довольна большая в новосельческих селах, продавала свой труд сезонно, или пускалась в отходничество, чтобы немного подработать. Поэтому основная масса крестьян, занимавшихся на сезонные работы, падала на лето. В новосельческих селах их удельный вес достигал 57,16%, а в старожильческих – только 31,4%, ибо там уже сложилась довольно крепкая прослойка зажиточных крестьян.

Удельный вес сезонных рабочих в новосельческих селениях приходился, в основном, на весну и осень, когда нужно было пахать землю, сеять и убирать урожай, и достигал 29,39% и 28,32% соответственно. Наконец, зимой в промыслах был самый низкий уровень занятости – 13,94% у новоселов и 11,8% у старожил.

Наибольшую группу лиц, занятых промыслами, в новосельческих селах составляли сельскохозяйственные рабочие – 60,82%. Их было больше, чем в старожильческих селах. Это было связано, по-видимому, с тем, что крестьяне-старожилы были лучше обустроены в силу давнего срока проживания, тогда как крестьянам-новоселам приходилось сложнее, им нужно было зарабатывать не только на устройство усадьбы, но многим и на приобретение различного сельскохозяйственного инвентаря, скота и прочие расходы.

Второе место занимали кустари и ремесленники: в новосельческих селениях их было 24,42%, в старожильческих – 34,7%. Такой перевес объяснялся тем, что довольно большой процент кустарей, ремесленников и особенно мелких торговцев составляло в старожильческих селах нерусское население, повсеместно отсутствовавшее в новосельческих селах. Удельный вес промышленных рабочих в новосельческих

селениях был крайне незначителен и составлял 2,32%. Зато был довольно высокий процент служащих и лиц свободных профессий – 8,91%.

Число хозяйств, имевших промышленные заведения, в новосельческих селениях было также невелико – 3,86%, когда в старожильческих поселках он достигал внушительной цифры – 14,20%. Если количество промышленных заведений в старожильческих селах исчислялось сотнями, то в новосельческих поселках их можно было пересчитать по пальцам. Среди промышленных заведений Пишпекского уезда насчитывалось 13 мельниц, 20 кузниц, 20 лавок и складов, 1 харчевня и 8 единиц прочих заведений. Число хозяйств, имевших промышленные заведения, к общему числу хозяйств было крайне незначительно. Приведенные факты красноречиво показывают, что социальное расслоение в новосельческих селениях только еще начиналось и не зашло так глубоко, как в старожильческих.

Заключение

Рассмотрев статистические данные по Пишпекскому уезду, касающиеся новопереселенческих сел, можно сделать следующие выводы:

1) основную массу населения новосельческих сел составляли выходцы из южных губерний Российской империи;

2) переселенческие селения Пишпекского уезда имели ярко выраженный зерновой профиль. Основной культивируемой культурой являлась яровая пшеница. Система севооборота в земледелии не соблюдалась, что наглядно подтверждает отсутствие пара и посевов озимых хлебов. Трехполья не существовало;

3) скотоводство развивалось в мясо-молочном направлении. Основным видом разводимого скота являлся крупный рогатый скот. Общее поголовье скота в новосельческих хозяйствах было вдвое меньше, чем в старожильческих;

4) хозяйства русских переселенцев носили, в основном, натуральный характер. Расходы хозяйств носили потребительский характер, т.е. служили удовлетворению личных и семейных нужд: на пищу, жилище, предметы фабричной промышленности и прочие расходы;

5) наличие промышленных заведений и преимущественное производство пшеницы свидетельствует о том, что новосельческие хозяйства постепенно втягивались в товарно-денежные отношения и шли по пути дальнейшей социальной дифференциации.

Литература

- Азиатская Россия. Люди и порядок за Уралом. Т.1. СПб, 1914.
- Антонов Д.В. (1916). О мерах содействия к развитию кооперативного строительства среди переселенческого населения Семиреченской области, Семиречье, №7.
- Бекмаханова Н.Е. (1986). Многонациональное население Казахстана и Северной Киргизии в эпоху капитализма (1860-е годы XIX в. – 1917 г.), Москва: Наука.
- Васильев В.А.(1915). Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины, Пг.
- Галузо П.Г. (1965). Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата: Наука.
- Журнал Соповещания о порядке колонизации Семиреченской области. Заседания 18, 20, 22, 27 и 29 февраля 1908 г. Без года, без места. С.21-22
- Ильясов С. М. (1963). Земельные отношения в Киргизии в конце XIX – начале XX вв. Фрунзе.
- Каппелер А. (1997). Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. М.: «Прогресс-Традиция».
- Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные под руководством П.П. Румянцева. (1916.). Т.7. Вып. II. Пг.
- Недзвецкий В.Е. (1913). Административное устройство, оседлые пункты и кочевые волости Семиреченской области По сведениям на 1 января 1913 г. – Верный.
- Описание Семиреченской области. (1914).СПб.
- Отчетные данные по Семиреченскому переселенческому району за 1907 г.(1908). СПб.
- Пален К.К. (1910). Отчет по ревизии Туркестанского края, СПб.
- Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.4. Д.933. Л.21.
- Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.5.Д.934. Л.68.
- Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.5. Д.1057. Л.21.
- Российский государственный исторический архив. Ф.391. Оп.11. Д.933. Л.310-311.
- Российский государственный исторический архив. Ф.432. Оп.1. Д.5. Л. 4, 5, 7,8,41.
- Российский государственный исторический архив. . Ф.1284.. Оп.194. Д.22. Л.5.
- Румянцев П.П. (1911). Условия колонизации Семиречья, Вопросы колонизации, №9.
- Сапелкин А.А. (1977). Аграрные отношения в Киргизии в начале XX в.Фрунзе: Илим.
- Сулейменов Б. (1963). Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867 – 1907 гг.). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР.
- Чиркин Г.Ф. (1908). Положение переселенческого дела в Семиречьи.СПб
- Шкапский Л.А. (1907). Переселенцы и аграрный вопрос в Семиреченской области, СПб.

References

- Aziatskaya Rossiya. Lyudi i poryadok za Uralom [Asian Russia. People and order beyond the Urals]. T.1. SPb, 1914.
- Antonov D.V. (1916). O merakh sodeystviya k razvitiyu kooperativnogo stroitel'stva sredi pereselencheskogo naseleniya Semirechenskoy oblasti [On assistance measures for the development of cooperative construction among the resettled population of the Semirechensk region]. Semirech'ye, №7
- Bekmakhanova N.Ye. (1986). Mnogonatsional'noye naseleniye Kazakhstana i Severnoy Kirgizii v epokhu kapitalizma (1860-ye gody XIX v. – 1917 g.) [The multinational population of Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan in the era of capitalism (1860s of the 19th century – 1917)]. Moskva,
- Vasil'yev V.A.(1915). Semirechenskaya oblast' kak koloniya i rol' v ney Chuyskoy doliny [Semirechensk region as a colony and the role of the Chui valley in it], Pg.
- Galuzo P.G.(1965). Agrarnyye otnosheniya na yuge Kazakhstana v 1867-1914 gg.[Agrarian relations in the south of Kazakhstan in 1867-1914]. Alma-Ata:
- Zhurnal Soveshchaniya o poryadke kolonizatsii Semirechenskoy oblasti. Zasedaniya 18, 20, 22, 27 i 29 fevralya 1908 g. [Journal of the Conference on the procedure for the colonization of the Semirechensk region. Meetings on February 18, 20, 22, 27 and 29, 1908]. Bez goda, bez mesta.
- Ilyasov S. M. (1963). Zemel'nyye otnosheniya v Kirgizii v kontse XIX – nachale XX vv. [Land relations in Kyrgyzstan in the late XIX – early XX centuries]. Frunze.
- Kappeler A. (1997). Rossiya – mnogonatsional'naya imperiya. Vozniknoveniye. Istoriya. Raspad [Russia is a multinational empire. Emergence. History. Decay]. Moskva/
- Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo khozyaystva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoy oblasti, sobrannyye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva. (1916.) [ ]. T.7. Vyp.II. Petrograd.
- Nedzvetskiy V.Ye.(1913). Administrativnoye ustroystvo, osedlyye punkty i kochevyye volosti Semirechenskoy oblasti Po svedeniyam na 1 yanvarya 1913 g. [Administrative structure, settlements and nomadic volosts of the Semirechensk region According to information as of January 1, 1913] – Vernyy.
- Opisaniye Semirechenskoy oblasti (1914). [Description of the Semirechensk region]. Sanct- Petersburg.
- Otchetnyye dannyye po Semirechenskomu pereselencheskomu rayonu za 1907 g.(1908). [Reporting data for the Semirechensk resettlement area for 1907]. SPb.

- Palen K.K. (1910). Otchet po revizii Turkestantskogo kraya [Report on the revision of the Turkestan Territory], SPb. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. F.391. Op.4. D.933. L.21.
- Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. F.391. Op.5. D.934. L.68.
- Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. F.391. Op.5. D.1057. L.21.
- Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. F.391. Op.11. D.933. L. Оп.11. Д.933. Л.310-311.
- Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. F.423. Op.1. D.5. L.4, 5, 7,8,41.
- Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. F.1284. Op.194. D.22. L.5.
- Rumyantsev P.P. (1911). Usloviya kolonizatsii Semirech'ya [Conditions for the colonization of Semirechie]. Voprosy kolonizatsii, №9.
- Sapelkin A.A.(1977). Agrarnyye otnosheniya v Kirgizii v nachale XX v. [Agrarian relations in Kyrgyzstan at the beginning of the 20th century]. Frunze.
- Suleymenov B. (1963). Agrarnyy vopros v Kazakhstane posledney treti XIX – nachala XX v. (1867 – 1907 gg.) [The agrarian issue in Kazakhstan in the last third of the 19th – early 20th centuries]. Alma-Ata.
- Chirkin G.F. (1908). Polozheniye pereselencheskogo dela v Semirech'I [The situation of the resettlement business in Semirechye]. SPb.
- Shkapskiy L.A. (1907). Pereselentsy i agrarnyy vopros v Semirechenskoy oblasti [Settlers and the agrarian question in the Semirechensk region], SPb.

**А.З. Бейсенов^{1*}, П.А. Косинцев²,
И.К. Ахияров³, Д.О. Гимранов²**

¹Научно-исследовательский центр истории и археологии Бегазы-Тасмола, Казахстан, г. Алматы

²Институт экологии растений и животных УрО РАН, Россия, г. Екатеринбург

³Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Достык, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: azbeisenov@mail.ru

МАССОВОЕ ЗАХОРОНЕНИЕ ДОМАШНЕГО СКОТА НА ПОСЕЛЕНИИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА АБЫЛАЙ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ

По материалам поселения раннего железного века Абылай в Центральном Казахстане было исследовано массовое захоронение полных и почти полных скелетов домашних животных. Данная работа призвана представить результаты проведенного анализа по этим материалам. Целью работы является определение причин формирования скопления костей. Для этого были проведены анализ состава элементов скелета, возрастного состава животных. Результаты археозоологических исследований показали, что захоронение животных было единовременным. На поселениях раннего железного века такой случай встречен впервые. Проведено сравнение выборки костных остатков из ямы и из культурного слоя поселения: по видовому составу, по составу отделов скелета, по возрастному составу. Как показывают результаты анализов, эти выборки имеют существенные отличия. Кости из ямы практически все целые, а из культурного слоя имеют характеристики, типичные для хозяйственно-бытовых отходов. Согласно полученным данным, в начале весны в яме были в короткий период времени захоронены 89 особей мелкого рогатого скота и 6 особей крупного рогатого скота. С большинства животных были сняты шкуры. Причиной массовой гибели животных могли быть стихийное бедствие или эпизоотия. Высказано предположение, что гибель скота произошла в результате джута.

Ключевые слова: Центральный Казахстан, ранний железный век, тасмолинская культура, поселение, массовая гибель животных.

A.Z. Beisenov^{1*}, P.A. Kosintsev², I.K. Akhiyarov³, D.O. Gimranov²

¹Begazy-Tasmola Research Center for History and Archeology, Kazakhstan, Almaty

²Institute of Plant and Animal Ecology, Ural Branch of the Russian Academy of Sciences, Russia, Yekaterinburg

³Institute of archaeology n.a. A.Kh. Margulan, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: azbeisenov@mail.ru

Mass burning of livestock at the Early Iron Age settlement Abylai in Central Kazakhstan

Based on the materials of the settlement of the early Iron Age Abylai in Central Kazakhstan, a mass burial of complete and almost complete skeletons of domestic animals was investigated. This work is intended to present the results of the analysis carried out on these materials. The aim of the work is to determine the causes of the formation of bone accumulation. For this, an analysis was made of the composition of the elements of the skeleton, the age composition of the animals. The results of archaeozoological studies have shown that the burial of animals was a one-time. In the settlements of the early Iron Age, such a case was encountered for the first time. A comparison was made of a sample of bone remains from the pit and from the cultural layer of the settlement: by species composition, by composition of skeletal sections, by age composition. As the results of the analyzes show, these samples have significant differences. The bones from the pit are almost all intact, while those from the cultural layer have characteristics typical of household waste. According to the data obtained, at the beginning of spring, 89 small cattle and 6 cattle were buried in the pit in a short period of time. Most of the animals were skinned. The reason for the mass death of animals could be a natural disaster or an epizootic. It has been suggested that the death of livestock occurred as a result of "jute" (mass death of livestock during natural disasters in Kazakh ethnography).

Key words: Central Kazakhstan, Early Iron Age, Tasmolin culture, settlement, mass death of animals.

А.З. Бейсенов^{1*}, П.А. Косинцев², И.К. Ахияров³, Д.О.Гимранов²

¹Беғазы-Тасмола тарих және археология ғылыми-зерттеу орталығы, Қазақстан, Алматы қ.

^{2,4}Өсімдіктер мен жануарлар экологиясы институты РФА ОрБ, Ресей, Екатеринбург қ.

³Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: azbeisenov@mail.ru

Орталық Қазақстан ерте темір дәуірінің Абылай қонысында үй жануарларының көптеп жерленуі

Мақалада Орталық Қазақстандағы ерте темір дәуірінің Абылай қонысында табылған үй жануарлары қаңқаларының көптеп жерленген орнын зерттеу нәтижелері беріледі. Бұл жұмыс осы материалдар бойынша жүргізілген талдау нәтижелерін ұсынуға арналған. Жұмыстың мақсаты – сүйек жинақталуының пайда болу себептерін анықтау. Ол үшін қаңқа элементтерінің құрамына және жануарлардың жастық құрамына талдау жасалды. Археозоологиялық сараптама бойынша, жануарлар бір уақытта жерленген. Ерте темір дәуірінің қоныстарында бұл алғаш рет кездесіп отырған жайт. Жануарлардың түрлік құрамы, қаңқа бөліктерінің құрамы және жасы бойынша, шұңқырдан және қоныстың мәдени қабатынан алынған сүйек топтары салыстыра зерттелді. Сараптамалар бұл топтардың арасында маңызды айырмашылықтар бар екенін көрсетті. Шұңқырдан шыққан сүйектер барлығы дерлік бүтін болса, мәдени қабаттан шыққан сүйектер әдеттегі шаруашылық қалдықтарына тән ерекшеліктермен сипатталады. Алынған нәтижелер бойынша, көктемнің басында әлдебір қысқа уақыт ішінде шұңқырға 89 ұсақ мал мен 6 ірі қара жерленген. Жануарлардың көбінің терісі сыпырылған. Бұл жануарлардың көптеп қырылу себебі табиғи апаттан немес ауырудан болуы мүмкін. Авторлар қоныстағы малдың қырылуы жұт кезінде болған деп пайымдайды.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, ерте темір дәуірі, тасмола мәдениеті, қоныс, жануарлардың көптеп қырылуы.

Введение

Исследование поселений раннего железного века Центрального Казахстана проводится под руководством А.З.Бейсенова в течение последних 20 лет. За прошедшее время получен большой объем источниковедческих данных. Материалы поселений включены в русло мультидисциплинарных исследований (Косинцев, Бейсенов, 2020; Бейсенов, Горашук, Дуйсенбай, 2021), в ходе разработок привлекаются результаты и опыт работ зарубежных научных центров (Шульга, 2015; Kovrigin et al., 2004; Ramsey, 2008; Spengler et al., 2016; Жигола, Скороход, 2019; Журбин, 2019; Ryabogina et al., 2019). Одним из интересных фактов является обнаружение на одном из поселений массового захоронения домашних животных.

Массовые захоронения домашних копытных известны в могильниках ряда археологических культур – синташтинской (Генинг и др., 1992), скифской (Витт, 1952; Грязнов, 1980), сарматской (Пшеничнюк, 2012), у сунну (Тишкин и др., 2021) и некоторых других. На поселениях массовые захоронения животных крайне редки. В казахстанском ареале такие факты доселе не известны.

В ходе раскопок поселения тасмолинской культуры раннего железного века Абылай (рис. 1) в Центральном Казахстане было най-

дено скопление скелетов мелкого и крупного рогатого скота. Анализ этого материала посвящена данная работа. Целью работы является определение причин формирования скопления костей. Для этого были проведены анализ состава элементов скелета, возрастного состава животных.

Материалы и методы

Поселение Абылай находится в Каркаралинском районе Карагандинской области Республики Казахстан. Общая площадь поселения немногим более 2000 м². Жилища и хозяйственные сооружения расположены на верхнем склоне горы Таскотан, на дне неширокой, вытянутой с севера на юг ложбины.

В период 2016-2019 гг. был вскрыт участок общей площадью 938 м². На данном этапе исследований авторы предполагают застройку поселения с севера на юг, причем имеющиеся данные позволяют достаточно уверенно говорить о двух ее этапах (рис. 2).

Первый этап застройки. Общая площадь этой зоны составляет 608 м² и состоит из двух основных участков, обозначенных А и Б (рис. 2). Первый из них включает 10 округло-овальных сооружений с каменными основанием стен и шесть хозяйственных ям. Второй сектор 1-этапа застройки занят остатками большого сооруже-

ния хозяйственного назначения подковообразной формы с мощным каменным основанием, открытое с восточной стороны (рис. 2). С этим

большим хозяйственным сооружением связаны небольшое сооружение и 11 ям, из которых восемь расположены внутри него, три – снаружи.

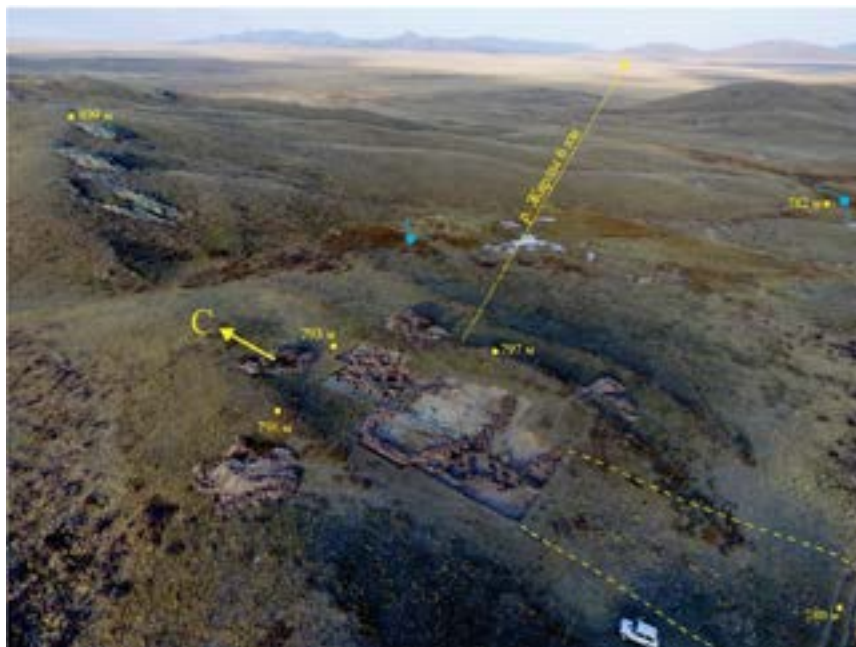

Рисунок 1 – Топография поселения Абылай. 1, 2 – родники

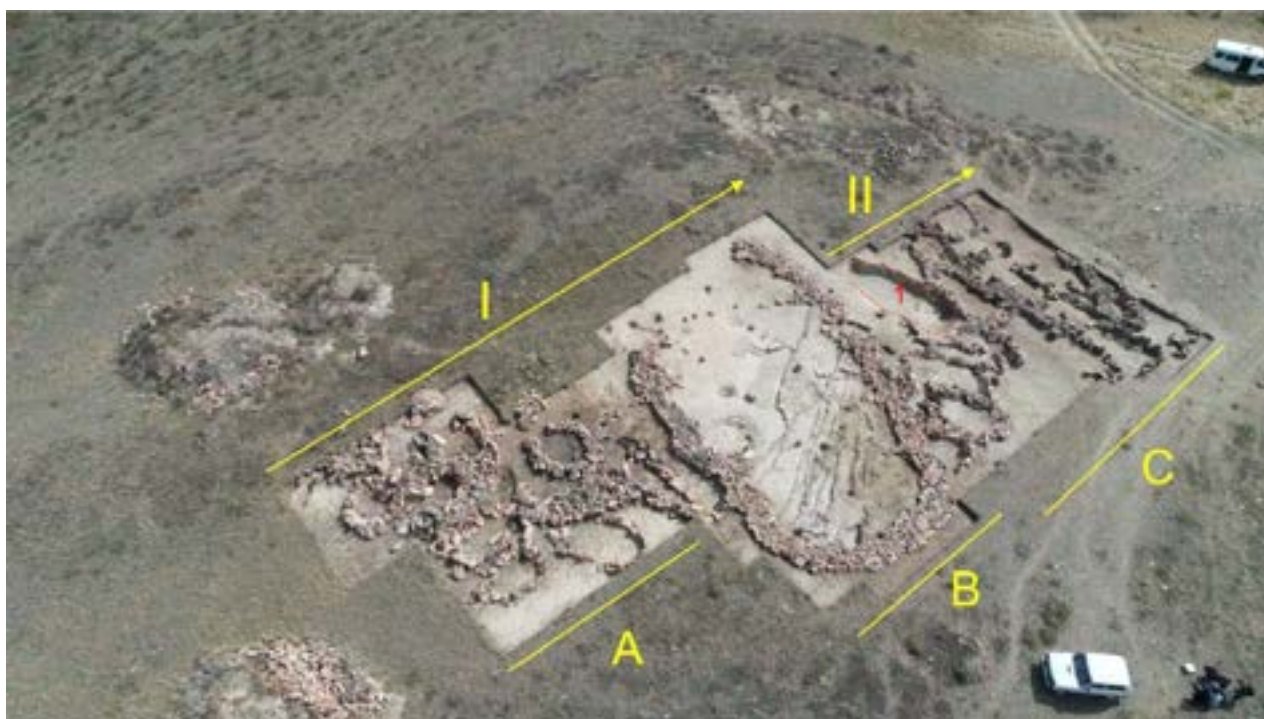

Рисунок 2 – Этапы застройки поселения Абылай. А – сектор жилищно-бытовых сооружений, 1 – этап застройки. В – сектор, занятый большим хозяйственным сооружением, 1 – этап застройки. С – жилищно-бытовые сооружения, 2 – этап застройки. 1 – яма с костями

Второй этап застройки занимает площадь 330 м² и обозначен как В (рис. 2). Здесь расчищено 17 сооружений, аналогичных постройкам в секторе А первого этапа, а также три ямы. Самым крупным сооружением является постройка овальной формы и размерами 6 х 4 м, по-видимому, жилого назначения. В культурном слое, заполнявшем жилые и хозяйственные постройки, хозяйственные ямы, найдены фрагменты костей, керамики и каменных орудий.

Яма в квадрате В6 – Г6.

В ходе раскопок участка В, после снятия каменных оснований стен, в квадратах В6 – Г6 был выявлен контур пятна неправильной овальной формы, размером 8 х 4 м и ориентированный длинной осью с запада-юго-запада на восток-северо-восток. Он расположен в 3 м к югу от хозяйственного сооружения, расположенного на участке Б (рис. 2, 1), сооруженного в первый период застройки. В результате расчистки этого контура была вскрыта большая яма. Яма сужается книзу и на глубине 0,7 м имеет размеры

7 х 3,5 м, а на глубине 0,9-0,95 м – 5 х 1,9 м. Ее заполнение состоит из нескольких слоев. Верхний слой мощностью 0,3 м представлен относительно чистым грунтом материкового происхождения, с небольшими зольными вкраплениями и единичными костями. Ниже залегает слой из перемешанного культурного слоя и золы с примесью костей, мощностью до 0,25 м. Нижний слой, мощностью около 0,4 м, состоит из золы с небольшой примесью культурного слоя и сильно насыщен костями животных (рис. 3). Из

ямы извлечено около 6 тысяч костей животных, из которых 90% найдены в нижнем слое. Фрагментов керамики и каменных орудий в заполнении ямы не найдено.

На изученной площади поселения найдены свыше 2700 фрагментов керамики, около 390 каменных орудий. Среди фрагментов керамики 470 являются венчиками и более 90 фрагментов днищ. Керамика поселения полностью однообразная. Это же касается и типов каменных орудий. Эти данные свидетельствуют об однослойности поселения. Керамика поселения Абылай была подробно охарактеризована в предыдущих публикациях (Бейсенов, 2022; Бейсенов, Гимранов, Ахияров, Дуйсенбай, 2018). Вся керамика лепная, по форме выделяются плоскодонные горшки и банки, с небольшим превалированием первых. Венчики уплощенные, заостренные, скошенные наружу и вовнутрь, с карнизами. Орнамент на сосудах представлен жемчужинами, ямками, расположенными ниже венчика. В целом, керамика из Абылая не выходит за пределы характеристики глиняной посуды из ранее изученных поселений тасмолинской культуры, которая по современным данным датируется периодом VIII-V вв. до н.э. (ArmanZBeisenovetall, 2016; Бейсенов, 2018). Это подтверждает радиоуглеродная дата (табл. 1), полученная по кости из указанной ямы. На основании этой даты поселение датируется периодом второй половины VIII–V вв. до н.э. (табл. 1), что соответствует началу позднего голоцена (первый этап субатлантического периода, SA 1).

Таблица 1 – Радиоуглеродная дата (AMS) образца из поселения Абылай. 14С лаборатория при Королевском университете Белфаста, Северная Ирландия, Великобритания (Оператор С.В.Святко)

Индекс	Материал	Дата 14С ВР	Калиброванная дата (1 сигма 68,3)	Калиброванная дата (2 сигма 95, 4)
UBA-743	Кость	2448±33	Cal BC 743-686 (0.331) 665-644 (0.110) 551-471 (0.428) 466-451 (0.060) 446-430 (0.071)	Cal BC 754-681 (0.267) 670-609 (0.158) 595-410 (0.574)

Материалом для изучения послужили костные остатки животных из раскопок поселения Абылай 2016 – 2019 годов (табл. 2). В ходе раскопок на поселении найдено всего 11329 костей

животных. Из них 5492 кости найдено в культурном слое на всей раскопанной площади и 5781 кость найдена в указанной яме (рис. 3,4) в квадратах В6 – Г6.

Рисунок 3 – Яма. Нижний слой костей животных

Рисунок 4 – Вид ямы в процессе вскрытия нижнего уровня

Таблица 2 – Видовой состав костных остатков из раскопок поселения Абылай

Таксоны	Выборки					
	Слой	Яма, горизонты (см)				Всего
		30 – 55	55 – 65	65 – 85	85 – 95	
Крупный рогатый скот– <i>Bostaurus</i>	668/34	0	11	226	8	245/6
Овца– <i>Ovis aries</i>	178/9	83	305	1126	50	1564/88
Коза– <i>Capra hircus</i>	9/2	2	13	0	0	15/1
Мелкий рогатый скот– <i>CapraetOvis</i>	815/51	192	708	2614	117	3631/5
Лошадь– <i>Equuscaballus</i>	497/37	0	0	0	0	0
Верблюд– <i>Camelus bactrianus</i>	5/2	0	0	0	0	0
Собака– <i>Canis familiaris</i>	9/3	0	0	0	0	0
Тур– <i>Bos primigenius</i>	1/1	0	0	0	0	0
Сайга– <i>Saiga tatarica</i>	2/1	0	0	0	0	0
Лисица– <i>Vulpes vulpes</i>	2/1	0	0	0	0	0
Млекопитающие не определимые	3306	205	51	46	24	326

Примечание. В числителе – количество костей, в знаменателе – вероятное количество особей

Первую выборку в дальнейшем будем условно называться «слой», а вторую выборку – будем называть «яма».

Проведено определение видовой состава костных остатков и состава элементов скелета каждого таксона. Часть костей овец (*Ovisaries*) и коз (*Capra hircus*) не определены до вида и отнесены к мелкому рогатому скоту (*OvisautCapra*). Таксономическая принадлежность части костей не выявлена, и они отнесены к млекопитающим, ближе не определимым.

Количество особей овец в выборке «яма» определено по парным нижним челюстям – 88. Количество особей крупного рогатого скота определено по количеству позвончиков, они

принадлежали 6 особям. Козе принадлежали кости от скелета 1 особи.

Целью нашего исследования является выявить факторы формирования скопления костей в яме. Для этого проведено сравнение этих выборок по видовому составу и по составу отделов скелета.

Результаты и обсуждения

Кости из раскопок жилых и хозяйственных построек (из «слоя») сильно раздроблены, целыми являются почти исключительно только мелкие кости запястья, предплюсны и фаланги пальцев.

Таблица 3 – Соотношение остатков в выборках «Яма» и «Слой»

Таксоны	Выборки			
	«Яма»		«Слой»	
	Экз.	%%	Экз.	%%
Крупный рогатый скот – <i>Bostaurus</i>	245	4	668	31
Мелкий рогатый скот – <i>CapraetOvis</i>	5210	96	1002	46
Лошадь – <i>Equus caballus</i>	0	0	497	23
Всего:	5455	100	2167	100

Кости из «ямы» имеют другие характеристики. В ней почти все кости целые и часть костей овец и крупного рогатого скота (позвонки, ребра, кости конечностей) находилась в анатомическом сочленении. Проведенный анализ показывает, что выборка «слой» имеет характеристики, типичные для хозяйственно-бытовых отходов. Выборка «яма» включает кости с минимальными модификациями, большая часть которых произошла после захоронения.

Выборки различаются по видовому составу. В выборке «слой» найдены остатки 9 видов, а в выборке из «ямы» – только 3 вида (табл. 2). В выборке из «ямы» нет остатков лошади, очень небольшие доли остатков крупного рогатого скота и не определимых, а доминируют кости мелкого рогатого скота (96%) (табл. 3). Общим для обеих выборок является очень малое количество остатков козы, которая в обеих выборках представлена 1-2 особями (табл. 2).

Таблица 4 – Соотношение отделов скелета мелкого рогатого скота (МРС) и крупного рогатого скота (КРС) из выборок «Яма», «Слой» и в «Полном скелете», %

Отдел скелета	МРС		КРС	
	«Яма»	«Слой»	«Яма»	«Слой»
Голова	17	15	7	17
Туловище	51	9	71	9
Верхний отдел конечностей	24	57	12	27
Нижний отдел конечностей	8	19	10	47
Костей, экз.	5210	801	245	534

Анализ соотношения отделов скелета мелкого и крупного рогатого скота показывает, что все выборки, за исключением выборки крупного рогатого скота «яма», близки между собой по доле остатков головы (табл. 4). Для выборки «яма» характерна высокая доля костей туловища по сравнению с выборкой «слой». Это объяснимо тафономическими причинами – позвонки и ребра, относящиеся к непрочным костям, легко разрушаются до неопределимого состояния и съедаются собаками, поэтому в слое их мало. Костей верхних отделов скелета относительно много в выборке «слой» по сравнению с выборкой «яма». Этих костей мало в скелете животных, но они прочные и их фрагменты хорошо определяются. В выборке «слой» найдено много их определимых фрагментов. Относительно большая доля костей этой части скелета мелкого рогатого скота в выборке «яма» связана с естественной фрагментацией этих костей после захоронения. Доля костей нижних отделов конечностей крупного и мелкого рогатого скота в выборке «яма» значительно ниже, чем в выборках «слой». Рассмотрение состава отдельных элементов этого отдела конечностей показывает, что очень мало фаланг, особенно фаланг 2 и 3. У мелкого рогатого скота найдено 52 фаланги 1, 14 фаланг 2 и 4 фаланги 3. В

полном скелете у 89 особей их каждой по 712 экземпляров. Найденные фаланги составляют 3% от исходного количества. У крупного рогатого скота найдено соответственно 1, 4 и 1, у 6 особей их по 48 экземпляров каждой, то есть найденные фаланги составляют 4% от исходного количества. Причина очень небольшой доли этих костей в выборке «яма» у крупного и мелкого рогатого скота будет объяснена ниже.

Реконструкция

В яму были помещены целые или почти целые туши 88 особей овец, 1 особи козы и части туш 6 особей крупного рогатого скота. Судя по малому количеству костей черепа, большая часть туш крупного рогатого скота были положены без голов. Как отмечено выше, среди остатков крупного и мелкого рогатого скота очень мало костей нижнего отдела конечностей. Из этнографических данных известно, что казахи с погибших животных только снимали шкуру, а мясо отдавали собакам или уносили подальше от поселения, но если животное погибало от болезни, шкуру не снимали, мясо собакам не давали и сразу уносили из поселения (полевые материалы А.З. Бейсенова). Шкура снималась с фалангами, так как это удобнее и быстрее сделать.

Таким образом, недостаток фаланг показывает, что перед захоронением с большинства животных были сняты шкуры. Захоронение всех животных было произведено в один прием, так как в основном слое костей (-65 -95 см) они лежат плотно, грунт заполнения отсутствует. Видимо, туши начали засыпать золой сразу. Вместе с тем, имеется небольшое количество костей со следами погрызов собаками, но значительно меньше, чем в слое поселения. Это показывает, что не все туши были засыпаны сразу и непродолжительное время часть их была доступна собакам. После засыпания чистой золой, начали засыпать золой и грунтом культурного слоя. Можно предположить, что вначале была использована зола из очагов, а позднее, для ускорения изоляции туш, начали использовать и культурный слой. Сверху яма была перекрыта материковым грунтом.

Животные в яме были погребены практически одновременно, то есть и погибли они практически одновременно. Это указывает на естественную одновременную гибель (падёж) большого количества животных. Причинами массового падежа животных в степной зоне могут быть две – эпизоотия и джута.

При эпизоотиях (ящур, сибирская язва, чума рогатого скота и др.) гибнут 3 – 4 вида копытных: крупный рогатый скот, овца, коза, лошадь (Лукашев, 1961, с. 7). Если причина гибели животных в данном случае была эпизоотия, то в яме были бы остатки большего количества особей крупного рогатого скота и, вероятно, были бы и остатки лошади.

Во время джута от бескормицы гибнет большое количество особей за короткое время. Наиболее уязвим от джута мелкий рогатый скот,

потому что он в наименьшей степени способен разбивать копытами корку льда. В меньшей степени уязвим крупный рогатый скот и еще меньше – лошадь.

В рассматриваемом случае имеем большое количество животных, захороненных в короткое время; доминируют остатки мелкого рогатого скота, мало крупного рогатого скота и нет лошадей; с большей части животных, вероятно, были сняты шкуры. Эта картина в наибольшей степени соответствует результатам захоронения животных, погибших от джута.

Заключение

Таким образом, результаты археологических и археозоологических исследований показали, что захоронение животных в большой яме на площади поселения Абылай было единовременным. До настоящего времени аналогичные массовые захоронения на памятниках Северной Евразии были известны только в могильниках синташтинской культуры позднего бронзового века и в курганах раннего железного века. На поселении такой объект обнаружен и исследован впервые. Такое массовое захоронение могло быть организовано людьми в случае массовой гибели животных в результате стихийного бедствия или эпизоотии. Привлечение этнографических данных позволяет с большой долей вероятности интерпретировать это захоронение как захоронение животных, погибших в результате джута.

* Статья подготовлена в рамках гранта МОН РК, ИРН проекта AP08857177

Литература

- Бейсенов А.З. (2018). Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археологія і давня історія України, вип. 2(27). С. 386–396.
- Бейсенов А.З. (2022). Поселения Абылай – пам'ятка доби раннього заліза Центрального Казахстану // Археологія і давня історія України, вип. 1. С. 120-130.
- Бейсенов А.З., Гимранов Д.О., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. (2018). Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане // Теория и практика археологических исследований. Т. 22(2). С. 157–178.
- Бейсенов, А.З., Горащук, И.В., Дуйсенбай, Д.Б. (2021). Трасологическое исследование каменных орудий поселения сакского времени Абылай, Центральный Казахстан. Поволжская археология. №3. С. 177-194.
- Витт В.О. (1952). Лошади Пазырыкских курганов // СА. Т. XVI / Отв. ред. М.И. Артамонов. М.-Л.: Изд-во АН СССР. С. 163–205.
- Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. (1992). Синташта. Т. 1. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство. 408 с.
- Журбин И.В. (2019). Комплексная геофизика в региональных археологических исследованиях (опыт изучения средневековых финно-угорских поселений бассейна р. Чепцы). Российская археология. №3. С. 92-104.
- Жигола В.С., Скороход В.М. (2019). Новітні методи фіксації в археології. // Археологія. № 1. С. 118-130.

Косинцев, П.А., Бейсенов, А.З. (2020). Лошадь из поселения раннего железного века Абылай в Центральном Казахстане // Экология древних и традиционных обществ: Материалы VI Международной научной конференции. Тюмень: Изд-во ТюмНЦ СО РАН. 6. С. 179-182.

Лукашев И.И. (1961). Частная эпизоотология. М.: Сельхозгиз. 304 с.

Тишкин А.А., Пластева Н.А., Миняев С.С. (2021). Лошади сгонского времени из «элитного» погребального комплекса Царам // Поволжская археология, № 1(35). С. 205 – 215.

Шульга П.И. (2015). Скотоводы Горного Алтая в скифское время (по материалам поселений). Новосибирск. 336 с.

A.Z. Beisenov, S.V. Svyatko, A.E. Kassenalin, K.A. Zhambulatov, D. Duisenbai and P.J. Reimer. (2016). First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantas Period). *Radiocarbon*, 58, Pp. 179-191 doi:10.1017/RDC.2015.18.

Bronk Ramsey C. (2008). Radiocarbon dating: Revolutions in understanding // *Archaeometry*. N 50, 2. P. 249–275.

Kovrigin A., Razhev D., Berseneva N., Panteleeva S., Sharapova S., Hansk B., Kazdym A., Mikrukova O., Efimova E. (2004). Iron Age society and environment : multi-disciplinary research in the Iset river valley (Russia): preliminary results // *The geoarchaeology of river Valleys*. Budapest. Pp. 185-214 (*Archaeolingua*, 18).

Ryabogina N., Borisov A., Idrisov I., Bakushev M (2019). Holocene environmental history and populating of mountainous Dagestan (Eastern Caucasus, Russia). *Quaternary International*. Vol. 516, Pp. 111-126. doi.org/10.1016/j.quaint.2018.06.020

Robert N. Spengler, Natalia E. Ryabogina, Pavel E. Tarasov and Mayke Wagner. (2016). The spread of agriculture into northern Central Asia: Timing, pathways, and environmental feedbacks. *The Holocene*. 26 (10), pp. 1527-1540.

References

Beisenov A.Z. (2018). Tasmolinksya kul'tura Tsentral'nogo Kazahstana v issledovaniyakh nachala XXI veka [Tasmola culture of Central Kazakhstan in the studies of the beginning of the XXI century] // *Arheologiya I davnya istoriya Ukraini*. Vip. 2(27). S. 386–396.

Beisenov A.Z. (2022). Poselenie Abilai – pamyatka dobi rann'ogo zaliza Tsentral'nogo Kazahstanu [Abilai settlement – a monument of the early Iron Age of central Kazakhstan] // *Arheologiya I davnya istoriya Ukraini*. Vip. 1. S. 120-130.

Beisenov A.Z., Gimranov D.O., Akhiyarov I.K., Duisenbai D.B. (2018). Poselenie saksogo vremeni Abilai v Tsentral'nom Kazahstane [Settlement of the Saka time Abylai in Central Kazakhstan] // *Teoriya I praktika arheologicheskikh issledovaniy*. T. 22(2). S. 157–178.

Beisenov A.Z., Gorachuk I.V., Duisenbai D.B. (2021). Trasologicheskoe issledovanie kamennih orydii poseleniya saksogo vremeni Abila, Tsentral'nii Kazahstan [Tracological study of stone tools of the settlement of the Saka time of Abylai, Central Kazakhstan] // *Povolzhskaya Arkheologiya*. №3. S. 177-194.

Witt V.O. (1952). Loshadi Paziriskikh kurganov [Horses of the Pazyryk mounds] // *Sovetskaya Arkheologiya*. T. XVI / Otv. red. M.I. Artamonov. M.-L.: Izd-vo AN SSSR. S. 163–205.

Gening V.F., Zdanovich G.B., Gening V.V. (1992). Sintashta [Syntashta]. T. 1. Chelyabinsk: Uzhno-Ural'skoe knizhnoe izdatel'stvo. 408 s.

Zhyrbir I.V. (2019). Kompleksnaya geofizika v regional'nykh arheologicheskikh issledovaniyakh (opit izycheniya srednevekovih finno-ygorskih poselenii basseina r. Chepci [Complex geophysics in regional archaeological research (the experience of studying medieval Finno-Ugric settlements of the Cheptsy river basin)] // *Rossiskaya arheologiya*. №3. S. 92-104.

Zhigola V.S., Skorohod V.M. (2019). Novitni metodi fiksacii v arheologii [The new methods of fixation in archaeology] // *Arkheologiya*. № 1. S. 118-130.

Kosintsev P.A., Beisenov A.Z. (2020). Loshad' iz poseleniya rannego zheleznoogo veka Abilai v Tsentral'nom Kazahstane [A horse from the Early Iron Age settlement of Abylai in Central Kazakhstan] // *Ekologiya drevnih I tradicionnih obchestv: Materiali Vi Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii*. Tyumen: Izd-vo TyumNC SO RAN. 6. S. 179-182.

Lukashev I.I. (1961). Chastnaya epizootologiya [Private epizootology]. M.: Sel'hozgiz. 304 s.

Tishkin A.A., Plasteeva N.A., Minyaev S.S. (2021). Loshadi synn'skogo vremeni iz "elitnogo" pogrebal'nogo kompleksa Caram [Horses of the Xiongnu time from the "elite" burial complex of the Tsaram] // *Povolzhskaya Arkheologiya*, № 1(35). S. 205 – 215.

Shulga P.I. (2015). Skotovodi Gornogo Altaya v skifskoi vremya (po materialam poselenii) [Pastoralists of the Altai Mountains in the Scythian period (based on the materials of settlements)]. Novosibirsk. 336 s.

Arman Z Beisenov, Svetlana V Svyatko, Aibar E Kassenalin, Kairat A Zhambulatov, Daniyar Duisenbai and Paula J Reimer. (2016). First Radiocarbon Chronology for the Early Iron Age Sites of Central Kazakhstan (Tasmola Culture and Korgantas Period). *Radiocarbon*, 58, Pp. 179-191 doi:10.1017/RDC.2015.18.

Bronk Ramsey C. (2008). Radiocarbon dating: Revolutions in understanding // *Archaeometry*. N 50, 2. P. 249–275.

Kovrigin A., Razhev D., Berseneva N., Panteleeva S., Sharapova S., Hansk B., Kazdym A., Mikrukova O., Efimova E. (2004). Iron Age society and environment : multi-disciplinary research in the Iset river valley (Russia): preliminary results // *The geoarchaeology of river Valleys*. Budapest. Pp. 185-214 (*Archaeolingua*, 18).

Ryabogina N., Borisov A., Idrisov I., Bakushev M (2019). Holocene environmental history and populating of mountainous Dagestan (Eastern Caucasus, Russia). *Quaternary International*. Vol. 516, Pp. 111-126.

Robert N. Spengler, Natalia E. Ryabogina, Pavel E. Tarasov and Mayke Wagner. (2016). The spread of agriculture into northern Central Asia: Timing, pathways, and environmental feedbacks. *The Holocene*. 26 (10), Pp. 1527-1540.

Ж.Р. Утубаев^{1*} , Ә. Отар² , А. Ерсариев¹ ,
М.К. Суюндикова¹

^{1,3,4}Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Алматы қ.
²Самара мемлекеттік әлеуметтік-педагогикалық университеті, Ресей, Самара қ.
*e-mail: utubaev_z@mail.ru

БӘБИШ МОЛА ОАЗИСІНДЕГІ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

Мақалада Сырдарияның төменгі ағысы, Бәбіш мола оазисіндегі Егісітік, Ақшұқыр кесенелер тобындағы № 1 және 2 кесенелерге жүргізілген қазба жұмысының нәтижелері баяндалады. Қазба жұмысы мен зерттеу барысында кесенелерден адам сүйектерімен қатар керамикалық және ағаш ыдыстар, еңбек құралдары, шаруашылық және әшекей бұйымдары мен қару-жарақ түрлері, жануар сүйектері табылды. Табылған барлық археологиялық материалдардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері өзге жерлеу орындарынан анықталған материалдармен салыстырылды. Антропологиялық материалдарды талдау барысында, негізінен, алыс-жақын шетелдік ғылымдарда жиі пайдаланылатын краниометриялық өлшемдерді алу, талдау процестері қолданылды. Жануар сүйектерінің коллекциясын зерттеуде археозоологиялық тәсілдерге сәйкес әрбір жануар түрінің қаңқа элементтері, элементтердің бөлшектену үдерістері сипатталып, талданды.

2019-2020 жылдары кесенелерге жүргізілген тұрақты қазба және зерттеу жұмыстары нысандардың біршама бөлігі қайта салынып, бірнеше рет жерлеуге пайдаланылғандығын көрсетеді. Сондай-ақ жерлеу рәсімдері ағаш табыттар мен зембілдерді қолдану арқылы жүргізілген. Қазба барысында алынған керамика, ағаш ыдыстар, қару-жарақ, шаруашылық және әшекей бұйымдар секілді құнды әрі бай археологиялық материалдар Бәбіш мола оазисі тұрғындарының жерлеу рәсімдері жайында жаңа бір дерек көзі болады.

Түйін сөздер: Шірік рабат мәдениеті, Бәбіш мола оазисі, кесене, антропология, археозоология, археологиялық материалдар.

Zh.R. Utubaev^{1*}, A. Otar², A. Ersariev¹, M.K. Suyundikova¹

^{1,2,4}A.H. Margulan Institute of Archaeology, Kazakhstan, Almaty

³Samara State Socio-Pedagogical University, Russia, Samara

*e-mail: utubaev_z@mail.ru

The results of studies of the buried complexes of the Babish mole oasis

The article describes the results of archaeological excavations of mausoleums No. 1 and 2 of the Akshukur and Egistik groups located in the lower reaches of the Syr Darya in the Babish Mola oasis. During the excavations in the mausoleum, along with human remains, animal bones, ceramic and wooden dishes, tools, jewelry, weapons were found. All the discovered archaeological materials were compared with similar finds in other burials to identify similarities and identify differences. To analyze the anthropological material, the methods of craniometric measurements were used, which are widely used by researchers from near and far abroad. When studying the collection of animal bones, the archaeozoological approach was used as the main one, which allowed both to analyze and describe the elements of the skeleton of each animal, and the processes of fragmentation of these elements.

In 2019–2020, excavations of mausoleums carried out indicate that a significant part of the objects were reconstructed and repeatedly used for burial. Funeral rites were also performed on wooden coffins and stretchers. Valuable and rich archaeological materials, such as ceramics, wooden utensils, weapons, household and jewelry, obtained during the excavations, will become a new source of information about the funeral rites of the inhabitants of the Babish Mola oasis.

Key words: Chirikrabort culture, Babishmola oasis, mausoleum, anthropology, archeology, archaeological materials.

Ж.Р. Утубаев¹, А. Отар², А. Ерсариев¹, М.К. Суюндикова¹

¹Институт археологии им. Х. Маргулана, Казахстан, г. Алматы

²Самарский государственный социально-педагогический университет, Россия, г. Самара

*e-mail: utubaev_z@mail.ru

Результаты исследований погребеных комплексов оазиса Бабиш мола

В статье описаны результаты археологических раскопок мавзолеев № 1 и 2 группы Акшукур и Егистик, расположенных в низовьях Сырдарьи в Бабишмолинском оазисе. В ходе раскопок в мавзолее наряду с человеческими останками были обнаружены: кости животных, керамическая и деревянная посуда, орудия труда, ювелирные изделия, оружие. Все обнаруженные археологические материалы были сопоставлены с аналогичными находками в других погребениях для выявления сходства и определения различий. Для анализа антропологического материала были использованы методы краниометрических измерений, которые широко используются исследователями ближнего и дальнего зарубежья. При изучении коллекции костей животных в качестве основного использовался археозоологический подход, который позволил как проанализировать и описать элементы скелета каждого животного, так и процессы фрагментации этих элементов.

В 2019–2020 годах проведенные раскопки мавзолеев, свидетельствуют о том, что значительная часть объектов была реконструирована и неоднократно использовалась для захоронения. Также похоронные обряды проводились на деревянных гробах и носилках. Ценные и богатые археологические материалы, такие как керамика, деревянная посуда, оружие, хозяйственные и ювелирные изделия, полученные в ходе раскопок, станут новым источником информации о погребальных обрядах жителей оазиса Бабиш мола.

Ключевые слова: Чирикратская культура, Бабишмолинский оазис, мавзолей, антропология, археозоология, археологические материалы.

Кіріспе

Б.д.д. I мыңжылдықтың екінші жартысы Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген халықтар мәдениетінің гүлдену кезеңі болып табылады. Бұл құбылысты суреттейтін ең көрнекті ескерткіштердің бірі Бәбіш мола қалашығы мен оның айналасындағы ескерткіштерді алуға болады. Бұл жерде ерте қалалық мәдениетке тән барлық белгілер тіркелген.

Бәбіш мола оазисі Жаңадария бойында орналасқан Бәбіш мола қалашығын мен Бәбіш мола 2 жерлеу ғимарат және арналарды жағалай орын тепкен елді мекендер жатады. Елді мекендер ендік бағытта 40 км-ді, ал, меридиан бойынша 15-20 км аралығын қамтиды. Бұл аймаққа Б.В. Андрианов 1957-1960 жылдары бір қатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Елді мекендерде керамика және кварцит сынықтарымен жабылған үйінді немесе аласа келген төбелер түрінде кездесетін ғимарат қалдықтары сақталған. Бәбіш мола маңынан жалпы саны 150 елді мекеннің іздері анықталды, Б.В. Андриановтың пікірінше, олардың жүзге жуығы бір уақытта өмір сүрген болуы мүмкін (Андрианов, 1969: 193-199).

Оазис орталығы болған Бәбіш мола 1 қалашығы. Қаланың оңтүстік-шығыс бөлігі биік дуалдармен қоршалған. Қабырғаларын жау алмастай етіп мұнаралар тұрғызып, оларды оқ

ататын ойықтармен күшейткен. Қала орталығы солтүстігінде орналасқан, оның көлемі 100x100 м. Биіктігі 2 м болатын қабырғаларын жартылай дөңгелек мұнаралармен бекіткен. Қабырғалары мен мұнараларында бір немесе үшеуден оқ ататын тесіктер орналасқан. Қала орталығының оңтүстік-батыс кіре беріс қақпасында «донжон» деген атауға ие болған көлемі 30x30 м болатын қуатты бекініс бой көтерген. Оның қабырғалары 4-5 м биіктікте сақталған. Іші бірнеше бөлмеден тұрады. Бөлмеден-бөлмеге қатынайтын есіктерін арка қылып көмкерген. Басты кіретін қақпасы осы жерде болғандықтан жауды күтіп алатын мұнарасы және жауынгерлердің мекен жайы болған.

Ал, қала орталығында «үлкен үй» деп аталатын шаршы тектес, жалпы ауданы 44x44 м ғимарат орны сақталған. Қабырғаларының қазіргі биіктігі 1,5 м. Ғимаратты оқ ататын ойықтары бар, мұнаралы қабырғалармен қоршаған, бұл мұнаралар орталықтың бұрыштарымен кіре берістегі оңтүстік қабырғаның орта тұсын тұтастай қамтыған. Кіреп тұста ғимарат дәліз тәріздес екі бөлікке бөлінген.

Сырдарияның төменгі ағысына С.П. Толстов бастаған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының (ХАЭЭ) жүргізген археологиялық қазбалары осы аумақтағы маңызды ғылыми зерттеу жұмыстарының бірі саналады. 1947-

1949 жылдары оңтүстік-шығыс Арал өңірінің аумағында ХАЭЭ жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде б.д.д. I мыңжылдықтың ортасымен мерзімделетін қалашықтар, тұрақтар және қоныстардың едәуір бөлігі ашылып, зерттелді. 1954 жылдан бастап зерттеу жұмыстары ежелгі Сырдария арнасының оңтүстік-батыс және батыс бөлігінде, яғни, солтүстік Ақшадария және Жаңадария арналарының қосылған жерінде жүргізілді. 1955-1956 жылдары Жаңадария алқабындағы зерттеу жұмыстары жалғастырылды. 1957-1963 және 1971-72 жылдары Жаңадария, Іңкәрдария, Қуаңдария және ескі Қуаңдария бассейндерінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді (Толстов, 1962: 136-204; Вишневская, 1973; Вайнберг, Левина, 1993).

Жарты ғасырдан астам үзілістен кейін Жаңадария мен Іңкәрдарияның орта ағысында орналасқан ескерткіштерге қазба-зерттеу жұмыстары қайта жанданды. Зерттеу жұмыстарын Шірікрабат археологиялық экспедициясының (ШРАЭ) жетекшісі Ж. Құрманқұлов және Ж. Утубаев жүргізуде. Бұрын белгілі Шірікрабат, Бәбіш мола, Бұланды қалашықтарынан бөлек Шірікрабат археологиялық мәдениетімен мерзімделетін Іңкәр-қала, Қарабас, Сенгір-қала 2, Шірік 4, Жаңа-қала, Бәбіш мола 7 және т.б бірнеше жаңа археологиялық ескерткіштер ашылып, зерттеу жұмыстары жалғасын тауып келеді (Қурманқұлов, Утубаев, 2017: 191-211).

2019-2020 жылдары Шірікрабат археологиялық экспедициясы Бәбіш мола оазисінде орналасқан Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1,2 және Егістік кесенелеріне археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Материалдар мен әдістер

Бәбіш мола оазисіндегі Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 және 2, Егістік кесенелеріне жүргізілген қазба барысында археологиялық қазба-зерттеудің барлық әдіс, тәсілдері қолданылды. Сондай-ақ нысандарды қорғау, сақтау, тұмшалау әдістері пайдаланылды. Қазба барысында алынған барлық археологиялық материалдар керамикалық және ағаш ыдыстар, қару-жарақ, шаруашылық және әшекей бұйымдар, еңбек құралдары деп топтастырылды. Олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері өзге жерлеу орындарынан анықталған материалдармен салыстырылып, талданды.

Антропологиялық материалдар бойынша 42 дана адам сүйегі зерттелді. Барлығының жыныстары анықталып, бас сүйектері бойынша 6 ер,

7 әйел, 1 жас бала екендігі анық болды. Сонымен қатар астыңғы жақ сүйектері бойынша 22 ер, 11 әйел, 7 бала сүйегі екендігі белгілі болды. Антропологиялық материалдарды зерттеуде ресей және шетел ғалымдары қолданылатын антропологиялық әдістер қолданылды. Сондай-ақ адам жасымен жынысын анықтауда бірнеше антропологиялық, сот-медициналық сараптамаларға негізделген әдебиеттер қолданылды.

Кесенелерге жүргізілген археологиялық қазба барысында 151 дана сүтқоректілер және 1 дана құс сүйегі табылды. Археозоологиялық коллекцияны зерттеу барысында: археозоологиялық тәсілдерге сәйкес әрбір жануар түрінің қаңқа элементтері, элементтердің бөлшектену үдерістері сипатталып, талданды. Сонымен қатар жануар бас сүйектеріне биометриялық өлшемдер жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Кесенелер сипаттамасы

Ақшұқыр кесенелер тобы Бәбіш мола қалашығынан батысқа қарай 16 км қашықтықта орналасқан. Жергілікті жерден 3 кесене тіркелді. Олардың барлығының пішіні – дөңгелек тәрізді, диаметрлері 12-25 м, биіктігі 1,2-5 м. Ескерткішке тұрақты қазба жұмыстары 2019 жылы басталған болатын. 2019-2020 жылдар аралығында екі кесене қазылды.

1-кесене диаметрі 12 метр болатын дөңгелек ғимарат, екі секторға бөлінген. Сақталған биіктігі 102 метр. Бұл ескерткіш сазды стилобатқа салынған. Кіреберіс батыс және шығыс қабырғаларда кездеседі. Қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,7 м, олар пахса блоктарынан және шикі кірпіштерден араластырылып салынған.

Кесенедің негізгі құрылыс материалы ретінде тік бұрышты кірпіш пайдаланылған. Оның өлшемі негізінен 40-45x30x10 см немесе одан үлкен болып келеді. Кірпіш өсімдік қоспасымен иленген саздан жасалған. Шикі кірпіштің бұл өлшемі шірікрабат мәдениетінің синхронды ескерткіштерінде кеңінен қолданылды. Қабырғалар ежелгі жер бетінің деңгейінен 40 см-ге көтерілген құмды платформаға салынған. Жерлеу құрылысы ежелгі уақытта қатты тоналған, бірақ солтүстік-батыс және оңтүстік-батыс секторларынан кейбір археологиялық артефактілер табылды. Бұл жерден бірнеше адам мүрдесінің нашар сақталған қалдықтары, сондай-ақ керамикалық ыдыс пен қола бұйымның фрагменті анықталды (сурет-2. 1).

1-сурет – Ақшұқыр кесенелер тобы

Кесененің батыс секторында көлденең және ұзыннан қойылған бірнеше тақтайшалардан тұратын ағаш зембілдің қалдықтары табылды. Тақтайшалардың ұзындығы 1 м, ені 5-8 см, қалыңдығы 3 см.

Ағаш зембілден керамикалық ыдыстың төменгі бөлігі; қолмен жасалған қыш құмыра, тікбұрышты керамикалық шырағдан, керамикалық ұршықтың басы, саз ядро, қайрақ тастар, темір пышақтың сынығы, ақ тас пен сердоликтен жасалған моншақтар табылды.

2-кесене бұл дөңгелек пішінде, диаметрі 17,5 м және биіктігі 2-3 м болатын құрылым. Ескерткіш сазды стилобатқа тұрғызылған. Кіреберіс солтүстік-батыс және оңтүстік қабырғада кездеседі. Олардың ені 1,60 м және 1,8 м. Кесене қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,7 м. Пахса блоктарынан және шикі кірпіштерден тұрғызылған.

Ғимарат Ш-Б қарай бағытталған қабырғамен екі бөлікке (бөлмеге) бөлінген. Бөлмелер арасындағы өту жолының ені 1,65 м құрайды. Оңтүстік бөлменің батыс бөлігін тазалау кезінде көлемі 4x1,5 см және биіктігі 20-60 см төртбұрышты, көлемі 42x28x8; 38x30x8; 45x30x10 см болатын шикі кірпіштен қаланғаны анықталды. Біздің ойымызша, бұл құрылыс үстіне ыдыс-аяқ қоюға арналған құрбандық шалу үстелі «алтарь» болған. Ол оңтүстік-батыс қабырғадан 1,7 м және ішкі қабырғадан 1,2 м

қашықтықта орналасқан. Құрбандық үстелінің бұрыштары СО-БШ бағытталған. Құрбандық шалу үстелінен оңтүстікке қарай адам сүйегінің қалдықтары кездесе, ал, бөлменің шығыс бөлігіндегі солтүстік-шығыс бұрышынан нашар сақталған кісі сүйегінің төменгі бөліктері сақталған. Сондай-ақ кісі сүйегінен төмен ұзындығы 80 см, ал ені – 20-25 см болатын былғарыдан дайындалған ыдыс табылды. Бұл мес сусын құюға арналған торсықтың қызметін атқарған болуы мүмкін. Кісі сүйектерімен қатар, бірге қойылған мүліктері (керамика, темірден жасалған қорамсақ ілмегі, пышақ, моншақтар, сүйектен істелген әшекей және т.б.) табылды (сурет-2. 2).

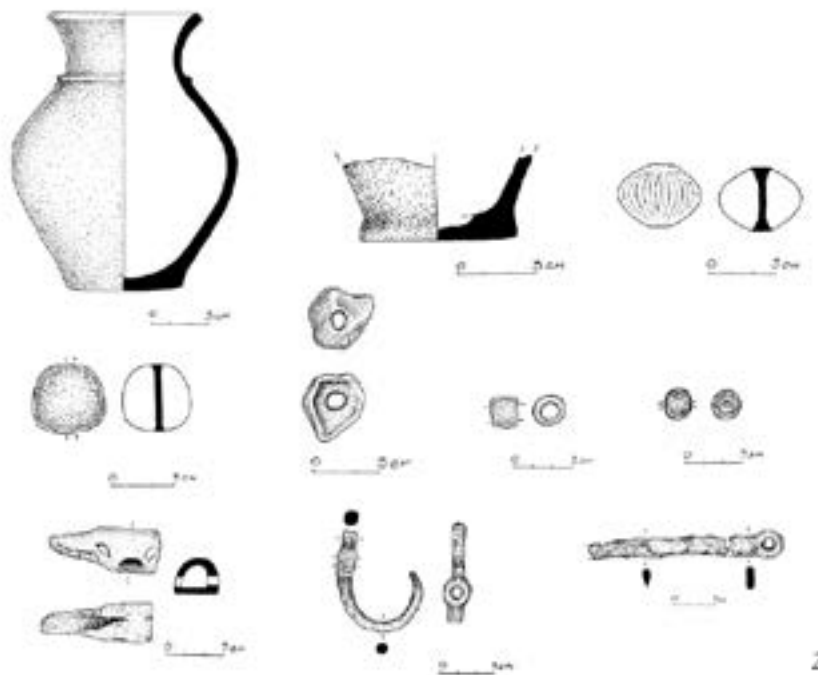
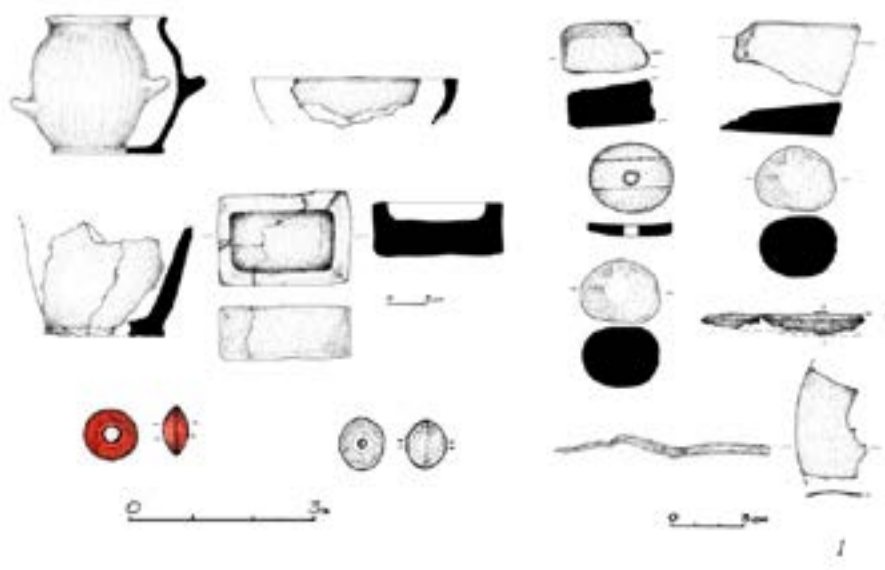
Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден табылған құмыраның биіктігі 14 см. Ернеу диаметрі 8 см болса, түбінің диаметрі 6 см. Бүйірі шар тәрізді дөңгелек келген құмыраның мойын тұсы тарылып, аузына қарай қайта кеңейе түскен. Ернеуі сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек. Сазға көп мөлшерде майдаланған гипс ұқыпты араластырылып, сапалы күйдірілген. Қанық қоңыр түсті ангобпен сырланған.

Көзе. Ақшұқыр кесенелер тобы, №1 кесенеден анықталды. Оның биіктігі 15 см, ернеу диаметрі 9 см болса, түп диаметрі 8 см. Түбінен аузына дейін кеңейе түскен. Ернеуі тік, сәл сыртқа қайырылған. Қимасында дөңгелек. Сазға шамот және тас қосылған. Ыдыс бөлігіндегі қызғылт

және қара түстің болуы сапасыз күйдірілгендігін көрсетеді. Көзенің сыртқы бөлігі аузынан түбіне дейін тігінен түсірілген сызықтармен безендірілген. Ұстауға арналған тұтқалары ыдыс бүйіріне жоғары және төмен етіп орнатылған. Ал, Егістік кесенесінен табылған көзенің көлемі үлкен. Сыртқа қайырылған ернеу диаметрі 14 см. Жоғарыда атап өткен көзе секілді бұл ыдыс та ашық отта сапасыз күйдірілген. Кесенелер-

ден табылған құмыралар мен көзе Баланды оазисіндегі жерлеу орындарындағы ыдыстарға ұқсайды (Утубаев, 2013: 30).

Былғарыдан жасалған ыдыс. Сонымен қатар, Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 кесенеден былғарыдан дайындалған мес тәрізді ыдыс анықталды. Оның ұзындығы 80 см, ал ені – 20-25 см. Бұл ыдыс сусын құюға арналған торсықтың қызметін атқарған болуы мүмкін (?).

2-сурет – Ақшұқыр кесенелерінен табылған материалдар

Қару-жарақтар. Кесенелерден қорамсақ ілмегі мен пышақ секілді қару-жарақ түрлерінің табылуы жерлеу орындарының ерекшелігін көрсетеді.

Қорамсақ ілмегі. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден тіркелді. Оның биіктігі 6 см, иіліп үшкір келген ұшының диаметрі 0,5 болса, жоғарғы бөлігіндегі ілуге арналған саңылау диаметрі 0,7 см. Қимасында дөңгелек болып келген.

Пышақ. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден табылған пышақтың ұзындығы 14 см, ені 1,3 см. Дөңгелене түскен сабы бар, және сол сабында ілуге немесе бекітуге арналған кішкене тесігі бар. Ал, №1 кесенеден табылған пышақ фрагмент түрінде кездеседі. Оның ұзындығы 8 см, ені 1 см. Пышақ бір жүзді, қимасында үшбұрышты келген.

Әшекей-бұйымдар. Моншақтар. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден тастан және теңіз бақалшағынан жасалған моншақтар табылды. Түсі қара, пішіні дөңгелек келген моншақтың диаметрі 3,5 см, жіп өткізуге арналған екі жақты саңылау диаметрі 0,6 см. Ақ моншақтың сырты жақсы тегістеліп, жылтыратылған және симметриялы тік сызықтармен безендірілген. Табиғи ақ түсті, сопақша келген биіктігі 2,7 см, ұзындығы 3,8 см, орта бөлігіндегі саңылау диаметрі 0,9 см. Ал, теңіз бақалшағынан жасалған әшекейдің пішіні дұрыс емес дөңгелек. Орта бөлігінде диаметрі 0,6 см болатын саңылауы бар.

Егістік кесенесіне – 2020 жылы зерттеу жұмыстары жүргізілді. Кесене Бәбіш мола қалашығынан оңтүстікке қарай 20 км қашықтықта орналасқан. Бұл кесененің пішіні дөңгелек, диаметрі – 12,5 м, биіктігі 14 м-ден жоғары. Құрылыстың ішкі кеңістігі төрт секторға бөлінген. Ішкі крест тәрізді қабырғаның ұзындығы 11,5 м, ал, қалыңдығы 1,55x1,65 м. Құрылыстың секторлары өзара дәліздермен жалғанған. Дәліздің ені солтүстік-батыстан оңтүстік-батысқа қарай 1,5 м, оңтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 1,4 м, оңтүстік-шығыстан солтүстік-шығысқа қарай 1,45 м-ді құрайды. Бөлменің еденінен қамыс қабаттары анықталды. Кісіні жерлеу еден үстінде ағаш зембілде қойылған. Жерлеу орынынан кісі сүйектерімен бірге керамикалық ыдыстар, шырағдан, қыш ұршықтың басы анықталды. Айна, ағаш ыдыстардың, темір пышақтың сынықтары, алтын алқа, сүйек және темір жапсырмалар, темір жебе ұшы, қайрақ тас, тас және шыныдан жасалған моншақтар табылды. Сонымен қатар, тоқыма мата мен өсімдік талшықтарынан тоқылған арқан бөліктері де кездесті.

Кесенелерге жүргізілген қазба-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталған археологиялық материалдарды керамика, ағаш ыдыстар, қару-жарақ, шаруашылық және әшекей бұйымдар деп топтастырып қарастырамыз.

2-1-сурет – Егістік кесенесі. Қазбаға дейінгі көрнісі

3-сурет – Егістік кесенесі. Қазбадан кейінгі көрнісі

Керамика. Құмыра.

Егістік кесенесінен табылған құмыралар шарық көмегімен жасалып, сапалы күйдірілген (сурет-4). Түбінен бүйіріне қарай кеңейе түсіп, мойын бөлігінде тарыла түскен. Ернеулері сыртқа қайрылып, қимасында дөңгелек келген. Ернеу диаметрі 10-12 см болса, түбінің диаметрі 7-13 см аралығында ауытқиды. Сазға көп мөлшерде гипс, шамот араластырылған. Түсі қызғылт және ашық қоңыр. Ыдыстардың сыртқы бетіне қанық қоңыр және қызыл түсті ангоб жағылған. Сонымен қатар, жерлеу орнынан түп бөлігінде екі қиғаш сызық «//» тәрізді белгісі бар құмыра анықталды. Белгі ыдыс күйдірілуге дейін қатты заттың көмегімен батырып сызу арқылы түсірілген. Зерттеуші ғалымдар керамикалардағы екі немесе одан да көп біріккен түрдегі белгілер, сол бұйымның көлемі және оның пайдалану мақсаты жайында құнды мағлұмат беретіндігін айтады (Утубаев, Суюндикова, 2021:10-20).

Кесе. Егістік кесенесінен бұл топтағы ыдыстардың төрт данасы табылды (сурет-4). Оның екеуі шарықта жасалса, екеуі жапсырма әдісімен дайындалған. Өлшемдері: биіктігі 4-5 см, ернеу диаметрлері 6-9 см болса, түп диаметрлері 4-7 см. Барлығының пішіндері ұқсас, жарты шар тәрізді. Түстері қызғылт, қоңыр және сұр. Шарықта әзірленген ыдыстар ұқыпты жасалып, сапалы күйдірілген болса, жапсырма

әдісімен дайындалған ыдыстар керсінше. Кеселер ғұрыптық мақсаттарға пайдаланылған болуы мүмкін (?). Олардың ішкі бетінен май құю, өртеу, түтету іздерін анық байқауға болады. Сондай-ақ биіктігі 2 см, ернеу диаметрі 4 см, түбінің диаметрі 3,5 см болатын өте шағын ыдыс ерекше көзге түседі. Ол жапсырма әдісімен жасалған, түсі қызғылт. Оның ішкі бетінде күйе іздері жақсы сақталған.

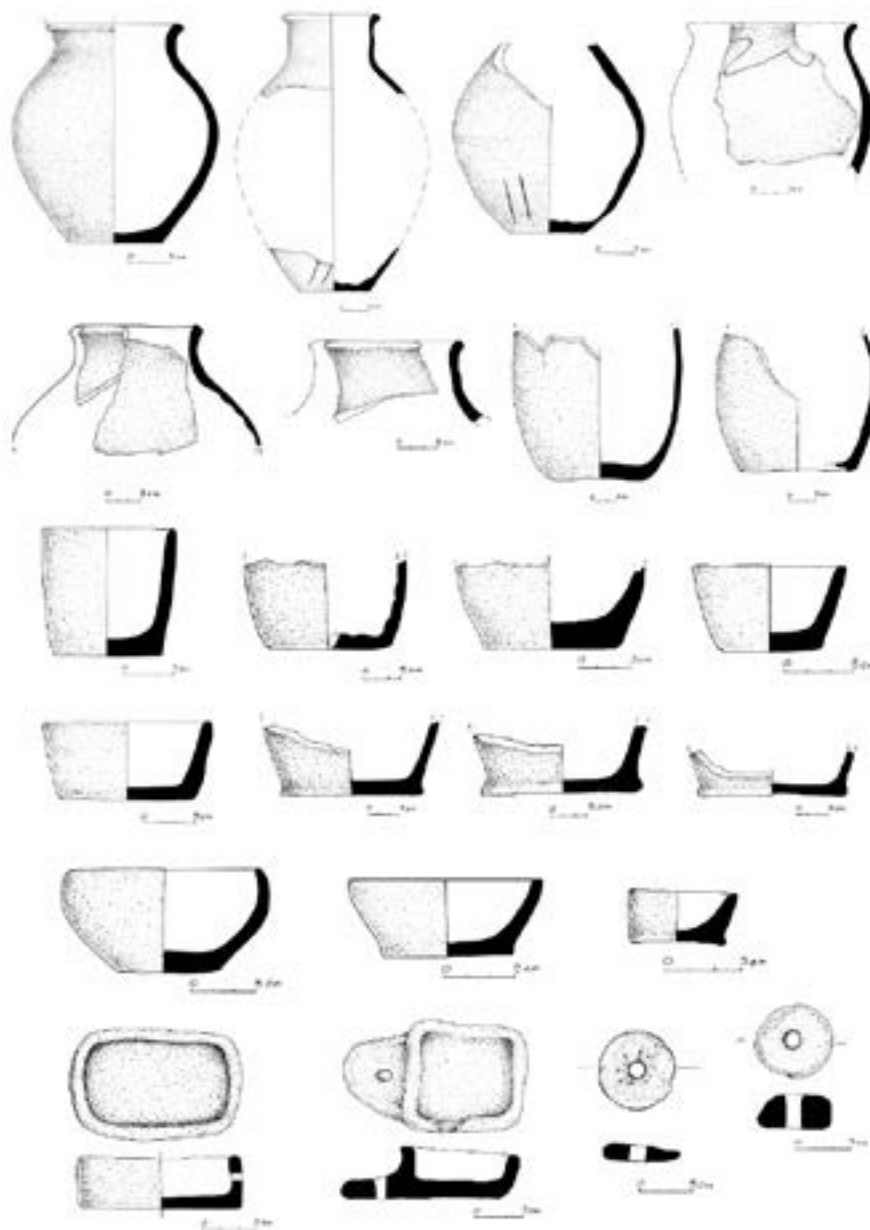
Шырағдан. Жерлеу орындарына тиесілі негізгі ғұрыптық бұйымның Егістік кесенесінен екі түрі анықталды (сурет-4).

1) Пішіні шаршы тәрізді. Биіктігі 3 см, ұзындығы 11 см, ені 7 см, табақша тереңдігі 1,5 см. Түсі қанық қоңыр. Сазға майдаланған тас және органикалық қоспалар қосылған. Бүйірінде түп бөлігімен жалғасқан, ұстауға арналған сопақша келген тұтқасы бар. Оның орта тұсы 0,5 см етіп ойылған.

2) Сопақша пішіндес шырағданның биіктігі 2,5 см, ұзындығы 9,5 см, ені 6 см, табақша тереңдігі 1,5 см. Түсі қара, бір бүйірінде диаметрі 0,5 см болатын саңылауы бар. Ақшұқыр кеселер тобы, №1 кесенесіндегі шырағданның пішіні тіктөртбұрышты. Оның биіктігі 3,5 см, ұзындығы 10 см, ені 6,5 см. Сазға көп мөлшерде гипс, шамот және органика араластырылған. Түсі сұр және қызғылт, сапасыз күйдірілген. Ернеу жиегі тегіс әрі жалпақ болып келсе, түбі жайпақ. Шырағдандар жапсырма әдісімен

жасалған. Табақшаларында өртенген, күйген іздер жақсы сақталған. Көлемі мен пішіні осыған ұқсас шырағандар 2017 жылы қазба жұмыстары жүргізілген Шірік 4 жерлеу кешені №1 обадан табылған болатын (Құрманқұлов,

Утубаев және т.б. 2020: 275-277). Итина мен Яблонский шырағандар көшпелілердің жерлеу рәсімдеріндегі белгілі бір дәстүрлерде қолданылған ғұрыптық бұйым болуы мүмкін деген пікір айтады (Итина, Яблонский, 1997: 96-103).

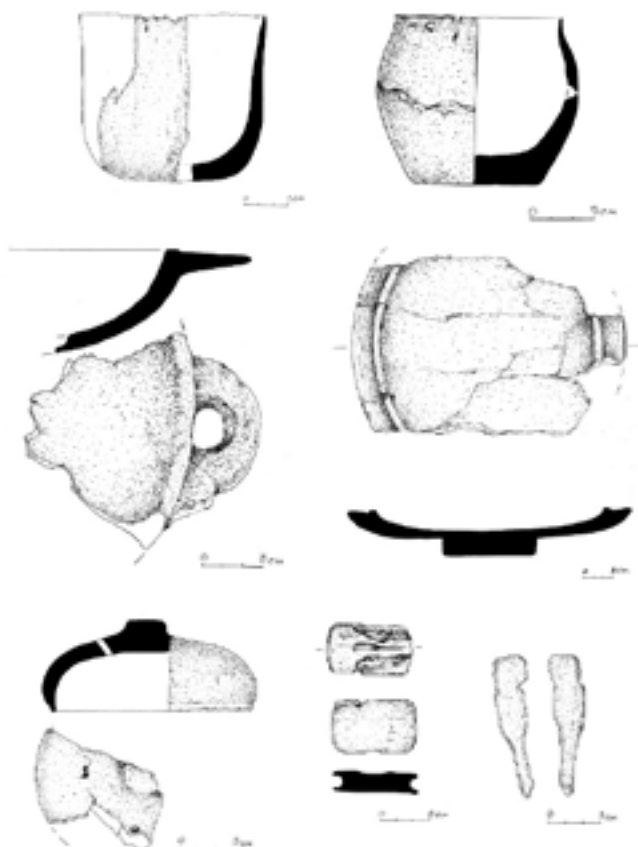
4-сурет – Егістік кесенесінен табылған қыш ыдыстар.

Ағаш ыдыстар. Егістік кесенесінен ағаш ыдыстардың тостаған, астау және қақпақ түрлері табылды (сурет-5). *Тостаған.* Бұл топтағы шағын әрі шұңғыл тостағандар түбінен бүйіріне қарай кеңейе түскен. Ернеулері сәл сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек. Биіктігі 11 см, ернеу

диаметрлері 8-12 см болса, түбінің диаметрі 6 см. *Қақпақ.* Пішіні жарты шар тәрізді қақпақтың диаметрі 12 см, биіктігі 5 см. Қақпақтың орта тұсында диаметрі 2 см болатын, дөңес келген, ұстауға арналған тұтқасы сақталған. Тұтқаның сол жақ бөлігіне диаметрі 0,5 см болатын екі

жақты саңылау түсірілген. Қақпақ диаметрінің тостаған диаметрімен сәйкес келуі, бұл пиксида ыдысы болуы мүмкін (?) екендігін білдіреді. *Астаудың* екі түрі бар: 1) Пішіні сопақша, түбі жайпақ. Тік келген ернеуден төмен бүйірінде жалпақ құлағы бар. Оның орта бөлігі ұстауға

ыңғайлы етіп ойылған. Өлшемі: ұзындығы 11 см, тереңдігі 3,5 см. 2) Ернеуі тегіс әрі жалпақ келген астаудың диаметрі 14,5 см. Ернеу жиегінің беткі қабаты көлденең сызықтармен сызылып, безендірілген. Астаудың түбінде диаметрі 10 см болатын тұғыры бар (Суюндикова, 2021: 32-33).

5-сурет – Егістік кесенесінен табылған ағаш ыдыстар

Шаруашылық бұйымдар. Қайрақ тас. Жерлеу орындарынан шаруашылық мақсаттарда қолданылатын қайрақ тастар мен ұршық басы анықталды. Егістік кесенесінен табылған екі дана сопақша пішіндес қайрақ тастардың ұзындықтары 7,5-19,5 см, ені 4-4,5 см, қалыңдығы 2 см. Табиғи кара және сұр түсті болып келеді. Ал, Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 кесенеден табылған қайрақ тастың бірі үшбұрыш пішінді, түсі ақшыл сары. Оның ұзындығы 6,5 см болса, ені 2,5 см. Екінші қайрақ тастың түсі кара, төртбұрыш пішіндес, ұзындығы 3 см, ені 1,5 см. Қайрақ тастардың барлық беттерімен жұмыс жасалғандығын көреміз.

Ұршық басы. Аталмыш жерлеу орындарынан қыштан жасалған екі дана ұршық басы табылды.

Диаметрлері 3,5-4,5 см, қалыңдықтары 0,5-1 см, орта бөлігіндегі екі жақты саңылау диаметрі 0,5-0,8 см. Түстері қызғылт және қанық қоңыр. Егістік кесенесінен табылған ұршық басының орта бөлігіндегі саңылау маңына қатты заттың көмегімен нүктелер түсірілген. Осы нүктелер арасы түзу сызықтармен бөлінген. Салынған өрнек бір қарағанда сәуле шашқан күн бейнесі тәрізді.

Еңбек құралы. Ірі кара малдың қабырға сүйегінен жасалған. Оның ұзындығы 10,2 см, ені 1,5 см. Бұйымның екі беті мұқият өңделіп, жылтыратылған. Бір ұшы шетіне қарай кеңейе түссе, ал, екінші ұшы цилиндр тәріздес пішінде кішкене шығыңғы келген, оның ортасына бұрғылау арқылы саңылау салынған. Осы бөлігі

белгілі бір заттарды бұрау, ашу, айналдыру мақсатында пайдаланғандығы көрінеді.

Қару-жарақтар. Кесенеден жебе ұшы, пышақ және арқан секілді қару-жарақ түрлерінің табылуы жерлеу орындарының ерекшелігін көрсетеді.

Жебе ұшы. Табылған екі дана жебе ұшы Егістік кесенесіне тиесілі. Жебе ұштары үш қанатты, қанаттары тік әрі өткір болғандығын аңғаруға болады. Ұзындықтары 3,3-3,5 см, ені 0,7-0,8 см. С. А. Трудновская Шірік рабат қалашығынан табылған үш қанатты және шегелі жебе ұштарды б.д.д. IV–III ғғ. мерзімдесе (Трудновская, 1963: 210), қарудың бұл түріне жан-жақты зерттеп, талдау жүргізген ғалым Б.А. Литвинский оларды б.д.д. III–II ғасырларға жатқызады (Литвинский, 2001: 92-97).

Пышақ. Егістік кесенесінен табылған пышақ фрагмент түрінде кездеседі. Оның ұзындығы 4,5 см, ені 0,8 см. Пышақ бір жүзді, қимасында үшбұрышты келген.

Арқан. Егістік кесенесіне жүргізілген археологиялық қазба-зерттеу барысында қару-жарақтың бір түріне жататын арқанның бірнеше бөліктері табылды. Белгілі бір өсімдіктерден ширатылып есу арқылы жасалған арқанның жуандығы 1,5 см. Зерттеуші ғалым А.М. Хазанов «Очерки военного дела сарматов» атты еңбегінде арқандардың сармат жерлеу орындарында қарудың бір түрі ретінде жиі кездесетіндігін айтады. Бұл қару түрін жауынгерлермен қатар әйелдерде жауларына лақтыру, оларды аттан құлатып, байлауға қолданған дейді. Сонымен қатар Еуразия даласындағы көшпенділер арқанды қарудан өзге шаруашылықтың басқа да түрлеріне көмекші құрал, зат ретінде пайдаланды деп тұжырымдайды (Хазанов, 1971: 5-51).

Әшекей-бұйымдар. Моншақтар. Жерлеу орынынан пішіндері дөңгелек, сопақша, цилиндр және төртбұрыш тәрізді моншақтардың бірнеше түрі анықталды. Олар ақық, шыны, гагат, феруза және табиғи тастардан сапалы әрі ұқыпты дайындалған. Түстері ақ, ашық көк, қара, сұр, қоңыр, қызғылт және алтын жалатылған моншақтарда бар. Үлкен дөңгелек моншақтардың диаметрлері 0,8-1 см аралығында болса, кішкентай моншақтардың диаметрлері 0,5-0,6 см аралығында ауытқиды, цилиндр тәрізді сопақша моншақтардың ұзындығы 1,2 см. Шыны моншақтар ішіндегі көп тараған түрлерінің бірі майда моншақтар (бисер). Олардың таралу аймағы б.д.д. I мыңжылдық пен б.д. I мыңжылдығында Орта Азиядан Қырымға дейінгі аралықты қамтыған. Орта Азиядағы

ежелгі Хорезмнің Жанбасқала (б.д.д. III ғ. – б.д. II ғ.), Аязқала (б.д. I–II ғ.ғ.), Топрақ-қала (б.д. III ғ.), Қырымдағы Керчи ауданындағы (б.д. I–II ғғ. Глинище) ескерткіштеріне жүргізілген қазба-зерттеу барысында пішіндері мен материалдары ұқсас моншақтар көптеп табылған (Курманкулов, Торежанова, 2014: 210-217). Жоғарыда келтірілген моншақтардан бөлек Егістік кесенесінен алтыннан жасалған, ортасы қуыс екі дана моншақ табылды. Олардың өлшемдері: ұзындығы 1,9 см, ені 1 см, жіп өткізуге арналған кішкене саңылау диаметрі 0,3 см. Моншақтардың бүйірлері төрт бүршікті гүл секілді, екі бөлігі дәнекерлеу арқылы жасалған.

Аталған бұйымдар арасынан ерекше назар аудартқан *белдік қапсырмасының* екі данасы тіркелді. Қапсырмалар ірі қара малдың жілік сүйегінен жасалған. Пішіндері тіктөртбұрыш тәрізді, сыртқы (алдыңғы) беті мұқият өңделген және жылтыратылып, ұқыпты дайындалған. 1) Ұзындығы 9,5 см, ені 4 см болса, белдікті бекіту үшін бұрыштарына диаметрі 0,4 см болатын ойықтар бұрғылану арқылы түсірілген. Қапсырма ортасы бірдей қашықтықта бір-бірімен тік сызықтар және нүктелі қос шеңберлер секілді өрнектермен безендірілген. Бұйымның сол жақ бөлігінде ұзындығы 2 см болатын сопақша келген саңылау бар. Оның үстіңгі жағында пішіні сопақша тәріздес, ұзындығы 1,8 см болатын ілмек тілше орналасқан. 2) Өңделген беті өсімдік тектес өрнектермен безендірілген. Қапсырманың екі шетінде симметриялы саңылау бар. Төменгі бөлігіне түсірілген пішіні сопақша келген саңылаудың ұзындығы – 1,4 см. Ал жоғарғы бөлігіндегі саңылау тілше бекіту қызметін атқарған болуы мүмкін (?). Оның диаметрі 0,5 см.

Ат-әбзел бөлішегі. Ұсақ малдың қабырға сүйегінен жасалған. Екі жақ беті өңделіп, жылтыратылған. Төртбұрыш пішінді бұйымның ұзындығы 3,6 см болса, ені 2,3 см. Жоғарғы және төменгі бөлігінде бекітуге арналған диаметрi 0,8 см болатын саңылаулар бар. Қатты заттың көмегімен түсірілген, бағыттары белгісіз сызықтармен өрнектелген.

Біз сабы. Ұсақ малдың жілік сүйегінен жасалған саптың ұзындығы 5,8 см, ені 1,2 см. Жоғарғы бөлігінде диаметрі 0,4 см болатын бекітуге немесе ілуге арналған саңылауы бар. Біз сабы симметриялы емес анық байқалатын үш шығыңқы білікшемен безендірілген.

Бұйым. Балықтың мойын омыртқасын өңдеу арқылы жасалған бұйым белгілі бір ғұрыптық

мақсаттарға пайдаланылуы мүмкін (?). Оның диаметрі 2,6 см болса, қалыңдығы 1 см.

Белдік ұшы. Ақшұқыр кесенелер тобындағы №2 кесенеден табылған ұсақ малдың мүйізінен дайындалған белдік ұшы ерекше назар аудартады. Өлшемі: ұзындығы 5,7 см, ені 0,6-1,6 см аралығында ауытқиды. Бір жиегі сүйірлене келсе, жалпақ бөлігінде бір-біріне симметриялы орналасқан сопақша пішіндегі саңылаулар бар. Көзі, құлағы, тісі суреттелген зооморфты бейнеден қасқырдың басын байқауға болады. Жалпы, ежелгі көшпенділердің дүниетанымында жыртқыш бейнесі ерекше рөл атқарған. Зерттеушілер «қасқыр тотемдік жануар, ол әскери жасақтың немесе тайпа көсемінің нышаны» деп тұжырымдайды. Үндіеуропа халықтарында қасқырдың символдық мәні ер адамдар (қасқыр-адамдар) деп түсіндіріледі (Дарменов, 2018: 49-51). Сонымен қатар, ғалым Ә.Х. Марғұланнның пікірінше, қазақ даласында сүйектен және мүйізден бұйымдар жасау қола дәуірінде басталып, сақ кезеңінде жоғары деңгейде дамыды (Марғұлан, 1979: 319).

Егістік кесенесінен темірден жасалған *белдік тоғасының* екі данасы табылды. 1) Пішіні төртбұрышты белдіктің ұзындығы 9,6 см, ені 6,2 см. Оның орталық бөлігінде бір-біріне симметриялы орналасқан, өлшемдері 2,6×1,1 см болатын екі саңылау бар. Белдіктің соңында ұшы сәл иілген конус тәрізді шығыңқы түйін бар.

2) дөңгелек пішінді тоғаның диаметрі 4,5 см, тілше ұзындығы 2,1 см. Бұйымдардың сақталуы нашар, қатты дат басқан.

Түйме. Әшекей бұйымдардың бір түріне жататын түймелердің Егістік кесенесінен үш данасы анықталды. Пішіні дөңгелек табиғи ақ және қара түсті түймелердің диаметрі 2-2,7, қалыңдығы 0,7 см. Сұр түсті түйменің пішіні сопақша. Оның ұзындығы 4,1 см, ені 2,6 см. Барлық түймелер табиғи тастан ұқыпты, өңделіп жасалған.

Сақина. Диаметрі 1,7 см, қалыңдығы 0,4 см. Жұқа қаңылтырдан екі жиегі ішке сәл қайрылып жасалған.

Жапсырма. Егістік кесенесінен алтыннан жасалған жапсырмалардың бірнеше бөліктері табылды. Барлығы жұқа алтыннан қалыптау арқылы жасалған. Олардың биіктігі 2,5 см, ені 2,3 см. Сақталған бөліктерінен өсімдік, қошқар мүйіз бейнелерін көруге болады. Жапсырма шеттерінде киімге тігуге немесе ілуге арналған майда саңылаулары бар.

Салтынақ. Әшекей өзара бірнеше сыммен айналып оралған және қосымша жіңішке алтын

жіппен байланысқан екі сақинадан тұрады. Ортасында сары түсті моншағы бар. Салпыншақтың ұзындығы 4,5 см, екі ұшындағы сақина диаметрі 0,8 см.

Салтынақты сырға. Екі бөліктен тұрады. Жоғарғы бөлігі дөңгелек сымнан сақина тәріздес етіліп жасалған. Ал төменгі бөлігі амфораға ұқсас цилиндр пішіндес үлкенді-кішілі бөлшектерді дәнекерлеу арқылы дайындалған. Төрт жағындағы бұратылған жіңішке сымдардың ұштарына майда моншақтар бекітілген. Сырғаның биіктігі 4,9 см. Пішіні мен жасалу технологиясы жағынан сырғамызға жақын ұқсастықты Украина аумағындағы б.д.д IV-III ғғ. мерзімделетін Пастыр қалашығынан анықталған сырғалардан көреміз (Рябцева, 1999: 347-348). Алтыннан жасалған әшекей бұйымдар Егістік кесенесінен тіркелді.

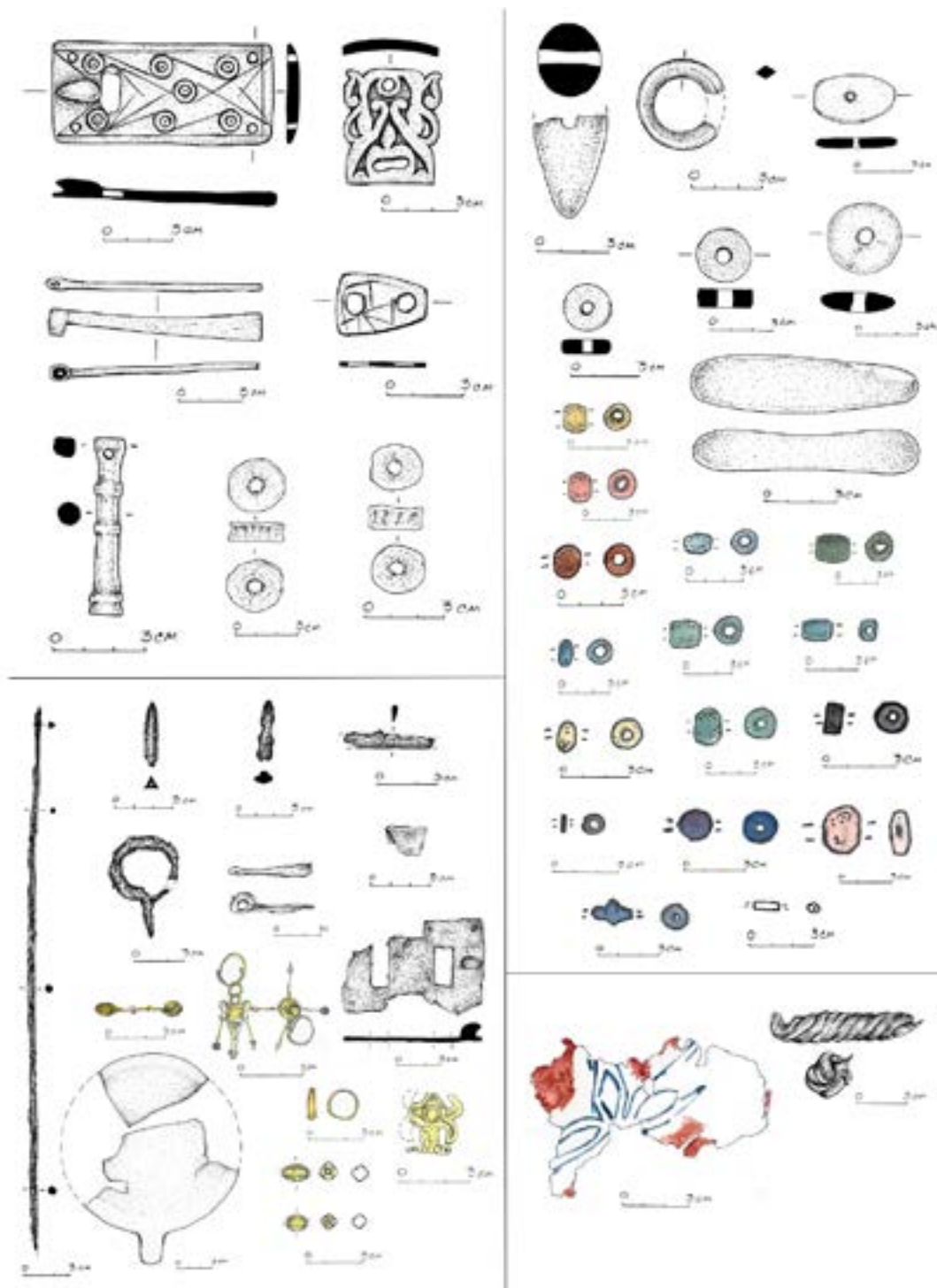
Айна. Қоладан жасалған, пішіні дөңгелек, қысқа сабы бар айнаның биіктігі 18 см, диаметрі 15,5 см, қалыңдығы 0,5 см. Көптеген зерттеушілер жерлеу орындарынан табылатын айналар тікелей әйелдерге тиесілі деп есептейді. Орта Азия елдерінде айна атрибуттарын әйел, жер құдайларымен және молшылықтың белгісімен байланыстырады. Ал, тәжік халықтарының мәдени, әдеп-ғұрыптарын зерттеуші ғалым Х.Ю. Мухитдинов айна жаман күштерден қорғаушы, қорғаныс зат қызметтерін атқарған деп тұжырымдайды. Мысалы жас баланың жастығының астына ақ матадан тігілген қалташаға айна, пышақ және екі дана ащы бұрыш салып қою бүлдіршінді шошынудан қорғайды деп сенген. Сонымен қатар ауыз әдебиетерде айна батырларды жаман күштерден қорғаушы және айна түскен жерде бұлақ, көл, ағын су көздері пайда болады деп санаған (Литвинский, 1978: 111-112).

Антропологиялық талдау

Антропологиялық зерттеу нысаны ретінде Арал маңынан табылған палеоантропологиялық материалдар ғылыми қауымдастық үшін өте маңызды, өзінің өзектілігін жоғалтпаған тақырыптарды бірі болып табылады. Өз кезегінде аталған аймақтан табылған адам сүйектерін зерттеу ісіне елеулі үлесін қосып, алғашқы антропологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуде Т.А. Трофимованың еңбегі зор. Ол осы аймақта орналасқан бірнеше ескерткіштерден табылған антропологиялық материалдардың краниологиясын зерттеп, ғылыми айналымға енгізгізді. 1960 және 1965 жылдар аралығындағы Тагискен және Уйгарак қорымдарында (б.з.д.

VII–V ғғ.) жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған 14 ер және 7 әйел адамның бас сүйектерін зерттеді. Сонымен қатар, б.з.д. IV-II ғғ. жататын Шірік-Рабат, Бәбіш-мола, Баланды аймағынан 10 ер және 5

әйел адамның сүйектері зерттелген (Гинзбург, Трофимова, 1972). Кейінен Л.Т. Яблонскийдің еңбектерінде де Арал маңының археологиясы мен палеоантропологиялық зерттеулері көрініс табады (Яблонский, 1996).

6-сурет – Егістік кесенесінен табылған материалдар

2020 жылы Егістік кесенесі аумағында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде жалпы саны 42-ден тұратын антропологиялық материалдар табылды. Барлығының жаныстық анықтамалары алынды. Бас сүйектері бойынша: 6 ер, 7 әйел және 1 балдырған жасындағы бала. Астынғы жақ сүйектері бойынша: 22 ер, 11 әйел, 7 бала (1 сәби, 2 бала, 3 балдырған жасындағы, 1 жасөспірім). Сондай-ақ, индивид 41 және 42-нің сүйектері қатты зақымданғанына байланысты олардың жынысын анықтау қиын.

Зерттеу әдісі. Материалдармен жұмыс жасау барысында негізінен ресейлік және шетелдік ғылымда жиі қолданылатын антропологиялық әдістер пайдаланылды. Краниометриялық өлшемдерін алу және оларды талдау процестері А. Алексеев және Дебец (Алексеев, Дебец, 1964) ұсынған әдіс бойынша жүзеге асты. Сонымен қатар, адам сүйектерінің жасын және жынысын анықтау (кесте 1,2) кезінде бірнеше антропологиялық және соттық-медициналық сараптамаға негізделген әдебиеттер қарастырылып, қолданылды (Герасимов, 1955).

1-кесте - Бас сүйектері бойынша жастық-жыныстық анықтама

Атауы	Жынысы	Жасы
Егістік-2020, Инд. 1	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 2	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 3	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 4	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 5	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Инд. 6	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 7	<i>Әйел</i>	40-50 (?)
Егістік-2020, Инд. 8	<i>Әйел</i>	20-30
Егістік-2020, Инд. 9	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 10	<i>Әйел</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 11	<i>Әйел</i>	55 жоғары
Егістік-2020, Инд. 12	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Инд. 13	<i>Әйел</i>	25-35
Егістік-2020, Инд. 14		8-9

Демография тұрғысынан қарағанда ескерткіш аумағында барлық жастағы адамдар жерленген. Іріктемнің 52% ересек ер адамдар (22 адам), 26% ересек әйел адамдар (11 адам), 14% балалар (6 адам), 3% жасөспірім (1 адам) және 5% жынысы анықталмады (2 адам). Орташа өмір сүру ұзақтығы: жалпы алғанда – 37,7 жас; ересектер үшін – 43,9 жас; ерлер үшін – 44 жас; әйелдер үшін – 43,1 жас. Бұл

көрсеткіш бойынша, ерлер мен әйелдердің өмір сүру ұзақтығы шамамен бір-біріне жақын екенін көруге болады.

2-кесте - Астынғы жақ сүйектері бойынша жастық-жыныстық анықтама

Атауы	Жынысы	Жасы
Егістік-2020, Астынғы жақ 1	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 2	<i>Ер</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 3	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 4	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 5	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 6	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 7	<i>Ер</i>	30-40
Егістік-2020, Астынғы жақ 8	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 9	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 10	<i>Ер</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 11	<i>Ер</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 12	<i>Әйел</i>	30-40
Егістік-2020, Астынғы жақ 13	<i>Ер</i>	40-50
Егістік-2020, Астынғы жақ 14	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 15	<i>Ер (?)</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 16	<i>Әйел</i>	25-35
Егістік-2020, Астынғы жақ 17	<i>Ер (?)</i>	20-30
Егістік-2020, Астынғы жақ 18	<i>Әйел (?)</i>	55 жоғары
Егістік-2020, Астынғы жақ 19	<i>Әйел (?)</i>	20-30
Егістік-2020, Астынғы жақ 20	<i>Әйел (?)</i>	20-30
Егістік-2020, Астынғы жақ 21	<i>Ер</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 22	<i>Әйел (?)</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 23	<i>Әйел</i>	55 жоғары
Егістік-2020, Астынғы жақ 24		12-15
Егістік-2020, Астынғы жақ 25	<i>Ер (?)</i>	15-20
Егістік-2020, Астынғы жақ 26	<i>Ер</i>	40-50 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 27	<i>Ер (?)</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 28	<i>Әйел (?)</i>	45-55 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 29	<i>Әйел</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 30		8-9
Егістік-2020, Астынғы жақ 31	<i>Ер</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 32		4-5
Егістік-2020, Астынғы жақ 33		2-3
Егістік-2020, Астынғы жақ 34		7
Егістік-2020, Астынғы жақ 35		4-5
Егістік-2020, Астынғы жақ 36	<i>Ер (?)</i>	35-45
Егістік-2020, Астынғы жақ 37	<i>Ер (?)</i>	45-55
Егістік-2020, Астынғы жақ 38	<i>Әйел (?)</i>	20-30 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 39	<i>Ер (?)</i>	(?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 40		7-8
Егістік-2020, Астынғы жақ 41	<i>(?)</i>	30-40 (?)
Егістік-2020, Астынғы жақ 42	<i>(?)</i>	55 жоғары

Деформация. Тоғыз индивидтың желке тұсы деформацияға ұшыраған. Оның желке тұсының деформациялануы бала кезінде артқы жағында ұзақ жатуы нәтижесінде пайда болу мүмкін. Баланың басы бір жағынан бос қалып, екінші бір жағынан өз салмағының күшімен деформацияланады. Морфологиялық айырмашылықтары-маңдай құрылымында ешқандай өзгерістер жоқ, ал желке жағы асимметрияға ұшыраған. Сондай-ақ ми қорабының жалпы ұзындығы қысқарған (Жиров, 1940: 81-88).

Остеома. Осы серияның бас сүйектерінде остеомалардың бірнеше жағдайлары байқалды. Жалпы алғанда, жақсы сақталған 13 ересек адамның бас сүйегінің 38% қатерсіз ісік (остеома) табылып отыр. Антрополог ғалымдардың пікірінше бұл белгі әкеден балаға генетикалық тұрғыдан беріліп отырады (Бужилова, 2002). Ежелгі халық әдетте бір-бірімен тығыз байланыс жасайтын қауымдастық болғандықтан, осы ескерткіш аумағында жерленген адамдар бір-біріне жақын туысқан болуы мүмкін деген болжам жасауға болады.

Археозоологиялық талдау

Жерлеу орындарынан алынған 151 сүт қоректілер 1 құс сүйектеріне зерттеу-талдау жұмыстары жүргізілді.

Ақшұқыр кесенелер тобындағы №1 кесенеден табылған археозоологиялық материалдардан ірі қара мал (жылқы), ұсақ мал және түйе сүйектері табыса, жабайы аң сүйектері анықталмады.

Егістік кесенесінен үй жануарының екі түрі ғана кездеседі. Сонымен қатар жабайы аң және құс сүйектері анықталды. Жылқының қабырға және ұсақ малдардың жауырын сүйектері көптеп табылды. Үй жануарларының ішінде жабайы аң сүйектерінің кездесуі әзірге белгісіз қалып отыр. Жерлеу орындарындағы жануар сүйектерінің саны жағынан бірінші орында жылқы, екінші орында қой сүйектерінің пайызы басым. Кесенелерден жануар сүйектерінің кездесуін зерттеушілер сол кезеңдегі жерлеу рәсімдерімен байланыстырады (Утубаев, Шагирбаев, 2021:195-205).

Қорытынды

Бәбіш мола оазисіндегі кесенелерді зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне қарап кесенелердің

негізгі бөлігін құрайтын ең ерте кезеңдегі құрылыстарға, айналма дәлізі бар құрылыстарды жатқызуға болады деп санауға мүмкіндік береді. Стилибатқа салынған кесенелердің орталық бөлігі төрт камераға бөлінген. Кесенелердің ішкі жоспары да бірте-бірте өзінің «крест тәрізді» пішінін жоғалтып, тек екі бөлікке бөлінген ерекшелігі ғана сақталған. Қабырғалар мен едендегі сыланған жолақтарға қарағанда, бұл кесенелердің көпшілігінің тұрақты жабыны болмаған. Шірікратат мәдениетіне тән үлкен кесенелер, сөзсіз атақты адамдары жерлеуге арналған және өздерінің көлеміне қарамастан, кесенелердің негізгі бөлігіне тән құрылыс ерекшеліктерін сақтаған. Сонымен, Ақшұқыр және Егістік дөңгелек жерлеу ғимараттарында крест тәрізді ішкі жоспары, айналма дәліздері, іргесі сақталған. Қабырғалардың ішкі көлденең қимасы бар дөңгелек кесенелердің пайда болуы тамырын анау жергілікті тайпалардан бастау алады. Мысалыға, Қызылтепе, 2 Түгіскен кесенесі және басқалары сияқты шірікрататтық жерлеу құрылыстарының «шлакты» обалармен және ерте сақ халқына тән Түгіскен қорымының кейбір ерте кесенелерімен (6 кесене) байланысы болса керек (Толстов, 1962а: 201). Жерлеу құрылыстарында бір үлгідегі дәстүрлі мәйітті өртеуден мәйіттерді қоюға көшу фактісінің өзі діни ұғымдардағы қандай да бір өзгерістердің әсерінен немесе халықтың жаңа этникалық тобының пайда болуымен орын алуы мүмкін.

Сонымен кесенелерді зерттеу көрсеткендей, олардың едәуір бөлігі қайта салынуудан өткен және бірнеше рет жерлеуге пайдаланылған. Сондай-ақ мәйіттерді торлы ағаш табыттар мен зембілдерге жерлеу рәсімдерін жүргізгендігін көреміз. Зембілде немесе торлы табытта жерлеу Еділ бойында да, Орта Азияда да кем дегенде б.з.д. IV ғ-дан бастап белгілі. Ал, алынған керамикалық, ағаш ыдыс түрлері, шаруашылық және әшекей бұйымдар, еңбек құралдары, қару-жарақ секілді археологиялық материалдармен қатар, антропологиялық және археозоологиялық зерттеу-талдау нәтижесі Шірікратат мәдениеті тұрғындарының жерлеу рәсімдері туралы зерттеулерде жаңа дерек көзі болып табылады.

Жұмыс ҚРБЖҒМ «АР09260367 – Сырдария сағасындағы ерте темір дәуірі елді мекендерінің шаруашылығы мен тұрмысы» жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Андрианов Б.В. (1969). Древние оросительные системы Приаралья. Москва: Наука. 542 с.
- Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. (1964). Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва: Наука, 127 с.
- Бужилова А.П. (2002). Болезни в средневековой Руси (антропологический обзор) // Восточные славяне. Антропология и этническая история. 2-е изд. / Отв.ред. Т.И. Алексеева. – Москва: Научный мир, – 342 с.
- Вайнберг Б.И. Левина Л.М. (1993). Чирикрабатская культура. Низовья Сырдарья в древности. Москва: ИЭИА., 130 с.: ил.
- Вишневская О.А. (1973). Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. // ТХАЭЭ. Москва: Наука, 160 с.
- Герасимов М.М. (1955). Восстановление лица по черепу: современный и ископаемый человек. Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. Т. 28. Москва: Изд-во АН СССР, 585 с.
- Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. (1972). Палеоантропология Средней Азии. Москва: Наука, – 372 с.
- Дарменов Р. (2018). Мироззрение саков // Наследие Великой Степи: шедевры ювелирного искусства. Астана: Национальный музей Республики Казахстан, Т1. Из глубин веков: каталог выставки. 252 с.
- Жиров Е.В. (1940). Об искусственной деформации головы // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – Вып. VII. Москва-Ленинград, С. 81-88.
- Итина М.А., Яблонский Л.Т. (1997). Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). Москва: РОССПЭН., 187 с.
- Курманкулов Ж., Торежанова Н.Ж. (2014). Палитра бус. Городище Чирик-Рабат (Новые поступления в археологический фонд ЦГМ РК) // Маргулановские чтения – 2014: матер. междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 110-летию академика А. Х. Маргулана. Алматы; Павлодар., С. 210-217.
- Курманкулов Ж., Утубаев Ж. (2017). Чирикрабатская культура Восточного Приаралья // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана., С. 191-211.
- Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж., Сүйіндікова М., Қасенова Ә. (2020). Шірік 4 кешеніне жүргізілген зерттеулердің кейбір нәтижелері (2017 жылғы қазба негізінде) // Марғұлан оқулары–2020: «Ұлы Дала археологиялық және панаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2020. 2 том. 274–285 бб.
- Литвинский Б.А. (1978). Орудия труда и утварь из могильников западной Ферганы. Москва: «Наука», 215 с.
- Литвинский Б.А. (2001). Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Бактрийское вооружение в древневосточном и греческом контексте. Москва: Восточная литература., Т. 2. 528 с.
- Маргулан А.Х. (1979). Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР., 360 с., илл.
- Рябцева С.С. (1999). Близнецы или двойники. О сходстве и отличии «волынских» и «прикамских» серег. StratumPlus. №5. СПб. Кишинев. Одесса. С. 338-356
- Сүйіндікова М.Қ. (2021). Бәбіш мола оазисі Егістік кесенесінен табылған ағаш ыдыстар // Марғұлан оқулары – 2021: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 30 жылдығына арналған «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары 3 томдық. – Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты., 3-том. 30-34 бб.
- Толстов С.П. (1962). По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Восточная литература, 322 с.
- Трудновская С.А. (1963). Круглое погребальное сооружение на городище Чирик-рабат // МХЭ. Москва: изд-во АН СССР. Вып. 6. С. 201-214.
- Утубаев Ж.Р. (2013). Погребальные сооружения Баландинского оазиса // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Алматы: ИП «Аруна», № 3 (289). С. 28–35.
- Утубаев Ж., Суюндикова М. (2021). Бәбіш мола көзешілер елді мекенінің керамикадағы таңба тәрізді белгілері. Мәдени мұра ғылыми журналы. Нұр-сұлтан. № 1(92). 10-20 бб.
- Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. (2021). Остеологические материалы из мавзолеев Бабишмолинского оазиса // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия историческая №3 (102) Алматы «Қазақ университеті» С. 195-205
- Хазанов А.М. (1971). Очерки военного дела сарматов. Москва: «Наука», 169 с.
- Яблонский Л.Т. (1996). Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). Москва, – 182 с.

References

- Andrianov B.V. (1969). Drevniye orositelnye sistemy Priaralya [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region]. Moskva: Nauka. 542 s.
- Alekseyev V.P., Debets G.F. (1964). Kраниometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranio-metry. Methodology of anthropological research]. Moskva.: Nauka, 127 s.
- Buzhilova A.P. (2002). Bolezni v srednevekovoy Rusi (antropologicheskiy obzor) // Vostochnyye slavyane. Antropologiya i etnicheskaya istoriya. 2-ye izd [Diseases in medieval Russia (anthropological review) // Eastern Slavs. Anthropology and ethnic history. 2nd ed.] // Otv.red. T.I. Aleksseva. – Moskva: Nauchnyy mir, – 342 s.
- Vaynberg B.I. Levina L.M. (1993). Chirikrabskaya kultura Nizovyya Syrdari v drevnosti [Chirikrabat culture. The lower reaches of the Syrdarya in ancient times]. Moskva: IEIA., 130 s.: il.
- Vishnevskaya O.A. (1973). Kultura saksikh plemen nizovyev Syrdari v VII–V vv. do n.e. [Culture of the saka tribes of the lower reaches of the Syrdarya in the VII–V centuries b.c.] // TKHAE. Moskva: Nauka., 160 s.

Gerasimov M.M. (1955). Vosstanovleniye litsa po cherepu: sovremennyy i iskopayemyy chelovek [Facial reconstruction from the skull: modern and fossil man]. Trudy Instituta etnografii im. N.N. Miklukho-Maklaya. Novaya seriya. T. 28. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 585 s.

Ginzburg V.V., Trofimova T.A. (1972). Paleoantropologiya Sredney Azii [Paleoanthropology of Central Asia]. Moskva: Nauka, – 372 s.

Darmenov R. (2018). Mirovozzreniye sakov // Naslediye Velikoy Stepi: shedevry yuvelirnogo iskusstva [The worldview of the Saks // Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art]. Astana: Natsional'nyy muzey Respubliki Kazakhstan, T1. Iz glubin vekov: katalog vystavki. 252 s.

Zhirov E.V. (1940). Ob iskusstvennoj deformatsii golovy [About artificial deformation of the head]. // Kratkie soobshcheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah instituta istorii materialnoj kultury.–Vyp. VII. Moskva-Leningrad, S. 81-88.

Itina M.A., Yablonskiy L.T. (1997). Saki Nizhney Syrdar'i (po materialam mogil'nika Yuzhnyy Tagisken) [Saki of the Lower Syr Darya (based on the materials of the Southern Tagisken burial ground)]. Moskva: ROSSPEN., 187 c. 9.

Kurmankulov Zh., Torezhanova N.Zh. (2014). Palitra bus. Gorodishche Chirik-Rabat (Novye postupleniya v arheologicheskij fond CGM RK) [A palette of beads. Chirik-Rabat settlement (New additions to the Archaeological Fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)]. // Margulanovskie chteniya – 2014: mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf., posvyashch. 110-letiyu akademika A. H. Margulana. Almaty; Pavlodar., S. 210-217.

Kurmankulov ZH., Utubayev ZH. (2017). Chirikrabatskaya kultura Vostochnogo Priaralya [Chirikrabat culture of the Eastern Aral Sea region Chirikrabat culture of the Eastern Aral Sea region]. // Kazakhstan v saksuyu epokhu. Kollektivnaya monografiya. Almaty: Institut arheologii im. A.Kh. Margulana., S. 191-211.

Kurmankulov Zh., Utubayev Zh., Suyndikova M., Kasenova A. (2020). Shirik 4 keshenine zhurgizilgen zertteulerdin keybir natizheleri (2017 zhylgy kazba negizinde) [Some research results of the Rot 4 complex (based on 2017 excavations)]. // Margulan okulary–2020: «Uly Dala arkeologiyalyk, zhane panaralyk, zertteuler ayasynda» atty khalyk aralyk gylymi-tazhibelik konferentsiya materialdary Almaty: A.Kh. Margulan at. Arkheologiya instituty, 2020. 2 tom. 274–285 bb.

Litvinskiy B.A. (1978). Orudiya truda i utvar' iz mogil'nikov zapadnoy Fergany [The temple of Oxus in Bactria (Southern Tajikistan). Bactrian armament in the Ancient Eastern and Greek context]. Moskva: «Nauka», 215 s.

Litvinskiy B.A. (2001). Khram Oksa v Baktrii (Yuzhnyy Tadzhikistan). Baktriyskoye vooruzheniye v drevnevostochnom i grecheskom kontekste [The temple of Oxus in Bactria (Southern Tajikistan). Bactrian armament in the Ancient Eastern and Greek context]. Moskva: Vostochnaya literatura., T. 2. 528 s.

Margulan A.Kh. (1979). Begazy-dandybayevskaya kultura sentralnogo Kazakhstana [Begazy-Dandybay culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR., 360 s., ill.

Ryabtseva S.S. (1999). Bliznetsy ili dvoyniki. O skhodstve i otlichii «volynskikh» i «prikamskikh» sereg [Twins or doppelgängers. About the similarity and difference of “Volyn” and “Kama” earrings]. StratumPlus. №5. SPb. Kishinev. Odessa. S. 338-356

Suyundikova M. K. (2021). Derevyannye sosudy, najdennyye v mavzolee Egistik oazisa Babish mola [Wooden vessels found in the mausoleum of Tegistik oasis Babish mala]. // Margulanskiye chteniya-2021: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferentsii «Velikaya Step' v kontekste etnokul'turnykh issledovaniy», posvyashchennoj 30-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 30-letiyu Instituta arheologii im. A. H. Margulana v 3-h tomah. Almaty: im. A. H. Margulana – Institut arheologii., Tom 3. S. 30-34.

Tolstov S.P.(1962). Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moskva: Vostochnaya literatura, 322 s.

Trudnovskaya S.A. (1963). Krugloye pogrebal'noye sooruzheniye na gorodishche Chirik-rabat [Round funerary structure on the settlement of Chirik-rabat]. // MKHE. Moskva: izd-vo AN SSSR., Vyp. 6. S. 201-214.

Utubayev ZH.R. (2013). Pogrebalnyye sooruzheniya Balandinskogo oazisa [Funerary structures of the Balandinsky oasis]. // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh i gumanitarnykh nauk. Almaty: IP «Aruna». № 3 (289). S. 28–35.

Utubaev Zh., Suyundikova M. (2021). Znaki na keramike poselenii Babish mola 7 [Signs on ceramics of Babish Mola settlements 7]. Nauchnyy zhurnal kulturnogo naslediya. Nur-sultan. № 1(92). S. 10-20.7. 8. 10. 1112. Khazanov A.M. (1971). Ocherki voyennogo dela sarmatov. Moska: «Nauka»,. 169 s.

Utubayev ZH.R., Shagirbayev M.S. (2021). Osteologicheskiye materialy iz mavzoleyev Babishmolinskogo oazisa [Osteological materials from the mausoleums of Babish Mola oasis]. // Vestnik KazNU im. Al-Farabi.Seriya istoricheskaya №3 (102) Almaty «Kazak, universiteti» S. 195-205

Hazanov A.M. (1971). Ocherki voennogo dela sarmatov [Essays on military affairs of the Sarmatians]. Moska: «Nauka», 169 s.

Yablonskiy L.T. (1996). Saki Yuzhnogo Priaralya (arkheologiya i antropologiya mogilnikov) [Saki of the Southern Aral Sea region (archeology and anthropology of burial grounds)]. Moskva, 182 s.

G. Zhumatay* , A. Yskak

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: Zhumatay.Gabit@kaznu.kz

REEXAMINING AND REFRAMING AMERICAN HISTORY: THE 1619 PROJECT

The paper examines and analyzes the 1619 Project published in 2019 by The New York Times Magazine. The publication of the 1619 Project is a clear indication of an ongoing debate around American history and politics in which the center stage is given to the dominant white Americans who are considered the builders of the state and nation, whereas the role and contribution of people of color in American history is either overlooked or denied. The intent of the 1619 Project is to reframe and reassess American history by placing African Americans at the center of American history, acknowledging their contribution as well as debunking the dominant Eurocentric myths and discourses. The 1619 Project challenges the mainstream historical narrative that the US history started in 1776 with the signing of the Declaration of Independence, instead offering 1619 as the date of the beginning of American history with the arrival of the first enslaved people to the British colony of Virginia. By analyzing the 1619 Project it is revealed that the narrative based on the centrality of African American people in the US history in fact exposes the deep-seated institutional systemic racism in American society and deconstructs the myth of American exceptionalism. Although the 1619 Project is a forceful and dynamic endeavor in challenging the mainstream Anglo-American national discourse of American history, the dominant Anglo-American historical narratives remain deeply entrenched and prevalent in the consciousness of American public and education system.

Key words: 1619 Project, American history, slavery, whites, blacks, African Americans, racism, American exceptionalism.

Ғ.Б. Жұматай*, А.С. Ысқақ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Zhumatay.Gabit@kaznu.kz

Америка тарихын қайта қарау және бағалау: 1619 жобасы

Мақалада 2019 жылдың тамызында «The New York Times Magazine» журналында жарияланған 1619 жобасы зерттеліп, талданады. 1619 жобасының жариялануы американдық тарихы мен саясаты төңірегінде дамылсыз жалғасып келе жатқан пікір-таластың айқын көрсеткіші болып табылады. Дәстүрлі американдық тарихнамасында ақ түсті американдықтар мемлекет пен ұлтты құрушы этнос ретінде қарастырылса, ал түрлі түсті халықтардың, соның ішінде қара түстілердің Америка тарихындағы рөлі мен қосқан үлесі еленбейді немесе жоққа шығарылады. 1619 жобасының мақсаты – афро-американдықтардың елдің дамуына қосқан үлесін мойындау және үстемдік етуші еуроцентристік мифтер мен дискурстарды күмән келтіру арқылы Америка тарихын қайта қарау және қайта бағалау. 1619 жобасы АҚШ тарихы 1776 жылы Тәуелсіздік Декларациясына қол қоюмен басталды деген дәстүрлі қағидаға күмән келтіріп, оның орнына бір топ қара түсті африкалықтардың алғаш рет Британияның Вирджиния отарына құл ретінде алып келінген 1619 жылды Америка тарихының басталу уақыты ретінде ұсынады. 1619 жобасын терең талдау бізге АҚШ тарихындағы афро-американдықтардың жетекші рөлін ашып, мойындауға, сонымен қатар американдық қоғамдағы институционалдық нәсілшілдіктің тамырының қаншалықты тереңге кеткенін түсінуге, американдық ерекшелік туралы мифтің жалған екенін көрсетуге мүмкіндік береді. 1619 жобасы американдық тарихындағы үстем етуші англо-американдық дискурсына қарсы тұрудағы қуатты және серпінді талпыныс болғанымен, еуроцентристік тұжырымдар американдық қоғамында және білім беру жүйесінде терең орныққан басым дискурс болып қала береді.

Түйін сөздер: 1619 жобасы, американдық тарихы, құлдық, ақ түсті американдықтар, қара түсті американдықтар, афро-американдықтар, нәсілшілдік, американдық ерекшелік.

Ф.Б. Жұматай*, А.С. Ысқақ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: Zhumatay.Gabit@kaznu.kz

Пересмотр и переосмысление американской истории: Проект 1619

В статье рассматривается и анализируется проект 1619, опубликованный в журнале «The New York Times Magazine» в августе 2019 года. Публикация проекта 1619 является ярким свидетельством непрерывно продолжающихся дебатов по поводу американской истории и политики. В традиционной американской историографии белые американцы рассматриваются как государствообразующий и нациеобразующий этнос, тогда как роль и вклад цветных народов, в том числе чернокожих, в американскую историю игнорируется или исключается. Цель проекта 1619 – пересмотреть и переоценить американскую историю, признав вклад афроамериканцев в развитие страны и поставив под сомнение господствующие европоцентристские мифы и дискурсы. Проект 1619 года ставит под сомнение традиционное представление о том, что история США началась с подписания Декларации независимости в 1776 году, и вместо этого предлагает 1619 год как начало американской истории, когда группа чернокожих африканцев впервые была завезена в Британскую колонию Вирджиния в качестве рабской силы. Углубленный анализ проекта 1619 позволит раскрыть и признать ведущую роль афроамериканцев в истории США, а также глубины институционального расизма в американском обществе и опровергнуть миф об американской исключительности. Хотя Проект 1619 является мощной и динамичной попыткой противостоять доминирующему англо-американскому дискурсу в американской истории, европоцентристские взгляды продолжают оставаться глубоко укоренившимся дискурсом в американском обществе и системе образования.

Ключевые слова: Проект 1619, американская история, рабство, белые американцы, черные американцы, афроамериканцы, расизм, американская исключительность.

Introduction

Since the so-called Columbus discovery of the New World unknown to Europe the history of the Western Hemisphere has been shaped and forged by the European settlers who have dominated the Americas. Upon the conquest of the Americas European colonizers embarked on state building projects that entailed the import and installation of European social and political institutions that triggered the removal and erasure of indigenous cultures and civilizations, complete annihilation and genocide of Native American populations, and enslavement of people of African descent. The endeavors of creation of settler colonial societies were accompanied by the ascendancy of white European settlers who have developed a sense of racial supremacy and a superiority mentality on the one hand, and the massive victimization, dehumanization, and marginalization of the people of Native American and African descent who have been made invisible on the other. The specific focus of the paper is on the United States whose founders although painted a newly created America as the land of free and of opportunity and whose descendants have tirelessly believed in American exceptionalism, the so-called Founding Fathers forged and established a nation that was not inclusive rather was exclusionary, reactionary,

undemocratic, and racist. And the 1619 Project provides compelling evidence of the mendacity of founding ideals of the US that were intended for the dominant white majority, while being deprived of humanity people of African descent were subjected to the excruciating, suffocating and unbearable torture, terror, degradation, and dehumanization. In addition to exposing terror and crimes committed by the US government and the white majority against African Americans, the 1619 Project seeks to bring a deep paradigm change in education, public, academia and media by challenging the mainstream white American discourses of the US history and getting the enormous contribution of African Americans to the development of the nation since its birth acknowledged.

Materials and methods

The rationale behind the publication of the 1619 Project as stated by the authors was to reexamine and reframe American history by reassessing the past historical events, acknowledging the positive role of black Americans in national history, and in building a democratic society, and shifting the date of birth of the nation from 1776 to 1619 (Silverstein, 2019). The 1619 Project consists of several critical essays, each of which touches upon various episodes of the national history from the perspectives of black

Americans such as the institution of a barbaric and evil system of chattel slavery in the 17th century, revision of the American Revolutionary War, the contribution of black people to the emergence of genuine American democracy and civil society (Silverstein, 2019).

On August 14th, 2019, The New York Times Magazine published the 1619 Project that was composed of several essays, a collection of poems and fiction. In an introduction by Jake Silverstein, editor-in-chief, it is explained as to why the magazine inaugurated this special issue and the goal was to reframe American history (Silverstein, 2019). Specifically, an idea put forward for consideration was to consider 1619 to be the birth of America because 1776 is designed to serve the interests of white settlers and thereby is largely exclusive in its character. Moreover, while 1776 is widely glorified and celebrated as the foundation of the American republic, 1619 has been largely forgotten or left out of American founding myths and the arrival of more than 20 African slaves in Virginia is scarcely mentioned and remembered (Silverstein, 2019). The bottom line was that the intention of the magazine was to change the status quo and inject a new narrative into public and scholarly debate. This paper will specifically focus on the analysis of the essay written by Nikole Hannah-Jones to understand the essence of the 1619 Project and the message it has sent to American society.

Results and Discussion

Before discussing the key themes of the 1619 Project, it is worth looking at the driving forces that gave rise to the American national myths that in fact are not real rather imaginary or as Stephen Walt (2011) stressed, a myth. At the center of American national history and identity lies the idea of American exceptionalism that portrays the country and its people "... as an "empire of liberty," a "shining city on a hill," the "last best hope of Earth," the "leader of the free world," and the "indispensable nation" (Walt, 2011; Sachs, 2018), as a Promised Land, as a Chosen People (Noble, 1985), as a democratic and Christian people bringing progress, order and prosperity to savages and a barren wilderness (Wrobel, 2013, p. 4), as a nation chosen by God to save the world and fulfill a 'civilizing mission' and 'God's will' (Blum, 2013).

The second powerful myth that has been essential in American history and politics is providentialism that underpins and reinforces the myth of American exceptionalism implies the direct involvement of

God in history to guide America in the right direction (Guyatt, 2007). These mutually reinforcing myths of exceptionalism and providentialism have shaped the American religious and political thought and have played a pivotal role in the nation's history from the establishment of English colony at the beginning of the 17th century up to nowadays and have been focal in forging of an American national identity and has served as a principal strategy for achieving specific political goals (Guyatt, 2007). American providentialism is premised upon the ideas that God's interference in history is a consistent and largely unchanging force, the rise and demise of nations is determined by God, divine intervention of God in the affairs of humans, and some nations tend to be chosen by God to play a special role in history (Guyatt, 2007). As a founding myth American providentialism suggests that English settlers set in motion the divine mission, conquering North America and building a powerful empire in an empty yet hostile environment (Guyatt, 2007). Even oppression and dehumanization of Indigenous populations and black slaves was justified as a divine mission (Haynes, 2007). Having internalized such myths, white Americans perceived Native Americans and other non-whites as a "degraded, brutal race of savages, whom it was the will of God should perish at the approach of civilization ... that manifest destiny will drive the Indians from the earth" (Jackson, 2001, p. v).

Overloaded with such a sense of moral superiority, the so-called Founding Fathers and subsequent American statesman developed a deep-rooted myth that while settling in North America, European colonists had left behind all their vices (Blum, 2013), notably breaking from Europe, and leaving behind oppressive social, economic, and political systems of Europe, class stratification, colonialism, imperialism, and war (Noble, 1985; Noble, 2002). Even today American leaders refer to their country as a beacon of democracy whose mission is to defend and spread democracy, liberty, freedom, and human rights across the globe, yet such a claim is untenable and not compatible with the historical reality, rather the myth of American exceptionalism in fact conceals and obscures the darkest sins, crimes and immoral acts in American history committed by white majority against Native Americans, black Americans, and other populations of color. The myth of American uniqueness and exceptionalism is closely intertwined with Christianity that reinforces and perpetuates the idea that God promised and gave North America as a Promised Land to English settlers who became

the Chosen People and the 1776 Revolution was regarded as the exodus and liberation from the European bondage and tyranny (Noble, 1985).

But how can one reconcile the deeply entrenched beliefs of American exceptionalism, uniqueness, virtuousness, and righteousness with its history of slavery, racism, genocide, oppression, imperialism, and constant war? Are they consistent with one another and how can one claim the righteousness of their country when it has committed a myriad of crimes against humanity? Questions like these are at the center of scholarly and public debates in American society today. Sachs (2018) stresses that an integral part of American exceptionalism is war not only against its real and imagined foreign foes but against own people, namely people of color. The so-called European discovery of the New World has been disastrous and pernicious not only for Native American nations as well as for millions of people of African descent who were brought to the Americas against their will. The discovery of the New World by Columbus led to the destruction and annihilation of Indigenous civilizations, and it testifies to the European greed and obsession with wealth and money that resulted in the conquest and colonization of the whole continent.

Despite the bold statements of the dawn of multiracial and a color-blind society, systemic and institutional racism, racial segregation, and discrimination evidently persist in American society (Giroux, 2006). The evidence of racial prejudice, injustice and inequality in the US has been provided by the 1619 Project whose authors highlight that the founding myths and ideals of freedom and equality were false when they were invented, and to make them true African Americans fought and sacrificed their lives, without their struggle America would not be a democracy at all. This was the key message sent to American public by the 1619 Project, especially Nikole Hannah-Jones who penned the first essay titled "America Wasn't a Democracy Until Black Americans Made It One", provides vigorous and cogent arguments regarding black people's place and role throughout American history.

Key themes and takeaways emerging from Nikole Hannah-Jones's essay are the following: first, the reason why white settlers rose in arms against the British rule in the 13 colonies lied in their aspiration to protect and keep the institution of slavery. Second, although 1619 has been omitted from the founding myths and rarely discussed, this date is as important as 1620 and 1776 and could be regarded as the birth of the American nation. Third, the irrefutable and unquestionable role and contribution

of African Americans to building the United States of America as well as to making the nation a genuine and true democracy. Fourth, consequently the claim that the US has been a true democracy is false and groundless rather the country was a slavocracy. Fifth, irrespective of whether white Americans were involved in slavery or not, every of them contributed to the inhumane racist system and believed in the racial inferiority of African Americans. Sixth, the Civil War was instigated not to put an end to the institution of slavery, rather the goal was to maintain and preserve the integrity and unity of the US. And finally, the abolition of slavery did not result in ending rampant racism, racist society, and the idea of inferiority of black people quite the contrary it took black people additional one hundred years to regain their humanity and to be treated as human beings.

Now we will turn to discuss in detail every theme emerged in Hannah-Jones's essay. In relation to the first theme in literature this issue is rarely discussed and often seen as a distortion and misrepresentation of historical facts. Although such a narrative may be seen as a drastic revision of history, it deserves a closer look and examination. It is evident that Hannah-Jones's arguments are convincing and premised upon historical facts that are hard to contest. It is true that in Britain's 13 North American colonies the institution of slavery had appeared a long before the American Revolutionary War. As Morison (1965) points out, slavery formed the basis of the American society and even though the Northerners practiced slavery in part and gradually abolished it, they also greatly benefited from this system that was prevalent in the South. It worth noting that those white men who revolted against Britain in 1776 were enslavers and thus fully sanctioned slavery, believing in the congruence of slavery with their cause (Wilentz, 2019). On the eve of the American War of Independence roughly 20 percent of the population in 13 colonies were subjected to a cruel system of slavery and slaveholders made sure that this institution was sustainable and preserved, as Hannah-Jones (2019) underlines, "Conveniently left out of our founding mythology is the fact that one of the primary reasons the colonists decided to declare their independence from Britain was because they wanted to protect the institution of slavery" (p. 18).

According to Hannah-Jones (2019), the rationale behind the revolt against Britain was that at that time the British government was increasingly seeking to put an end to slave trade as it was a barbaric and inhumane practice that started to be considered incompatible with its policy, which was right away

perceived by white slaveholders in colonies as a threat to their well-being and immeasurable profits yielded by chattel slavery. So as chattel slavery was a very lucrative business, the rebels were deeply interested in maintaining this system even if it would entail the secession from Britain. In other words, the revolt would unlikely have broken out, had slavery not empowered the rebels to do so, and they were also convinced that only independence could ensure the further continuation and maintenance of slavery (Hannah-Jones, 2019, p. 18). As a result, it is not accidental that 10 of the country's first 12 presidents were slaveholders, and despite all of which spoke about liberty, equality, and freedom as loudly as possible, they were ardent supporters of slavery (Hannah-Jones, 2019; Morgan, 1975). In this matter particularly the representatives from Virginia were at the forefront of the armed insurrection drafting not only the Declaration of Independence but also the Constitution and the Bill of Rights and later held prominent positions as statesmen, yet they were all enslavers (Morgan, 1975).

Thomas Jefferson who penned the Declaration of Independence knew of hypocrisy of white settlers' actions that slavery was an inhumane and immoral practice which was at odds with liberal values and human rights. Yet in the initial draft of the Declaration of Independence Jefferson sought to put the blame on Britain for slavery that allegedly the system was imposed on colonists, considering human trafficking and the enslavement of blacks a crime (Hannah-Jones, 2019). However, as this allegation conflicted with the interests of slaveholders, Jefferson's segment was ultimately removed by the Continental Congress (Zinn, 1980). At the same time, colonists felt oppressed and enslaved by the British king as if they were themselves slaves of Britain, for this hypocrisy settlers faced scorching criticism from all sides, yet none of the founders intended to get rid of slavery (Hannah-Jones, 2019). It is apparent that after getting independence, the founders had no moral right to continue to blame Britain for slavery as with independence they had every opportunity and legitimacy to abolish this institution. Yet deeply interested in keeping slavery, the founders violated their own political principles, inheriting the institution of slavery, and thereby the sin became the nation's own (Hannah-Jones, 2019). The newly born American nation's constitution was closely intertwined with slavery which was possible because the founders of the country skillfully concealed their intention and hypocrisy to keep slavery and the Declaration of Independence did not include this term (Hannah-Jones, 2019).

Regarding the second theme, in American history two key defining dates or events are traditionally revered and regarded as the genesis of the United States, notably 1620 and 1776. While the former was marked by the arrival of English settlers in Massachusetts, the latter is the hallmark event in the US history when the colonists revolted against Britain with the intent to establish a new independent nation state. Nevertheless, the authors of the 1619 Project call for the revision of the US history by acknowledging the historical importance of 1619 and challenging the white American discourses of history. Silverstein (2019) emphasizes that what has been traditionally taught in American schools and the conventional celebration of 1776 is in fact wrong because the genuine date of the nation's birth was 1619. Despite the fact that European slavery in North America preceded this date, in Silverstein's (2019) view, on the one hand the arrival of the first African slaves paved the way for inhumane treatment of blacks and inaugurated the institution of slavery, and on the other, this event not only known as the nation's original sin, yet it is the beginning of the United States. Silverstein (2019) hence argues that 1619 is as notable as 1620 and 1776 in terms of its historical and national significance, stressing the need that 1619 ought to be given recognition and formal acknowledgment. The greatness and importance of this hallmark event in American history ought not to be trivialized and belittled, quite contrary the consequences of slavery and the contributions of black Americans need to be placed at the very center of the history. Although the official national narratives do mention 1619, this event has been excluded from American founding myths (Silverstein, 2019).

In relation to the role and contribution of black Americans to building the nation, it is generally and customarily believed that the United States is a nation state founded and owned entirely by English settlers and other people of European ancestry. These belief and myth are deeply entrenched in the minds of Americans that the US is a country of white people, which in turn results in either denial or rejection of the role that populations of color has played throughout American history. The framers of the 1619 Project draw attention to the tremendous role that African Americans have played in building the US, without their contribution this country would not exist at all (Hannah-Jones, 2019). Driven and dictated by the capitalist greed, the use of slave labor helped the US turn into the most powerful industrial and economic nation on the globe as millions of Africans brought to North America, before and

after the American independence, transformed the land across the US by growing strategic agricultural crops, especially cotton, which was the nation's most precious commodity, building plantations of the founders and cities like Washington, enriching both white people in South and North, building schools and prestigious universities and facilitating the further development of American capitalist economy (Hannah-Jones, 2019). Yet it would be a grave mistake to confine the contributions of African Americans only to the immense material wealth created by their bondage as they have always been central to the idea and myth of American liberty, freedom, and democracy (Hannah-Jones, 2019).

It is a widely held belief and myth that America is the greatest democracy in the world which is basically easy to challenge and deconstruct. The 1619 Project asserts that the idea that the nation was created as a democracy is false and a lie rather the US was a slavocracy ruled by the master race obsessed with racial superiority and domination. The founders as well as every generation of American leaders up to the Civil War firmly believed in racial superiority of whites and racial inferiority of blacks, yet such ethnocentric, racist, and pseudoscientific beliefs did not confine to the pre-Civil War era, patently manifesting themselves in the post-Civil War as well when racial discrimination and segregation was legalized in the country. Another deeply held belief was, especially among the Southerners, that slavery was perfectly consistent with democracy and vice versa, for example, a proslavery doctrine rooted in the Southern political culture suggested that slavery was an essential condition of democracy (Morison, 1965). Despite the Declaration of Independence and the American Constitution held inalienable rights of all people in high regard, the overwhelming majority of blacks in the US were kept in bondage and their children were regarded as slaves inheriting their parents' status (Morison, 1965). While Thomas Jefferson was writing the Declaration of Independence, a black boy serving his master, whose name was Robert Hemings the half-brother of Jefferson's wife, would enjoy none of those freedoms and rights enshrined in the Declaration as such rights and liberties were the exclusive privilege of the English colonists and were exclusively designed for the master race (Hannah-Jones, 2019).

When the Declaration of Independence was drafted, Thomas Jefferson placed the blame on Britain for imposing this institution on the English colonists, yet after the English settlers gained independence from the metropole, they could have abolished slavery as they had every opportunity

to do so (Hannah-Jones, 2019). After the US was founded as a sovereign nation state, the founders had no moral right to blame the United Kingdom for slavery, and the question that arises is why did not the US abolish this institution and follow the example of Britain, France and former Spanish colonies in Latin America who put an end to slave trade and emancipated slaves in their respective territories? (Morison, 1965). The framers of the 1619 Project argue that the English settlers arrived at the conclusion to rebel against Britain because they strived to protect the institution of slavery that was threatened by Britain's attempt to ban slave trade and emancipate slaves (Hannah-Jones, 2019). Even after independence none of the founders intended to terminate slavery as many of them were enslavers themselves (Hannah-Jones, 2019). During this time about one-fifth of the population in the US struggled under a brutal system of slavery being subjected to unbearable torture, unrestrained terror, and inhumane treatment not only in slave states of the South but in the so-called free states of the North (Hannah-Jones, 2019). Rooted in the colonizer's mind the culture of terror and hatred prompted racial oppression and dehumanization of populations of color that translated into the national abuse and mistreatment of black slaves who were considered sub-humans and inferior race as well as recognized as property or commodity that could be sold, used, purchased, and disposed when they became unnecessary (Hannah-Jones, 2019).

Hannah-Jones (2019) maintains that the founders and white settlers knew that black people were human beings but categorically denied their humanity and to translate their ethnocentric racist beliefs into practice the dominant white majority created a network of laws that institutionalized, reproduced, and perpetuated slavery and oppression of black people. Thus, English settlers created a society that completely excluded populations of color from citizenship, freedom, and human rights. In fact, the founders of the US claimed that the nation that they had just created was distinct from the former metropole and that American society based not on tyranny rather premised on liberal values and human dignity. Yet they ended up establishing a deeply ethnocentric exclusionary society that pretended to be a democracy, in reality it was a slavocracy (Hannah-Jones, 2019). It is true that in the North slavery was rarely practiced and in the course of time it was abolished, yet the Northerners harbored the same hostility and hatred towards black people seeing them as a racially inferior race. In the South a belief in the goodness and righteousness

of slavery took root in white people's mind, and policy premised upon two principles: first, blacks were an inferior race and must be kept under whites' control like children, and second, keeping them in a slave status was the only way to translate the former into reality (Morison, 1965, p. 515). It was widely believed that slavery was divinely sanctioned and Christian churches made the case for slavery defending the perpetuation of this institution (Morison, 1965).

To perpetuate slavery the slave states in the South adopted the so-called "black codes" to keep black slaves in order and under white masters' control. It was assumed that slavery was good and beneficial for blacks, and they lived a happy life under white control. The practice of slavery was justified not only through Christianity and the Bible, but in terms of science as well. A positive proslavery theory suggested that slavery was the fertilizer of classical culture and in ancient societies like Greece and Rome people believed in moral validity of slavery and civilization is built and prospered provided that many would work while the few would think (Morison, 1965). George Fitzhugh, one of the ardent defenders of slavery in the US, argued that blacks were less than human, whereas considering slavery the linchpin of democracy John C. Calhoun of South Carolina stressed that, "no civilized society could exist unless one portion of the community lived upon the labor of another" (Morison, 1965, p. 512). Although the slaveholders at that time may have emulated the ancient Greeks and Romans, they were not as humane as the Romans who generally freed talented slaves and their children were free as well, quite the opposite no law in the US granted freedom to talented black slaves (Morison, 1965). It was beyond the imagination of white Americans that Blacks would be free and equal to them, as for them blacks could only be slaves but nothing else (Morison, 1965).

An important theme that emerged from the 1619 Project is so-called white guilt that refers to the term 'collective guilt' attributed to the period of slavery and Jim Crow era when the dominant white Americans oppressed black minority and perpetrated other atrocities against African Americans, as it is stated in the 1619 Project, white Americans, whether they engaged in slavery or not, "had a considerable psychological as well as economic investment in the doctrine of black inferiority" (Hannah-Jones, 2019, p. 19). Literature on slavery in America draws attention to the prevalence of racism and a sense of racial superiority among white Americans and that the ideology of racism preceded the enslavement of

people of African ancestry (Zinn, 1980; Morison, 1965). As Zinn (1980) puts it, American slavery was the cruelest form of slavery in history, and people of African descent were subjected to this most inhumane practice. Whereas in the South slavery and racism were mutually reinforcing and deeply ingrained in the minds of white people, in the North racism was prevalent and as entrenched as slavery in the South (Zinn, 1980). Convinced of their racial superiority, white Americans believed that God created the black race to serve his chosen people and in return the White master race showed compassion and kindness saving slaves from misery and poverty (Morison, 1965, p. 512).

Racially constructed social order put blacks at the bottom of society, and even the abandonment of their African identities and complete assimilation into white American culture, did not allow them to gain access to privileged white society as Morison (1965) explains, "his color prevented him from infiltrating his master's society" (p. 506). Free black men were anathema to white Americans, and many of them, even those who were not slaveowners tended to disdain and show their contempt for blacks, agreeing with the slaveholders that black slaves should never be emancipated, and the institution of slavery should be perpetuated (Morison, 1965). Reducing black people to slaves and complete denial of citizenship to them reflected in the 1857 Dred Scott decision by the US Supreme Court that unequivocally stated that regardless of their legal status, free or enslaved, black people came from a slave race and inferior to whites, hence civil rights and privileges enshrined in the US Constitution could not apply to blacks who were inconsistent with American democracy (Hannah-Jones, 2019). Thus, the US Supreme Court officially legitimated the widely held belief among white Americans that black people were not merely enslaved but were a slave race that God may indeed have created them to serve the master race (Hannah-Jones, 2019, p. 19). Moreover, this belief became the root and source of the endemic racism that has made African Americans suffer and the American nation is yet struggling to get rid of racism that makes the US still a deeply divided and polarized society along racial lines (Hannah-Jones, 2019).

The slavery had become a contentious and controversial issue that divided the antebellum American society, gradually leading the country to its possible disintegration. By 1861 the nation had already been divided into two different socio-economic and political systems in which while the states that concentrated in the North were free from slavery, those in the South were cotton states who

heavily relied on slave labor. Whereas the Northern free states had gradually abolished slavery, the Southerners were determined to perpetuate the institution of slavery. The abolitionist movement in the US that was very active in the North sought to put an end to slavery that was fiercely opposed by the Southern slaveholders. As many countries in Europe and the Americas had already abolished slavery at this time, the US was compelled to follow their example but at a great cost. The integrity of the country was at stake and the nation was on the verge of being torn apart due to slavery. The South saw the secession from the Union as the only solution to continue to keep the institution of slavery, which led to the Civil War. Yet the framers of the 1619 Project argue that the root cause of the war was not the desire to put an end to slavery rather the goal was to keep the country united and force the Southern states to remain in the Union (Hannah-Jones, 2019). In literature on American slavery the issues related to the abolition and emancipation have been discussed in depth offering multiple and conflicting perspectives, namely in the mainstream narratives Abraham Lincoln is depicted as the greatest American president who has been excessively idolized, lionized and even deified as the ‘Savior’ of black slaves; yet literature on the abolition of slavery increasingly calls into question Abraham Lincoln’s image as the “great emancipator” and his intention to free slaves (Bennett, 2000; Zinn, 1980; Fredrickson, 2008; DiLorenzo, 2003; DiLorenzo, 2007; DiLorenzo; 2020; Dirck, 2012; Striner, 2012).

The incessant promotion and reverence of Lincoln’s top-down policy towards the abolishment of slavery renders insignificant the role of the bottom-up abolitionist movement at the grassroots level that contributed greatly to the emancipation of slaves eventually. Zinn (1980) highlights that although Lincoln did object to slavery, like any white supremacist of his time he saw blacks as inferior. Even if ultimately forced to grant freedom to black slaves, Lincoln could not envisage the nation’s future where blacks would be equal to whites and various races would coexist, hence he persistently sought to have freed blacks transferred to Africa (Zinn, 1980). When asked by a group of black abolitionists why Lincoln was pursuing such a goal, he replied, “You and we are different races... Your race suffer very greatly, many of them, by living among us, while ours suffer from your presence. In a word, we suffer on each side” (Hannah-Jones, 2019, p. 20). The ultimate goal of such policy may have been a dream of building a racially pure country, yet the idea of transferring freed slaves to Africa was mostly

hypothetical, infeasible and difficult to translate into action as Morison (1965) mentions, Black slaves had already been assimilated and integrated into their masters’ culture and society.

Hannah-Jones (2019) notes that in spite of Lincoln’s objection to slavery, he opposed black equality, believing that the further presence of free blacks on American soil was unacceptable and intolerable, as blacks were incompatible with a democracy intended only for white people, which is the obvious manifestation and reflection of the 1857 Dred Scott decision by the US Supreme Court. As an individual born and growing up in an increasingly racist environment, Lincoln felt that the great mass of white people would not admit such an outcome, namely racial equality, and multiracial society. This was just unacceptable for the white majority. The very presence of blacks, especially those free ones, greatly irritated whites, including Lincoln who said white race suffers from the presence of black race (Hannah-Jones, 2019, p. 20). In fact, Lincoln was literally blaming blacks for the Civil War, by saying that, “without the institution of slavery and the colored race as a basis, the war could not have an existence... It is better for us both, therefore, to be separated” (Hannah-Jones, 2019, p. 20).

As a result of the end of the Civil War all of a sudden four million American Africans became free, there was an ephemeral period during the era of the Reconstruction when formerly enslaved people were diligently involved in the democratic process with the restraint of white violence by federal forces. Free black people started to organize themselves, establishing civil society groups with the intent to fight racial discrimination and mobilize voters (Hannah-Jones, 2019). Due to this process, the South that had been once the hotbed of slavery and white supremacy, started to resemble a genuine democracy with black Americans elected to key offices at local, state, and federal levels, 16 black men served in Congress, and more than 600 served in state legislatures (Hannah-Jones, 2019, pp. 20-21).

In 1865, the 13th Amendment was passed by Congress that officially abolished slavery in the US, and three years later Congress passed the 14th Amendment that was designed to grant citizenship and equal civil rights to African Americans and to any person born on American soil (Hannah-Jones, 2019). As a result of such progressive developments, citizenship, civil rights, and liberties were extended to the long oppressed black people. Thanks to the endeavor of black legislators, public school system and compulsory education were

introduced in the South for the first time in its history in which both white and black children were required to attend schools, even in certain Southern states children from both races attended the same schools though briefly (Hannah-Jones, 2019). It seemed that the country was ready to move a step forward, overcome racial prejudices and embrace multicultural and multiracial democratic society that black Americans genuinely sought to build (Hannah-Jones, 2019).

Yet as Morison (1965) rightly indicates, free black men were anathema to white Americans and the very idea of extending citizenship, civil rights and equality to black people was out of the question, which was clearly reflected in the 1857 Dred Scott decision by the US Supreme Court. Although the 13th and 14th Amendments ultimately put an end to slavery and granted citizenship and equality to freed slaves, all the achievements gained during the Reconstruction era were reduced to nothing due to the white resistance, who wished to see blacks only as slaves but not equal human beings who would enjoy the same rights and privileges enshrined in the constitution. In the traditionalist nationalist historiography, the Reconstruction era is depicted as a tragic time, perpetuating the idea of racial inferiority of African Americans, emphasizing that blacks were not yet ready for embracing citizenship and equality, as they were naturally submissive and childlike creatures (Kolchin, 1972). White America fiercely resisted democratic changes and were not willing to overcome racism and prejudices against African Americans, being determined to struggle to the death for the preservation and perpetuation of old ways (Kolchin, 1972).

The Civil War did usher in a new era of black emancipation making the transition from a slave to a free society possible, at the same time shattering the Southern economy and society based on slavery. With the tacit support of the Andrew Johnson administration, the Southern whites did their best to undo and revoke democratic progress and black equality, successfully eradicating accomplishments of the Reconstruction era (Morison, 1965; Hannah-Jones, 2019). This in turn illustrates how race has been central throughout American history, becoming a vital element of master-slave and subsequently white-black relations (Kolchin, 1990). As a consequence, an emerging racially inclusive society ceased to exist, which implied the return to the old social system in which blacks remained at the bottom of society (Kolchin, 1972). The promises given by Northerners turned out to be empty who

were less willing to translate civil rights into practice, rendering blacks oppressed, free on paper only (Kolchin, 1972).

Dominant white majority did not allow for a truly democratic, liberal, and inclusive society, kept seeing blacks as racially inferior and not worthy of equality, continuing to oppress, terrorize, and dehumanize them. In this case, Hannah-Jones argues that “Anti-black racism runs in the very DNA of this country”, indicating that African Americans have always been scapegoated by the white majority and by white-controlled American government for their own sins and wrongdoings (2019, p. 21). As Lincoln told, even the presence of blacks on American soil made whites suffer and feel irritated, and blacks were blamed for the Civil War as well as considered to be the hindrance to national unity (Hannah-Jones, 2019). When whites in the South unleashed unspeakable violence and terror against blacks, the federal government again saw blacks as the culprit and cause of the problem, giving Southerners a free hand in running the South, concomitantly rendering the black minority at the mercy of the Southern whites. Although racism as an institution was abolished, the idea of white supremacy and anti-black racism did not end. Furthermore, the oppression and marginalization of African Americans was possible as a result of the compromise between the North and the South: first, before 1861 the North turned a blind eye to the practice of slavery in the South, and after the Civil War, it not only consented but was complicit in racial oppression, discrimination, disenfranchisement and segregation of blacks in the South (Vann Woodward & McFeely, 2002). Jim Crow laws of racial segregation directed against African Americans were passed in the South in the last quarter of the 19th century with the purpose to force blacks into a quasi-slavery or the second slavery (Hannah-Jones, 2019).

The new compromise between the North and the South in 1877 was again at the expense of black people, which effectively led to the disfranchisement of blacks, relegating them to the lower rungs of the social system (Vann Woodward & McFeely, 2002). The inferior position and racial segregation of blacks were perpetuated by Jim Crow laws which resembled the black codes in the antebellum South (Vann Woodward & McFeely, 2002). Regarding this matter, Hannah-Jones (2019) explains that the ideology of black inferiority did not simply vanish when slavery came to an end, free black people were seen as a threat to the nation’s idea of American exceptionalism.

Conclusion

The 1619 Project has evidently shown that American history is a highly contentious and divisive issue with multiple narratives and counternarratives manifesting themselves in academia, media and public. With the dominant Anglo-American white discourses of history being at the core of American society, there are multiple nondominant discourses that tend to challenge the mainstream white American narratives and looking for recognition from society. These nondominant discourses of American history emanate from historically marginalized and oppressed ethnic and racial groups such as African Americans whose intellectuals and scholars are striving to bring a deep paradigm shift and change in public and scholarly debates and teaching of history at schools. Specifically, what message has been sent by the 1619 Project to American public is that what has long been taught about American history is wrong and a lie because the conventional white discourses of history premised upon the myths of exceptionalism, and providentialism are intended to promote and glorify the contribution of white American history, contemporaneously trivializing and marginalizing the role played by populations of color throughout national history.

As it was noted in the 1619 Project “For centuries, white Americans have been trying to solve the “Negro problem” (Hannah-Jones, 2019, p. 26). On the other hand, it seems America has been at war with its populations of color since its foundation, not only in a literal sense, but this war has manifested in realms of culture, education, media, and a wider society. The 1619 Project has demonstrated that the American exceptionalism and the dominant Anglo-American discourse of history entirely omit and fail to mention the oppressed and colonized, namely Indigenous nations and African Americans because such an inclusion would debunk the myths and reveal that racial and ethnic domination, power, hegemony, imperialism, and war had not been given up and left behind in Europe (Noble, 2002). Those English settlers who felt persecuted and oppressed at home back in England by the English monarchy, upon arriving in North America started to act and behave as the master race treating Indigenous people and African slaves as uncivilized savages

and inferior childlike creatures (Noble, 2002). In this case Noble (2002) points out that white master race claimed and assumed leadership over these inferior sub-humans, creating a racially hierarchical society, entirely excluding non-Europeans from constitutional rights, considering citizenship to be the exclusive privilege of European settlers.

Even though the historical narratives in the US have been dominated by Eurocentric Anglo-American settler discourses, American history remains rather a contentious issue with the heated debates and prevailing counter-narratives at the center of scholarly discussion. In school and college history textbooks America is mostly depicted and conceptualized as a nation solely created by the white European settlers and this dominant national discourse is instilled in every generation of Americans. At the same time, the contribution of non-white people to the establishment and development of the US as a nation state largely remains unacknowledged and even denied. Yet the 1619 Project brings into public, media, and scholarly discussion a new dynamic, but a non-dominant discourse with the purpose to induce a paradigm shift in the national history and politics. Conventional mainstream historical narratives about American history are dominated by Eurocentrism that places two key events at the core of national history as the inception of American history: first, 1776 the year when the Declaration of Independence was signed; and second, 1620 the year when a group of English settlers known as the Pilgrims established a new colony in North America (Silverstein, 2019). In Eurocentric discourses these two events, especially the former is seen as the beginning and the birth of America. However, in the 1619 Project the arrival of first African slaves in the colony of Virginia in 1619 is regarded as the moment when America came into being (Silverstein, 2019). The 1619 Project thus suggests an alternative yet genuine interpretation of American history in which the disregard of the historical fact that before 1776 the development of British colonies had been closely linked to slavery would be wrong and unjust. The publication of the 1619 Project was coincided with the commemoration of the 400th anniversary of the arrival of first African slaves in North America and in such circumstances the history itself demanded that the past events be told truthfully.

References

- Bennett, L. Jr. (2000). *Forced into Glory: Abraham Lincoln's White Dream*. Johnson Publishing Company, Inc.
- Blum, W. (2013). *America's Deadliest Export: Democracy – the Truth About US Foreign Policy and Everything Else*. Zed Books.
- Fredrickson, G.M. (2008). *Big Enough to Be Inconsistent: Abraham Lincoln Confronts Slavery and Race (The W. E. B. Du Bois Lectures)*. Harvard University Press.
- DiLorenzo, T.J. (2003). *The Real Lincoln: A New Look at Abraham Lincoln, His Agenda, and an Unnecessary War*. Crown Forum.
- DiLorenzo, T.J. (2007). *Lincoln Unmasked: What You're Not Supposed to Know About Dishonest Abe*. Crown Forum.
- DiLorenzo, T.J. (2020). *The Problem with Lincoln*. Regnery History.
- Dirck, B.R. (2012). *Abraham Lincoln and White America*. Lawrence: University Press of Kansas, 2012.
- Giroux, H.A. (2006). *Stormy Weather: Katrina and the Politics of Disposability*. Taylor & Francis.
- Guyatt, N. (2007). *Providence and the Invention of the United States, 1607-1876*. Cambridge University Press.
- Guyatt, N. (2016). *Bind Us Apart. How Enlightened Americans Invented Racial Segregation*. Oxford University Press.
- Hannah-Jones, N. (August 14, 2019). *America Wasn't a Democracy Until Black Americans Made It One*. The New York Times Magazine. Retrieved March 10, 2022, from [202https://pulitzercenter.org/sites/default/files/full_issue_of_the_1619_project.pdf](https://pulitzercenter.org/sites/default/files/full_issue_of_the_1619_project.pdf)
- Haynes, S.R. (2007). *Noah's Curse. The Biblical Justification of American Slavery*. Oxford University Press.
- Horne, G. (2007). *The Deepest South: The United States, Brazil, and the African Slave Trade*. New York University Press.
- Huntington, S.P. (2004). *Who Are We?: The Challenges to America's National Identity*. Simon & Schuster.
- Kolchin, P. (1972). *First Freedom: The Responses of Alabama's Blacks to Emancipation and Reconstruction (Contributions in American History)*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Kolchin, P. (1990). *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom*. Belknap Press.
- Jackson, H.H. (2001). *A Century of Dishonor. A Sketch of the United States Government's Dealings with Some of the Indian Tribes*. Digital Scanning, Inc.
- Morgan, E.S. (1975). *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia*. New York: Norton.
- Morison, S.E. (1965). *The Oxford History of the American People*. Oxford University Press.
- Noble, D.W. (1985). *The End of American History: Democracy, Capitalism, and the Metaphor of Two Worlds in Anglo-American Historical Writing, 1880-1980*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Noble, D.W. (2002). *Death of a Nation: American Culture and the End of Exceptionalism*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Sachs, J.D. (2018). *A New Foreign Policy: Beyond American Exceptionalism*. Columbia University Press
- Silverstein, J. (August 14, 2019). *Editor's Note*. The New York Times Magazine. Retrieved March 10, 2022, from https://pulitzercenter.org/sites/default/files/full_issue_of_the_1619_project.pdf
- Stannard, D.E. (1993). *American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World*. Oxford University Press.
- Striner, R. (2012). *Lincoln and Race*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Vann Woodward, C. & McFeely, W.S. (2002). *The Strange Career of Jim Crow*. Oxford University Press.
- Walt, S. M. (October 11, 2011). *The Myth of American Exceptionalism*. Foreign Policy. Retrieved March 20, 2022, from <https://foreignpolicy.com/2011/10/11/the-myth-of-american-exceptionalism/>
- Wilentz, S. (2019). *No Property in Man. Slavery and Antislavery at the Nation's Founding*. Harvard University Press.
- Wrobel, D.M. (2013). *Global West, American Frontier: Travel, Empire, and Exceptionalism from Manifest Destiny to the Great Depression*. University of New Mexico Press.
- Zinn, H. (1980). *A People's History of the United States*. Longman Group UK Limited.

Ж.М. Тулибаева

Университет имени Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Каскелен
e-mail: tulibay@gmail.com

СОСЛОВИЕ ПОТОМКОВ ДЖҮДЖИ ХАНА: ПЕРЕВОД ИЗВЛЕЧЕНИЙ ИЗ «МУНТАХАБ АЛ-ТАВАРІХ-И МУ'ИНИ»

Статья содержит перевод полного текста главы «Табаге-йи авләд-и Джүджджі хән» (Сословие потомков Джүджджі хана) из исторического труда Му'ин ад-Дина Натанзи «Мунтахаб ал-таваріх-и Му'ини» (Избранные истории Му'ини), созданного на персидском языке в 1414 году. Цель статьи – введение в научный оборот оригинального материала по истории Золотой Орды. Вышеуказанная глава представляет собой важный источник по истории династии Джучидов, так как здесь приводятся многочисленные сведения об устройстве и управлении улусом Чингизидов. Му'ин ад-Дин Натанзи для описания Улуса Джучи применяет термин государство (мамлакат). Автор сочинения, излагая историю правления ханов в Күк Орде и Ак Орде, обращает особое внимание на сложившуюся традицию выдвижения и назначения в улусах правящего хана. Следует также отметить, что в сочинении отдельные исторические события представлены в иной версии, которая отличается от остальных произведений тимуридских авторов.

Работа над переводом была основана на источниковедческих методах исторических исследований, используемых для изучения восточных рукописных источников. Перевод был осуществлен по изданию критического текста рукописи, основанного на двух редакциях сочинения. Впервые в научный оборот вводится полный текст перевода главы «Табаге-йи авләд-и Джүджджі хән», включая разделы пропущенные В. Г. Тизенгаузенем.

Ключевые слова: Золотая Орда, Му'ин ад-Дина Натанзи, Мунтахаб ал-таваріх-и Му'ини, Улус Джүджджі хана, история Чингизидов.

Zh.M. Tulibayeva

Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen
e-mail: tulibay@gmail.com

The Estate of the Descendants of Jūjū Khān: Translation of Extracts from *Mūntakhab al-Tavārīkh-i Mu'īnī*

The article contains a translation of the full text of the chapter *Tabage-yi avlād-i Jūjū Khān* (The estate of the descendants of Jūjū Khān) from the work of Mu'in ad-Din Natanzi *Mūntakhab al-Tavārīkh-i Mu'īnī* (Selected Stories of Mu'ini), written in Persian in 1414. The purpose of the article is to introduce the original material on the history of the Golden Horde into scientific circulation. The abovementioned chapter is an important source on the history of the Juchid dynasty, as it contains numerous information about the structure and management of the Chingizid ulus. Mu'in ad-Din Natanzi uses the term state (*mamlakat*) to describe the Ulus of Juchi. The author of the work, outlining the history of the reign of the khans in Kūk Orda and Āk Orda, pays special attention to the established tradition of nomination and appointment of the ruling khan in the uluses. It should also be noted that certain historical events are presented in the work in a different version, different from the rest of the works of Timurid authors.

The translation was based on the source study methods of historical research used to study oriental manuscript sources. The translation was carried out according to the publication of the critical text of the manuscript, based on two editions of the work. For the first time, the full text of the translation of the chapter *Tabage-yi avlād-i Jūjū Khān* is introduced into scientific circulation, significant and valuable parts of which were omitted and were not included in the collection of V. G. Tizengauzen.

Key words: Golden Horde, Mu'in ad-Din Natanzi, *Mūntakhab al-Tavārīkh-i Mu'īnī*, Ulus of Jūjū Khān, history of Chingizids.

Ж.М. Тулибаева

Сүлеймен Демирел атындағы университеті, Қазақстан, Қаскелең қ.
e-mail: tulibay@gmail.com

Джуджі хан ұрпақтарының табы: «Мунтахабал-таваріх-и Му'йні» шығармасынан алынған үзінділердің аудармасы

Мақалада Му'ин ад-Дин Натанзидің 1414 жылы парсы тілінде жазылған «Мунтахаб ал-таваріх-и Му'йні» (Му'инидің таңдаулы шығармалары) атты шығармасының «Табаге-йи авләд-и Джуджі хан» (Джуджі хан ұрпақтарының табы) тарауының толық мәтінінің аудармасы берілген. Мақаланың мақсаты – Алтын Орда тарихына қатысты түпнұсқа материалды ғылыми айналымға енгізу. Жоғарыда аталған тарау Жошы әулетінің тарихына қатысты маңызды дереккөз болып табылады, өйткені онда Шыңғыс хан әулеті ұлысының құрылымы мен басқару реті туралы көптеген мәліметтер берілген. Муин ад-Дин Натанзи Жошы Ұлысын сипаттауда «мамлекет» (мамлакат) терминін қолданады. Шығарма авторы Күк Орда және Ақ Орда хандарының билік құру тарихын баяндай отырып, ұлыстарда билеуші ханды ұсыну және тағайындауға қатысты қалыптасқан дәстүрге ерекше көңіл бөледі. Сондай-ақ, шығармада жекелеген тарихи оқиғалардың басқа Темір әулеті авторларының шығармаларында берілген нұсқаларымен салыстырғанда өзгеше сипатталғандығын атап көрсеткен жөн.

Аударма жұмысы шығыс қолжазба дереккөздерін зерттеуде қолданылатын тарихи зерттеулердің деректану әдістері негізінде жүргізілді. Аударма жұмыстың екі басылымы негізінде қолжазбаның сыни мәтінін жариялау бойынша жүзеге асырылды. В.Г. Тизенгаузен жинағына маңызды әрі құнды бөліктері енбей қалған «Табаге-йи авләд-и Джуджі ханн» тарауы аудармасының толық мәтіні алғаш рет ғылыми айналымға енгізілуде.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Му'ин ад-Дин Натанзи, Мунтахаб ал-таваріх-и Му'йні, Жошы хан ұлысы, Шыңғыс хан әулетінің тарихы.

Введение

Историографы Хулагуидов (654-744/1256-1344) дополнили традиционную структуру мусульманского исторического сочинения (Таріх-и кәмил; Таріх-и Табари) разделами, посвященными Чингиздам (Таріх-и мубарак-и Газані; Таріх-и Банакаті). Вслед за ними тимуридские летописцы обогатили эти разделы новыми сведениями (Мунтахаб ал-таваріх-и Му'йні; Таріх-и Джахангір; Зафар-наме, Таріх-и Хәфиз-и Абрӯ). «Мунтахаб ал-таваріх-и Му'йні» одно из ранних тимуридских произведений, содержащий важный материал по истории Золотой Орды. Об авторе сочинения Му'ин ад-Дине Натанзи, его жизни и придворной службе известно только то, что он был родом из Сеистана, шиитом по вероисповеданию и находился на службе у Тимуридов (Стори, 1972: 339; Woods, 1987: 89; Binbas, 2016: 187).

Отдельные сведения Му'ин ад-Дина Натанзи по Золотой Орде, из первой редакции его сочинения (Миклухо-Маклай 1975: 76-82), в 1941 году были опубликованы на русском языке (Тизенгаузен, 1941: 126-138). К сожалению, значительная часть материалов сочинения, в которых отражена история Золотой Орды была пропущена и не переводилась из-за использования Му'ин ад-Дином Натанзи редких тюркских и монголь-

ских слов. Вторая редакция сочинения (Мунтахаб ал-таваріх-и Му'йні) из-за недоступности не была использована составителями сборника.

Материалы и методы

Обоснование выбора темы, цели и задачи

Следует отметить, что до сегодняшнего дня была переведена только небольшая часть сведений по истории Улуса Джучи из сочинения Му'ин ад-Дина Натанзи. Цель данной статьи – ввести в научный оборот перевод с персидского языка полного текста главы «Табаге-йи авләд-и Джуджі хан». Оригинальный материал вышеназванной главы будет доступен широкому кругу ученых, и способствовать дальнейшему изучению истории Чингизидов XIII-XIV веков.

Научная методология исследований

В процессе работы над переводом текста главы, источниковедческому анализу были подвергнуты две редакции сочинения «Мунтахаб ал-таваріх-и Му'йні» (Тулибаева, Тулибаев, 2021: 95-99). В ходе проведения сравнительно-сопоставительного анализа двух вариантов текста исследуемой главы, были выявлены отдельные расхождения в изложении истории Золотой Орды. Нижеприведенный перевод был

выполнен по изданию текста рукописи 1957 года (Muntahab 1957), составленного на основе двух редакций сочинения.

При переводе учитывались особенности арабской орфографии XV века, написание тюркских и монгольских слов. Применяя упрощенную транслитерацию, принятую в научных изданиях, имена собственные, исторические термины, географические названия передаются в авторском варианте.

Результаты и и обсуждения

(с. 68) *Сословие потомков Джүджі хана, их положение и жизнеописание.*

Когда Джүджі хан, как об этом уже было сказано, умер от той болезни, Джйнкиз хан [издал] указ, что старший сын Джүджі хана, Бātū, займет место отца, и все [близкие] старшие и младшие (акā ва йнй) ему подчиняются и повинуются. Джйнкиз хан возвратился с того похода (йуриш) и направился в страны Нанкийāса. Бātū, согласно ярлыку [Джйнкиз хана], охранял границу стран северной четверти, и поскольку он был ответственным за этот улус, то он усердно старался. После того, как время и срок его жизни достигли долголетия, его место [на троне] занял его брат Орда. Подобным образом их известный род (урūt), до прихода к власти Түктāя, один за другим правили. Когда Нукāй тоже покинул этот тленный мир, [его] потомки разделились на две группы (гурūх) и [одна часть] их рода (кавм) себя именовав Арам кāн и Кўк Орда, завладела странами Урус, Джержез, Ас, Махшй, Булār, Маджар, Укек, Бāшгирд, Либтāй, Хаджй-Тархāн, Ак-Сарāй, а другая [часть] рода заняла [территории] стран Дженд, Бāрджикенд, Сыгнак, //(с. 69) и называли себя левым крылом (сўл кўл) и Āк Ордой и до времени правления Бердй-бека б. Джāнй-бека это установленное правило действовало.

Когда Бердй-бек уничтожил потомков султанов Кўк Орды, эмиров Улўса Иразана, которые принадлежали к роду Āк Орды, приведя в Кўк Орду, посадил на трон правления, и по настоящее время, по тому установленному правилу, потомки султанов Āк Орды захватили оба улўса, и в данное время правит Джāкйра углāн. Этот порядок соблюдается и закреплен, о них будет подробно изложено в этой таблице. Аллāх всезнающий и действительно самый сильнейший!

Упоминание о правлении Бātū. Когда Джүджі хан умер, его второй сын Бātū в своем улўсе вместо отца занял ханский престол и

его братья ему подчинялись и повиновались. Во времена своего правления Уктāй кāн назначил его, вместе с братьями и другими шахзаде, [главным] для завоевания северных областей, и все собравшись у него [у Бātū] вместе выступили, и завоевали большую часть тех стран. После возвращения [тех] шахзаде, Менкў кāн и Гуйўк хан вместе со своими братьями, были заняты захватом остальных частей [земель] той области.

В начале 639/1241 года, когда умер Уктāй кāн, Бātū из-за преклонного возраста был болен недугом слабости (астархā), и когда его //(с. 70) пригласили на курултай, по той причине он принес свои извинения. Из-за его отсутствия, несмотря на то, что присутствовали все главы [племен], дело по избранию кāна не было решено в течение трех лет, и старшая жена Уктāй кāна, Тўрāкина хātўн правила, и за это время в странах возникли различные разногласия. [Еще при жизни] кāн своего внука, Шйрāmўна объявил наследником. Тўрāкина хātўн и некоторые из эмиров не согласились и сказали, что Гуйўк хан старше и для того, чтобы посадить его [на трон] снова потребовали присутствия Бātū, который был обижен на них. Но, из-за происходивших ссор, [собрался] и шел очень медленно. Они при нем и в присутствии старших и младших настояли на том, чтобы кāном избрали Гуйўка.

Поскольку Гуйўк хан страдал от хронической болезни, под этим предлогом [он говорил], что климат родных мест (йўрт-и кадйм), отданных мне моим отцом, подходит больше, и со всем войском отправился в земли Имил Кўджйна. Бātū, когда [Гуйўк хан] приближался к той [местности], насторожился, и Суйуркўктунй-бйкй, исходя из традиций дружбы, которая существовала со времен Джйнкиз хана между Джүджі и Тўлўй ханом и [их] родом (урўк), тайно отправила сообщение, что прибытие Гуйўк хана в те края не исключает наличия коварства. По той причине, опасение Бātū увеличилось и будучи весьма настороженным, ждал //(с. 71) прибытия Гуйўк хана. Он когда прибыл к границам Самарканда, оттуда до Бйш-Бāлйка расстояние составляет однедельного пути, там в 640/1242-43 году умер от болезни, которой он болел ранее.

Некоторое время престол снова без правителя остался пустым, и к правлению вернулась Тўрāкина хātўн. Когда всем стало известно о том, что Бātū болеет, Суйуркўктунй-бйкй отправилась к нему своего сына Мунгкā кāна под предлогом поклонения ему. Бātū обрадовался его прибытию и когда увидел в его натуре признаки величия, будучи обиженным на сыновей

Уктāй кāāна, заявил, что Мунгкā кāāн является старшим сыном Тўлўя. Он имеет право на исконное владение (йўрт-и аслї) и дом, к тому же, этот сын очень умный, искусный и талантливый. Когда он в добром здравии, как другой может стать кāāном, более того, когда сыновья Уктāя вопреки словам отца не повиновались Шїрāmуну и отступили от издавна существующих законов (йāсā) и обычаев (йўсўн), и не советуясь с родными (āкā ва йнї) младшую дочь Джїнкїз хана, которую из всех детей он больше всех любил и [известную] под прозвищем Джāўрсāджāн, без всякой вины убили? Поэтому, они недостойны, быть кāāном. Он утвердил Мунгкā кāāна на должность кāāна и своих эмиров отдал в его подчинение; своего брата Берке и сына своего Сартāка, который являлся наследником [трона], с тремя туманом войска отправил сопровождать его до местности Унан и Келўрāн, которая //(с. 72) является исконным владением Джїнкїз хана, [в том владении] они посадили его на трон кāāнства и престол империи.

Сыновей Уктāя, которые [не явились и] принесли извинения, обвинили в коварстве и отомстили им. Еще при жизни Бātў, Мунгкā кāāн поручил своему третьему брату, Хўлāгў хану, с многочисленными войсками [завоевать] Иран. Повелел, чтобы каждый шахзаде из состава своих войск выделил двоих из каждой десятки воинов и отправил вместе с Хўлāгў ханом. Орда, своего сына Кўлї отправил с одним туманом войска через Хорезм, Бātў отправил [войска во главе] с Бālākāном, сыном Шїбāна, и Тўтāром, сыном Мунгкādара, через Дербенд.

Бātў умер в 650/1252-53 году на берегу реки Итил. Он прожил сорок восемь лет и Менгкў кāāн встретил с почетом прибытие его сына Сартāка, трон и страну передал ему. [Кāāн] разрешил [ему] вернуться обратно и в пути он тоже умер. Менгкў кāāн отправил послов и принес свои соболезнования его женам, сыновьям и братьям, и Улāгчї, сыну Бātў, он пожаловал трон и владения [его] отца, и вознаградил всех различными подарками. С истечением небольшого времени Улāгчї тоже умер.

Упоминание о правлении Беркāя. Беркāй в 652/1254 году стал падишахом и взаимоотношения с родом Тўлї хана были основаны на искренности и подчинении //(с. 73) и в 654/1256 году Бālākāн, который в этой стране помышлял козни и измены против Хўлāгў, и [когда] это случайно обнаружилось и стало известно, Хўлāгў хан отправил [его] в сопровождении эмира Сўнджāка к Беркāю. Беркāй отослал его обратно к Хўлāгў [со

словами], что он – нечестивец (меджрим) и ты это знаешь. Хўлāгў его казнил. В то время Тўтāр и Кўлї тоже умерли. Клеветали, что якобы их специально отравили, и по той причине между ними возникли разногласия и Беркā с Хўлāгў ханом рассорился.

В [месяце] шаввал 660/август-сентябрь 1262 года они начали войну и большинство [воинов] войска, которые прибыли в эту страну вместе с Кўлї и Тўтāром, сбежали. Некоторые ушли через Хорасан и рассеялись в горах Газны, Бїнї-Кāва, Мўлтāна до Лахāvара, являющейся границей Хїндўстāна, и в числе известных эмиров, которые их возглавляли, были Нїкўдар и Уткўчаба. Другие ушли через Дербенд и присоединились к своим. Та ссора между Хўлāгў ханом и Берке сохранилась на всю жизнь. Предводителем (лашкаркешї) войска у Берке был Нўкāй, сын Тātāра, сына Тўвука, настоящий богатырь и воин.

Когда Хўлāгў хан в 663/1264-65 //(с. 74) году (умер во время зимовки в Джагātў и его сын) Абākā хан занял его место, вражда между ним и Беркā оставалась по-прежнему, [когда] в 665/1266-67 году Беркā возвращался с битвы с Абākā ханом в пределах Шїрвāна, и пройдя Дербенд, вблизи Дербендского моря, на [берегу реки] Терек в 665/1266-67 году умер.

Упоминание о правлении Мўнгкā-Тїмўра. После кончины Беркā его место занял Мўнгкā-Тїмўр. Он тоже какое-то время враждовал с Абākā ханом и они несколько раз вступали в бой, и Абākā хан часто над ними одерживал победу. В конце концов, они помирились, и с той поры они больше не враждовали до правления Аргўн хана, [когда] в [месяце] рамазан 687/октябре 1288 года их огромное войско снова выступило, возглавляемое Тумā-Тўктā и Нўкā. Аргўн хан возвращался с зимовки (кишлāк) в Арране и направлялся на летовку (йāйлāк). Когда он услышал известие об их прибытии, возвратился обратно. Отправил [против них] войска и они вступили в бой. Из числа предводителей их войска были убиты Тўлўртāй с большим числом [воинов], остальные вернулись обратно. С той поры они больше не враждовали, и заявляют о дружбе и время от времени, в целях выяснения положения [дел], отправляют послов с подарками и подношениями.

//(с. 75) *Упоминание о правлении Тўдā-Мўнгкā.* Когда Мўнгкā-Тїмўр после шестнадцати лет правления умер в 681/1282-83 году, Тўдā-Мўнгкā, третий сын Тўкāна, в том же году взшел на престол и некоторое время был правителем. Затем сын Менгку-Тїмўра, Алгў,

Тугрйл, сыновья Дәрбӯ, старший из которых (был Түкән), Түкә-Бүкә и Канджак-Бүкә, посчитав Менгкӯ умалишенным, свергли с престола и сами поочередно пять лет правили и хотели убить Түктәя, сына Менгку-Тимӯра. Он сбежал от них и прибыл под покровительство Бйльхджй, сына Буркәджәра и отправил сообщение Нүкәю, что племянники хотят меня убить; ты [наш] старший (ākā), обращаюсь к тебе с просьбой, чтобы ты укоротил длинные руки их [тиранства] от меня. Нүкәй, когда узнал об этом, пришел в ярость и, притворившись больным, выступил из завоеванных им областей Урӯс, Ләх и Кахраб, на основе которых он создал свое владение (йӯрт).

Он перешел через реку Узй и каждого тысячника и эмира, которых встречал в пути, привлекал на свою сторону и говорил: Приближается старость, я отказался от неповиновения, мятежа и сражений, нет желания предъявлять претензии даже простому смертному. Но у меня имеется указ (йарлыг) Сәйн хана о том, что если в его роду и улусе кто-то // (с. 76) нарушит [закон] и создаст беспорядок в улусе, об этом расспросив, мы обязаны сблизить сердца людей к друг другу. Тысячники и воины, когда услышали его назидания и увидели в них милость для себя, полностью подчинились ему. Когда они приблизились к [владениям] вышеупомянутых сыновей, он притворился больным и [незаметно]пил свежую кровь и выплёвывал её из горла обратно. Тайно отправил сообщение Түктәю, что тот был наготове и с войском, которое есть в наличии, должен прибыть. Мать Түкә-Бүкә, услышала о жалком положении Нүкәя и о том, что с горла идет кровь. Она обязала своих сыновей: поспешите навестить этого больного старца и получить [благословение], если допустите [в этом] небрежность и оплошность, да будет вам запретным материнское молоко. Сыновья, без колебания, последовав словам матери, прибыли на поклон к Нүкәю. Он в качестве совета сказал: дети [мои], я служил еще вашим отцам, и они установили как древние, так и новые разные правила. Поэтому, вам следует послушать мои слова, сказанные чистосердечно, без всякого намерения, тогда мне удастся обменять вражду на согласие между вами. Смысл мира между вами состоит из перемирия. Созовите курултай, и я предоставлю вам мир. Время от времени он выплевывал из горла застывшую кровь, ждал прибытия Түктәя, успокаивающими словами держал сыновей в безмятежном состоянии до внезапного появления Түктәя с несколькими тысячами войск, он [Түктәй] захватил всех шахзаде и сразу же их //

(с. 77) убил. Нүкәй тоже немедля возвратился, пройдя через реку Итил, направился в обычное свое владение.

Упоминание о правлении Түктә. Түктә, после того как с помощью и поддержкой Нүкәя убил упомянутых шахзаде, [заняв] трон, начал самостоятельно править, и отправил послов к Нүкәю, высказал благодарность за оказанную им помощь и пригласил его к себе, [однако] Нүкәй не согласился. Отец жены Түктәя, [Сә]лджйдәй кӯракән из племени кунгрәт просил дочь Нүкәя, которую звали Кунәк, в жены для своего сына Бәйләка от упомянутой жены. Нүкәй согласился. После завершения обряда бракосочетания, через некоторое время Кунәк хәтүн приняла ислам. Бәйләк был уйгӯр и по этой причине она не ладила с ним, между ними возникла ссора, они презирали Кунәк. Она [об этом] сообщила отцу, матери и братьям. Нүкәй был очень обижен, отправил посла к Түктәю с сообщением, что весь мир знает, сколько я нёс тягости и мучения, был объявлен предателем и лжецом, и хитростью высвободил для тебя трон Сәйн хана. В данное время на том троне правит Сәлджйдәй Карәджӯ. Если [мой] сын Түктә хочет, чтобы между нами была крепкая основа традиции отца и сына, пусть отправит Сәлджйдәя в его исконное месторасположение, которое находится вблизи Хорезма. Түктә не принял [это условие]. Снова // (с. 78) Нүкәй отправил своих послов и требовал Сәлджйдәя. Түктә сказал, что он для меня как отец. Как я могу отдать его в руки врага?. Он не отдал.

У Нүкәя была жена очень умная и сообразительная, по имени Джәнй. Она предложила выступить против Түктәя. У него было трое сыновей: старший – Джӯка, [затем] Така и Тӯрй. Они подкупили нескольких тысячников [из воинов] Түктәя, подчинив их себе, переправились через Итил и протянули руки смелости, и захватив область Түктәя, полностью начали [там] править. Түктә разгневался и требовал вернуть [его] тысячников. Нүкәй тоже не согласился и сказал: Я отправлю их лишь тогда, когда он пришлет мне Сәлджйдәя, его сына Бәйләка и Тамә-Түктәя. По той причине с обеих сторон разгорелось пламя раздора и вражды, и Түктәй собрал войска, в 698/1298-99 году на берегу реки Узй он набрал войско [в количестве] около тридцати туманов. Так как в ту зиму река Узй не покрылась льдом, он не смог переправиться. Нүкәй не сдвинулся со своего места. Весной Түктә снова вернулся и на берегу реки Тун расположился на летовку (йайләкмйшй).

В следующем году Нүкәй, вместе со своими сыновьями и женами, переправился через реку Тун, снова начал лукавить и стал говорить: я намерен [просить о созыве] курултая для того, чтобы с вами восстановить мир. Когда он узнал о том, что войска Түктәя рассеяны и при нём их в малом количестве, поспешно выдвинулся и решил напасть на него внезапно. Түктә узнал о его прибытии и собрал войско. В // (с. 79) местности Бахасмәрй на берегу реки Тун стороны встретились и начался бой. Түктәй потерпел поражение, бежав в Сарай, отказался [от сражения]. Три эмира – Мәджй, Сүтән и Сәнғуй отвернулись от Нүкәя и ушли к Түктәю, и Түктә позвал к себе Тамә-Түктәя, сына Балгая, который издавна был управляющим торговли и попечителем Дербенда, повторно собрал огромное количество войска и направился на войну с Нүкәем.

Нүкәй не мог противостоять ему. Он повернул обратно и перешел реку Узй, они разграбили город Крым и взяли многих в плен [в качестве рабов]. Жители того [города] обратилось к Нүкәю и просили вернуть пленных. Нүкәй приказал вернуть пленных. [Из-за этого] воины возненавидели Нүкәя и отправили Түктәю сообщение: мы [ваши] рабы и являемся подданными Ильханов. Если падишах простит [наши грехи], мы задержим и передадим [вам] Нүкәя. Сыновья Нүкәя узнали о [содержании] этого сообщения. Они [решили] наказать тысячников. Эмиры тысячники отправили человека к Таке, второму сыну Нүкәя [и сообщили]: Мы собрались и все [говорили] в твою поддержку. Если придешь к нам [немедля], то мы отдадим тебе престол государства.

Така ушел к ним, и они его тотчас же задержали. Его старший брат Джука собрал войско и сразился со старшими тысячниками. Тысячники потерпели поражение, а эмир тысячников был захвачен. Он отправил его голову к тем тысячникам, которые задержали Таке, триста воинов охраняли его, // (с. 80) и они, сговорившись с ним, все ночью бежали и ушли к Нүкәю и его сыновьям. Когда (Түктәй) услышал о разногласиях между ними и войском, с шестьюдесятью туманами перешел реку Узй; вступил на берег реки Таркү, во владения Нүкәя, с другой стороны прибыл Нүкәй на телеге с тридцатью туманами [войска] и остановился на берегу реки, он, снова притворившись больным, лежал на телеге, отправил послов к Түктәю и сообщил, что покорный слуга не знал, что лично сам падишах пожалует. Владение и войско принадлежат слугам Ильханов, а я старый и слабый человек, всю

жизнь провел на службе ваших отцов. Если произошло небольшое недоразумение, в этом была вина сыновей. Надежда на милость падишаха в том, что вы помилуете эти [наши] грехи. И тайно отправил Джука со всем войском, чтобы он выше по реке Таркү, переправился и атаковал Түктәя и его войско. Сторожевые (каравулән) Түктәя задержали лазутчика, и он изложил истинное положение дел. Түктә, когда узнал о его коварстве, приказал своим войскам, чтобы они были готовы [к сражению]. Обе стороны вступили в бой, Нүкәя и его сыновей разгромили, в том бою было убито очень много людей, сыновья Нүкәя с тысячью всадников отступили и направились в сторону Келәра и Бәшгирда, а Нүкәй бежал с семнадцатью всадниками. Некий всадник из [племени] урус из воинов Түктәя его ранил. Нүкәй сказал: Я – Нүкәй. Отведи меня // (с. 81) к Түктәю, к хану. Урус, держа за узду его [коня], повел к Түктәю. В дороге он умер.

Түктә, [одержав] победу, возвратился в столицу Сарәй-Бәтү. Сыновья Нүкәя нападали, но безуспешно, и когда они в своей борьбе не увидели существенного результата, Таке и его мать Джүнй, и Байләк, мать Түрй сказали Джуке, что будет правильно, если прекратим вражду и мятеж, и [с миром] пойдем к Түктәю. Джуке пришел в испуг от такого решения, убил брата и его жену, сам с группой подчиненных бесцельно бродил и нашел убежище в крепости, дорога к которой была узкой наподобие моста через ад и тесной как сердце скупых людей.

После этого Улүс Джүдждй разделился на две группы (фарйк). Одна группа – левое крыло (даст-и чап), в него входили территории Улүг-Тага, Сйнкйр-Йагаджа и Карәтәла до границ Туласа, окрестностей Дженда и Бәрчикенда, которыми владели потомки Нүкәя, их стали называть султанами Ак Орды; другая [группа] – правое крыло (даст-и рәст), в него входили территории: Ибйр-Сйбйр, Рус, Либкә, Укек, Мәджар, Булгәр, Бәшгирд, Сарәй-Берка, которые принадлежали потомкам Түктәя, // (с. 82) их именовав султанами Күк Орды, мы тоже описали каждую из этих двух ветвей в отдельности.

Упоминание о султанах (ветви) Күк Орды

Их четверо [из рода Күк Орды], они правили шестьдесят восемь лет.

Упоминание о правлении Тугрула б. Түктә.

Он был очень справедливым и умным падишахом мусульманином. Постоянно читал [Коран] и молился. Он установил хорошие правила и породил добрые традиции. Весь улус Дешт-и Берке в тени его щедрости и милосердия находились в

довольстве, из-за его чрезмерного великодушия, те места стали завистью высшего рая и подобием китайской картинной галереи (нигар-хана). Он был современником султана мученика Абӯ Са'йда, между ними здоровствовал союз посредством писем, комментарии каждого из них будут слишком длинным. Он в течение семнадцати лет в тени своего справедливого правления держал тот улус в благоденствии. Затем умер в 737/1336-37 году от естественной болезни.

Упоминание о правлении Ёзбек хана (б. Тугрйл хан). Он был падишахом, сделавший справедливость своим знаменем и по натуре очень щедрый. Был очень набожным и аскетом, следовал большинству сунны Пророка и если чего-то он не смог достичь в этом, произносил вслух, как в узком кругу, так и прилюдно, сильно плакал, и для возмещения той погрешности, раздавал много вознаграждений и подарков людям достойным уважения. При его правлении Дешт-и Кипчак, который был местом // (с. 83) неверия и ереси (зандака), местом раздоров и бунтов, стал местом моления, были созданы обители благотворительности и места молитвы. Он в течение тридцати лет правил справедливо и щедро, и в 767/1365-66 году от естественной болезни соединился с Божьим благословением.

(Упоминание о правлении Джанй-бйк хана б. Ёзбек хан.) Его справедливость считали схожим со справедливостью Ануширвана. Он обратил в ислам весь Улус Ёзбека, разрушил все языческие храмы (бутханеха), по всей Орде строил множество мечетей и медресе. Все своё старание направил на благосостояние жителей мусульман. Множество ученых и эрудированных людей, со всех окрестностей и окраин стран ислама, прибыли к нему, сыновья эмиров Дешта в его время стремились к познанию и учебе, и каждый из них стал бесподобной личностью своего времени, их прекрасное умозаключение и дарование до сих пор является темой разговора в собраниях и диспутах. Каждую традицию в тех странах, которая имела сходство с традицией населения стран ислама, он применил её в своей стране.

Когда стало известно о жестокостях потомков Чубана и завоевании Ашрафа в странах Ирана, Джанй-бек хан с большим количеством войск [направился] в Азербайджан и взял Ашрафа в плен, после множественных совершенных ограблений решил вернуться. Правители (сардаран) стран Рума, Шама, Джазйра, Дийарбакра, Фарса и Ирака // (с. 84) собрались у него и единодушно согласились, и его старшего сына Бердй-бйка в Азербайджане посадили на трон, он возвратил-

ся. Как прошло шесть месяцев после назначения Бердй-бйка, внезапно Джанй-бйк тяжело заболел. Один из высокопоставленных чиновников его двора, Туглубай, срочно отправил одного в Азербайджан к Бердй-бйку и сообщил, что если его отец умрет, то правление достанется ему. Бердй-бйк из-за безнадёжной любви к трону Дешт-и Берке бросил Азербайджан и быстрым темпом по дороге через Дербенд направился в Орду, и с десятью слугами в полночь остановился в доме Туглубая. Случайно Джанй-бйк хану стало лучше, начал поправляться и на следующий день хотел посетить ханский совет. Один из доверенных лиц узнал о приезде Бердй-бйка и об этом доложил [хану]. Джанй-бйк хан стал опасаться и по этому поводу посоветовался с Тагай-Туглу хатун. Хатун из-за любви к сыну упорно настаивала на ложности данного сообщения. Джанй-бйк хан тайно позвал к себе Туглубай, без понятия, о том, что он является ветром этой смуты, он делился этой тайной с ним. Туглубай возмущался и под предлогом выяснения вышел и сразу же вернулся с группой заговорщиков и прямо на ковре мученически убил Джанй-бйк хана.

// (с. 85) *Упоминание о правлении Бердй-бйк хана (б. Джанй-бйк).* После этого, Туглубай в тот же момент привел Бердй-бйка и посадил на том ковре, на котором убил его отца и не подчинившихся сразу убил. Бердй-бйк позвал его к себе и сказал: ты убрал сопротивляющихся среди обычных людей, я тоже хочу убрать группу людей из числа своего рода. Туглубай согласился с его словами, собрал всех шахзаде и одним махом их уничтожил. Среди них и его родного брата, которому было всего лишь восемь месяцев, Тайдулу хатун принесла его и просила, чтобы он помиловал безвинного ребенка. Бердй-бйк вырвал его из её рук и ударом об землю убил его.

Он три года самостоятельно правил государством и в конце концов переместился с трона на доску гроба. Из рода (тухмедан) султанов Кук Орды никого в живых не осталось. После этого, эмиры собравшись, назначили некоего из низкого происхождения, просто объявив, что он является Гелдй-бйком б. Джанй-бйк ханом и, чтобы не нарушилось в государстве спокойствие, его посадили на престол правления. Тот человек свое существование предполагал в уничтожении эмиров, тайно приглашал каждого из них и клеветал одному на другого, и они стали убивать друг друга, такие эмиры, как эмир Мугул Бук, эмир Ахмад и эмир // (с. 86) Нангадй были убиты в той смуте. После этого, Буглибай б.

Нукулбай, который считался величайшей опорой его государства, улучив удобный момент, убил его. Затем по совету Туглибая другой человек занял трон правления и на третий день он тоже был убит.

Упоминание о правлении Келдй. После того, как умер Бердй-бйк, эмиры посадили на трон человека с неизвестным происхождением и именовали его Гелдй-бйк. Он был очень хитрым человеком и под разным предлогом убил всех эмиров и в итоге его тоже убили.

Упоминание о [правлении] Орда-шейха. Он был из потомков Иразана. После Гелдй-бйка его избрали падишахом. Прошло немного времени, и он тоже был убит.

Упоминание о правлении Хизра. Его тоже назначили из Ак Орды. Он разбогател и хотел выделить особое уважительное внимание населению Ак Орды, но время этого не позволило, [он умер].

Упоминание о правлении Хулфй. Он после него стал падишахом. Сколько бы он не старался, толком ничего не было сделано и бедного тоже убили.

Упоминание о правлении Тймур-ходжи. После Хулфй каждая группа разошлась по разным сторонам, и жили, как им вздумалось. Улус бунтовал. После множества беспорядков, правление установилось за Тймур-ходжой. Поскольку народ улуса уже привык жить по своему, то они не могли терпеть его царствование. На него напали и убили.

//(с. 87) *Упоминание о правлении Мурйда.* После Тймур-ходжи падишахом стал Мурйд. В скором времени его тоже убили.

Упоминание об Азйзе. Он стал падишахом после Мурйда, улусом правил взвешенно и некоторое время проявлял усердие в деле управления, умер естественной смертью.

Упоминание о правлении Хйджй. Он стал падишахом после Азйза, в деле управления придерживался взвешенности и согласованности, в конце концов, его тоже убили.

Упоминание о правлении Джержеса. Он стал падишахом после Хйджй и правил в течение одного года. Умер в 778/1376-77 году.

Упоминание о правлении Туктамйша. Он упразднил существующую [в управлении] традицию правого крыла и левого крыла, и всю страну взял под своё единоличное правление. Десять лет правил. Более подробно о нем будет изложено в рассказах и известиях, касающихся Хазрата Султана Сйхбкйрйна Гйзй, – Да осятит Аллах его доказательства!

Упоминание о Джалйл ад-Дйн Султйне. Два года управлял государством и хорошо ладил со всем улусом, был убит в 815/1412-13 году.

Упоминание о [правлении] Джаббарбйрдй. Некоторое время служил у порога [равного] высотой Кейвйну его Величества божьего слуги господина покровителя халифата, девиза государства – да хранит Аллах его государство и султанское правление! – в составе прочих покорных служителей его Величества. Его Величество отпустил его, в качестве вознаграждения, в его вилайет. Поскольку он был сдержанным и скромным молодым человеком, ничего существенного не добился, и сейчас в тех окрестностях сам по себе бродит. Аллах всезнающий!

//(с. 88) *Упоминание о султанах ветви Ак Орды.*

В то время, когда падишах Тугрул б. Туктй правил, его современник Сйсй-Букй б. Нукйй был правителем улуса Ак Орды и всячески соблюдал принципы управления и подчинения. Он правил тридцать лет и в течение этого времени ни разу не выходил с большой дороги послушания Тугрул хану и Ёзбек хану, никогда не пропускал собраний и курултаев. В пору полной дружбы в 720/1320 году умер естественной смертью. Его гробница расположена в городе Сауране.

Упоминание о правлении Иразана (б. Сйсй-Букй). После отца по приказу Ёзбек хана [он] стал законным ханом, из-за достаточности ума, проницательности и знания, достиг полного совершенства и в скором времени, несмотря на то, что степень его достоинства сблизился с величием Ёзбек хана, он по-прежнему подчинялся и слушался его. Он был очень умным, (справедливым), образованным и набожным падишахом. Большинство медресе, ханака, мечетей и различные благотворительные обители, расположенные в Отрйре, Сйурйне, Дженде и Бйрчйкенде являются его постройками. Он весь Туркестан, благодаря своей справедливости и благотворительности сделал образцом высочайшего рая и около семисот человек из своего рода [он] обеспечил общими милостями; уделы кубй и субе обеспечил каждому // (с. 89) из них, так что, все приглашали в свой удел, жилище, на свадьбу (сйурйн) и состязание (джирга). Ни один старший никогда не притеснял младше его, ни один младший не вступал и шагу недостойности по отношению к старшему от себя. Мир и довольство, которые имел тот улус во времена его правления, после него даже во сне не видел. Двадцать пять лет он, таким образом, прожил и умер в 745/1344-45 году естественной

смертью. Его гробница расположена в городе Сыгнаке.

Затем [правил] его сын *Муб̄арак-ходжа*, он из-за своей алчности и больших желаний строил интриги и до сих пор история той смуты в Дешт-и Кипч̄аке всем известна. Поскольку люди по своему характеру были склонны к миру и благосостоянию и душевному покою, поэтому его смута долго не протянулась. Через шесть месяцев произнёс слова прославления Алл̄аха (такб̄ир), чтобы бесследно исчезнуть в просторах раеподобного Туркестана. Он еще два года и шесть месяцев без дома и без семьи бродил в пределах кыргызов и Алтая и там же умер.

После него его брат *Дж̄їмб̄ай* по приказу Дж̄ан̄ї-бек хана стал правителем (х̄аким) того улуса и в течение семнадцати лет правил спокойно, устранил упущения брата, которые происходили по воле обстоятельств. //(с. 90) Смута Берд̄ї-бека и смута Келд̄ї-б̄їка происходили в период его правления. Затем эмиры К̄ўк Орды, отправив письма и послания, пригласили его управлять их государством. Он не проявил интереса и своего брата Орда-шейха с группой молодцов отправил в те края.

Эмиры в течение одного года поддерживали правление *Орда-шейха*. После этого, некто из числа неблагоприятных негодяев по своей глупости (сказал): Каким образом султаны рода Ак Орды будут владеть тронem падишахов К̄ўк Орды?. После полуночи он одним поворотом ножа прикончил его. Рано утром, когда эмиры узнали о происшедшем, заподозрив в убийстве из-за его ложных показаний, несколько невинных людей казнили. В тот же день *Хизр угл̄ан б. С̄ас̄ї-Бук̄а* сел на трон, он тоже правил один год и был убит. После него *Х̄ўлф̄ай б. С̄ас̄ї-Бук̄а* посадили на трон; правил девять месяцев и тоже был убит. После него [на трон] посадили *Т̄їм̄ўр-ходжу б. Орда-шейх*. Он правил уравновешенно, всем оказывал соответствующее уважение, исходя из занимаемой должности, но сильно был склонен к прелюбодеянию и уклонялся от истинного пути. Два года еле терпели его насилие. Однажды ночью он пошел в дом одного водочерпия (абд̄ар̄ан) и без всякой причины //(с. 91) набросился на его жену, женщина в суматохе закричала, и тот водочерпий, не узнав, ударил ножом и убил его. После него *Мур̄їда б. Орда-шейха* посадили на трон ханства; он тоже в течение трех лет свободно правил государством. Главкомандующим [войска] Улуса Ёзбека в его время был Ил̄їас б. Муг̄ул и у него был очень красивый сын. Мур̄їд хан был сильно

очарован им и из-за этого хотел убить его отца и посадить его на должность отца. Однажды этой тайной он поделился со своей женой. Жена, легкомысленно подумав, что за этим возможно кроется другая затея, о подробностях злой задумки падишаха сообщила эмиру Ил̄їасу. Прежде чем тот успел его устранить, Ил̄їас уловил момент и убил Мур̄їд хана; срок его правления составил три года. После него *Аз̄їз хан б. Т̄їм̄ўр-ходжа* занял престол и распространил плохие традиции. Один из потомков Султ̄ана ал-'ариф̄їн саййида Мухаммада ал-Йасава, известный под прозвищем Саййид Ат̄а, своевременно прибыл к нему и отговорил его от неподобающих поступков. Аз̄їз хан принял его совет, перед тем сейидом раскаялся и отдал свою дочь за него. Он правил три года, [затем] снова вернулся к прежнему поведению, из-за этого был убит. После него *Х̄адж̄ї хан б. Ирзан* занял престол, долгое время таил в себе желание этого и имел в сердце хорошие намерения. Но судьба //(с. 92) сложилась так, что после прихода [к власти] отверг ранее задуманные им желания и в основе своих действий опирался на жестокость. Когда терпение у всех пришло к концу, он испугался и снова стал придерживаться принципов взаимопонимания. Когда смута улеглась, и страна начала развиваться, он стал повторять прежние свои привычки. Эмиры пришли к заключению, что вместе с ним долго не протянуть. Посоветовавшись, в полночь его убили прямо в постели. [В промежутке] с начала 751/1350 до конца 765/1364 [года], которое составляет двенадцать лет, восемь падишахов покинули этот мир.

Упоминание о правлении Ур̄ус хана б. Дж̄їмб̄ай. Он был очень сварливым, жестоким и очень могущественным падишахом. После смерти отца стал ханом, [ранее] все время внушал отцу, что нужно завоевать Улус К̄ўк Орда. Дж̄їмб̄ай не слушал его. Ур̄ус хан после того, как занял престол, на первом же курултае изложил о своем намерении столпам государства и видным чиновникам. Все согласились и всячески его хвалили и поддерживали. Несколько дней устроил пышные пиры и раздавал дорогие подарки, а затем узду направления повернул в сторону тех земель. Правитель Мангкышлака Т̄уй-ходжа угл̄ан выступил против и его убили. Его сын Т̄ўктам̄їш два раза //(с. 93) убегал из почтенной орды, и возвращался туда обратно. Поскольку он еще не достигал совершеннолетия, его прощали. После того, как Ур̄ус хан завладел тронem Ёзбека и стал единоличным правителем тех стран, Т̄ўктам̄їш убежал и прибыл с прось-

бой к Хазрату Султāну Гāзй и подробности этого будет изложено в дополнении августейшей истории. После девяти лет правления Урӯс хан умер от естественной болезни. Затем всего лишь два месяца правил его сын *Тўктāкийā*, и умер.

Упоминание о правлении Тймўр-бйк хана (б. Мухаммад хан). После Тўктāкийā правление досталось ему. Очень любил жить в роскоши и довольстве, до такой степени, что большую часть времени был пьяным и в бессознательном состоянии. По этой причине государственные дела оставались запущенными и заброшенными, и это достигло такой степени, что от этого страдали, и богатые, и простой народ, правила строгости закона (*тўрā*) находились в запущенном и заброшенном состоянии.

Хазрат Султāн Гāзй отправил Тўктамйша править Сāурāном, Отрāром и Сыгнāком. Тймўр-бйк хан когда узнал о его прибытии, выступил и, выгнав Тўктамйша с тех мест, снова продолжал [жить в] удовольствии. Люди, которые поддерживали и помогали ему, все от него отвернулись, и как в узком кругу, так //(с. 94) и прилюдно, изъявляли желание [о приходе] Тўктамйша. Ўзбек Тймўр, который был из известных людей той орды, убежал, и прося убежище, прибыл ко двору Хазрата Султāна Гāзй, изложил о запущенном состоянии улуса. Хазрат Султāн Гāзй еще раз отправил Тўктамйша в сопровождении Гийāс ад-Дйна тархана, Тумāн-Тймўр ўзбека, Бахтй-ходжи и Бйкй в Сыгнāк, Сāурāн и Отрāр, чтобы Тўктамйша по всем требуемым правилам посадили на престол ханства. В ту зиму Кāзāнчй бахāдур, который являлся величайшей опорой государства Тймўр-бек хана, с группой известных лиц, отвернулся и присоединился к Тўктамйшу. После этого [другие] последовательно, друг за другом отрядами прибыли к его двору, и за короткое время целая армия присоединились к нему. Весной того года, которая соответствует 785/1383 году, с огромным количеством войска направился на Тймўр-бек хана и в местности, известная как Карātāl, вступил с ним в бой и одержал победу.

В то время, когда правление Улусом Ўзбека перешло к Тймўр-бек хану, правление туманами [войска] левого крыла, которое именуется как *Ѐк Орда*, он передал Мухаммад углāну, сыну своего дяди. После этого события //(с. 95) он встретился с Мухаммад углāном, вел переговоры с той целью, чтобы он рассчитывая на его мощь, мог еще раз повести войска на Тўктамйша. Мухаммад углāну было известно, что улус склонен к Тўктамйшу. Всячески старался отговорить

Тймўр-бек углāна от того намерения. Тймўр-бйк сильно рассердился и огорчился, считая, что он тоже склонен к Тўктамйшу, и убил его прямо на совещании (*маджлис*), он поклялся и сказал, что каждый, кто его попытается остановить от этого решения, будет убит. В тот же момент отправился [в поход]. По воле судьбы, в бою, в первом же столкновении, попал в руки врага и был убит.

Бāлтйчāк, который был главнокомандующим, был взят в плен и его привели к Тўктамйшу. О его преданности и добросердечности было известно всем, Тўктамйш обратился к нему и сказал: Если признаешь меня своим падишахом, то не позволю, чтобы упало уважение и почитание к тебе даже на размер с кончик волосинки, узду управления государством и хозяйством отдам полностью в руки твоего присмотра. Бāлтйчāк задрожал и ответил: Если бы, мои руки не были связанными, то ответил бы тебе. Да пусть ослепнет тот глаз, который мог бы увидеть тебя вместо своего падишаха. Если сможешь, то прикажи, чтобы меня тоже казнили и положили голову падишаха выше моей головы, а его тело выше моего тела, так как, я не умер раньше него, хотя бы раньше его буду похороненным. Тўктамйш его просьбу //(с. 96) удовлетворил. После этого, государство Ўзбека полностью перешло в его распоряжение.

Упоминание о правлении Тўктамйша (б. Тўй-ходжа углāн). Его мать Кўтун-Кўнджак была из племени кўнгрāt. Он был падишах достойный, славный, красноречивый и красивый. Был прославлен своей справедливостью и приличием, но своей неблагодарностью, которую проявил по отношению к Хазрату Султāну Гāзй, все его похвальные нравы и хорошие качества пропали и потеряли значение. Оно заключалось в том, что Хазрат Султāн Гāзй, исходя из своего милосердия, которое проявлял по отношению к нему, делился с ним скрытыми сторонами правления и напитывал его частичным ароматом мыслей о тайнах мировладения и мироуправления. Но его низкая натура не смогла перенести это, и он захотел теми способами противостоять своему учителю. Это не суждено было ему. Поскольку подробности того рассказа будут обстоятельно изложены в добавлении известий о Хазрате Султāне Гāзй, поэтому здесь мы не будем повторять.

Словом, когда Тўктамйш одержал победу над врагами государства, отправил реляцию о победе, с соответствующими почитаниями Хазрату Султāну Гāзй. Хазрат в ответ написал ему несколько сердечных наставлений, касающихся

правления и державы, напомнил об общих благах и частных зловерностях, отправил множество подарков // (с. 97). Туктамыш на основе тех правил разными уловками собрал у себя правителей дальних пограничных земель; из них кого считал достойным для службы во дворце, оставил при себе, других, которых считал нужным для охраны пограничных областей, отправил обратно, а тех, которые не устраивали его, уничтожил. Весь улус, начиная от предела [местности] Либкә, которая является концом обитаемых земель на севере, до территории Кафы [на юге] включил в свое подчинение, и [город] Сарай султана Беркә сделал столицей.

В течение семнадцати лет он владел ханским престолом. Затем из-за неповиновения и неблагодарности к Султәну Гәзй, был разорен и уничтожен, остался без дома и без семьи, и в итоге, в 807/1404-05 году, в пределах Тұласа, был убит руками Идикү. После его смерти, когда Хазрат Султән Гәзй возвратился, Тймүр-Кутлуг б. Тймүр-бйк хан, который [в свое время] приходил с просьбой, и Идикү б. Бәлтйчәк отвернулись от Хазрата и вернулись в пределы Улуса Ёзбека. До их прибытия Джйнтак углән, собрав людей из числа убежавших из состава аймаков, изъявил народу Улуса Ёзбека свое желание стать падишахом. Когда стало известно о приходе Тймүр-(Кутлуг) угләнә, все подданные подняли бунт, // (с. 98) Джйнтак со своими сторонниками убежал, и управление государством достался Тймүр-Кутлугу, а пост главнокомандующего занял Идикү.

Упоминание о правлении Тймүр-Кутлуг хана б. Тймүр-бйк хана (б. Мухаммад хан). Когда он занял престол правления, Туктамыш убежал в сторону Либкә. Собрав большое количество войск с тех земель, он снова выступил чтобы уничтожить Тймүр-Кутлуга, и на берегу реки Итил произошла битва между ними. После долгих сражений Туктамыш бежал, и большинство [воинов] русского войска были убиты со стороны узбеков. После этого Тймүр-Кутлуг вместе с Идикү посоветовались о делах государства, и вместе за короткое время неповиновавшуюся страну привели в порядок. Прошло шесть лет со дня его правления и дела государства приняли прежний вид, однажды он, приняв множество посетителей, затем сильно уставший крепко заснул, дыхание остановилось, и он умер. После него страна снова пришла в расстройство, и Улус Ёзбека, исходя из своих правил, требовали [хана] из знаменитого уруга Джйнкиз хана. Идикү, исходя из необходимости, Шәдй-бек

угләнә, который был наиболее известным среди шахзаде, своей честностью и способностям, посадил на престол.

Упоминание о правлении Шәдй-бйк (хана). В государстве Ёзбека, несмотря на то, что своей дородностью эмир Нәнкгадәй был более прославленным, // (с. 99) но все осведомленные и дальновидные люди предпочли Шәдй-бека. Он был падишахом миролюбивым и доброжелательным, всё своё время проводил в удовольствии. Из-за того, что Идикү создал [ограничительные] законы (тұрәхә-йи бәрйк) и строгие правила наказания (йәсәкхә-йи бузург) и люди страдали от его ограничений, Шәдй-бйк тайно хотел его устранить. Когда он думал об этом, Идикү догадался о его задумке, и до возникновения смуты решил его убрать. Шәдй-бйк узнал об этом, узду бегства направил с трона государства в сторону Дербенда Бәкүйе, где находился под защитой эмира шейха Ибрәхйма Дербенди, и там же умер.

Упоминание о правлении Тймүр-Султәнә (б. Тймүр-Кутлуг хан б. Тймүр-бйк). После того, как Шәдй-бйк убежал, Идикү отправив послов сколько бы не требовал о его возвращении, шейх Ибрәхйм не повиновался приказу Идикү. После этого, Идикү, исходя из необходимости, Тймүр-Султәнә, учитывая наличие дружбы с его отцом, посадил на трон правления государством, и страна снова приняла устойчивость. Затем Идикү отдал ему в жены свою дочь, чтобы благодаря родству клеветникам стало тесно для [лишних] разговоров. Так прошло некоторое время и Тймүр-Султән начал завоевать авторитет среди общества и это привело к тому, что ему захотелось убрать Идикү. // (с. 100) Между ними возникла свирепость и злоба, даже два вступили в бой. Поскольку узбеки, как с точки зрения облачения властью, так и в смысле повиновения, всегда предпочитали существование государства потомков Джйнкиз хана, они выступили в поддержку Тймүр-Султәнә и он приобрёл силу. Идикү, исходя из необходимости, произнес слова прославления [Алләху] об исчезновении своего государства и узду бегства направил в Хорезм. Тймүр-Султән прибыл и окружил [крепость]. Между ними несколько раз произошли кровопролитные столкновения.

В том промежутке сыновья Туктамышә – Джаләл ад-Дйн Султән, Султән-Хусейн и Мухаммад без предупреждения напали на тот улус. Группа людей, которые во времена правления их отца имели множество благ, пришли к ним на службу, другая группа, последовав за ними,

тоже присоединились. Тимур-Султан, после освобождения от дел осады Хорезма, направился на их устранение. Ничего не смог, [подданные] улуса от него отвернулись и присоединились к потомкам Туктамыша. Не зная, что делать, узду воли он отдал в руки принуждения и держал путь бегства. Он в том несчастье и умер.

Упоминание о правлении Джалал ад-Дина Султана (б. Туктамыш). Он как падишах был достойный, почтенный, изящный и красноречивый, много времени проводил в кругу благородных людей. Он был крепким по телосложению и очень смелый по натуре и полностью оставил без внимания все меры предосторожности, острые государственные изъяны бросил, как они есть. Из-за этого, // (с. 101) в скором времени, произошли множество беспорядков, одобренные правильные дела заканчивались безрезультатно. На его высших собраниях таэйки имели полную свободу [слова] и от этого эмиры мугулы были крайне недовольны, и им удалось обманом завлечь его брата Султана-Мухаммада. И в его воображениях зарождалась мысль стать правителем, и он, поддавшись соблазну эмиров, просунул голову через ворот смуты. После того, когда его брат правил только один год, в полночь внезапно прямо в постели напал на него и без всякой жалости убил его.

Затем, Чакйра углан, который долгое время служил при августейшей орде (урдуйи Хумайун) Хазрата Султана Газий, и после кончины Хазрата находился на службе Худайдада б. Хусейна и еще некоторое время под покровительством шейха Нур ад-Дина б. Сарий-Букка участвовал в различных смутах, после всего этого, перебрался в Хорезм. После того, как Джалал

ад-Дин Султан был убит, ему в голову пришла мысль о завоевании Улуса Узбек хана, и без всякого раздумья, направился туда. К его прибытию Султан Мухаммад был хорошо подготовленным. Он направился для его уничтожения, и при первом же столкновении окончательно разбил его со всеми подчинившимися и примкнувшими к нему [людьми], и некоторое время та обширная страна находилась в его подчинении. Чакйра углан как и прежде, без семьи и без очага бродил в тех краях. Аллах всезнающий!

Упоминание о Чакйра углане. Идику находился в Хорезме и оборонялся. Неожиданно // (с. 102) Джакйра присоединился к нему. Вместе напали на улус и завладели. В данное время падишахом является Джакйр[а], а [должность] эмира улуса (хаким) в распоряжении Идику. Говорят, что группа людей, и бродяг, и разбойников присоединились к Джаббарберди б. Туктамышу, и он тоже постепенно набирает силу. Аллах всезнающий!

Заключение

Впервые в научный оборот вводится полный текст перевода главы «Табаге-йи авлад-и Джуджй хан», включая разделы, пропущенные В.Г. Тизенгаузенем. Предлагаемый фактический материал источника поможет исследователям в решении отдельных спорных вопросов, связанных с историей Золотой Орды и Чингизидов.

Статья подготовлена в рамках научного проекта, финансируемого Комитетом науки МОН РК (грант № AP08856086).

Литература

- Зафар-наме. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 4472, 493 л.
 Миклухо-Маклай Н. Д. (1975). Описание таджикских и персидских рукописей Института Востоковедения. Вып. 3. Исторические сочинения. М.: «Наука». 450 с.
 Мунтахаб ал-таварйх-и Му'йний. Рукопись Национальной библиотеке Франции. № 1651, 406 л.
 Стори Ч. А. (1972). Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях. Перевод с английского, переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. М.: «Наука». Часть I. 694 с.
 Тарйх-и Банакатй. Рукопись Берлинской государственной библиотеке. Fol. 539, 369 л.
 Тарйх-и Джахангир. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 1520/I, л. 16-78а.
 Тарйх-и камил. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. Т. 1-6. № 824, 686 л. Т. 7-12. № 825, 707 л.
 Тарйх-и мубарак-и Газанй. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 1643, 39 л.
 Тарйх-и Табарй. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 2816, 276 л.
 Тарйх-и Хафиз-и Абру. Рукопись Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. № 5361, 471 л.
 Тизенгаузен В. Г. (1941). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным, – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 308 с.

Тулибаева Ж. М., Тулибаев Т. Е. К истории появления двух редакций сочинения Му'ин ад-Дина Натанзи // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2021. № 4 (103). С. 92-100. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.09>

Binbaş I. E. (2016). *Intellectual Networks in Timurid Iran: Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī and the Islamic Republic of Letters*. Cambridge University Press. 342 p.

Muntakhab (1957). *Muntaxab al-tavarikh-i Mu'ini* (Anonime d'Iskandar). Publies par Jean Aubin. Editions. Teheran, 1336/1957. 492 p.

Woods, John E. (1987). *The Rise of Tīmūrid Historiography* // *Journal of Near Eastern Studies*. 1987. Vol. 46, No. 2. P. 81-108.

References

Zafar-nāme. Rukopis' Instituta vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Zafar-name. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan]. No. 4472, 493 f.

Miklouho-Maklay N.D. (1975). *Opisanie tadzhikskikh i persidskikh rukopisey Instituta Vostokovedeniya. Vyp. 3. Istoricheskie sochineniya* [Description of Tajik and Persian manuscripts of the Institute of Oriental Studies. Issue 3. Historical writings]. M.: Nauka, 450 p.

Muntakhab al-tavārīkh-i Mu'īnī. Rukopis' Natsional'noy biblioteki Frantsii [Muntakhab al-tavārīkh-i Mu'īnī. Manuscript of the National Library of France]. No. 1651, 406 f.

Storey Ch.A. (1972). *Persidskaya literatura. Bio-bibliograficheskiy obzor. V treh chastyah. Perevod s angliyskogo, pererabotal i dopolnil Yu.E. Bregel'. Chast' I* [Persian literature: Bio-bibliographic Survey. In three parts. Translation from English, revised and supplemented by Yu.E. Bregel. Part I.]. M.: Nauka, 694 p.

Tārīkh-i Banakatī. Rukopis' Berlinskoy gosudarstvennoy biblioteki. [Tārīkh-i Banakatī. Manuscript of the Berlin State Library]. Fol. 539, 369 f.

Tārīkh-i Jahāngīr. Rukopis' Instituta vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Tārīkh-i Jahāngīr. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan]. No. 1520/I, f. 1b-78a.

Tārīkh-i kāmīl. Rukopis' Instituta vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Tārīkh-i kāmīl. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan]. T. 1-6. No. 824, 686 f. T. 7-12. No. 825, 707 f.

Tārīkh-i mubārah-i Gazanī. Rukopis' Instituta vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Tārīkh-i mubārah-i Gazanī. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan]. No. 1643, 39 f.

Tārīkh-i Tabarī. Rukopis' Instituta vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Tārīkh-i Tabarī. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan]. No. 2816, 276 f.

Tārīkh-i Khāfiz-i Abrū. Rukopis' Instituta vostokovedeniya Akademii nauk Respubliki Uzbekistan [Tārīkh-i Khāfiz-i Abrū. Manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan]. No. 5361, 471 f.

Tizengauzen V.G. (1941). *Sbornik materialov, odnosyashhihsya k istorii Zolotoy Ordyy. T.2. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy, sobrannyye V.G. Tizengauzenom i obrabotannyye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym* [Collected materials on the history of the Golden Horde. T.2. Extracts from Persian works collected by V.G. Tizengauzen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin]. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 308 p.

Tulibayeva Zh. M., Tulibayev T. E. (2021). K istorii poyavleniya dvukh redaktsiy sochineniya Mu'in ad-Dina Natanzhi [On the history of the appearance of two editions of the work of Mu'in ad-din Natanzhi] // *Bulletin of history*. No. 4 (103). P. 92-100. <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.09>

Binbaş I. E. (2016). *Intellectual Networks in Timurid Iran: Sharaf al-Dīn 'Alī Yazdī and the Islamic Republic of Letters*. Cambridge University Press. 342 p.

Muntakhab (1957). *Muntaxab al-tavarikh-i Mu'ini* (Anonime d'Iskandar). Publies par Jean Aubin. Editions. Teheran, 1336/1957. 492 p.

Woods, John E. (1987). *The Rise of Tīmūrid Historiography* // *Journal of Near Eastern Studies*. 1987. Vol. 46, No. 2. P. 81-108.

T.A. Tulebaev , A.KH. Maksymkanova*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: aiga30111@mail.ru

REPLENISHMENT OF FUNDS OF PERSONAL ORIGIN IN THE ARCHIVES OF KAZAKHSTAN: METHODOLOGICAL AND LEGAL FOUNDATIONS, CURRENT STATE AND PROBLEMS

The collection of documents collected during the life and work of outstanding historical figures of the country, public figures, representatives of culture and art, scientists, heroes who have made a lot of efforts to renew and revive culture, language, Kazakh traditions and customs, is called the documents of the foundation of personal origin.

The broad development of the Kazakh people, having joined the international community during its current independence, has brought intellectuals of the Kazakh nation all over the world into the world of socio-political relations at the international level. Archival documents about their services to the people, their contribution to the prosperity of the state are a precious treasure, an inexhaustible wealth for our national ideology. One of the most important tasks is to analyze and pass on its value to the next generations.

The article defines the issues arising in the work on the replenishment of documents of personal origin in the republican archives of Kazakhstan (Central State Archive, Presidential Archive, Central State Archive of Scientific and Technical Documentation). The methodological, regulatory and legal basis of replenishment work is analyzed. Contracts concluded between archives and well-known persons are analyzed and compared. Recommendations are given on improving methodological recommendations, work on completing documents of personal origin.

Key words: archive, funds of personal origin, replenishment, methodological manual, regulatory framework.

Т.Ә. Төлебаев, А.Х. Максымканова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: aiga30111@mail.ru

Қазақстан архивтеріндегі жеке тектік қорларды толықтыру: әдістемелік және құқықтық негіздері, қазіргі жағдайы мен мәселелері

Еліміздің көрнекті тарихи тұлғаларының, мәдениеттің, тілдің, қазақхалқының дәстүрі мен әдет-ғұрпының жаңарып, жандандуына көп күш-жігер жұмсаған қоғам, мәдениет және өнер қайраткерлерінің, ғалымдардың, батырлардың өмірі мен қызметі барысындағы жиналған құжаттардың жиынтығы жеке тектік қор құжаттары деп аталады.

Қазақ елінің бүгінгі тәуелсіздігі кезеңінде халықаралық қауымдастыққа ене отырып, кең түрде дамуы дүние жүзіндегі қазақ ұлтының зиялы қауым өкілдерін халықаралық деңгейдегі қоғамдық-саяси байланыстар әлеміне алып келді. Жеке тұлғалардың халыққа сіңірген еңбегі, мемлекеттің көркейіп-гүлденуіне қосқан үлесі туралы архив қорларында сақталған құжаттары қымбат қазына, ұлттық идеологиямыз үшін сарқылмайтын байлық. Оның құндылығын саралап, келер ұрпаққа жеткізу аса маңызды міндеттің бірі.

Мақалада Қазақстанның Республикалық архивтерінде (Орталық мемлекеттік архив, Президенті архиві, Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві) жеке тектік құжаттармен толықтыру жұмыстарында туындайтын мәселелер анықталады. Зерттеу кезінде толықтыру жұмыстарының әдістемелік, нормативтік-құқықтық негізіне анализ жасалады. Архив қорлары мен танымал жеке тұлғалар арасында жасалатын келісім-шарттар салыстырмалы түрде талданады. Республикалық архивтерді жеке тектік құжаттармен толықтыру жұмыстарын, әдістемелік, құқықтық негізін жетілдіру туралы ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: архив, жеке тектік қорлар, толықтыру, әдістемелік құрал, нормативтік-құқықтық негіздер

Т.А. Тулебаев, А.Х. Максымканова*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: aiga30111@mail.ru

Комплектование фондов личного происхождения в архивах Казахстана: методические и правовые основы, современное состояние и проблемы

Документы личного происхождения – это документы, образовавшиеся в процессе деятельности отдельных лиц и являющиеся при создании их личной собственностью. Они отражают жизненный путь и деятельность выдающихся людей, внесших весомый вклад в развитие нашего государства, его самоопределение и суверенитет, приложивших немало усилий для обновления и возрождения культуры, языка, традиций и обычаев казахов, среди них видные деятели народного хозяйства, науки, культуры, политики и др.

В период Независимости Казахстан получил возможность интегрироваться в мировое сообщество, интеллектуалы казахского народа активно участвуют в общественно-политических связях на международном уровне. Архивные документы свидетельствуют о вкладе выдающихся деятелей в процветание нашего государства, об их заслугах. Документы личного происхождения – драгоценное сокровище, неиссякаемое богатство для нашей национальной идеологии. Одна из важнейших задач – собрать, сохранить и передать следующим поколениям.

В статье определяются проблемы, возникающие в работе по комплектованию документов личного происхождения в республиканских архивах Казахстана (Центральный государственный архив, Президентский архив, Центральный государственный архив научно-технической документации). Анализируется методическая, нормативно-правовая основа по работе комплектования. Представлен сравнительный анализ договоров, заключаемых между архивами и фондообразователями. Даются предложения по совершенствованию методической, правовой основы, работы по комплектованию республиканских архивов с документами личного происхождения.

Ключевые слова: архив, фонды личного происхождения, комплектование, методическое пособие, нормативно-правовая база.

Introduction

It is known that documents of personal origin are formed spontaneously, without a specific orientation, only in the course of an individual's life and activity. Therefore, documents of personal origin are diverse in content, type, type, completeness and composition, depending on the life and activity, the creativity of the owner of the fund. Therefore, they are not always suitable for consistent scientific and technical processing, like management documents. In connection with such circumstances, the work on systematization of various genre types of documents, activities, life of the owner of the fund is carried out based on methodological recommendations, instructions.

Traditions of formation, work and long-term experience of identification, replenishment, use of funds of personal origin have been formed in the republic. At the same time, the order of formation of documents of personal origin remains, depending on their characteristic features. This order of work is carried out based on the system formed in the Soviet period. Modern trends in scientific and technological development are making changes to these systems. Therefore, the relevance and necessity of studying the issues of the formation and new development

of funds of personal origin raised in this article are obvious.

Even though the process of formation of funds of personal origin in the republican archives is conducted at different levels, if possible, work is underway on the acquisition, formation, storage of documents of personal origin.

Materials and methods

We took methodological pluralism as a basis when writing the article. In this study, we have seen that in the process of forming funds of personal origin based on the direction of functionalism, several types of work are carried out in stages. And in the direction of non-positivism, we tried to show the possibilities of its use in other state archives, determining that today the database of the list of sources of acquisition for the formation of funds of personal origin in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter – PA RK) is based on the latest modern technologies.

As the main sources of the article, funds of personal origin and methodological manuals used in them, methodological recommendations and recommendations published in the Soviet and modern Russian Federation, inventories of

funds of personal origin of the PA of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the TsGA RK) and the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the CSASTDRK) were used.

Results and Discussion

Degree of study

There are not so many works in the republican archives that specifically study the issues of the formation of funds of personal origin. One of the published ones is dissertations, the second is methodological manuals, and the third are works dealing with issues of supplement. But there is no work on the issues of the formation of funds of personal origin. Let's focus on an article by one of them, by V. Mamonov. In his work, the author, analyzing the work of the republican archives, which in the Soviet period were engaged in completing documents of personal origin, came to the following opinion: "Along with the task of further activating the activities of the interdepartmental scientific and methodological councils established in recent years to work with documents of personal origin, in our opinion, it would be advisable, with the participation of interested departments and organizations, to consider the creation of a single all-Union coordination centre, which could be entrusted with the development and practical implementation of coordinated measures to further improve the collection activities of various scientific and other institutions, carried out within the framework of the provisions on the State Archival Fund of the USSR, the Museum Fund of the USSR and librarianship in the USSR" (Mamonov, 1987: 51). Consequently, as he argues, to unify and improve the work on completing documents of personal origin, it is necessary to create a special centre among scientific institutions.

In her work, E. Gribanova, who has many years of archival experience, focused on the composition of the documents of the foundation of personal origin based on the Central Archive of Scientific and Technical Documentation of the Republic of Kazakhstan. The author touches on the topic of the absence of a package of documents directly related to the identity of the owner of the fund in the documents of personal origin. That is, they are photographic documents, memoirs, manuscripts, diaries, etc. E. Gribanova's opinion on this issue looks like this: "In the personal funds of the CGA

NTD, there are no "ego documents" of what they are going for. Some photos can be attributed to them with a certain stretch, which is taken for storage in very modest volumes. This is not accidental: photo documents require annotation, very time-consuming and time-consuming work, so archivists, among whom there are fewer and fewer true professionals, do not rush to get them from the fund-builder, limiting themselves to 2-3 portraits, and the same modest number of group images. And again we have to note with sadness that the family and personal life of citizens, and everything that is called everyday life, turns out to be "overboard" of archives" (Gribanova, 2018: 70).

It is known that in the republic as a whole, work is underway in the archives to complete documents of personal origin, form, store, and search for storage units. However, in her article A. Suleimenova pointed out that this work is carried out in different ways (Suleimenova, 2018: 358). In addition, A. Suleimenova expressed the opinion that if guides to archival funds and collections of personal origin in the republic were prepared, it would be possible to determine the areola of the location of documents of one person.

There are various problems in the formation of the gene pool. Let's focus on one of them, the list of replenishment sources.

The work of archive specialists on completing the archive with documents of personal origin begins with their search and establishing contacts with famous personalities. The methods and techniques of such work are diverse. These include offers from relatives, relatives, friends, colleagues, acquaintances of famous personalities, negotiating, viewing encyclopedias, newspapers and magazines, searching through the media, etc. Carrying out these works will not be easy for archive specialists. Because some of our famous personalities did not have a high level of trust in the archive or an understanding of how to leave a historical legacy to future generations.

A list of sources to be supplemented with the specified types of work is compiled in the archives. The list of sources of replenishment includes the names of individuals, depending on the direction and specifics of the archive's activities. Based on this list, replenishment works are carried out as planned. When determining the sources of replenishment, the following criteria are used: the significance of the owner of the fund (formal signs: a place of work, position, titles, awards) and the significance of an event or historical period (Suleimenova, 2018: 354).

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 20, 2018 No. 576 approved “The Rules for replenishment, storing, recording and using documents of the National Archival Fund and other archival documents by state and special state archives”. The first chapter of these Rules is devoted to the list of replenishment sources. Individuals are included in the list of replenishment sources based on the following requirements. They are:

1) personal contribution to the development of science, culture and other fields of activity;

2) the role of the individual as a participant, witness of significant events in the life of society and the state;

3) kinship, friendship, creative ties of an individual, place of work, position held;

4) the typicality of archival documents for the era;

5) the composition and content of the documents of the personal archive of an individual (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000576>).

To date, based on these requirements, a list of replenishment sources is being compiled.

A unified system of lists of acquisition sources has not been formed in the archives of Kazakhstan. As practice shows, lists are compiled and replenished in the republican archives whenever possible. However, among the republican, city, and regional archives, the names of famous personalities from the list of replenishment sources are repeated. This means that there is competition among archives to be the first to receive documents of famous personalities.

For example, the names included in the list of persons accepted for permanent state storage in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan have also been transferred for permanent storage to the State Archive of the city of Almaty. As an example, we can cite the documents of the Abai scholar, the scientist M. Myrzakhmetov; the writer, Sh. Sariyev (Ashirova, 2021: 11). Also in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, there are documents of Doctor of Law, professor, President – a member of the Board of Trustees of JSC “KAZGUU University” M. Narikbayev (Djaparov, 2017: 210). public and political figure, writer A. Alimzhanov (Djaparov, 2017:39). These funds of personal origin have scientific and technical processing, assignment of a registration number and permanent storage. Consequently, the name of the same person can be included in the list of replenishment sources between several archives. The correspondence of the position of a well-known person to the profile of the archive’s activities is not

taken into account. This issue was identified during a comparative analysis of the list of acquisition sources among the republican archives. But this situation is becoming more common among the archives of the city and regional levels. To solve it, we consider it necessary to develop scientific principles for dividing the acquisition of documents of personal origin into complexes of republican, city, regional and district significance.

In some cases, well-known persons, based on their desire, choose an archive and hand over documents for permanent state storage. The acquisition of an archive in which a well-known person wishes to submit his documents may not be included in the list of sources, and the activities of a well-known person do not correspond to the profile of the archive’s activities. Nevertheless, the archives are replenished with documents of a well-known person. Thus, the list of sources of acquisition of the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation includes documents of personal origin of the following persons:

- famous personalities in various fields of science and technology;

- designers, technologists, architects, engineers, inventors;

- heads of research, projects, design organizations;

- collectors who collect documents on the history of science and technology (Methodological recommendation, 1992: 5). However, in practice, the archive constantly stores funds of personal origin of Doctor of Philology, Professor Turagul Konurov (CSASTDRK F.130); Candidate of Law, associate professor, a veteran of the Great Patriotic War Shaken Mazhitov (CSASTDRK F.184);. This is supplemented based on the wishes and requests of the fund owner.

We will also focus on the issues of duplication, fragmentation or movement between the archives of a private foundation of personal origin.

For example, the writer, playwright A. Tarazi, based on his statement, transferred it to the Central State Archive in 1983. As a result of the scientific and technical processing of documents, 193 cases were formed. The chronological framework covered the period from 1950 to 1984. In 2013, at the request of A. Tarazi himself, documents of personal origin were returned from the Central State Archive and transferred to the National Archive.

Another example of the transfer of funds of personal origin from the archive to the archive is that the fund of the state and public figure A. Rozybakiev and his family were kept in the Almaty regional

archive. The documents of the doctor's wife, Saadat Idayatovna, and the geologist's daughter Ninel Abdullayeva were collected in the family fund. In 2006, at the request of Ninel Abdullayeva, the daughter of the owner of the fund, the family fund from the Almaty regional Archive was returned and transferred for permanent storage to the Central State Archive (Ts GA RK F. 2421). The reason for moving between the two archives is explained by the proximity and convenience of the Central State Archive to the house of Ninel Abdullayeva.

The examination of guidebooks and reference literature on personal funds received by the archival library showed that the documents of figures who contributed to the development of the Republic are stored in the archives of the regions where they were born and grew up.

The private fund of the personal origin of the statesman and public figure Asanbai Askarov is kept in the State Archive of the Almaty region. The 1945-2006 fund has 272 storage units consisting of documents. The Central State Archive stores 178 items of documents from 1944-1998 (Ts GA RK F. 2237). In the Archive of the President of 1944-2002, the documents are grouped into 95 storage units. The same applies to the documents of S. Zhandosov. The foundation of the personal origin of the statesman and public figure Sanzhar Zhandosov is kept in several archives. In particular, 99 storage units are stored in the Almaty Regional Archive for the period from 1947 to 2000, and 102 storage units were formed in the Central State Archive for the period from 1932 to 2000 (Ts GA RK F. 2273).

Documents of the personal origin of the statesman and public figure Bijamal Ramazonova are kept in the Central State Archive. The Fund contains 361 storage units related to the period 1935-1982; 241 storage units related to the period 1942-2001; 216 storage units related to the period 1957-1982. Also in 2017, Bijamal Ramazonova transferred the remaining documents to the Archive of the President (Ts GA RK F. 997).

Work should be carried out to determine whether these funds of personal origin are duplicated or copied, original (Suleimenova, 2018: 354). Otherwise, it will lead to the fragmentation of the fund. Since a fund of personal origin has been formed and is in storage in this matter, other archives accept documents based on a person's application. The reason for this problem is that archives are moving not towards quality, but quantity.

Due to the increasing demand for documents of personal origin, republican, city, district archives of the country are massively engaged in acquiring

funds of personal origin. Even though these issues are found in world practice, we consider it necessary to optimize the sources of acquisition of documents of personal origin. I believe that the list of replenishment sources included in the database for the internal service of the Presidential Archive should be improved and made between archives. In addition, the list of sources should be checked and verified for compliance with the profile of archival activity, and also transferred to the leadership of the committee "Archival Affairs and Documentation Management", making changes, or a Center for the acquisition of documents of personal origin should be created between the archives, according to methodological recommendations. Thus, in city and district archives, the process of forming funds of personal origin is conducted independently. If this proposal had been accepted, the country would have developed a unified and optimized system for the formation of funds of personal origin.

Documents of a well-known person are transferred to the archive personally or by relatives. Before delivery, he enters into a contract based on the application of a well-known person. The contract is concluded between the archive and a well-known person. The type of this work is determined, first of all, by the legal status of documents of personal origin that are the property of the owners of the fund.

As an example, let's take the contract of the Central State Archive. The contract specifies the following issues:

1. The owner of the fund transfers the documents belonging to him for state storage to the "State Archive".
2. The accepted documents are received by the National Archival Fund of the Republic of Kazakhstan and from the moment of signing this agreement become state property.
3. The "State Archive" accepts for permanent state storage the documents of the owner of the fund (*types, composition of documents*) for _____ year.
4. The "State Archive" undertakes to carry out scientific and technical processing of the accepted documents and transfer 1 copy of the files to the owner of the fund.
5. The "State Archive" guarantees the full storage of the accepted documents, the fulfilment of all conditions set before it related to the use, storage, study of documents.
6. Conditions imposed by the owner of the document in connection with the use of documents:
7. The owner of the fund as his proxy _____ and grants him the right to use the documents at his disposal.

8. Additional conditions: _____

The contract comes into force from the date of its signing by both parties. The contract is drawn up in 2 copies in the Kazakh language, both have the same legal force [ ].

And in the Archive of the President is an agreement with the owner of the Fund as follows:

The owner of the Fund shall transfer personal documents side archive entitled to royalty-free, irrevocable state property, and the Archive is owned by the owner of the Fund, except in cases of limited contract for the organization of the archival Fund of personal papers and scientific expertise, the organization of their admission to public use.

Rights and obligations of the parties:

The owner of the foundation and his heirs have the rights:

- consideration of documents deposited for state storage;
- to receive a free photocopy of the foundation's documents of personal origin;
- limit the consideration of all documents of the personal fund for no more than 70 years (specify the period if there are restrictions);
- to receive for temporary use the documents of the fund of personal origin based on the act of the order;
- add additional documents and information to the fund of personal origin.

Archive Responsibilities:

- for storage and provision of scientific and technical processing of documents;
- at the request of the owner of the fund or family members to provide for temporary use a photocopy of documents or materials of the fund of personal origin
- to issue to the owner of the fund a receipt for receipt of inventories of cases, personal archival documents, an Act of handing over cases for state storage, 1 copy of the contract;
- to ensure compliance with the restrictions imposed by the fund owner on the free use of personal gene pool documents.

The Archive by the laws of the Republic of Kazakhstan "On the National Archival Fund and Archives", "On Copyright and Related Rights", the working procedure of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan on the use of documents of funds of personal origin, as well as with the written permission of the owner of the fund and his heirs in the presence of restrictions specified in this contract, has the right:

- provide information at the request of government agencies and citizens;
- provide materials to researchers working in the reading room;
- use materials for publication in mass media and scientific publications.

Based on such an agreement, documents of personal origin are accepted into the archive.

As we can see here, the contracts of the republican archives were concluded in different ways. The Central State Archive accepts documents of personal origin as a gift or based on an application from the owner of the fund. In addition, the owner or heir of the foundation has the right to restrict a private foundation of personal origin to open and closing certain documents. Researchers who have come to the reading room can get acquainted with open funds of personal origin. The restriction can be for a certain period. However, over time, restrictions imposed on certain documents, work on the opening of closed funds remain without end. The fact is that the extension or removal of the restriction is made only with the consent of the heir. As a rule, archival specialists cannot find if the heir has already passed away or his address has changed.

While the Presidential Archive provides documents of personal origin free of charge, free of charge, with a limit of up to 70 years on the documents of the owner or heir of the foundation, every researcher visiting the reading room must obtain permission from the owner or heir of the foundation. The contract was concluded based on the law "On the National Archival Fund and Archives", "On Copyright and Related Rights". This contract does not take into account the use of funds of personal origin. Every researcher interested in a foundation of personal origin leaves the work of obtaining a letter of authorization from the owner or heir of the foundation without end. Because most of the persons included in the sources of completing the archive of the President live in the city of Nur-Sultan. In addition, this process takes a lot of time. This question was raised by researchers back in the Soviet period. N. Volkova expressed her opinion on this issue as follows: "The issues of acquisition of materials of personal origin are closely related to the development of problems of the legal and legal order. The situation of property inheritance to a certain extent makes it easier to complete the state archives with the materials of personal funds. It is necessary, together with lawyers, to prepare proposals on this issue for introducing existing legislation"(Volkova, 1974:18). So, this issue has not been resolved yet. This suggests that the problem is relevant. Republican

archives need to legislatively review the contract together with lawyers. We also believe that in the case when the owner of the fund, after submitting his documents to the archive, the limitation period is indicated on certain documents, after the expiration of the limitation period, it is necessary to work on lifting the restriction in the archive through the Central Expert Audit Commission or a member of the commission established in the committee. In the newly accepted funds of personal origin, the main requirement is a handwritten basis and the earliest versions of creative documents or scientific works are taken for permanent storage. And at present, the number of documents on a handwritten basis is very small. After all, in the era of information technology, famous personalities transfer their creative and scientific works to the archive in typewritten and draft versions. It is also worth noting that the documents of the epistolary genre, considered the most valuable and interesting source, are not found in the fund. We consider it necessary that the work on the addendum through the agreement should be carried out unhindered.

So, during the Soviet period, the Central State Archive was replenished, receiving for fee documents of personal origin from the heirs of the owners of the fund. That is, manuscripts, letters, photo documents related to the creativity of the owner of the fund were evaluated and received on a paid basis. As an example, we can cite the documents of the composer, People's Artist of the Kazakh SSR Ye. Brusilovsky; statesman and public figure, a writer I. Omarov. There are also restrictions on purchased documents. These restrictions have remained until now.

In 2014, the documents of the personal origin of the scientist, orientalist Nasrullah-At Tarazi relating to the history of Kazakhstan were seized from the heir (Ts GA RK F. 2300). However, there are no restrictions on the personal fund of personal origin. Currently, there is no work on completing documents of personal origin in the archives on a paid basis.

One of the main functions of the archive is the use of documents, the implementation of work on the publication. If our researchers were restricted in their use, the documents of our persons recognized as exceptional work in all fields of literature, art, culture, science, politics and national economy, awarded state awards, contributed to the prosperity of the state, fell on the way to the security of the country, would remain unnoticed, dusty.

During the reception of documents from the owner of the fund, the chronology of documents is

clarified, annotations of photo documents are written, biographies, research papers related to scientific work or creativity are written. The formation of the fund through these types of work is as reliable as possible, the exact chronology of documents is included in the inventory. It will also be easier for specialists to navigate in the process of forming the fund. If the documents are submitted by the owner of the fund, these types of work will be performed in full. And in the case of filing documents from a well-known person by an heir or relatives, we cannot find out such information. This question has been raised by researchers before us. One of them, B. Gribanova, in his article says: "Unfortunately, archivists are more often approached not by the founders themselves, but by their descendants who are not set up for a serious partnership. It is advisable to try to ask them about their grandparents, parents, what kind of zhuz they were, or where they migrated from, when and where they were born, the time of marriage, the number of children born and brought up, dates of death, burial place, subsequent migrations, occupation. As a rule, with rare exceptions, there will not be an exhaustive answer to these questions. But if the required information comes to the archivist at least in partial volume, it should be reflected in the preface regarding the respondent (it may be one of the friends of the fund-builder) and the date of the conversation with him" (Gribanova, 2018:71). That is, in the case of the transfer of documents of a known person by an heir or relatives, documents and information about a known person are presented with distortion or without establishing the chronology of documents. Archivists who form a foundation of personal origin often face this problem in practice. Therefore, we believe that documents of personal origin should be provided during the lifetime of the owner of the fund.

Since documents of personal origin are presented haphazardly, separately, funds of personal origin are formed through methodological guidelines and recommendations. In the republican archives, the process of forming funds of private origin is conducted based on the methodological guide of the Central State Archive of Literature and Art of the city of Moscow "Methodological recommendations for working with documents of personal origin (literature and art)", published in 1990. This methodological guide is intended for literary and artistic figures. This methodological recommendation covers the issues of determining, categorizing, determining the value, features of documents of personal origin in the field of

literature and art, determining particularly valuable documents, the formation of cases, state accounting and storage, the use of scientific reference apparatus (Methodological recommendation, 1990:234). However, taking into account the diversity of the composition of documents of state and public figures, persons in the field of literature and art, persons in the field of technology and medical science, designers, technologists by the profile of the activities of the republican archives, this methodological instruction is carried out. Consequently, methodological guidelines and recommendations are one of the main issues in the archives of the country.

The methodological works compiled in the republican archives reflect the general types of documents of personal origin, which are supplemented. They are:

- biographical documents;
- documents related to official and public activities;
- creative documents;
- correspondence;
- property and economic documents;
- visual and phonodocuments;
- documents collected by the fund owner on various topics;
- documents related to health;
- documents about the owner of the fund (Abilova, 2014: 9).

This scheme is taken from the methodical manual of the archive of the President. The owners of the fund currently do not submit documents related to property and economic activities, health. At the same time, correspondence occurs in small quantities and only concerning the article of activity. All the listed types of documents are not found in the fund of personal origin.

The Archive of the President for systematization in the inventory groups, first of all, biographical documents of the owner of the fund. In the second section—Documents related to activities, in the third—creative documents, in the fourth—correspondence.

And according to the methodological instructions of the Central State Archive, they are grouped as follows:

- creative papers or scientific papers;
- documents related to official and public activities;
- documents donated to the owner of the fund with a signature;
- correspondence;
- biographical documents;
- documents about the owner of the fund;

· documents collected by the owner of the fund on various topics [Ashirova, 2017:7].

The reason for placing creative or scientific documents in the primary section of the inventory of the Central State Archive is explained by the fact that the owner of the fund was recognized as a creative or scientific activity. At the same time, it is very important.

As you can see, in the inventory, the types of documents of personal origin are grouped into different systems. Although this grouping system does not seem to be a mistake, we consider it necessary to unify the inventories of funds of personal origin in the archives.

So, in the Central State Archive in 2005, the work “Methodology for the peculiarities of the scientific description of the documents of the personal fund of writers and poets” was published. This methodological guide has been developed taking into account the composition of the funds of personal origin of the Central State Archive. This methodology presents the types, features, composition, and system of the scientific description of documents related to the creative activities of poets-writers and journalists. There are peculiarities in the systematization and ordering of funds of personal origin of writers and poets. The main feature is that the documents for creativity are placed in the first section.

Documents are divided into sections according to the following system:

1. creative documents of the fund owner
  - 1.1 Novels, novellas
  - 1.2 Plays, scripts
  - 1.3 Short stories, essays
  - 1.4 Poems, poems
  - 1.5 Articles, research
  - 1.6 Notes, memoirs, diaries
  - 1.7 Translations
  - 1.8 Reports, speeches
  - 1.9 Reviews
  - 1.10 Peer-reviewed records, copies, summaries
  - 1.11 Drawings [Auganbaeva, Askar, 2015: 4].

In the inventory, cases are formed and systematized in this order. In the methodological proposal, as an example, the methods of the scientific description of the names of cases are given. Based on this methodological recommendation, the documents of personal origin of poets, writers and journalists received by the Central State Archive are scientifically described. These types of documents are not found entirely in funds of personal origin but are grouped through this system. We believe that now it is necessary to develop a scheme for identifying

and systematizing types of documents related to the activities of government and public figures, scientists in the field of science and technology, medicine. As a result, a unified inventory system would be formed.

Currently, the republican archives publish methodological recommendations on the types of work within the archive whenever possible. Methodological recommendations are discussed by members of the expert audit commission established inside the archive.

Conclusion

We highlighted the problems that arise during the formation, systematization, acquisition of documents of personal origin, the conclusion of contracts and contracts with the owners of funds. In the list of sources of replenishment for the acquisition of funds of personal origin, such topical issues as duplication of names of persons, fragmentation of funds, transfer of funds between archives have been identified.

I believe that the list of replenishment sources included in the database for the internal service of the Presidential Archive should be improved and made between archives. In addition, I think that the list of sources should be handed over to the leadership of the committee "Archival Affairs and Documentation Management", which will check, verify and make changes to the profile of archival activities, or, according to methodological recommendations,

supplement personal documents with archives. Since in city and district archives, the process of forming funds of personal origin is conducted independently. Also, a unified and optimized system for the formation of funds of personal origin will be formed in the country.

We believe that the addition of documents of personal origin should lay the foundations of scientific principles of division into complexes of republican, city, regional and district significance.

The Republican archives need to review the contract together with lawyers. We also believe that after the owner of the fund submits his documents to the archive, in the case of restrictions on certain documents with an indication of the limitation period, after the expiration of the limitation period in the archive, it is necessary to work on lifting the restriction through the Central Expert Audit Commission or a member of the commission established in the committee.

It is necessary to combine and centralize methodological recommendations concerning documents of personal origin. It would be great work on the formation of funds of personal origin if the methodological proposal addressed the issues of formation, grouping, description, the definition of value, use, categorization, etc. Also, if a Center is created, guided by methodological recommendations, instructions, publications of guidebooks, published works related to the archival industry would be unified.

References

- Abilova T.E. (2014). Metodicheskiye rekomendatsii po rabote s dokumentami lichnogo proiskhozhdeniya v Arkhive Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Methodological recommendations for working with documents of personal origin in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. Almaty. 36p..
- At-Tarazi N. Vostokoved [Orientalist]. TsGA RK F.2300.Op.1. D. 369.
- Ashirova A. (2017). Metodicheskiye rekomendatsii po rabote s dokumentami lichnogo proiskhozhdeniya RGU «Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv» RK [Methodological recommendations for working with documents of personal origin of the RSU "Central State Archive" of the Republic of Kazakhstan]. Almaty. 26p..
- Ashirova A. (2021). Spisok vladel'tsev lichnykh arkhivov, podlezhashchikh priyemu na gosudarstvennoye khraneniye TsGA RK [List of owners of personal archives to be accepted for state storage by the Central State Administration of the Republic of Kazakhstan]. Almaty. 28p..
- Auganbaeva G. Askar.A (2005). Akyn-zhazushylar men journalistterdin zheke kor kujattaryn gylymi tyrgyda sipattaudagy erekshelikter zhonindegі adisteme [Methodology for the features of scientific description of personal fund documents of poets, writers and journalists]. Almaty. 33p..
- Askarov A. partynnyy i obshchestvennyy deyatel' Kazakhstana [party and public figure of 'Kazakhstan] TsGA RK F.2237. Op.1. D. 148.
- Djaparov B. (2017). Sprovochniki po arkhivnym fondam lichnogo proiskhozhdeniya [Reference books on archival funds of personal origin]. Almaty. 363 p.
- Gribanova. E. (2018). Dokumenty lichnogo proiskhozhdeniya v TSGA NTD: Fondy yest', no net osnovy dlya izucheniya i ponimaniya lichnost [Documents of personal origin in the CGA NTD: There are funds, but there is no basis for studying and understanding the personality]. Document management issues.№2. pp.67-74.
- Konyrov.T. doktor filologicheskikh nauk, professor [Doctor of Philology, Professor] CSASTDRK F.184. Op.1. D. 50.

Mamonov. B. (1987). Rabota po sobiraniyu dokumentov lichnogo proiskhozhdeniya [Work on collecting documents of personal origin]. Soviet archives. № 4. pp.44-52.

Metodicheskiye rekomendatsii po rabote s dokumentami lichnogo proiskhozhdeniya (literatura i iskusstva). (1990). [Methodological recommendations for working with documents of personal origin (literature and art)]. Moscow. 234 p.

Metodicheskiye rekomendatsii po komplektovaniyu dokumentov lichnogo proiskhozhdeniya deyateley nauki, tekhniki arkhitektury i proizvodstv. (1992). [Methodological recommendations for completing documents of personal origin of scientists, engineers, architecture and production]. Almaty. 35 p.

Mazhitov Sh. Kandidat yuridicheskikh nauk, uchastnik velikoy otechestvennoy voyny [Candidate of Legal Sciences, participant of the Great Patriotic War]. CSASTDRK F.130. Op.1. D. 153.

Ramazanova. B. obshchestvennyy deyatel' [public figure]. TsGA RK. F. 997. Op.1.D. 361.

Rozybakiev A. Obshchestvennyy deyatel' [public figure]. TsGA RK. F. 2421. Op.1.D. 182.

Suleimenova. A. (2020). KR Prezidenti Arkhivinen zheke tektik kuzhattarmen tolyktyrudyn yktimal kozderinin tizimin kurastyru tazhırbiesinen [From the practice of compiling a list of possible sources of replenishment of the archive of the president of the Republic of Kazakhstan with documents of personal origin]. Information and methodological bulletin of the Archive of the President. № 3. pp.353-360.

Volkova. N. (1974). Komplektovaniye TSGALI SSSR materialami lichnykh arkhivov deyateley literatury i iskusstva [Acquisition of TsGALI of the USSR with materials of personal archives of literary and art figures]. Soviet archives. №2. pp.12-19.

Zhandosov. S. Obshchestvennyy deyatel' [public figure]. TsGA RK. F. 2273. Op.1.D. 102.

«Ultyq arkhiv qorının qujattarın jane basqa da arkhivtik qujattardı memlekettik jane arnauy memlekettik arkhivterdin jinaktaı, saktay, esepke aly men paydalany qagıdaları» (2018) [Rules for the collection, storage, accounting and use of documents of the national archival fund and other archival documents of state and special state archives”].

З. Самашев^{1*} , А.К. Айткали² , Р.С. Жуматаев¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

² Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, г. Нур-Султан

*e-mail: archaeology_kz@mail.ru

ОБРАЗ ФАНТАСТИЧЕСКОГО ЗВЕРЯ В ИСКУССТВЕ И МИФОЛОГИИ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

В статье рассматриваются материалы кургана древнетюркского времени из Елеке сазы. Археологические исследования последних лет, произведенные в долине, позволили определить раннесредневековый пласт среди прочих. Добытые в ходе изучения погребальных и поминальных комплексов материалы расширили круг памятников раннего средневековья, пополнилась коллекция материальной культуры, отражающая самобытную культуру насельников этой территории. Раскопанные памятники позволили поставить вопрос о расселении на территории Тарбагатай древних тюрков. Охарактеризована топографическая особенность расположения курганной группы, где расположен объект исследования. Приводятся археологические данные о конструктивных свойствах кургана, анализируется вещевой комплекс и обряд погребения. Даны результаты анализа костных останков девочки, погребенной в могильной яме под каменной стенкой четырехугольной ограды. Особое внимание уделено творению изобразительного искусства в виде фигурки крылатого фантастического зверя из захоронения. Предмет был намеренно поврежден при проведении обряда погребения, что соответствовало религиозно-мифологическим представлениям общества. Анализ морфологии, иконографии и смысловой нагрузки артефакта позволил сделать вывод, что данный предмет скорее всего наделялся определенными сакральными свойствами и служил для погребенной оберегом. Кроме того, даны результаты анализа состава некоторых находок.

Ключевые слова: археология, древнетюркская культура, Восточный Казахстан, Тарбагатайский район, долина Елеке сазы, курган, образ фантастического зверя.

Z. Samashev^{1*}, A.K. Aitkali², R.S. Zhumatayev¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

² Institute of Archeology. A. Kh. Margulan, Kazakhstan, Nur-Sultan

*e-mail: archaeology_kz@mail.ru

The image of a fantastic beast in the art and mythology of the ancient Turks

The article deals with the materials of the ancient Turkic burial mound from Eleke Sazy. Archaeological research in recent years, carried out in the valley, allowed us to determine the early medieval layer among others. The materials obtained during the study of funerary and memorial complexes have expanded the range of monuments of the early Middle Ages, the collection of material culture reflecting the original culture of the inhabitants of this territory has been replenished. The excavated monuments made it possible to raise the question of the settlement of ancient Turks on the territory of Tarbagatai. The topographical feature of the location of the kurgan group, where the object of study is located, is characterized. Archaeological data on the constructive properties of the mound are given, the clothing complex and the burial rite are analyzed. The results of the analysis of the skeletal remains of a girl buried in a gravel pit under the stone wall of a quadrangular fence are given. Special attention is paid to the creation of fine art in the form of a figurine of a winged fantastic beast from a burial. The object was intentionally damaged during the burial ceremony, which corresponded to the religious and mythological ideas of society. Analysis of the morphology, iconography and semantic load of the artifact allowed us to conclude that this object was most likely endowed with certain sacred properties and served as a talisman for the buried. In addition, the results of the analysis of the composition of some finds are given.

Key words: archeology, ancient Turkic culture, East Kazakhstan, Tarbagatai region, Eleke Sazyvalley, kurgan, the image of a fantastic beast.

З. Самашев^{1*}, А.Қ. Айтқали², Р.С. Жұматаев¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: archaeology_kz@mail.ru

Ежелгі түркілердің өнері мен мифологиясындағы фантастикалық аң бейнесі

Мақалада көне түркі дәуірінің Елеке сазы қорғанының материалдары қарастырылады. Алқапта жүргізілген соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулер басқа кезеңдермен қатар ерте ортағасырлық қабатты анықтауға мүмкіндік берді. Жерлеу және еске алу кешендерін зерттеу барысында анықталған материалдар ерте ортағасырлық ескерткіштер шеңберін кеңейтті, осы аумақтың тұрғындарының өзіндік мәдениетін көрсететін материалдық мәдениет коллекциясы толықтырылды. Зерттелген ескерткіштер ежелгі түркілердің Тарбағатай аймағына қоныстануы жайлы жаңа мәліметтер берді. Бұдан басқа, зерттеу нысаны орналасқан ескерткіштер тобының топографиялық ерекшелігі сипатталған. Қорғанның құрылымдық ерекшеліктерін сипаттайтын археологиялық деректер берілген, заттық кешені және жерлеу дәстүрі талданды. Төрт бұрышты қоршаудың тас қабырғасының астындағы қабір шұңқырында көмілген қыздың сүйектерін зерттеу нәтижелері берілді. Қабір шұңқырында табылған бейнелеу өнерінің туындысы қанатты фантастикалық аңның фигурасына ерекше назар аударылды. Жерлеу рәсімі кезінде бұл өнер туындысының әдейі бүлінгені анықталып, бұл да ежелгі қоғамның діни және мифологиялық түсініктеріне сәйкес келдігі атап өтілді. Артефактінің морфологиясын, иконографиясын және семантикалық жүктмесін талдау арқылы бұл заттың тылсым қасиеттерге ие болғаны және жерленген адам үшін тұмар қызметін атқарғаны қорытындысын жасауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, кейбір металлдан жасалған олжалардың құрамын талдау нәтижелері ұсынылған.

Түйін сөздер: археология, ежелгі түркі мәдениеті, Шығыс Қазақстан, Тарбағатай ауданы, Елеке сазы алқабы, қорған, фантастикалық аң бейнесі.

Введение

В результате последних археологических исследований на территории долины Елеке сазы, в Тарбағатайском районе Восточно-Казахстанской области получены интересные материалы эпохи средневековья, включающие предметы быта, вооружения, произведения искусства. Последние дополняют наши представления о художественной культуре древних тюрков Тарбағатай. В работе особое внимание уделено оригинальной находке – фигурке полиморфного фантастического существа.

Как известно, вопросы связанные с изучением семантики древнетюркского искусства и реконструкцией мифо-ритуального комплекса ранних тюрков во второй половине I тыс. н.э. относятся к ряду дискуссионных. Как правило, исследование семантики древнетюркского искусства рассматривалось в рамках «магической» и «мифологической» концепций. Поиск истоков древнетюркского искусства, чаще всего, приводит к изобразительным памятникам предшествующего времени, в нашем случае, они связаны с пазырыкской культурой Алтайской горной системы.

Кроме того, на основе анализа предметов изобразительного искусства содержащие изображения мифических существ с памятников

синхронного времени, предоставляется возможность реконструировать некоторые аспекты мировоззренческой системы средневекового населения, проживавшего на территории Тарбағатайского района. Для сравнения нами привлечены предметы искусства из Верхнего Прииртышья, а также ряда других приграничных районов.

В процессе анализа и интерпретации материалов, использованы традиционные археологические методы изучения: картографирование, описание, метод аналогий, анализ структуры памятника, компоненты сравнительно-типологического анализа. Междисциплинарный подход реализован в использовании результатов исследования состава изделий.

Материалы и методы

В первой группе памятников Елеке сазы, расположенной на правом берегу р. Каргыба, примерно, в 150-200 метрах севернее каганского культово-поминального комплекса (рис. 1), находятся несколько каменных выкладок (координаты: 47° 20' 3.9''82° 8' 17''; 47.33441667 82.13805556). В 2020 году нами здесь исследована выкладка-ограда, где была найдена бронзовая фигурка полиморфного существа, к анализу которой посвящена данная работа. Прежде коротко охарактеризуем некоторые конструктив-

ные элементы наземного сооружения данного памятника.

Первоначально, выкладка возвышалась над уровнем современной дневной поверхности на высоту около 0,3-0,4 м и по периметру была задернована (рис. 2). На дневной поверхности четко была видна каменная выкладка с округлым развалом, но при этом просматривалось общее прямоугольное очертание сооружения, возведенное из речных камней и плит, а также крупных блоков. В центре наземного сооружения виднелась небольшая грабительская яма.

Памятник представлял собой овальную в плане каменную выкладку, в разрезе уплощенной формы, размерами по направлению В-З – 13,5 м, С-Ю – 14 м (рис. 3-4).

После удаления камней развала, зафиксирована каменная конструкция в виде ограды подпрямоугольной формы. Ограда сложена из крупных плит и ориентирована углами по сторонам света с небольшими отклонениями к СЗ и ЮВ, размерами – 10x10 м. Внутренне пространство указанной ограды, как показали разрезы, было заполнено двумя-тремя слоями речных и колотых камней.

В рассматриваемое сооружение на некоторых отрезках были встроены дополнительные конструктивные элементы. Так, в северо-восточной стене зафиксированы две вертикально поставленные плиты, размерами 60 x 30 x 10 см. В юго-восточной стене оградки зафиксирован разрыв или «вход» шириной – 0,5 м, обозначенный из более крупных валунов. Во внутренней площади ограды не зафиксированы следы захоронения.

В то же время, на стыке СВ и ЮВ стенок ограды, были выявлены нечеткие контуры могильной ямы овальной формы, размерами 1,8 x 1,3 м, ориентированная длинной осью по направлению СЗ-ЮВ.

Вероятно, первоначально выкладка-ограда возводилась как поминальное сооружение, широко распространенное в древнетюркскую эпоху. В то же время, устройство погребальной камеры практически вне каменной ограды, на периферийном участке, может указывать на более позднее время возникновения захоронения.

Могильная яма оказалась сильно разграбленной, на разных ее участках, начиная с отметки 0,5 м от дневной поверхности, были зафиксированы разрозненные кости девочки и животного вперемежку (рис. 5). По мнению генетиков, у девочки митохондриальная гаплогруппа типич-

на для Восточной и Центральной Азии. Полученный образец показал европейский (48%) и сибирский (52%) генетический субстрат (итоговый отчет, 2020: 846-850).

В северо-западном углу могильной ямы, лежал раздавленный горшковидный глиняный сосуд с округлым туловом и слегка отогнутым наружу коротким венчиком (рис. 6). По основанию шейки и по венчику нанесен орнамент в виде жемчуг и косых насечек. Обжиг сосуда неравномерный, костровый, изготовлен способом ручной лепки из неплотного теста с примесью шамота, черепок в изломе темного цвета. Наружная поверхность – серовато-черная, грубо заглажена и неровная.

Керамическую посуду из кургана, по форме и орнаменту, можно отнести к кругу кимакских. Близкая аналогия Елеке сазинскому сосуду известна в материалах раннесредневековых курганов могильника у с. Боброво Павлодарской области РК (раскопки Ф.Х. Арслановой). Сопровождающий инвентарь захоронений представлен оружием, орудиями труда, фрагментами шелковой одежды, украшениями и конской амуницией. Однако в предметном комплексе основное место занимает глиняная посуда. Так, в кургане №13 в погребении с трупосожжением найдено 7 разнотипных сосудов, один из них идентичен по форме и орнаменту нашему сосуду (Арсланова, 1980: 83).

Следует подчеркнуть, аналогичные близкие по размерам, форме и орнаментальным мотивам круглодонные горшковидные сосуды широко распространены в раннесредневековых комплексах Омского Прииртышья, Приобья, Пришимья и в Южном Урале. Схожесть стиля и орнамента объясняется исследователями включением населения северных лесостепных районов в состав кимакского объединения, либо обратным культурным воздействием степных Прииртышских племен.

Итак, найденный здесь глиняный сосуд дает возможность представить уровень развития гончарного производства и степень использования глиняной посуды в быту средневекового населения региона. Горшкообразный сосуд с орнаментом в виде жемчужин по горловине и косых насечек на венчике, вероятно, использовался в качестве тарной посуды.

В ходе углубления на уровне 0,55 м от поверхности, у ЮЗ части могилы, среди разрозненных костей девочки, обнаружены две раковины каури и, как упоминалось выше, фигурка фантастического крылатого существа (рис. 7).

Касаемо датировки исследованного объекта, на данный момент мы располагаем калиброванными результатами анализа C-14, полученными в центре физических и технологических наук Государственного научно – исследовательского института Литвы, в г. Вильнюс. Таким образом, памятник, с большой долей вероятности, может быть датирован в пределах второй половины 8 в. н.э. – конец 9 в. н.э.

Результаты и обсуждение

Подробнее охарактеризуем находку фантастического зверя из Елеке сазы. Металлическое изделие отливало односторонним способом. Размеры фигуры: корпус от верхнего края крыла – 2,3 см, ширина туловища до обломанного крыла – 1,3 см, длина от макушки до лап – 2,9 см, голова – 1,1 см.

В верхней части фигурки имеется неровное сквозное отверстие для подвешивания диаметром 0,3 x 0,4 см. Контуры фигурки тщательно сглажены и, судя по указанному отверстию, предмет служил амулетом-оберегом для девочки еще при жизни. Возможен и второй вариант, при котором, предмет был положен в могилу в процессе проведения обряда перехода.

По-видимому, данная вещь, воспринималась в древнетюркском социуме, как сакральная, наделенная определенными магическими свойствами и, соответственно, с особой смысловой нагрузкой. Ее носили на теле не как простое украшение (Щапова, Лихтер, Сарачева, Столярова, 2007: 4), которое имеет конкретную эстетическую функцию, а как магическое средство защиты, предотвращающее опасные для жизни подростка воздействия зловредных сил. С точки зрения семиотического статуса (Байбурин, 1981: 215-218) ее можно квалифицировать, как вещь с универсальной характеристикой, а также рассматривать как произведение художественной культуры изучаемого времени.

Хвост (или не только хвост?) фигуры фантастического зверя был отломан, судя по патине излома, еще при проведении обряда погребения, что, естественно, соответствовало религиозно-мифологическим представлениям социума о инобытии (Казанцева, 2018: 114) и нормам погребально-поминальной обрядности. Анализ рентгенофлуоресцентным спектрометром показал, что в составе фигурки преобладает медь, олово и т.д. (таблица 1).

Обнаружение преднамеренно испорченных предметов в разновременных погребениях – до-

вольно частое явление. Из огромного количества примеров укажем на бронзовый кинжал раннесакского времени из кургана № 4 Елеке сазы-II с преднамеренно сломанной рукоятью (Самашев, 2019: 51).

При этом возникает вопрос, что у нашей фигуры отсутствует только верхняя часть хвоста или вторая половина целиком с задними ногами и хвостом? В зависимости от выяснения того, как выглядело скульптурное изображение существа в реальности, может быть правильно истолкована семантика образа полиморфного существа.

Изучение следов излома на грани изделия показали, что более предпочтительным для реконструкции является версия о том, что у зооморфной фигуры отломан лишь хвост. Поэтому дальнейшие наши рассуждения будут строиться преимущественно, на этой версии.

Морфологически у изображенной фигуры зверя можно выделить пять (или шесть?) структурных элементов – голова с ухом, шея, крыло, хвост, тело и ноги. Но, при этом голова с шеей составляют, как бы единый верхне-горизонтальный блок, а туловище с крылом, хвостом и ногами – другую, вертикально организованную зону. Ноги, как бы отделены от «птичьего» туловища, поэтому их можно рассматривать отдельно, как самостоятельный блок.

Блок: голова-шея. У зверя массивная, с подпрямоугольным очертанием голова показана в вертикальном (?) положении, что усиливает ощущение тяжести, некой внутренней силы и мощь, заложенные в образ фантастического зверя. Лобовая часть прямая, макушка слегка приподнята, нижняя часть закруглена. Овально-вытянутое и прижатое назад к затылку под углом ухо, с ушной раковиной, четко отделено от шеи глубокой прорезью-бороздкой, что придает образу изображенного зверя особую выразительность, подчеркивая его природную, агрессивную-хищническую сущность. Такое восприятие изображения зверя усиливается и трактовкой его глаза, в виде большой миндалевидной выпуклости внутри овального углубления, в нижней части которого обозначен слезник. Ноздря зверя оформлена в виде традиционного завитка на фоне углубления. Морда, в отличие от собачьего или волчьего хищника, плавно закруглена. Создается впечатление, что у существа изображен длинный язык в открытой пасти, как у драконьих существ, нежели как у мифического существа шицца (Король, 2013: 29-30). Кроме этого, нам видны не отчетливые контуры передних клыков

(?) хищника. Полуовальными углублениями выделены изящные изгибы нижней челюсти.

Шея существа короткая массивная, с небольшим изгибом, четко отделена глубокой бороздкой (это не «галстук», как у сэнмурва) от туловища. По верхней линии шеи просматриваются два небольших выступа. Несколькими короткими и слабо выраженными «лучеобразными» линиями, отходящими от отверстия на шее обозначены, видимо, пряди полиморфного существа. Таким образом, данный условно выделенный нами блок элементов больше связан с природой и сущностью хищного (барсо-тигро-льво подобного) зверя.

Блок: туловище, крыло, хвост. Выпуклая или «выпяченная» «птичья» грудь, плавно изогнутая линия живота, слегка выступающее тело синкретического существа, в сочетании с птичьим крылом, с посадкой изогнутой шеи и другими элементами, формально напоминают подобные элементы канонической фигуры сэнмурва, представленного, например, изображением на сасанидской шелковой ткани VI-VIII вв. из Лондонского музея Виктории и Альберта (Иерусалимская, 1972).

Об образе сэнмурва написано очень много, поэтому здесь нет необходимости останавливаться на этом вопросе. Относительно восприятия изображения такого облика сэнмурва А.Е. Бертельс писал: «При всем «зоологическом абсурде» это изображение фантастического существа воспринимается с какой-то жуткой убедительностью. Охваченное inferнальной злобой, оскалив пасть, вытаращив глаза, вытянув вперед лапы, выпустив когти, оно устремилось за добычей. Все это мало сочетается с образом благого сэнмурва, восседающего на «Древе всех семян» зороастрийских текстов» (Бертельс, 1997: 174).

По некоторым иконографическим признакам, найденная в Елеке сазы бронзовая фигурка, напоминает известного в искусстве и мифологии средневековья, полиморфного персонажа – ирано-сасанидского сэнмурва, восточного дракона или грифона (Тревер, 1937; Демаков, Фоменко, 1998: 393-405; Король, 2013: 26-36 и др.).

Представляет интерес и другая находка синхронного времени, с территории Восточного Казахстана. Здесь, в 1954 году в кургане 10 могильника Пчела, обнаружена серебряная фигурка фантастического зверя (Черников, 1954: 13-14).

Она изображает в профиль крылатого хищника, сидящего, в естественной для него позе – на двух задних ногах и, соответственно, с выпяченной грудью и вертикально показанными

передними ногами (от одной из них сохранилось лишь основание). Изделие прочно крепилось тремя шпеньками к ремню. Анализ рентгенофлуоресцентным спектрометром показал, что в составе данного изделия превалирует серебро, затем медь (таблица 2).

Грива у фигуры мифического существа обозначена в виде отходящих назад от линии головы, прядей, концы некоторых из них закручены в спираль. Перья узкого крыла, напротив, обозначены как спирали, направленные вниз. Корпус имел треугольное очертание, в настоящее время его верхняя часть сломана. Короткий и пушистый хвост обозначен в виде крючка и направлен вверх. Небольшим кругом обозначен глаз, над которым изображена дугообразная полоска. Слегка заостренные уши торчат вверх (рис. 8).

Бросающиеся сразу в глаза технико-технологические особенности данного изделия – двойная линия в очертании передней части головы зверя, двойные уши и некоторые другие детали будто бы свидетельствуют о попытке внесения изменений в готовую фигуру путем дополнительной чеканки. По-видимому, тем самым изготовитель вторично пытался переосмыслить изначально заложенную в нее смысловую нагрузку. Однако, полного преобразования и создание нового трансформированного образа не наблюдается. На поверхности фигуры выделяются, скорее всего, нанесенные позже дополнительные линии вокруг головы, на корпусе, на задней ноге и две параллельные дугообразные бороздки, соединяющие основание короткого крючкообразно-пушистого хвоста с линией живота, возможно, неудачная попытка показа, зажатого задними ногами хвоста. Такая манера показа, пропущенного через задние ноги хвоста, иногда с пушистой кистью наблюдается у монументальных аналогов декоративных фигур – каменных скульптур «льво» – собако-подобных существ – хранителей покоев и их изображений на стенах поминальных ящиков, которые происходят из ряда каганско-княжеских комплексов – барыков Северной Монголии (Самашев, Цэвэндорж, Онгарулы, Чотбаев, 2016: 246-247, 249), где устанавливались как хранители покоев – шицца (Король, 2013: 29).

По иконографии, особенно, по содержанию образа Елеке сазинский образец существенно отличается от «классического» сэнмурва сасанидско-согдийского круга и несет иное содержание, иную природу. Возможно, смысловая нагрузка была связана с культурной традицией

саяно-алтайского, шире – центральноазиатским кругом памятников.

У фигурки голова не вытянутой формы, морда закругленная, без шишки на кончике, пасть не оскалена, ноги не выброшены вперед как часто бывает, ухо не заостренное, не направлено вверх.

Две вертикально показанные ноги с лапами (одна с четырьмя когтями), в сочетании с изображением крыла усиливают летающую, «небесно-космическую» природу фантастического существа. Таким образом, подчеркнут «зоологический абсурд», как удачно подмечено в вышеприведенной цитате, касательно соединения разнообразных образов в единый.

Известные на сегодняшний день находки фантастических зверей, которые происходят из раннесредневековых памятников Алтая, Сибири и ряда прилегающих к ним территории имеют существенные различия от канонического изображения сасанидско-зороастрийского сэзмурва. По-видимому, переработка происходила путем замены иноземных образов здешними в соответствии с местными верованиями и традициями.

Рассматриваемые особенности изображения фигуры из Елеке сазы, позволяют предполагать, что более перспективным является поиск истоков данного феномена в недрах пазырыкской культуры раннего железного века, в художественной культуре и мифологии, где особое место принадлежит образу грифоноподобного существа (Самашев, 2011). Моделировка головы Елеке сазинской скульптурки, например, близко напоминают трактовку головы некоторых грифонов пазырыкского времени (IV-III вв. до н.э.), изображенных на предметах конского снаряжения из берельских курганов (рис. 9).

Исследователями, посредством изучения системы зооморфных образов, на примере головных уборов пазырыкцев, был представлен срез картины мира древних насельников Алтайской горной системы. В результате анализа изображений, выделена трехчастная «модель мира», где отдельные виды животных маркировали верхний, средний и нижний миры. Вызывает интерес и то, что хищники (грифон, волк, барс) частенько помещались на оружии, конском убранстве и соотносились с нижним миром. Популярный фантастический персонаж пазырыкского искусства – грифон, трактуется как «животное-погребатель» иранской эсхатологической концепции и зороастрийской обрядности. Обращаясь к кон-

тексту елекесазинского фантастического существа не трудно заметить их связь, продолжение развития этой идеи на протяжении второй половины I тыс. н.э.

Расширенная трактовка фантастических образов пазырыкского искусства в русле изучения религиозной системы ранних кочевников Центральной Азии дана в работе многих исследователей (Сорокин, 1978; Тишкин, Дашковский, 2001). Однако, как нам кажется, одно из самых удачных, отражающее действительное содержание пазырыкского искусства, мнение, высказал М.И. Артамонов, он полагал: «...изображения животных и птиц, включая сюда и фантастические существа, играли роль оберегов, апотропеев и воплощали в себе добрые и злые космические силы, ... влиявшие на судьбу человека как при жизни, так и в загробном мире.» Из этого следует, что главная функция предметов с изображением фантастических персонажей – магическая, наделять предмет качествами зверей, способных помочь человеку. В результате соединения несоединимых в живой природе компонентов (полезных частей), олицетворяющие различные отдельные качества живых существ, в соответствии с так называемой парциальной магией, получались «сверхмощные» или «сверхсинтетические» собирательные зооморфные образы (Черемисин, 2007: 89-90).

Заключение

Вполне вероятно, что такие миниатюрные копии монументальных скульптур полиморфных существ древнетюркской эпохи, которые прикреплялись к ремням конского снаряжения или на пояс, несли ту же семантическую нагрузку, что и апотропеи-амулеты – очищение от зловредных сил и защита от враждебных действий. Исходя из вышеизложенного следует говорить о магической составляющей религиозно-мифологической картины мира древних тюрков. Эти представления могли сформироваться задолго до сложения тюркских государств, в период ранних кочевников и в дальнейшем могли послужить основой для сложения мифоритуального комплекса средневековых и современных тюркоязычных народов.

Работа выполнена в рамках проекта: АР09260487 «Древнетюркский культурный комплекс Восточного Казахстана: истоки и трансформация»

Литература

- Арсланова Ф.Х. (1980). Керамика раннесредневековых курганов Казахстанского Прииртышья. Средневековые древности евразийских степей. – М.: Наука. С. 79–104.
- Байбурин А.К. (1997). Семиотический статус вещей и мифология. Сборник Музея антропологии и этнографии. XXXVII. Материальная культура и мифология. Л., 1981
- Бертельс А.Е. (1997). Художественный образ в искусстве Ирана IX-XV веков (Слово, изображение). М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН.
- Демаков А.А., Фоменко Д.А. (1998). К проблеме идентификации сэнмурва. Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э (вопросы хронологии): Материалы II Международной археологической конференции. Самара. С. 393-405.
- Иерусалимская А.А. (1972). Новая находка так называемого сасанидского шёлка с сенмурвами. Сообщения Государственного Эрмитажа. Вып. XXXIV, с. 11-15.
- Казанцева О. А. (2018). Порча вещей в погребальном обряде населения середины I тыс. н.э (по материалам могильников бассейна р. Тулвы). Ежегодник финно-угорских исследований, № 3, с. 108-118.
- Король Г.Г. (2013). Фантастические животные в декоре средневекового художественного металла Саяно-Алтая. Российская археология, № 3, с. 26-36.
- Самашев З. (2011). Берел. Алматы: Таймас.
- Самашев З. (2019). К вопросу о формировании раннесакского культурного комплекса в Восточном Казахстане. *Turkic Studies Journal*, №1, с. 37-60.
- Самашев З., Цэвэндорж Д., Онгар А., Чотбаев А. (2016). Древнетюркский культово-поминальный комплекс Шивээт Улаан. Астана: Из-во Филиала Ин-та археологии.
- Сорокин С.С. (1978). Отражение мировоззрения ранних кочевников Алтая в памятниках материальной культуры. Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л.: Аврора.
- Тишкин А.А., Дашковский П.К. (2003). Социальная структура и система мировоззрений населения Алтая скифской эпохи. Барнаул: Изд-во Алт. гос. университета.
- Тревер К. В. (1937). Сэнмурв-Паскудж, собака-птица. Л.: Государственный Эрмитаж.
- Черемисин Д.В. (2007). К дискуссии о семантике искусства звериного стиля и реконструкции мировоззрения носителей пазырыкской культуры. Археология, этнография и антропология Евразии, № 3 (31), с. 87-102.
- Черников С.С. (1954). Отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции ИИМК АН СССР. ВКОМ КН НВ 8П – 6109. 30 с.
- Щапова Ю.Л., Лихтер Ю.А., Сарачева Т.Г., Столярова Е.К. (2007). Морфология украшений. Морфология древностей. Выпуск 4. М.: КДУ.
- Итоговый отчет за 2020 год о полевых и камеральных работах по «Программе развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019-2021 годы». (2020). / Управление культуры, архивов и документации Акимата Восточно-Казахстанской области КГКП «Областной историко-краеведческий музей». Усть-Каменогорск, 851 с.

References

- Arslanova F.H. (1980). Keramika rannesrednevekovykh kurganov Kazahstanskogo Priirtyshia. [Ceramics of the Early Medieval Mounds of the Kazakhstan Irtysh Region]. *Srednevekovye drevnosti evraziiskih stepej*. M.: Nauka. S. 79–104.
- Baiburin A.K. (1997). Semioticheskij status veshhej i mifologija. [Semiotic status of things and mythology]. *Sbornik Muzeja antropologii i jetnografii*. XXXVII. Materialnaya kultura i mifologija. L., 1981
- Bertels A.E. (1997). Hudozhestvennyj obraz v iskusstve Irana IX-XV vekov (Slovo, izobrazhenie). [Artistic Image in Iranian Art of the 9th-15th Centuries (Word, Image)]. M.: Izdatelskaja firma «Vostochnaja literatura» RAN.
- Demakov A.A., Fomenko D.A. (1998). K probleme identifikacii sjenmurva. [On the problem of senmurv identification]. *Kul'tury Evraziiskih stepej vtoroi poloviny I tysiacheletiya n.e (voprosy hronologii): Materialy II Mezhdunarodnoi arheologicheskoi konferencii*. Samara. S. 393-405.
- Iyerusalimskaya A.A. (1972). Novaya nakhodka tak nazyvayemogo sasanidskogo sholka s senmurvami. [A new find of the so-called Sasanian silk with Senmurvs]. *Soobshcheniya Gosudarstvennogo Ermitazha*. Vyp. XXXIV, s. 11-15.
- Kazanceva O. A. (2018). Porcha veshhej v pogrebalnom obrjade naselenija serediny I tys. n.e (po materialam mogilnikov basseina r. Tulvy). [Damage to things in the funeral rite of the population of the middle of the 1st millennium AD (based on materials from the burial grounds of the Tulva river basin)]. *Ezhegodnik finno-ugorskih issledovani*, № 3, s. 108-118.
- Korol G.G. (2013). Fantasticheskie zhivotnye v dekore srednevekovogo hudozhestvennogo metalla Sajano-Altaya. [Fantastic animals in the decor of the medieval artistic metal of the Sayano-Altai]. *Rossiiskaya arheologija*, № 3, s. 26-36.
- Samashev Z. (2011). Berel. [Berel]. Алматы: Taimas.
- Samashev Z. (2019). K voprosu o formirovanii rannesakskogo kulturnogo kompleksa v Vostochnom Kazahstane. [On the issue of the formation of the early Saka cultural complex in Eastern Kazakhstan]. *Turkic Studies Journal*, №1, s. 37-60.
- Samashev Z., Cjevjdendorzh D., Ongar A., Chotbaev A. (2016). Drevnetjurkskij kultovo-pominalnyi kompleks Shivjeet ulaan. [Ancient Turkic cult-memorial complex Shiveet Ulaan]. Астана: Изд-во Филиала Ин-та археологии.
- Sorokin S.S. (1978). Otrazhenie mirovozzreniya rannih kochevnikov Altaya v pamyatnikah materialnoj kul'tury. [Reflection of the worldview of the early nomads of Altai in the monuments]. *Kultura Vostoka. Drevnost i rannee srednevekovye*. L.: Avrora.

Tishkin A.A., Dashkovskij P.K. (2003). Socialnaya struktura i sistema mirovozzrenij naseleniya Altaya skifskoj epohi. [Social structure and system of worldviews of the population of Altai in the Scythian era]. Barnaul: Izd-vo Alt. gos. universiteta.

Trever K. V. (1937). Sinmurv-Paskudzh, sobaka-ptitsa. [Sanmurve-Pascuj, bird dog]. L.: Gosudarstvennyj Yermitez.

Cheremisin D.V. (2007). K diskussii o semantike iskusstva zverinogo stilya i rekonstrukcii mirovozzreniya nositelej pazyrykskoi kultury. [Towards a discussion about the semantics of the art of the animal style and the reconstruction of the worldview of the bearers of the Pazyryk culture]. Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia, № 3 (31), s. 87-102

Chernikov S.S. (1954). Otchet o rabote Vostochno-Kazahstanskoj jekspedicii IIMK AN SSSR. [Report on the work of the East-Kazakhstan Expedition of the IIMK Academy of Sciences of the USSR]. VKOM KN NV 8P – 6109. 30 s.

Shapova Ju.L., Lihter Ju.A., Saracheva T.G., Stoljarova E.K. (2007). Morfologija ukrashenij. Morfologija drevnostej. [Morphology of jewelry. Morphology of antiquities]. Vypusk 4. M.: KDU.

Itogovyj otchet za 2020 god o polevyh i kameralnyh rabotah po «Programme razvitiya nauchno-issledovatel'skijh rabot v sfere arheologii v VKO na 2019-2021 gody». (2020). [Final report for 2020 on field and office work under the “Program for the development of research work in the field of archeology in the East Kazakhstan region for 2019-2021”. (2020)]. / Upravlenie kultury, arhivov i dokumentacii Akimata Vostochno-Kazahstanskoj oblasti KGKP «Oblastnoj istoriko-kraevedcheskij muzej». Ust-Kamenogorsk, 851 s.

Б. Утарбай^{1*} , Р. Бекназаров² , Г. Кушкарлова²

¹Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі, Қазақстан, Ақтөбе қ.

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

*e-mail: utarbay96@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІНІҢ НУМИЗМАТИКА КОЛЛЕКЦИЯСЫ: ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ШОЛУ

Мақалада алғаш рет Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің нумизматика коллекциясы негізінде қорда сақталған және экспозицияға қойылған антикалық дәуірден бастап қазіргі заманғы Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік кезеңіне дейінгі металл монеталарға талдау жүргізіледі. Авторлар нумизматика коллекциясының қалыптасу тарихын егжей-тегжейлі сипаттай отырып, ежелгі Грекиядағы Сиракуз қаласы және Боспор патшалығы кезіндегі тиындары (б.з.б. III–II ғ.), Тан әулеті мен түргеш монеталары, Қырым хандығының тиындары, Ресей империясының және т.б. бірегей нумизматикалық монеталарға жете тоқталады. Этнографиялық материал ретінде шеткі жағынан тесілген күміс монеталар сөзсіз үлкен құндылыққа ие. Зерттеушілер мақалада қазақтардың мұндай монеталарды салттық мақсаттарда, сондай-ақ XIX–XX ғғ. ортасында әйелдер әшекейлерінің элементтері ретінде пайдаланғаны туралы дәлелдейді. Қазіргі тәжірибеде бала туылғаннан кейінгі қырық күн – «қырқынан шығару» салт-дәстүрлерінде монеталар мен күміс әшекейлер әлі күнге дейін күнделікті өмірде қолданылады. Тиындарды әйелдердің бұрымына тағатын әшекейі «шашбауға» бекіткен, сонымен қатар тақия және тұрмысқа шыққан кезде киетін «сәукеле» сынды бас киімдерге сәндік ретінде таққан. Жалпы, Ақтөбе музейінің нумизматика коллекциясына мұндай зерттеу алғаш рет өткізіліп отыр.

Түйін сөздер: нумизматика, коллекция, монета, музей қоры, зергерлік өнер, этнография, экспозиция.

B. Utarbay^{1*}, R. Beknazarov², G. Kushkarova²

¹Aktobe Regional Museum of Local History, Kazakhstan, Aktobe

²Aktobe regional University, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: utarbay96@mail.ru

Collection of numismatics of Aktobe Regional Museum of Local Lore: historical and ethnographic review

The article for the first time analyzes the metal coins stored in the fund of the Aktobe Regional Museum of Local Lore, starting from the ancient period and ending with the present. The authors describe in detail the history of the formation of the numismatic collection, dwell in detail on the unique Greek coins of the period of Syracuse and the Bosphorus (III-II centuries BC), also about the coins of the turgesh and Tang dynasty, tiyins of the Crimean Khanate, numismatic coins of the Russian Empire, etc. Of great value as an ethnographic material, are silver coins with through holes on the edge of the item. Researchers prove the use of such coins for ritual purposes, as well as as elements of women's jewelry by Kazakhs in the middle of the XIX – XX centuries: coins were attached to women's jewelry – “shashbau”, as well as to decorate headdresses such as takiya and wedding headdress “saukele”. The authors emphasize that coins and silver jewelry are still used in everyday life, for example, in the rituals of forty days after the birth of a child – “kyrkynan shygaru”. In general, such a study of the numismatic collection of the Aktobe Museum is carried out for the first time.

Key words: numismatics, collection, coin, museum fund, jewelry, ethnography, exposition.

Б. Утарбай^{1*}, Р. Бекназаров², Г. Кушкарлова²

¹Актюбинский областной историко-краеведческий музей, Казахстан, г. Актөбе

²Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актөбе

*e-mail: utarbay96@mail.ru

Коллекция нумизматики Актюбинского областного историко-краеведческого музея: историко-этнографический обзор

В статье, на основе нумизматической коллекции Актюбинского областного историко-краеведческого музея, впервые проводится анализ хранимых в фонде и выставленных на экспозиции металлических монет, начиная с античного периода и завершая современностью – периодом независимости Республики Казахстан. Авторы подробно описывают историю формирования нумизматической коллекции, детально останавливаются на уникальных греческих монетах периода Сиракуз и Боспора (III–II в. до н.э.), также о монетах тюркешских и Танской династии, тиьнах Крымского ханства, нумизматических монетах Российской империи и т.д. Большую ценность в качестве этнографического материала, безусловно, представляют серебряные монеты со сквозными отверстиями с краю изделия. Исследователи доказывают в статье об использовании таких монет в ритуальных целях, а также в качестве элементов женских украшений казахами в середине XIX–XX вв. Современной практике в быту до сих пор используют монеты и серебряные украшения в ритуалах сорока дней после рождения ребенка – «кыркынан шығару». Монеты же прикрепляли к женским накосным украшениям «шашбау», для украшения головных уборов, как такая и свадебного убора «саукеле». В целом, такое изучение с нумизматической коллекцией Актюбинского музея проводится впервые.

Ключевые слова: нумизматика, коллекция, монета, фонд музея, ювелирное искусство, этнография, экспозиция.

Кіріспе

Әр елдің халқы өз елдерінің тарихымен көбінесе тарихи кітаптар мен мақалалар арқылы танысады. Әрине, белгілі бір тарихи оқиғаны музей экспозициясы арқылы да білуге болады. Көп жағдайда сол экспозицияға көшірмелер және сақталу деңгейі жоғары экспонаттар қойылады. Ал түпнұсқалар арнайы жабдықталған музей қорында сақталады. Дегенмен оның ар жағында жалпы жұртқа беймәлім музей қорының керемет өз әлемі бар екені белгілі. Соның бірі, Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің нумизматика коллекциясын айтуға болады.

Материалдар мен әдістер

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің (одан әрі – АОТӨМ) нумизматика коллекциясына тарихи-этнографиялық шолу жұмысын жазуға заттай және жазбаша деректер музейдің экспозиция және қор материалдарынан алынды, монеталар сипаттамасы мен тарихын кеңінен ашу үшін интернет ресурстары қолданылды. Қазақтың зергерлік өнеріне байланысты мәліметтер Ш.Ж. Тоқтабаева еңбектерінен қарастырылып, нумизматика коллекциясының қазақ және жалпы этнографияға қатысы зерттелінді. Нумизматикалық және этнографиялық зерттеу барысында басшылыққа алғанымыз нақтылау және талдау әдістері болып табылады.

Ұсынылып отырған мақала нумизматгалымдар мен этнографтардың музей қорындағы жәдігерлерге қатысты тың деректермен танысуына жол ашады.

Нәтижелер мен талдаулар

Коллекция тарихы, статистикасы және хронологиялық шолу

Бұл коллекцияның жинақталу тарихы музейдің алғашқы директоры, 1929–1945 жылдар аралығында қызмет еткен Давид Трофимович Темушкомен тығыз байланысты. Белгілі өлкетанушы Рысжан Ілиясова «Қазына» атты еңбегінде: «Д. Темушко екі дорба медальдар, монеталар, тақырыпты белгілердің сан алуан түрлерін жинап, сақтаған екен. Бірақ тізімін (опись) кітапқа тіркемеппі. Темір, қағаз ақшалардың көбі Ресей патша өкіметінің үлесіне тиеді. Соғыс, жеңіс, түрлі көрмелерге, ескі қалалардың жасын білдіретін патшалардың дәуіріне, олардың таққа отыру рәсіміне түрлі медальдар мен монеталар, алтын, күміс, жоғары пробылы мыс, қола, қымбат металдар қоспаларынан жасалған қызмет белгілері, оның ішінде біздің өлкемізге тән уездің, болыстың, ауылдың басқарушыларының белгісі сақталған», – деп келтіреді.

Осы нумизматиканың бастауы музей қорына алғаш рет 1971 жылы № 681 есептік тіркеу, № 625 актпен 1970 жылғы 1 рубль «В.И. Ленин-

нің туғанына 100 жыл» мерейтойлық монетасы негізгі қорға ресми түрде құжатталып қабылданған. Сол кезден бүгінгі уақытқа дейін музей қорында 4317 дана монета сақталған екен. Оның негізгі қор түсімін 3479, қосымша қор түсімін 838 дана құрайды. Бұдан бөлек 24 дана Ұлттық музейге беріліп, 10 дана экспозицияға қойылған.

Соңғы үш жылда «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасына байланысты музейде коллекциямен жұмыс қарқынды жүргізілуде. Музей қорындағы нумизматика коллекциясы мынадай топтамаларды біріктірген:

- 1) нумизматика (монета);
- 2) бонистика (банкнот және бондар);
- 3) фалеристика (медальдар, төсбелгілер, белгілер);
- 4) филателия (почта маркалары).

Бонистика топтамасында екі мыңнан аса қағаз ақша сақталған. Облыста бірнеше коллекционерлер өздерінің жинағандарынан музеймен бөліскен. 1971 жылы Алға қаласының тұрғыны М.И. Душевин 198 дана ақша мен түрлі ақша орнына жүретін төлем белгілерін тапсырған. Бұл топтама 1828–1949 жылдар аралығындағы көптеген шет елдердің тарихынан хабар беретін құнды коллекция болып есептеледі (Илиясова, 2001б:103). Қағаз ақшалар бірыңғай Ресей империясы, КСРО кезіндегі және Қазақстан банкноттарынан жинақталған. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары шыққан Қазақстан Республикасының банкноттарынан 10 данасы экспозицияға қойылған.

Фалеристика және филателия топтамаларының мыңнан аса данасы музей қорында сақталуда. 50-ге жуық данасы экспозициядан орын алған. Фалеристика топтамасының көп бөлігін Ұлы Отан соғысына қатысты және мерейтойлық орден-медальдар құрайды.

Қазіргі таңда нумизматика коллекциясының монета топтамасына инвентаризация жүргізілсе де, толыққанды ғылыми-зерттеу жұмыстары аяқталды деуге келмейді. Нумизматика коллекциясы хронология бойынша төрт кезеңге бөлінген:

- 1) Антика дәуірі монеталары;
- 2) Орта ғасыр монеталары: түргеш, Тан империясы, Қырым хандығы;
- 3) Жаңа заман монеталары: Ресей империясы, Еуропа елдерінің тиындары;
- 4) Қазіргі заман монеталары: КСРО елдері, Еуропа және басқа да мемлекеттердің тиындары.

Осы коллекцияның ең көнесі ежелгі Грекиядағы Сиракуз және Боспор патшалығы

кезіндегі тиындар. Музей нумизматикасы антика дәуірінен де қалыс емес. Сиракузда соғылған ежелгі грек монетасы (1-сурет). Құрамы қоладан құйылған және диаметрі – 25 мм. Музейдің тіркеу кітабындағы мәлімет бойынша Архимедтің (б.з.б. 287–212) кезінде қолданыста болған делінген. Сақталуы төмен деңгейде. Реставрацияны қажет етеді. Аверсінің жоғарғы бөлігінде жазу (анық көрінбейді) және ортада жанынан қарап тұрған бейне салынған. Реверсінде қалқаны мен найзасы бар атты жауынгер салынған. Төменінде «M|H» әріптері жазылған (АОТӨМ, НҚТ-5402). Бұл антика дәуірі монетасы алдағы уақытта зерттеуді қажет етеді.

1-сурет – Ежелгі Сиракуз тиыны. НҚТ-5402

Нақты сипаты анықталмаған б.з.б. II ғасырдағы Боспор патшалығының тиыны ғылыми-зерттеу жүргізетін жұмбақ жәдігердің бірі (2-сурет). Тиын қоладан жасалынған және диаметрі – 23 мм. Аверсінде сол жаққа қараған бұйра шашты, үлкен көзді ер адам бейнесі салынған. Шамасы сол кездің билеушісі болса керек. Негізінде сол жаққа қаратылған бейнемен шығатын тиындар өте сирек. Реверсінде екі аяғын көтерген ат үстінде найза ұстаған және желбіреген киімі бар жауынгер бейнеленген (АОТӨМ, НҚТ-5401). Тиынды құю жоғары шеберлікпен жасалынған, себебі аверс және реверстегі бейнелердің әрбір бөлігін шынайы көрсетуге тырысқан.

2-сурет – Боспор патшалығының тиыны. НҚТ-5401

Түргеш тиындарынан 128 данасы 2010 жылдың №30 қабылдау актісімен қорда сақталған (3-сурет). «Жайсан» кеден бақылау шекарасында кезекті тексеру барысында заңсыз тасымалданған монеталардың тәркіленуіне байланысты, мәдени және көркем өнер құндылықтарын ескере отырып, өзара келісім бойынша облыстық тарихи-өлкетану музейіне тапсырылған. Монета мыстан құйылған. Тиын соғу және көркемдік стилі сол кезеңнің қытай тиындарына өте ұқсас. Салмағы – 4 г, диаметрі – 15–24 мм арасында. Тиын ортасы шаршы болып тесілген. Шаршы шығыңқы жиекпен қоршалған (АОТӨМ, ҚҚТ-5762/1-128). Аверсінде соғды курсивімен «Вуу twrkys ү'ү'n рпу – Қасиетті Түргеш қағаны «пани» ақшасы» деп жазу басылған (<http://azretsultan.kz/t-rgesh-a-anatynymonetasy/>). Осындай он мың дана монета бір жылқының қақын құраған екен (<https://www.nbkr.kg/DOC/17052016/000000000042121.pdf>). Ал реверсінде түргештердің таңбасы түсірілген.

3-сурет – Түргеш тиындары. ҚҚТ-5762/1-128

Тан империясы «кайюань тунбао» монетасы музей қорында жалғыз бір дана болып сақталған (4-сурет). Аверсінде қытайдың төрт иероглифі (開元通寶) және ортасы шаршы етіп тесілген. Реверсі тегіс, жиегі айналдыра шығыңқы соғылған.

Ежелгі Қытай тиындары әлемге әйгілі. Олар ең алғашында қабыршақтарды (каури) тиын орнына пайдаланған екен. Тан династиясының негізгі айналымдағы монетасы болған. Монета бетіндегі иероглифтің аудармасы «айналымдағы құнды зат» немесе «басқарудың басындағы айналым монета» дегенді білдіреді. 4 иероглифті қытай тарихындағы атақты тұлғалардың бірі каллиграф Оуян Сюнь жазған (https://tftwiki.ru/wiki/Ancient_Chinese_coinage). Тан империясында «кайюань тунбао» монетасы барлық аймақтарында таралған. Қазақстанның ерте орта

ғасырдағы мемлекеттерінің (түргеш, қарлұқ) бұл тиындарды қайталауының себебі бар. Ұлы Жібек жолында бұл монеталардың өзіндік орны бар еді. Қытайлықтар өз тиындарын елден шығаруға тиым салған. Жетісу жеріндегі мемлекеттер сауда барысында мұндай тиындардың жетіспеу себебінен өздері соға бастаған. VIII ғасырда арабтардың оңтүстік аумақты жаулауы әсерінен монеталарда араб жазуы пайда бола бастайды (http://www.history.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=290%3A-----&catid=26%3A-&Itemid=58&limitstart=2).

4-сурет – Кайюань тунбао. НҚТ-5403

Жаңа заман монеталарының қорына көшетін болсақ, Ақтөбе өлкетану музейінде Ресейдің империя кезінен күні-бүгінге дейінгі монеталарының әр жылдарда шығарылған барлық нұсқалары жақсы сақталған. Бұл географиялық-экономикалық жағынан Ақтөбенің, жалпы Қазақ жерінің Ресей империясының ықпалында болуынан және Кеңес дәуірінде нумизматика, филателистика бағыттарында коллекционерлер қозғалысы кең дамуынан деп есептейміз. Солардың бірі 1730–1754 жылдар аралығында қолданыста болған полушка (1/4) (5-сурет). Диаметрі – 19,5 мм, салмағы 4,1 г құрайды. Мыстан құйылған. 1731 жылы Мәскеудегі Қызыл монета сарайында соғылған.

Монетаның аверсінде XVIII ғасырдың I жартысындағы Ресей империясының елтаңбасы (кеудесінде қалқан жоқ және Андреев орденінің лентасы жоқ) – қанаттары жайылған екі басты бүркіт, бастарында императорлық үш тәж бар, бүркіт бастарындағы тәж бірдей және олардың арасындағы тәж үлкенірек. Бүркіт табанында биліктің нышандары (таяқ-скипетр мен крест белгісі бар шар – держава) орналасқан (<https://www.russian-money.ru/coins/imperiya/anna-ioanovna/polushka-1731--4975>).

Монетаның реверсінде айналасында гүлді өрнегі бар қалқан бейнеленген. Қалқанның ортасында сопақша шеңберде үш жолда номиналы және соғылған жылы көрсетілген – «ПОЛУШКА 1731». Бұл монета Ресей империясында Анна Иоанновнаның билеген тұсына және Кіші жүздің Ресей ықпалына кіру уақытына тұспа-тұс келетін тарихи кезеңнің артефактісі (АОТӨМ, НҚТ-1082). Полушка деп ескі мыстан жасалынған тиынның төрттен біріне тең монетаны айтқан (Евгеньева, 1987б: 276). Тарихи жазба дереккөздерде «полуденга» деген атпен де кездеседі. Полушка XIV ғасырдың соңында күміс монета ретінде қолданысқа шыққан, кейініректе мыстан соғыла бастады (Гайдуков, 2006б: 4). Василий Дмитриевичтің тұсында Ұлы Мәскеу княздігінде, сондай-ақ Ростов және Новгород-Суздаль княздіктерінде соғыла бастады. I Петрдің ақша реформасы мыс полушканы 1/4 номиналды копейка ретінде енгізді. 1700–1810 және 1850–1866 жылдарда тиын бетіндегі номинал «полушка» деп жазылса, ал 1839–1846 және 1867–1916 жылдарда «1/4 копейка» деп жазылған (http://tomovl.ru/money_furs.html).

5-сурет – 1731 жылғы полушка. НҚТ-1082

Екатерина II тұсындағы 1763 жылғы Сестрорецк монета сарайында соғылған «5 копеек» құнды жәдігерлердің бірі (6-сурет). Ресей империясы кезіндегі тиындарға көз жүгіртсек, аверстерінде империяны билеген тұлғалардың бірінші әрпі үлкен болып, оның бірінші не екінші екені рим цифрымен басылған.

1777 жылы шығарылған Қырым хандығының соңғы ханы Шахин Герей тұсында Бахчисарай қаласында мыстан соғылған 10 акчесі музей қорының ерекше жәдігерінің бірі (7-сурет). Оның кезінде барлық монетаға хижра жыл санауымен 1191 жыл деп жазылған. Нағыз

жылын тек безендіру айырмашылықтарымен білуге болады. Аверсінде «Шахин Герей бен Ахмед Герей сұлтан» деп жазылған. Реверсінде «Бахчисарайда соғылған» және айналдыра 9 гүл, 9 жапырақпен әсемдеп қоршалған (http://cre-ounity.com/apps/time_machine/?go=shakhingiray.php&lang=ru).

6-сурет – 5 копеек, 1763 ж. НҚТ-1017

1-ханның билеген уақытында соғылған жылы, 2-Герей әулетінің рулық белгісі, 3-билік етуінің алғашқы жылы.

7-сурет – 10 акче, 1777 ж. НҚТ-5400

Сонымен қатар, АОТӨМ қорындағы нумизматика коллекциясынан көптеген елдердің монеталарын кездестіруге болады. Мысалы, Африка материгінен Египеттің 1960–1966 жылы айналымда болған 5 миллим қорда сақталған (8-сурет). Құрамы аралас металл қоспасынан жасалынған. Аверсінде араб тілінде жоғарғы бөлігінде «Біріккен Араб Республикасы» (المتحدة العربية الجمهورية), ортада номиналы «5» (٥), төменгі бөлігінде «миллим» (مليمات) деп жазылған. «Миллим» сөзінің сол жағынан шыққан уақыты «1960» (١٩٦٠) және оң жағынан хижра жыл санауымен «1380» (١٣٨٠) деп жазылған. Реверсінде Египет елтаңбасы, төменгі бөлігінде «Біріккен Араб Республикасы» (المتحدة العربية الجمهورية) деп жазылған

(<https://ru.ucoin.net/coin/egypt-5-milliemes-1960-1966/?tid=501>).

8-сурет – 5 миллим, 1960 ж. НҚТ-5387

Монеталардың этнографиялық бағытта қолданылуы

Музей қорындағы монеталар арасында арнайы қолмен тесілген копейкалардың 7 данасы бар. Солардың бірі 1908 жылы II Николай кезінде Санкт-Петербург монета сарайында соғылған 10 копейкті айтуға болады (9-сурет). Құрамы күмістен жасалынған. Аверсінде екі жағынан жұлдызшамен қоршалған «10» деген номиналы берілген, оның үстінде Ресей империясының тәжі, номиналдың төменгі жағында «копеек» жазуы, шыққан уақыты «1908» және осыларды айналдыра лавр және емен жапырақтарымен безендірілген. Реверсінде Ресей империясының елтаңбасы салынған. Тиын жоғарғы шеткі бөлігінен тесілген (АОТӨМ, НҚТ-1140).

9-сурет – 5 копейк, 1908 ж. НҚТ-1140

Этнографиялық деректерге сүйенсек, қазақтармен қатар әлем халықтарының біразы тиынды киімге безендіру есебінде, зергерлік бұйымдарды жасауда да қолданғанын байқаймыз (Тоқтабаева, 1985). Мысалы, Африка арабтарының алқаларында тесілген тиынды кездестіруге болады. Араб түбегінің Вахиба шөліндегі бәдәуи әйелдері күміс, ағаш, бисер,

мата, тиыннан жасалған алқа тағады (<https://bellezza-storia.livejournal.com/372539.html>). Йемен еврей қалыңдықтарының басына киегін гаргуш інжу-маржан, моншақтармен қатар монеталармен де безендірілген (<https://www.yoair.com/ru/blog/the-rich-cultural-heritage-of-yemeni-jewellery>). «Зат өзіне ұқсас затты тартады» деген сенім де болған. Сол себепті тиындарды әшекейлерде қолдану болған. Көптеген халықтарда некелескен жас отаудың аяқ астына әл-ауқатты отбасы болсын деген ниетпен ұсақ тиындар тасталатын. Балқан түбегі елдерінде әйелдер монисто тағады. Монисто – көп қатарлы монеталар тізбегімен безендірілген алқа. Албанияда монисто – әйелдердің ұлттық киімінің бір бөлігі болып есептелген (https://www.alltime.ru/blog/?page=post&blog=watchblog&post_id=monetka-na-schaste-kak-privlech-dengi-i-blagopoluchie-s-pomoshchyu-ukr). Украин халықтарының XVIII–XX ғасырлардағы әшекейі дукачты айтуға болады. Дукач – медальон секілді үлкен тиыннан және тастармен безендірілген банттан тұратын украин әйелдерінің ұлттық киімінің бөлшегі. Дукачка мата немесе шынжыр өткізіп мойынға алқа етіп таққан (Пономарьов, 1994б: 131-132).

Қазақ халқы зергерлік бұйымдар жасауда тиындарды кәдеге жаратқанын көреміз. Материалдар ретінде, негізінен күмісті пайдаланған, бұйым қатты және берік болуы үшін сол күмістің мыспен, қалайымен шағын қоспаларын қолданған, өйткені таза күйіндегі күміс, алтын – өте жұмсақ металдар. Бай адамдар үшін алтын сирек қолданылатын, ал кедейлер үшін мысты пайдаланатын. Жергілікті жердің күмісімен қатар, Орта Азияның, Шығыс Түркістанның түрлі жәрмеңкелерінде сырттан тасымалданып әкелген күмістер қолданылған. Осы сияқты Ресейден әкелінген темір тиын құрамды бөліктер, салпыншақтар қолданылған немесе олар қайта кұйылып өңделген (Қожағұлов, 2017б:8).

Тиындарды шолпы, қамзол әшекейі, ақық салпыншақ, алқа, сырға, тұмарша, үкі аяқ сынды әшекейлерге пайдаланған. Әсіресе, әшекейлер бірін-бірі толықтыра келе өте жарасымды көрінетін қылып жасаған (ансамбль немесе комплект). Тойға арналған сырт киімдерге күміс теңгелер мен асыл тастар тағылып, лағыл көзді қапсырмалар қонымды жапсырылған. Көз қондырылған теңгелерден, асыл тастардан жасалған үзбелі моншақтардың тізбегінен тұратын алқа да өзінің ерекше тартымдылығымен көзге түскен. Шаш қыздың сұлулығын білдіріп, тіпті оның тартымдылығы

мен сымбаттылығының басты белгісі ретінде қабылданғанын білеміз. Сондықтанда, теңге шолпы мен шаш бұрымның ұшына ілінген. Бұлар көбінесе қос тоғыз теңгенің тізбегінен құралған. Теңгелер бір-біріне жоғарыдан төмен қарай жалғанады. Шашбау бір-біріне сым үзбелер арқылы жалғасатын, ортасына асыл тастардан көз тұрады. Шашбаудың ұшы сәнді шашақпен немесе күміс әшекеймен аяқталады. Шашбау шаш өрімнің түбіне бекітіліп, шашқа ұзына бойына түсіріледі. Мұнда салпыншақтар біріне-бірі төгіліп, шылдырлап, сыңғырлап, қыз бала жүрген кезде сүйкімді дыбыстар шығарып тұру үшін арналған. Сондықтан қазақта «сыңғырлаған күлкісіне сылдыраған шолпысы үн қосар» деген қанатты сөз де бар. Әйелдердің жасы ұлғайған сайын әшекейдің түр сипаты да өте қарапайымданады. Тіпті, келе-келе кілт немесе теңгемен алмастырыла салатын шолпы да, әйелдердің үнемі тағып жүретін әшекей саналады (Тоқтабаева, 1985б: 7).

АОТӨМ қорында ХХ ғасырдағы қозалы шашбау НҚТ-14675 тіркеу нөмірімен сақталған (10-сурет). Шашбаудың әшекейі мен тиыны ғана күмістен, сымдары металдан жасалынған. Қос өрім екі қатар сым үзбелер арқылы дөңгелек қос шығыршыққа бекітілген тиынның тізбегінен тұрады. Шашбаудың бір қатар сәнді әшекеймен аяқталған. Ұзындығы – 665 мм. Безендіруі түркімен зергерлік стиліне ұқсайды. Бұл қозалы шашбаудағы тиын сәнділікпен қатар, байланыстырғыш қызметін атқарып тұр. 1924 жылы шыққан 900 пробалы күмістен жасалынған номиналы «один полтинник» монетасы пайдаланылған. Полтинник деп «50 копейкті» халық арасында қолданатын атауы. Жоғарғы және төменгі жағынан тесілген. Диаметрі – 26 мм, салмағы 9 г құрайды. Ленинград монета сарайында шығарылған. Аверсінің ортасында Кеңес одағының елтаңбасы, оның екі жағына бөліп «СС» және «СР» деген жазу, оның астында «один полтинник» деп жазылған. Осы көріністі айналдыра «ВСЕХ СТРАН СОЕДИНЯЙТЕСЬ! ПРОЛЕТАРИИ» деп жазылып, кішкене нүктелермен жиегі безендірілген. Реверсінде темір ұстасының ірі балғамен жұмыс істеу сәті және оның артында соқа мен тісті дөңгелек жатыр. Жиектері ұсақ нүктелермен айналдыра безендірілген. Гуртында «ЧИСТОГО СЕРЕБРА 9 ГРАММ П•Л» деп жазылған.

Бұдан басқа «қазақтың зергерлік өнері» экспозициясында 1969 жылы қала тұрғыны Ж. Таужинбаева тапсырған НҚТ-48 тіркеу нөмірімен ерекше безендірілген күміс шолпы

(10-сурет) өзіне назарын аудартпай қоймайды (АОТӨМ, НҚТ-48). Шолпы үш тілімшеден тұрады: екі үшбұрыш және сопақша. Шолпы ұзындығы – 220 мм, ені – 60 мм. Әшекей бұйымның бөліктері әр түрлі пробалы күмістен жасалынған. Тілімше бетіндегі сары түсті безендіру металл қоспасынан тұрады. Ең жоғарғы бөлігі үш қатарлы сымнан басталып, үшбұрышты тілімшеге бекітіліп, одан бес қатарлы сыммен жалғасады. Соңғы бөлігі патша өкіметінің үш тиынымен аяқталады. Шылдырлаған дыбысты шығаратын бұл тиындар Николай II кезіндегі 1899 жылғы «50 копейк». Аталған монеталар 864 жылы салынған Париж монета сарайында соғылған (<https://www.russian-money.ru/coins/imperiya/nikolai-2/50-kopek-1899--4501>). Аверсінде Ресей империясының елтаңбасы мен номиналы «1899» және шыққан жылы «1899» жазылған. Реверсінде Николай II солға қарап тұрған бейнесі және сол жақ бөлігінде – «Б.М. НИКОЛАЙ II ИМПЕРАТОР» деп жазылса, оң жақ бөлігінде – «И САМОДЕРЖЕЦ ВСЕРОСС.» деп жазылған. Аверс, реверс жиектері тісті өрнектермен толықтырылған. Тиындар қарая бастаған, алдағы уақытта реставрацияны қажет етеді. Тиындардың «Сылдырлатсаң тиынды, жоғалтарсың сыйынды», «Бойынды тік ұста» деген сияқты тәрбиелік мәні бар сөздерді әр уақытта еске салып, қыз баланың өзге жұрт алдында босаңсып кетпеуін қадағалайтындай.

а

ә

10-сурет – Монета қосылған әшекейлер:
а) шашбау. НҚТ-14675; ә) Шолпы. НҚТ-48

Сипатталып отырған шашбау да, шолпы да шашқа тағылатын әшекей бұйымдар. Қазақ халқы шашқа ерекше мән берген. Шашты қиған

кезде жерге тастамай, керісінше жинап, жерге көметін немесе таза жерге жасырып қоятын. Халқымыздың өмірінде ислам діні маңызды рөл атқарады (Толеубаев, 2018). Шарифатымызда да шашқа қатысты «шашы бар адам шашын күтсін» деген хадис бар. Сондай-ақ хазірет Алидің (р.а.) айтуы бойынша, пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) әйел баласына шашын тақырлап алып тастауына тыйым салған.

Қазіргі кезде батыс елдеріне еліктеп, өте қысқа шашты қара көз қарындастарымызды байқап жатамыз. Салт-дәстүріміз бен менталитетіміз шарифатпен байланысты болғандықтан, рухани даму біз үшін маңызды болып саналады. Музейдің 2012 жылы ашылған қыз тәрбиесіне қатысты «Шолпы» клубы білім ордаларындағы жас буын өкілдеріне рухани азық беріп, табысты еңбек етуде.

Айтып отырған монета тақырыбымыздың қазақ халқының дәстүріне де қатысы бар. Қазақ халқы тиынды нәрестені «қырқынан шығару» ғұрыпында пайдаланған. Қырқынан шығару рәсімдерін әйел адамдар өткізген. Нәрестенің алғашқы 40 күні «өтпелі кезең» болып саналған. Осы уақытта баланы жалғыз қалдырмай, күн ұзағына қасында адам болған. Тез ет алсын, шынықсын деген мақсатта тұзды суға шомылдырып отырған. Ұл баланы 37, 39 күндері қырқынан шығарған. Ұл бала физикалық тұрғыда тез дамуына байланысты 40 күн толмай жатып қырқынан шығарған. Қыз баланы қырық күн толғаннан кейін немесе қырық күннен асырып жұп күндері қырқынан шығару рәсімін орындаған (Өлімбаев, 2011б: 221). Алғашқы рәсімдерінің бірі – баланы шомылдыру. Шомылдыратын ыдыс түбіне күміс әшекейлер салынған. Содан кейін қырық қасық су құйған. Әр құйған сайын жақсы тілек айтып, бір күміс тиыннан салып отырған. Қазақ халқы ежелден күмістің адамға игі әсер ететін айрықша қасиеті бар деп білген. Күміс жүзік тағумен ғана шектелмей, нәрестені шомылдырғанда суға күміс теңге тастап: «Баланың күні күмістей жарық болсын», – деп жоралғы жасаған (Тоқтабаева, 1985б: 5). Ары қарай сүт тырнағын алу, қарын шашын алу ит көйлегін ауыстыру рәсімдерімен жалғасын тапқан. Қазіргі кезде қолданыста дәл күміс тиын болмағандықтан, құрамы нейзильберден болған 50, 20, 100 теңгелер шомылдыру рәсімінде қолданылады. Себебі бұл тиындардың сыртқы кейпі күміске ұқсас болып келеді.

Музей коллекция қорына оралсақ, Кеңес

уақытындағы монеталардың бірі – 1955 жылы шығарылған, құрамы мельхиордан құйылған 15 копеекті айтуға болады (11-сурет). Диаметрі – 19 мм. Салмағы – 2,7 г. Сақталуы нашар, реставрацияны қажет етеді. Аверсінде КСРО елтаңбасы (бидайға оратылған 16 лента (кеңестік республикалар саны), балға, орақ, жұлдызша) бейнеленіп, оның астына «СССР» деп жазылған. Реверсінде қысқартылған бұрышты шаршы қалқанда екі жолда номиналы «15 КОП» деп жазылған. Оның астында шыққан уақыты «1955» жазылып, жоғарғы бөлігінде қалқан артына майысқан бидай масағы және екі жақ шетінде емен бұтақтарымен безендірілген (АОТӨМ, НҚТ-1061).

11-сурет – 15 копеек, 1955 ж. НҚТ-1061

Тәуелсіздік алғаннан кейін алғашқы жылдары шыққан, құрамы мырыштан жасалынған 5, 20, 50 тиындар музей қорында жеткілікті сақталған (12-сурет). Тиындар 1993 жылы Өскемендегі теңге сарайында шығарылған. Аверсінде номиналдары жазылып, номиналды Ұлттық Банктің белгісімен қоршаған. Қоршаған белгі ішінде «ҚҰБ» деп жазылып, төменгі бөлігінде шыққан жылы «1993» жазылған. Реверсінде Қазақстан Республикасының елтаңбасы және оны айналдыра «Қазақстан Республикасы» деп жазылған.

12-сурет – 50 тиын, 1993 ж. ҚҚТ-3967/1-3

Қорытынды

Өкінішке орай, басқа коллекцияларға қарағанда, АОТӨМ қорындағы нумизматика коллекциясының тарихы мен жинақталуы туралы мәлімет аз деп айтуға болады. Музей архивтік құжаттарына сүйенсек, ғылыми-түгендеу және ғылыми-зерттеу жұмыстарымен осы кезге дейін ешкім арнайы айналыспаған. Нумизматика коллекциясы қала тұрғындарының сыйға тапсыруы және мемлекеттік мекемелердің есебінен толыққан.

Тәуелсіздік алғанға дейін музей заттарын есепке алу және сақтау әр түрлі жағдайда болған. Өткен уақыттың кемшіліктері қазіргі күнде біліне бастады, мысалы, монеталарды есепке алу кітабында бағандарға толық ақпараттың жазылмауы (зат атауы, сипаттамасы, өлшемі, материалы, тапсырған иесі, салмағы), екінші есеп кітабында затты нөмірлеудегі қателіктер. Әрине, айтылған мәселелердің өзіндік себептері де бар: музей ісінің Қазақстанда толыққанды өз орнын таппауы, ғимараттың әр уақыттар сайын орын ауыстыруы, сақтау қоймалары мен қызметкерлерге жұмыс бөлмелерінің жетіспеуі және т.б. Музей қорындағы монеталардың көпшілігінің сақталу деңгейі де төмен. Алғашқы кездерде бір қорапта бірнеше монеталардың бірге орналасып, араларына арнайы қағаздардың салынбауы – монеталардың коррозияға ұшырауына әкеліп соқтырған. Коррозия көбінесе мыс тиындарда пайда болады. Музей заты есепке алынғаннан кейін, бірінші кезекте сақтау секторының мамандары заттың қандай жағдайда екенін анықтап, керек болған жағдайда, реставрация және консервация жұмыстары жүргізілуі керек. Бүгінгі таңда музей ісі саласында реставратор, консерватор және таксидермист сынды мамандардың тапшылығы айқын байқалады. Қазақстанда музей саласында мамандар қажеттілігі артып, 2004 жылдан Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде «Музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандығы ашылды. Бұл білім бағдарламасына магистратура және доктарантура оқу дәрежелері бар. Елімізде бұл салада маман дайындап шығатын 2 жоғары оқу орыны бар: Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

Музей заттарымен жұмыс Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрінің 2015

жылғы 7 желтоқсандағы № 372 бұйрығымен бекітілген «Қазақстан Республикасы музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару нұсқаулығын бекіту туралы» заңына сәйкес жүргізілуі тиіс. Әр музейдің қор бөліміндегі тіркеу секторының затты есепке алу кезеңдерінде жауапкершілігі мен мұқияттылығы шешу рөлді атқарады. Музей заты туралы ақпараттың кемшілігі немесе дұрыс толтырылмауы өлке тарихына деген салғырттық. Жалпы, музей құжаттары ол – мұрағат. Сондықтан да қорларды ғылыми-зерттеу бөлімінде білікті де, тәжірибелі мамандардың болуы маңызды.

2018 жылы АОТӨМ-нің бұрынғы ғимараты апатты жағдайда болуына байланысты аумағы 4275 м² жаңа зәулім ғимаратқа көшірілді. Оның 404 м² қазіргі талапқа сәйкес жабдықталған кәсіби қор сақтау бөлмелеріне арналған. Енді жәдігерлер бір қоймада емес, экспонат қабылдау бөлмесі мен әр коллекцияға: археология, табиғи-биологиялық заттар, этнография, тұрмыстық металл мен радиотехника, көркемсурет өнері, фото-құжат, құнды бұйымдар деп арнайы бөлмелерде сақталуда.

2018 жылдан басталған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы негізінде музей қорындағы әр коллекцияны цифрландыру нақты қолға алынып, осы негізде коллекциямен жұмыс жүргізілуде. Нумизматика коллекциясын ғылыми-инвентаризациялау толыққанды жүргізіліп және электронды түрі жасалса, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы бойынша 90 %-ы біткен боп есептеледі. Осы мақсатта мамандар қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілді: арнайы суретке түсіру бөлмесі және жоғары сапалы фотоаппараттар, мәліметтерді сақтайтын сервер, әр коллекция бойынша қажетті заттар.

Алдағы уақытта монеталар реставрацияланса, ғылыми-инвентаризация жұмысы соңына дейін жеткізілсе, цифрландыру түбегейлі бітеді. Аталған мәселелер тек нумизматика коллекциясын емес, барлық музей қоры коллекцияларын қамтиды. Әрине, бұл аз уақытта бітетін іс емес. Әр істің жоспары, жүйесі және тұрақтылығы болса, өз мәресін көрері сөзсіз.

Мақала «AP08856108 «Материалдық емес мұра теориясы контекстіндегі отбасылық әдет-ғұрыптың орны (Батыс Қазақстан мысалында)» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

Әдебиеттер

- Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры. НҚТ-48
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры. НҚТ-1061
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры. НҚТ-1082
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры. НҚТ-1140
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры. НҚТ-5401
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры. НҚТ-5402
Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры. ҚҚТ-5762/1-128
Әлімбаев Н. (2011). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Алматы: Б. о. ж. 736 б.
Богатое культурное наследие йеменских украшений. <https://www.yoair.com/ru/blog/the-rich-cultural-heritage-of-yemeni-jewellery/> 27.01.2022
Большечеммонеты. Немыехранители истории – фельсы и дирхемы. <https://www.nbkr.kg/DOC/17052016/000000000042121.pdf> 17.01.2022
Денежная система, монеты на Руси в XV – XVI вв. http://tomovl.ru/money_furs.html 25.10.2021 29.01.2022
Древние китайские монеты – Ancient Chinese coinage. https://tftwiki.ru/wiki/Ancient_Chinese_coinage 15.10.2021
Евгеньева А. П. (1987). Словарь русского языка: В 4-х т./АН СССР.– 3-е изд., стереотип. Москва: Русский язык. 752 с.
Египет 5 миллим, 1960-1966. <https://ru.ucoin.net/coin/egypt-5-millimes-1960-1966/?tid=501> 29.02.2022
Гайдуков П. Г. (2006). Русские полуденги, четвертцы и полушки XIV-XVII вв. Москва: Палеограф. 160 с.
Камышев А.М. Монеты Китая из Кыргызстана – Страница 3. http://www.history.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=290%3A-----&catid=26%3A-&Itemid=58&limitstart=2 06.12.2021
Қожағұлов Т. М. Әденова Л. Ж. Атамқұлов Б. А. (2017). Зергерлік өнер әлемі. Алматы: Қазақпарат. 456 б.
Монетка на счастье: как привлечь деньги и благополучие с помощью украшений. [https://www.alltime.ru/blog/?page=posts&blog=watchblog&post_id=monetka-na-schaste-kak-privlech-dengi-i-blagopoluchie-s-pomoshchyu-ukr](https://www.alltime.ru/blog/?page=posts&blog=watchblog&post_id=monetka-na-schaste-kak-privlech-dengi-i-blagopoluchie-s-pomoshchyu-ukr-28.01.2022) 28.01.2022
Полушка 1731 года. Разновидности монеты, цена. <https://www.russian-money.ru/coins/imperiya/anna-ioannovna/polushka-1731--4975> 30.01.2022
Пономарьов А. (1994). Українська мінувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. Киев: Либідь. 256 с.
Тоқтабаева Ш. Ж. (1985). Қазақтың зергерлік әшекейлері. Алматы: Өнер. 153 б.
Толубаев А. Т. (2018). Казахское древнее поверие как основа национальной духовности. КазҰУ Хабаршысы. Тарих Сериясы. №4, 4-8 б.
Түргеш қағанатының монетасы. <http://azretsultan.kz/t-rgesh-a-anatyny-monetasy/> 15.01.2022
Украшения из монет в истории и в моде – о монистах, брактеатах, дукачах, деньгах и о Belly dance. <https://bellezza-storia.livejournal.com/372539.html> 30.01.2022
Шахин Гирей (последний хан Крыма). Хан и система монетных номиналов. http://creounity.com/apps/time_machine/?go=shakhingiray.php&lang=ru 28.01.2022
Лиясова Р. (2001). Қазына. Алматы: Зерде. 312 б.
50 копеек 1899 года (АГ). Описание и стоимость. <https://www.russian-money.ru/coins/imperiya/nikolai-2/50-kopeek-1899--4501> 08.02.2022

References

- Aktobe oblystyq tarixi-olketanu muzeii qory. NKT-48
Aktobe oblystyq tarixi-olketanu muzeii qory. NKT-1061
Aktobe oblystyq tarixi-olketanu muzeii qory. NKT-1082
Aktobe oblystyq tarixi-olketanu muzeii qory. NKT-1140
Aktobe oblystyq tarixi-olketanu muzeii qory. NKT-5401
Aktobe oblystyq tarixi-olketanu muzeii qory. NKT-5402
Aktobe oblystyq tarixi-olketanu muzeii qory. KKT-5762/1-128
Alimbaj N. (2011). Kazaktyn etnografihalyk kategorijalar, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia. Volume 4 Almaty: B. o. y. 736 p.
Bogatoe kul'turnoe nasledie jemenskih ukrashenij [Rich cultural heritage of Yemeni ornaments]. <https://www.yoair.com/ru/blog/the-rich-cultural-heritage-of-yemeni-jewellery/> 27.01.2022
Bol'she chem monety. Nemye hraniteli istorii – fel'sy i dirhemy [More than coins. Dumb custodians of history – fels and dirhams]. <https://www.nbkr.kg/DOC/17052016/000000000042121.pdf> 17.01.2022
Denezhnaja sistema, monety na Rusi v XV – XVI vv [Monetary system, coins in Russia in the XV – XVI centuries]. http://tomovl.ru/money_furs.html 25.10.2021 29.01.2022
Drevnie kitajskie monety [Ancient Chinese coinage]. https://tftwiki.ru/wiki/Ancient_Chinese_coinage 15.10.2021
Evgen'eva A. P. (1987). Slovar' russkogo jazyka: V 4-h t. [Dictionary of the Russian language: in 4 B]. / AS USSR.– 3rd ed., Stereotype. Moscow: Russian language. 752 p.
Египет 5 миллим, 1960-1966 [Egypt 5 millimes-1960-1966]. <https://ru.ucoin.net/coin/egypt-5-millimes-1960-1966/?tid=501> 29.02.2022

Gajdukov P. G. (2006). Russkie poludengi, chetveretcy i polushki XIV-XVII vv. [Russian semicircles, quadruplets and semi-circles XIV-XVII centuries]. Moscow: Paleograph. 160 p.

Kamyshev A.M. Monety Kitaja iz Kyrgyzstana [Coins of China from Kyrgyzstan]. – P 3. http://www.history.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=290%3A-----&catid=26%3A-&Itemid=58&limitstart=2 06.12.2021

Kozhagulov T. M. Adenova L. Zh. Atamkulov B. A. (2017). Zergerlik oner alemi [The world of jewelry]. Almaty: Kazinform. 456 p.

Monetka na schast'e: kak privilech' den'gi i blagopoluchie s pomoshh'ju ukrashenij [Coin for happiness: how to attract money and prosperity with the help of decorations]. https://www.alltime.ru/blog/?page=post&blog=watchblog&post_id=monetka-na-schaste-kak-privlech-dengi-i-blagopoluchie-s-pomoshchyu-ukr 28.01.2022

Polushka 1731 goda. Raznovidnosti monety, cena [Polushka of year 1731. Diversity of coins, price]. <https://www.russian-money.ru/coins/imperiya/anna-ioannovna/polushka-1731--4975> 30.01.2022

Ponomar'ov A. (1994). Ukraïns'ka minuvshina. Iljistrovanij etnografichnij dovidnik [Ukrainian minuvshina. Illustrations of ethnographic herald]. 2nd ed. Kiev: Libid'. 256 p.

Toleubaev A. T. (2018). Kazahskoe drevnee povere kak osnova nacionalnoi duhovnosti. [Kazakh ancient belief as the basis of national spirituality]. Kazyu Habarshysy.Tarih Seriasy. №4, 4-8 b

Toktabayeva Sh. Zh. (1985). Kazaktyn zergerlik ashekejleri [Kazakh jewelry]. Almaty: Art. 153 p.

Tyrghesh qaganatynyn monetasy [Coin of Turghesh khanate]. <http://azretsultan.kz/t-rgesh-a-anatyny-monetasy/> 15.01.2022

Ukrasheniya iz monet v istorii i v mode – o monistah, brakteatah, dukachah, den'gah i o Belly dance [Coin decorations in history and in fashion – about monists, brakteats, ducats, money and about Belly dance]. <https://bellezza-storia.livejournal.com/372539.html> 30.01.2022

Shahin Girej (poslednij han Kryma). Han i sistema monetnyh nominalov [Shahin Girey (the last khan of Crimea). Khan and the system of coin denominations]. http://creounity.com/apps/time_machine/?go=shakhingiray.php&lang=ru 28.01.2022

Ilijasova R. (2001). Kazyna [Treasure]. Almaty: Zerde. 312 p.

50 kopeek 1899 goda (AG). Opisanie i stoimost' [50 kopecks 1899 (AG). Description and cost]. <https://www.russian-money.ru/coins/imperiya/nikolai-2/50-kopeek-1899--4501> 08.02.2022

IRSTI 03.29.00

<https://doi.org/10.26577/JH.2022.v105.i2.010>**Б.С. Сайлан**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

БАБРАК КАРМАЛЬ БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ АУҒАНСТАН (1979-1986 жж.)

Мақалада Б.Кармальдың шыққан тегі, студенттік шағында маркстік саяси қызмет пен революциялық істерге белсенді араласуы, сол үшін бірнеше рет сотталып түрмеде отыруы, серіктестерімен коммунистік саяси партия құру ісін қолға алуы айтылады. Саяси істерге белсене араласқан Б.Кармальдың 1965 жылы Ауғанстанның халықтық-демократиялық партиясы (АХДП) құруға белсенді атсалысқаны, 1967 жылы одан бөлініп «Парчам» фракциясына төрағалық еткені айқындалады. 1978 жылы мемлекет басшысы Н.Тараки тарапынан болған қысымның салдарынан елден аластатылып Чехословакияға елші болып кетуі, оның Прагада тыныш жатпай КСРО елшілігі арқылы Мәскеумен ымыраға келуі қарастырылады. 1979 жылы күзде Ауғанстан басшылығына Хафизулла Аминнің келген тұсынан бастап, Б.Кармальдың КСРО Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бақылауына алынып, билік үшін дайындық жұмыстарының жүргізілгендігі көрсетіледі. 1979 жылы 27 желтоқсанда КСРО басшылығының тікелей қолдауымен Ауғанстан демократиялық республикасының билігіне келуі, өзінің билік құрған жеті жыл ішінде жүргізген реформаларының нәтижесіздігі, кеңес әскерлерінің оның билігі тұсында елден шыға алмай көп қырғынға ұшырауы сипатталады. Ақыры Ауғанстандағы бейберекетсіздік және соғыстың сағыздай созылуы салдарынан биліктен кетуі мен өмірінің соңғы жылдары баяндалады.

Түйін сөздер: Ауғанстан, Бабрак Кармаль, КСРО, Кабул, Мәскеу, Чехословакия, билік, партия, парчам, соғыс, түрме, армия.

B.S. Sailan

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Afghanistan during the reign of Babrak Karmal (1979-1986)

The article tells about the B. Karmal' origin, his active participation in Marxist political activity and revolutionary activity in his student years, for which he was repeatedly convicted and imprisoned, and with his associates began to form a communist political party. It is known that B. Karmal, who was actively engaged in political activities, took an active part in the formation of the People's Democratic Party of Afghanistan (PDPA) in 1965, and in 1967 he separated from it and headed the Parcham fraction. In 1978, under pressure from President Taraki, he was expelled from the country and became ambassador to Czechoslovakia, where he compromised with Moscow through the USSR embassy in Prague. Since the arrival of Hafizullah Amin in the fall of 1979 to the leadership of Afghanistan, B. Karmal was taken over of the USSR State Security Committee and preparatory work was carried out to gain power. December 27, 1979, with the direct support of the leadership of the USSR, is characterized by his coming to power of the Democratic Republic of Afghanistan, the ineffectiveness of the reforms he has carried out over the seven years of his reign, and the massacres of Soviet troops under his rule. Also, his departure from power due to chaos and the protracted war in Afghanistan and the last years of his life are described.

Key words: Afghanistan, Babrak Karmal, USSR, Kabul, Moscow, Czechoslovakia, power, party, parcham, war, prison, army.

Б.С. Сайлан

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: b_sailan1967@mail.ru

Афганистан во время правления Бабрака Кармаля (1979-1986 гг.)

В статье рассказывается о происхождении Б. Кармаля, его активном участии в марксистской политической деятельности и революционных делах в студенческие годы, неоднократно осуждении за это и создании коммунистической политической партии со своими соратниками. В 1965 году Б. Кармаль принял активное участие в создании Народно-

Демократической партии Афганистана (НДПА), в 1967 году отделился от нее и председательствовал во фракции «Парчам». В 1978 году из-за давления со стороны главы государства Н. Тараки был изгнан из страны и назначен послом в Чехословакию, и его компромисс с Москвой через посольство СССР без спокойного пребывания в Праге. С момента прибытия Хафизуллы Амина осенью 1979 года к руководству Афганистана Б. Кармаль был взят под контроль Комитета Государственной Безопасности СССР и проводятся подготовительные работы для власти. 27 декабря 1979 года, при непосредственной поддержке руководства СССР, характеризуется его прибытие у власти Демократической Республики Афганистан, безрезультатностью проводимых им за семь лет своего правления реформ, массовыми убийствами советских войск при его правлении. Описывается его уход от власти из-за хаоса и затянувшейся войны в Афганистане и последние годы его жизни.

Ключевые слова: Афганистан, Бабрак Кармаль, СССР, Кабул, Москва, Чехословакия, власть, партия, парчам, война, тюрьма, армия.

Кіріспе

1979 жылы 25 желтоқсанда Ауғанстан территориясына кірген кеңес әскері 1989 жылдың 15 ақпанына дейін соғыс жүргізді. Бұл 10 жылға созылған қырғын тарихта «Ауған соғысы» деген атпен қалды. Кеңес әскері Ауғанстанда әсіресе Бабрак Кармаль билігі тұсында ұзақ соғысты.

Бабрак Кармаль – Ауған елінің мемлекеттік, саяси және партия қайраткері. Ауғанстан халықтық демократиялық партиясының (АХДП) негізін қалаушылардың бірі, «Парчам» (Ту) фракциясының көшбасшысы. 1979-1986 жылдары Кеңес әскерінің Ауғанстанға кіру кезінен бастап – АХДП Орталық Комитетінің Бас хатшысы, АДР Революциялық кеңесінің (мемлекет басшысы) төрағасы. Оның жеті жылдық билік құрған кезеңі кеңес әскерлері мен ауғандық оппозиция арасындағы соғыстың өршуімен мәлім болды. Екі жақтың да адам құрбандықтарының орасан зор шығыны осы Бабрак Кармаль билігі тұсында жүзеге асты. КСРО басшылығына М.Горбачев келгеннен кейін 1986 жылы биліктен аластатылды. Ауғанстан мемлекеті басшылығынан кеткен соң Мәскеу қаласында тұрды.

Материалдар мен әдістер

Жазылып отырған мақаланың деректік негізін осы тақырып пен кезеңге сай мұрағат базасындағы қорлар, Ауған соғысы туралы арнайы ашылған сайттардағы деректер, Ауғанстанның 1970-1980 жылдардағы тарихына арналып жазылған арнайы еңбектер, сол уақытта тұтанған соғыстың ұзаққа созылуына саяси баға беретін әскери қолбасшылар мен саяси қайраткерлердің еңбектері және естеліктері, сонымен қатар Бабрак Кармаль билігі тұсындағы Ауғанстанның әлеуметтік, экономикалық және

саяси дамуын сараптайтын еңбектердегі деректер құрайды. Оның билігі кезіндегі КСРО мен Ауғанстан арасындағы әскери-саяси байланыстардың мән-жайын зерделеп, кейінгі уақытта шынайы жазылған зерттеулер мен еңбектер қарастырылды. Бабрак Кармалдың билік басына келуі, оның жеті жыл құрған билігі және Ауғанстан жағдайының тығырыққа тірелуіне байланысты биліктен кетуі жан-жақты салыстырмалы талданып, мақаланың мақсатына жету жолында тың тұжырымдар жасалды.

Нәтижелер мен талдаулар

Билікке келуі

Бабрак Кармаль – 1929 жылдың 6 қаңтарында Кабул қаласында әскери генералдың отбасында дүниеге келді. Ауған елінің жоғарғы әскери шенділер ортасында Б.Кармальдың әкесі өте ықпалды адам болды. Анасы парсы тілді Гильзай тайпасынан шыққан пуштун қызы. Б.Кармаль орта мектепте қатардағы оқушы болғанымен, алайда 1951 жылы Кабул университетінің заң факультетінде оқып жүргенде шешенұымдастырушы атағына ие болып, университеттегі студенттер арасында белсенділігімен көзге түсті. Б.Кармаль Кабул университетінде коммунизм идеясымен шұғылданды. Ол студенттік шағында марксистік саяси қызмет пен революциялық істерге белсенді араласқаны үшін 1950 жылдардың басында үш рет сотталды. Төрт жылға жуық түрмеде отырды. 1956 жылы Мұхаммед Даудтың (үкімет төрағасы) рақымшылық заңына байланысты түрмеден босап шықты. 1957-1960 жылдары ол ағылшын және неміс тілдерінің аудармашысы ретінде жұмыс жасады. 1960 жылдары ол алдымен Білім министрлігінде аудармашы, сосын Жоспарлау министрлігінде қызмет істеді (Babrak Karmal president of Afghanistan, 2007).

Ол түрмеден кейінгі қызмет істеп жүрген кезінде де маркстік бағыттағы жұмыстарын тоқтатпай, серіктестерімен коммунистік саяси партия құру ісін қолға алды. Нәтижесінде 1965 жылы Ауғанстанның халықтық-демократиялық партиясы (АХДП) құрылды. Нұр Мұхаммед Тараки партияның төрағасы, ал Бабрак Кармаль орынбасары болып сайланды. Көп ұзамай басшылық арасында жік туындап, бірінші мен екінші арасында келіспеушіліктер көбейіп, екі топқа ажырауға тура келді. Б.Кармаль өзіне екінші рөлдің тигеніне көңілі толмады. Қысқаша айтқанда екі қошқардың басы бір қазанға сыймады. 1966 жылы күзде Б.Кармаль өзінің жақтастарымен бірге Орталық Комитет құрамынан шықты. 1967 жылы АХДП екі топқа: «Халық» және «Парчам» болып бөлінді. Б.Кармаль «Парчам» фракциясына төрағалық етті. «Парчам» сөзі «Ту» деген мағынаны білдірді (Коргун, 2004: 348).

1965-1973 жылдары парламент депутаты болды. Бұл кезеңде Б.Кармаль басшылығындағы парчамшылар елдегі билік үшін күресін жалғастырды. Олар М.Даудты жақтаушылармен одақтасты. Нәтижесінде 1973 жылы 17 шілдеде генерал Мұхаммед Дауд офицер-коммунистерді

шебер пайдалана отырып, «Парчамның» жетекші қайраткерлерінің көмегімен іс жүзінде қан шашылмаған төңкеріс жасап, король Захир шахты биліктен шеттетті, монархияны таратып, өзін республиканың президенті деп жариялады (Stephen Tanner, 2004: 227).

Ауғанстанның бірінші тағын тақымына басқан республика президенті М.Дауд қызметке кіріскеннен кейін АХДП-ның көшбасшыларымен санасатынына сендірді. Алайда М.Даудқа ауған қоғамын қайта құру туралы парчамшылардың ұсынған жолы мен көзқарастары жат еді, сондықтан мұндай жолбикелерден тезірек құтылуға асықты. Ол 1976 жылы өзінің маңайындағы кеңесшілерін парчамшылардан түгел тазартты. Оған төңкеріс жасауға көмектескен офицерлер далада қалды. М.Дауд елде репрессия тәртібін күшейтті. 1977 жылы желтоқсанда М.Дауд үкіметі АХДП басшыларын, мүшелері мен жақтаушыларын қамауға ала бастады. Б.Кармальда осы тізімнің қатарында қамауға алынды. Бұл жағдай кейінірек М.Даудтың өз басына таяқ болып тиді (Сайлан, 2001: 32).

1978 жылы сәуірде АХДП басшылары Н.М.Тараки мен Б.Кармаль тұтқындалды. 27-28 сәуірде АХДП басшыларының бастамасымен коммунист офицерлердің жасаған төңкерісі М.Дауд режимін құлатып, оларды қамаудан босатты. Сәуір төңкерісі нәтижесінде коммунистік бағыттағы АХДП жеңіске жетті. 1978 жылдың 30 сәуірінде АХДП өздерінің бірінші мәжілісінде ОК Бас хатшысы қызметіне Н.М.Таракиді сайлады және ол үкімет басшысы (Премьер министр) болып та есептелді, ал Бабрак Кармаль – Революциялық кеңес төрағасының және Ауғанстан үкіметі басшысының орынбасарлығына сайланды. Бұл Бабрак Кармальдың мемлекет бойынша екінші тұлғаға айналуы еді. Ең жоғарғы мемлекеттік өкімет органы деп есептелген Революциялық кеңес, 30 сәуір күні елді Ауғанстан Демократиялық Республикасы (АДР) деп жариялады (Война в Афганистане, 1991: 56).

Ауғанстан мемлекеті билігінің басына келген коммунистік бағыттағы басшылар өзара келісімге келе алмады. 1978 жылы жазда АХДП-дағы алауыздықтың күшейуі, армияның бетімен кетуі, фракциялық күрестің қайта өршуі, қарулы күштердің бөлшектене түсуіне ықпал етті. «Халық» және «Парчам» тобының 1977 жылы маусым конференциясында біріккенімен, партия ішіндегі пікір-таластар барысында қайшылықтар туындады. Екі топ жетекшілері Н.Тараки мен

Б.Кармаль саяси мәселелерді шешуде ымыраға келе алмай, ақыры бір-біріне жауға айналды.

Н.Тараки бастаған АДР басшылығы парчамшыларды елден аластатуды жөн деп тапты. Сөйтіп, «Парчам» тобының жетекшісі Б.Кармаль АДР-дың Чехословакиядағы елшісі етіп жіберілді. Ол кетерде елге міндетті түрде қызыл ту ұстап оралатынында айтты. Онысы кейіннен рас болып та шықты. Оған қоса парчамшылардың басқа да өкілдері елден аластатылды. Ауғанстанның қоғамдық жұмыстар министрі Анахита Ратебзад – Югославияға, Кабул қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы Наджибулла – Иранға, Н.Нур – АҚШ-қа, Вакиль – Англияға, Анахита – Белградқа, Бариалай – Пәкістанға елші етіп тағайындалды. Төңкерістен жеті ай өткеннен кейін, 27 қарашада «Парчам» тобының тоғыз адамы партиядан шығарылып, халық жауы деп жарияланды (Babrak Karmal, 2010).

Б.Кармаль елші болып Ауғанстаннан аластатылғанымен Прагада тыныш жатпады. Прагада келісімен КСРО-ның осы елдегі елшісі Мацкевичпен жолығып, кеңестік елшіге алдымен өз шағымдарын баяндады. Сәуір төңкерісінен кейін мемлекет басына «Халық» тобының жетекшісі Н.Таракидің келуі менің және жақтастарымның елден кетуіне алып келді деп ренішін айтумен болды. Ол Мәскеумен байланысқа шыққысы келетінін және тағы да айтары көп екенін жасырмады.

Чехословакиядағы кеңестік елші арқылы Мәскеумен байланыс орната білген Б.Кармаль ақырында өз мақсатына қол жеткізді. Кейбір деректерде оның Прагадағы өмірі КСРО тарапынан кеңестік Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті (МҚК) қызметкерлерімен қорғалғаны айтылады. Өйткені мемлекет басына келген Х.Амин Чехословакияға астыртын барлаушылар тобын жіберіп, оның көзін жою жұмыстарын да жүргізді [5, с. 61]. 1979 жылдың қыркүйегінде АДР басшысы Н.Таракидің өлтірілуі және оның көзін жойған Х.Аминнің билік басына келуі Б.Кармальдың бағының жануына әкелді. Х.Аминді АҚШ-тың Орталық барлау басқармасының тыңшысына теңеген Мәскеуден маза қашып, енді оның орнын алмастыратын кандидатура іздестірді. Оған дейін Мәскеумен ымыраласа білген және АХДП-ны құрушылардың бірі ретінде белгілі болған Б.Кармаль кандидатурасы Кремль назарын тез аудартты (Babrak Karmal, 2021). 1979 жылдың қыркүйек және желтоқсан айлары аралығында Мәскеуде Ауғанстан мәселесі тынымсыз

талқылауға түсіп, нәтижесінде 25 желтоқсанда кеңес әскерлері Ауғанстанға кіргізілетіні және ел тізгіні Б.Кармальдың қолына берілетін болып шешілді. Ю.Андроповтың жеке бұйрығымен Чехословакиядағы Б.Кармаль тез арада Мәскеуге алдырылды (Мухаммед Юсуф (Люди и события) (1963: 15).

Осылайша болашақ АДР басшысы Мәскеуге әкелініп, МҚК-нің «Альфа» тобының күзетіне алынды. Қараша айының басында, Мәскеу түбіндегі МҚК-нің жасырын үйлерінің бірінде Ауғанстанның болашақ басшылары жиналды. Бұлардың бәрі тұтқындалудан және аминдік киллерлерден бас сауғалап, әлемнің әр түрлі мемлекетінде жасырынып жүрген парчамшылар еді (Силинкин М.Ф. 2003а: 78). Ю.Андроповтың жеке бұйрығы бойынша «Альфа» тобының күзетіндегі офицерлер, олардың бір тал шашына дейін жауап беретін болды. Яғни өте қатаң күзет талап етілді.

1979 жылы 23 желтоқсан күні түнде Бабрак Кармаль мен оның серіктерін Ташкенттен керосин мен сексеуіл артқан ұшаққа отырғызып, Баграмға әкелді. Бұл жолы Мәскеуде отырып бұйрықтарын бұлжытпай орындатып отырған бас чекист Ю.Андропов, Ауғанстанда санаулы күндерде өтетін операцияның басында жүрген МҚК басшыларына ендігі жолы шатаспауды және негізгі уақыттың таянғанын айтып, ескерту жасады (Снегиров В. 2017).

Кеңестік көсемдер Ауғанстан билігін ауыстыруданеге Б.Кармальдың кандидатурасына тоқталды? Өйткені АХДП көсемі Н.Тараки құпия жағдайда Х.Амин қолымен өлтірілді. Ал Аминнің өзін кеңестік билеушілер көзін жоюға кірісті. Ал келесі кезекте АХДП басшыларынан кім бар дегенде Бабрак Кармаль тұрды. Ол «Парчам» фракциясының жетекшісі және АХДП-ның көрнекті қайраткері, сонымен қатар коммунистік революционер деп саналды. Оның М.Дауд билігі кезінде 4 жыл түрмеде отырғаны да ескерілді. Ол 8 жыл ауғандық парламенттің мүшесі болды. Бұл кезде ол Ауғанстанның көрнекті және құрметті саяси тұлғасы еді. Және шешен ұйымдастырушылығы мен көзі ашық сауаттылығы да ескерілді. Оның үстіне ол Чехословакияда эмиграцияда жүрген кездің өзінде Мәскеумен байланыс орнатып, Кремль назарын өзіне аударуға бар күш жігерін салды. Сондықтан кеңестік көсемдердің таңдауы арасында бірінші тұлға болып тіркелді.

25 желтоқсанда Мәскеу бұйрығы бойынша кеңес әскерлерінің шектеулі контингенті Ауғанстанға кіруді бастады. Бұл уақытта Баграм

қаласына жайғасқан Б.Кармаль уақыттың және Х.Аминнің көзін жоятын операцияның тез өтуін қалап тыпыршыды. Өйткені санаулы сәткеден кейін мемлекет билігінің өзінің уысына түсетінін тағатсыздана күтті.

Билік басында

1979 жылы 27 желтоқсанда кеңестік жауынгерлердің Тәжі-Бек сарайына шабуыл жасап Х.Аминнің көзін жойғаннан кейін, Ауғанстан халқына Б.Кармальдың үндеуін Кабул радиостанциясы жариялады. Бұл үндеуінде ол: «Біздің мыңдаған отандастарымызды, бауырларымыз бен іні-қарындастарымызды мерт еткен Х.Амин және оның жендеттерінің зорлық-зомбылық әрекеттері бұзылды» – деп хабарлады. Шындығына келгенде бұл уақытта Б.Кармаль Кабулда да емес еді. Оның бұл құттықтауы алдын-ала Ташкентте жазылған жазба еді (Сайлан Б. (2018а: 60).

Бұл кезде Б.Кармаль Баграм қаласында орналасқан Кеңес Одағы МҚК-нің 9-десантшылар полкінің қарамағында болды. 27 желтоқсан күні кешке Ю.Андропов байланысқа шығып, Б.Кармальды өзінің және Л.И.Брежневтің атынан оның Ауғанстан Революциялық Кеңесінің төрағасы болып тағайындалуымен құттықтады. Осы уақытта Б.Кармальды Ауғанстан астанасы Кабулға апару бұйрығы да келіп түсті. Әуе жолы арқылы астанаға жеткізу жоспары оның қауіпсіздігі үшін өзгертіліп, броняланған соғыс машиналарының қорғауымен Баграмнан Кабулға қарай жолға шықты. Осы броняланған танкінің бірінде ауған мемлекетінің жаңа басшысы Б.Кармаль, басқаларында В.Шергиннің басқаруындағы КСРО МҚК-нің «Альфа» тобының мықты жауынгерлері болды. Таң ата олар Кабулға келіп жетті. Осы уақыттардың бәрінде оны КСРО МҚК-нің айрықша мақсаттағы тобы күзетті. 1 қаңтар күні ең жоғарғы мемлекеттік орынға сайлануымен Л.И.Брежнев пен А.Н.Косыгин атынан құттықтау хаты келді.

Бұл күні түнде елдегі билік «халықшылдардың» қолынан «парчамшылардың» қолына өткен мемлекеттік төңкеріс қана болып қойған жоқ, ауғандық тарихтың қайғылы беттерін ашатын Ауғанстандағы азамат соғысының бірден белсенді түрде күшейе түсуіне әкеліп соқты. Ертеңіне таңертең Ауғанстанның ақпарат көздері АДР үкіметінің үндеуін жариялады. Онда «АДР Үкіметі Сәуір революциясын қорғау және Ауғанстанның ішкі шиеленістерін жою, территориялық тұтастық пен ұлттық тәуелсіздікті сақтау мақсатымен КСРО-ға саяси,

экономикалық, әскери жедел жәрдем беруін айтып өтініш білдірді. Кеңестер Одағы ауған жағының өтінішін қанағаттандырды» – деп айтылды (Сайлан Б. (2018б: 61).

Билікке келген Б.Кармаль демократиялық институттардың ұйымдарына, еркін сайлауға, конституцияның жасалуына және альтернативті саяси партияларды заңдастыруды аяқтауға уәде етті. Сонымен қатар ол Кеңес Одағымен экономикалық, әскери және саяси көмек туралы келіссөз жүргізгенін ауғандықтарға жеткізді. Көпшілік ауғандардың үкіметке деген сенімсіздігі Кармальдың негізгі проблемасына айналды. Көбі оның 1978 жылы жеке капиталды қорғаймын деген уәдесінің өтірікке айналғанын ұмытпаған еді.

Кармаль амнистия (кешірім) жариялап саяси тұтқындарды босатуға халық алдында уәде берді. Түрмеден 10 мыңнан астам адам босатылды. Бірақ Кармаль тек амнистия жариялап қана қоймай, «ескі есеп айырысуға» көшті. Адамдарды тұтқындау, жазалау, өлім жазасына кесу үшін Революциялық Үштік құрылды. Аминнің қорғаушылары террордың алғашқы құрбандары болды. Аминге адал болған қолбасшылар, оның қызы сәбиімен қоса 12 жылға түрмеге жабылды (Ляховский А., Забродин В. (1991: 69).

1980 жылы ақпанда Б.Кармаль президент сарайының үстіне қара, қызыл, көк жолақты жаңа ұлттық туды көтеріп, 1978 жылы қазанда Тараки мен Амин қызыл түске өзгерткен туды қалпына келтірді. Кармаль билік басына келісімен АХДП-ң қолдау көрсету аясын кеңейте бастады. Тараки мен Амин басшылық құрған кезде төңкерістің таптық жауы деп саналған кейбір топтарды АХДП-ны қолдауға шақырды. Кармаль бірнеше коммунист емес адамдарға негізгі мансаптарды бөліп берді. 1980 жылы наурыз бен мамыр арасында үкіметте қызмет атқарған 191 адамның 78-і АХДП мүшесі болды. Біріктірудің ұлттық саясаты өз жалғасын тауып жатты, 1984 жылдың қаңтарында Тараки мен Амин енгізген жер реформасы айтарлықтай өзгеріске ұшырады, орта тап өкілдерінің қолдауына ие болу үшін жер иеленушілер шеңбері кеңейтілді, сауат ашу бағдарламасы жалғасты, әйел құқықтары кеңейтілді.

Б.Кармаль Ауған армиясының қолбасшылығына да барынша парчамшыларды тарта бастады. Ең алғашқы шаралардың бірі, Кармаль билікке келісімен бостандыққа шыққан подполковник Мухаммед Рафидің 1979 жылы 29 желтоқсан күні Қорғаныс министрі болып сайлануы, сонымен қатар АДР Қарулы күштерінің Бас

саяси басқармасының бастығы болып подполковник Голь Аканың таңдалуы (екеуі де парчам тобының өкілі). Бұның артынша әскер қатарын Х. Амин жақтастарынан тазарту шаралары қолға алынды. Орталық аппараттағы қолбасшылық және штабтық атақтарға бірнеше офицерлер мен генералдар ұсынылып, олардың басым бөлігі парчам қанатының өкілдері болды. Б.Кармаль билікке келген айналасы 1-1,5 жыл ішінде парчамшылар армиядағы барлық 50 лауазымның 29-на ие болды. 1980 жылдың күзіне қарай әскери-партиялық ұйым құрамында 12450 адам болса, оның 4 мыңнан астамы парчамшылар болды. Халықшылдар билікте парчамшылардың көбейіп және өздерінің партияластарының қызметтерінен босап жатқанына, үзілді-кесілді қарсы бола бастады. Бұл жағдай армиядағы бөлінушілік пен бейберекетсіздікті қайта үдетіп, Б.Кармаль үкіметіне қарсы бағытталған ірі наразылыққа әкелді (Силинкин М.Ф. 2003б: 107).

АХДП көшбасшысы Б.Кармаль елде Х.Амин жүйесі кезінде тәркіленіп тартып алынған барлық жылжымалы және жылжымайтын жеке мүліктерді меншік иесіне қайтару жөнінде бұйрық шығарды. Бұл үйлер, дүкендер және т.б. заңды иелеріне қайтып беру туралы еді. Б.Кармаль өзінің демократиялық идеяларының меншік иелерінің қызығушылығына қызмет ететінін көрсетуге тырысты. 1980 жылы Революциялық кеңес қабылдаған елдің уақытша конституциясының 18-бабында жеке меншік инвестициялардың мызғымастығына және оның кеңеюіне мемлекет кепілдік береді деп жазылды. Амин жүйесінің құлауымен Бабракшыл үкімет жеке кәсіпкерлерді экономикалық және шаруашылық істеріне тартуға тырысты. Мемлекет жеке кәсіпкерлерге өнеркәсіп және сауда объектілерін құруға жәрдемдесуге дайындығы туралы хабарлады. АХДП басшылығы мемлекеттік сектордың шешуші рөлін аралас экономика құру деп санап, толығымен солай бағыт алды. АХДП ауғандықтарды қолөнершілер, сатушылар, ұсақ өндірушілер арасында кооперацияның әртүрлі нысандары бойынша бағыттады. Б.Кармальдың демократиялық реформалары кеңестік социализм ұсынған шартты шеңберден шыға алмады. Революциялық үкімет ұлттық буржуазияға осы іс шеңберінде ынтымақтастықты ұсынды.

Кармальдың жаңа үкіметі үшін ең алдымен жер-су реформасын жүзеге асыру өте маңызды болды. 1982 жылдан бастап жер бөлімін иелену, суды пайдалану құқығына байланысты жаңа құжат беріле бастады. Мұрагеріне немесе

туысқанына беру, сату және сатып алу туралы шаруаның жерге деген құқығы ресми түрде қамтамасыз етілді. Ауғандық ауылды қайта құрудың басты элементі ауыл шаруашылығын кооперативтендіру еді. 1982 жылы мәскеулік кеңесшілердің айтуымен Революциялық кеңес кооператив туралы заң қабылдады. Моджахедтер қозғалысы бұл қайта құрулардың жүзеге асуына кедергі жасады, шындап келгенде бұл реформа жер иеленуші шаруалардың басым бөлігіне әсер де еткен жоқ. 1980 жылдардың басында реформаны сегіз провинцияда жүзеге асыруға мүмкіндік болса, бабракшыл үкіметтің территориялық бақылауының қысқаруына байланысты, бұл мүмкіндіктер барынша тарылды. 1980 жылдардың ортасынан бастап орталық өкіметтің бақылауында ел территориясының үштен артық емес бөлігі ғана қарады. «Халықшылдар» Кармальдың атына шешілмеген аграрлық мәселе бойынша босқа сын айтпады.

Кармаль үкіметі ауған халқының діни бостандығын құрметтеу саясатына да оралды. Егер аминдік жүйе құдайға табынушылардың діни құқығын шындап қыспаққа алса, бабракшыл жүйе бұрынғы бұлттанған ахуалды қайта қалпына келтіруге тырысты. Бірақта бұл бюрократиялық құрылымдар құру сияқты кеңестік әдіс бойынша жүзеге асты. Республика басшылығы премьер министр бақылауына қарайтын ислам ісі бойынша департамент құрды. Бабрак Кармаль және республиканың барлық басшылары жұма күндері жаппай мешітке баруды дағдыға айналдырып, ол телеарналар арқылы көрсетіліп отырды. Дін жолындағылардың жағдайына орай жұма демалыс күні болып жарияланды, Кабул тіршілігі мұсылмандық дұғаларды оқитын таңғы азанмен басталды.

Б.Кармаль соғыс жағдайында ауған халқының теңдігі мен бірегей мәдениеті үшін сөз жүзінде кіріскенімен, олардың тең құқықтарын нығайту саласында ештеңе істей алмады. Ұлтшылдық пен этнос аралық толқулар қауіп төндіруге айналды. Кармаль үкіметі ауған халқының тарихында терең орын алатын дәстүрлі тайпалар құрылтайы – «Лойя Жиргаға» да назар аударды. Жаңа революциялық үкімет осы ежелгі дәстүрді қолдап, сол арқылы барлық ұлттар мен тайпаларды қорғауға шақырды. Жиргалар үкімет пен тайпалар арасындағы ынтымақтастық саясатын іске асырудағы кеңес беруші институт болды.

Кеңес одағы соғыс оты сөнбей жатқан ауған халқына тұтыну тауарларын жеткізіп тегін көмектесті. Бұл тауарларға ұн, қант, сұйық

май, сабын және т.б. жатты. Аяқ киім мен киім кешектің әр түрі ауғандықтарға сыйға берілді. Көктемгі егін егу қарсаңында олар КСРО-дан ең сапалы жоғары сортты мақта және бидай тұқымдарын алды. Кеңестік қаржылай және техникалық қолдау арқасында Ауғанстанда 150-ден аса ірі және орта өнеркәсіптік, ауыл шаруашылық және құрылыс кәсіпорындары салынды. Олардың арасында Мазари-Шариф қаласына жақын орналасқан азот тыңайтқышын өндіретін, Кабулдағы үй комбинаты мен нан комбинатын, механикалық автомашина жөндеу зауыттарын атауға болады. Мәскеу метроқұрылыс құрылысшылары салған, ұзындығы 3 шақырымды құрайтын Саланг жер асты жолы да кеңестік көмектің арқасында жүзеге асқан еді. Алайда бұл экономикалық көмек, кеңес армиясының солдаттары мен ауғандықтардың қатынастарын жақсартуға септігін тигізе алмады.

Ішкі саясатпен қатар сыртқы саясатты да реттеуге тырысқан Б.Кармаль көптеген кедергілерге тап болып, тасы тауға шағылып жатты. Алдымен іргелес жатқан Пәкістан мен Иранға алты рет тікелей екіжақты қатынасты реттеу жөнінде келіссөз жасады. Бұндай келісім 1980 жылдың мамырындағы Ислам конценциясы ұйымында және Біріккен ұлттар ұйымының (БҰҰ) Жалпы Ассамблеясының 35-сессиясында (1980 жыл, қараша) екі рет жасалынды. Бірақ, АДР-дің барлық бейбіт бастамасы көршілес Иран мен Пәкістан мемлекеттері жағынан қолдау таппады. Кармаль үкіметіне халықаралық аренада қолдау көрсетілмеді. БҰҰ-ның Біріккен Бас Ассамблеясының резолюциясы бойынша кеңес елінің Ауғанстанның ішкі ісіне араласып, мемлекеттік билікті қару арқылы ауыстырғанын және әскер кіргізгенін құптамады. Яғни батыстағы әлемнің алпауыт елдері де Ауған еліне кеңес әскерінің кіруін мақұлдамады.

Бабрак Кармаль шындығына келгенде ел ішінде Х.Аминнің қателіктері мен артықшылықтарын жою үшін Мәскеу жіберген саясаткер еді. Қандай ұрандар мен міндеттер көтерегенімен ол мәскеулік билікке тәуелді кеңестік саясаткер саналды. АХДП-ның сол кездегі негізгі құжаттарында кеңестік әуендерізі сарнап тұрды. Оның кейбір демократиялық сылдыр сөздерінде ескі кеңестік қиялдар мен сарқыншақтар іздері сайрап жатты. Сондықтан да Б.Кармаль ел ішіндегі бүлікті басып, татуластыру міндеттерін орындай алмады және орындауға құлықсыз да еді. «Демократ» Б.Кармаль мен «социалист» Х.Амин саясатының айтарлықтай айырмашылығы болмады, сондықтан да ауған

халқы бабрақшыл революцияның идеяларын өздеріне қабылдамады. Мемлекеттің жаңа басшысының саясаты ә дегеннен-ақ тұйыққа тірелді.

Бабрак Кармаль Кабулға Кеңес одағы әскерлерінің ізінше келді. Парчамшылар көсеміне КОКП басшылары аминдік тәртіптің қалдықтарын жою туралы нақты міндеттер қойды. Партияның жаңа басшысына тек қана қателіктерді жою емес, революцияның элеуметтік базасын кеңейту мен ауған халқының басым бөлігін АХДП жағына тарту міндеттері де қойылған еді. Сондықтан да Б.Кармальға партия ішіндегі қарама-қайшылықтардың үдеуін тоқтатып, революцияның жауларына қарсы күресте халықты біріктіру керек еді. Мәскеу Б.Кармальдың ұрандары мен мүмкіндіктері бұған толық жетеді және елдегі ахуалды өз жағына бұру қолынан келеді деп санады (Soviet briefing on the talks between Breznev and B.Karmal in Moscow 2008).

Бірақта оқиға Мәскеу ойлағандай сценаримен емес, керісінше елді тығырыққа тыққан жолмен жүрді. Енді жағдай анық айқындалды, өйткені КСРО әскерінің Ауғанстанға кіруі соғыстың сипатын түбірімен өзгертті. Ауғандықтар үшін бұл соғыс жалпыұлттық соғысқа айналды. Ауғанстанға кірген кеңестік әскерлерге қарсы бірігіп және қосылып жаппай күресуге мүмкіндік алды. Көптеген көрнекті «халықшылар» және «парчамшылар» АХДП-ны тастап, кеңестіктерге қарсы күреске бірікті. Азаматтық соғыс жаңа деңгейге көтерілді. Моджахедтер тек «шуравилерге» (кеңестіктерді ауған жерінде осылай атады) ғана қарсы жойқын соғыс жүргізіп қойған жоқ, Б.Кармаль бастаған кеңестік жүйені қолдаған өздерінің арасындағы сатқындарға да қарсы күресті. 1979 жылғы сәуір төңкерісінен кейін қақтығыс ел ішілік қана сипат алса, кеңес әскерлері кіргеннен кейін азаматтық соғыс қасиетті соғысқа айналды. Бұл көптеген жағдайларда олармен соғысуға қарсы шыққан ауғандық армияның әлсіздігі еді. Жаппай әскерден жылына 20-35 мың адамның қашуы ауғандық армияның әлсіздігін көрсетті. Ауғандық көптеген командирлер солдаттарының әскерден қашу себебін анықтап, онымен күресте жүргізбеді (Меримский В.А. 2015: 226). Армия оппозициялық күштерге қарсы өз бетінше жауынгерлік операцияларды жүргізуге қабілетсіз болды. Кеңестік әскерлер қиын жағдайда қалды, нақтырақ айтқанда қақпанға түсті. 1980 жылдардың ортасына қарай кеңес әскерінің саны Ауғанстанда 108 800-

ге дейін ұлғайып, бүкіл елде ұрыс күшейді, бірақ соғыстың КСРО-ға әкелген әскери және дипломатиялық шығындары шаш етекпен болды. Әскерді кіргізген кеңестік басшылардың солақай саясатындағы қателік, Б.Кармалы тұсында соғыс отын одан әрі лаулатты (Советское вторжение в Афганистан, 2014).

Биліктен кетуі

Тоқтайтын түрі жоқ Ауғанстандағы соғыс, әлсіз ауған экономикасының тығырыққа тіреп қана қойған жоқ, Кеңес одағының ішкі ахуалына да айтарлықтай салмақ салды. Ішкі жанжалдың тоқтамау салдарынан миллиодалан ауғандықтардың шетел асып, Ауғанстан ыдырау мен күйреу алдында тұрды. Ауғанстанда азамат соғысы басталғаннан кейін, халқының төрттен бір бөлігі Пәкістан мен Иранға қашып, үкіметке қарсы топтар ұйымдастырды. Қалғандары Ауғанстанда қалып, күресуші топтар құрды, әр түрлі топтар АҚШ, Қытай, Сауд Арабиясы, Египет елдерінен қару сатып алып, қаржылай көмек алды.

Кеңес әскері дәл осы Бабрак Кармалы тұсында экономикалық жағынан да, адам ресурстары жағынан да аса зор шығынға ұшырады. Кеңес әскерлерінің 80 пайызы оның ішінде қазақстандықтар осы Кармалы үкіметі тұсында ажал құшты. 1984 жылы бір жыл ішінде кеңес әскерінен 2060 адам қаза тауып, 7143 адам соғыс жарақатын алды. Соғыста тұтқынға түскендер мен із-түзсіз жоғалған кеңестік әскер санының да артуы оның билігі тұсында көп болды. Елдегі жағдайды тұрақтандыруға оның шамасы жетпеді. КСРО көмегі арқасындағы экономикалық даму аяқталмаған соғыс салдарынан тоқтап қалды. 1985 жылы КСРО басшылығына келген М.Горбачев Ауғанстаннан кеңес әскерлерін әкетудің мерзімі келгенін, ауғандық авантюрадан шығатын кездің келгенін кесіп айтты. Бұл міндеттерді шешу үшін елдегі саяси ахуалды өзгерту ісіне жаңа саясат, жаңа саяси қайраткер қажет болды. Енді Мәскеуде Бабрак Кармалыға салқын қабақпен қарым-қатынас жасау толық байқалды. Ол өзіне жүктелген міндеттерді шеше алмады (Тупики демократической революции Б. Кармалы, 2009).

1986 жылы сәуірде Кармалы Кеңес Одағында демалып, ем қабылдады. Осы кезде онымен әңгіме жүргізіліп, отставкаға кетуін сұрады. Мәскеуде Кармалы кеңестік басшылықтың талабын орындайды деп ойлады. Бірақ ол биліктен

кетпейтінін кесіп айтты. Оған жаңа саяси ахуалды түсіндіру мүмкін болмады. Тосатқан болған ұсыныстардан басы қатқан Кармалы Кабулға жүріп кетті. Оның артынша КСРО МҚК төрағасының бірінші орынбасары В.Крючковты Кабулға аттандырған Мәскеу, Кармалыды билікті өткізуге көндіруді тапсырды (Млечин Л. 2011: 65). Ол 1986 жылы қарашада отставкаға кетті. Ауғанстандағы Бас хатшылыққа Мұхаммед Наджибулла тағайындалды. Бабрак Кармалы Кеңес Одағына жеткізіліп, ол одақтық деңгейде төленетін зейнеткер ақысымен қамтамасыз етілді. КСРО астанасы Мәскеуде тұрды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, КСРО әскерінің көмегімен Ауғанстанның бірінші тағын тартып алған Б.Кармалы өз халқының және Мәскеудің көңілінен шыға алмады. Керісінше оның кезінде адам құрбандығы көбейіп, ауғандық оппозиция мен кеңестік әскерлердің қақтығысы үдей түсті. Азамат соғысы тоқтамай, елдің ішкі және сыртқы саясаты да тығырыққа тірелді. Кармалы өзінің серіктестерінің де, халықтың да, кеңесшілердің де сеніміне ие болмады. Революциялық тәсіл арқылы өзін қорғаудың шебері еді. Бұл талант оның айналасындағылар үшін көшбасшы болуға көмектесті. Ол жоғары дәрежелі саяси көшбасшы және билікті фракционер болды. Ол жіберген қателіктері үшін әр жолы енді бұлай болмайды деп айналасындағыларды сендірді. Халықпен жұмыс істемеді және қалай жұмыс істеуді білмеді немесе оны қажет деп санамады. Шын мәнінде, ол халық үшін күрескен жоқ. Мемлекеттік және партиялық аппараттарда ол өзі туралы білуге мүмкіндік беретін бюрократиялық жүйені құрды. Өкінішке орай, көптеген адамдар Кармалыға тым көп үміттеніп, оның дегенімен жүрді. Осылайша 1986 жылдың соңғы айлары ол үшін ауыр айларға айналып, биліктен толық кетуге мәжбүр болды. Бабрак Кармалыды Ауғанстан билігінің басына отырғызған Мәскеу, сол билік басынан өздері шеттетті. Ол асқынған ауруына байланысты 1996 жылы желтоқсанда 67 жасында Мәскеудің Орталық ауруханасында қайтыс болып, Ауғанстанның Хайратон провинциясында жерленді. Оның 1979-1986 жылдары Ауғанстанда жүргізген билігі осылайша аяқталды (By Frud Bezhan, Petr Kubalek, 2019).

Әдебиеттер

- Babrak Karmal president of Afghanistan // britannica.com. Қаралған күні: 21.07.2007.
Babrak Karmal // khaama.com. Қаралған күні: 22.02.2010.
Babrak Karmal From Exile To President // warhistoryonline.com. Қаралған күні: 27.05.2021.
Война в Афганистане (1991). – Москва: Воениздат. – 367 с.
By Frud Bezhan, Petr Kubalek. The Afghan President (To Be) Who Lived A Secret Life In A Czechoslovak Forest // rferl.org. Қаралған күні: 03.11.2019.
Коргун В.Г. (2004). История Афганистана XX век. – Москва. – 529 с.
Ляховский А.,Забродин В. (1991). Тайны Афганской войны. – Москва:Планета. – 270 с.
Меримский В.А. (2015). Загадки афганской войны. Москва: Вече. – 320 стр.
Млечин Л. История внешней разведки. Карьеры и судьбы. – 2011. – 528 с.
Мухаммед Юсуф (Люди и события) (1963) // Новое время. – Москва. – №13. – С. 15.
Сайлан Б.С. (2001). Ауған соғысының ақиқаты. – Алматы: Қазақпарат. – 250 б.
Сайлан Б. (2018). Біз болған соғыс. – Алматы: Қазақ университеті. – 508 б.
Силинкин М.Ф. (2003). Афганистан: страницы истории (80-90-е гг. XX в.). – Симферополь. – 301 с.
Снегиров В. (2017). Охота на посла // Российская газета. – 1 март.
Советское вторжение в Афганистан (2014). // lumenlearning.com. Қаралған күні: 25.12.2014.
Soviet briefing on the talks between Breznev and B.Karmal in Moscow // digitalarchive.wilsoncenter.org. Қаралған күні: 17.11.2008.
Stephen Tanner (2004). Afghanistan: A History of Wars from Alexander the Great to the Fall of the Taliban. p. 448.
Тупики демократической революции Б. Кармаля. Қаралған күні: 11.11.2009.

References

- Babrak Karmal president of Afghanistan // britannica.com. 21.07.2007.
Babrak Karmal // khaama.com. 22.02.2010.
Babrak Karmal From Exile To President // warhistoryonline.com. 27.05.2021.
Voyna v Afghanistan [War in Afghanistan] (1991). – Moscow: Voensizdat. – p. 367
By Frud Bezhan, Petr Kubalek. The Afghan President (To Be) Who Lived A Secret Life In A Czechoslovak Forest // rferl.org. 03.11.2019.
KorgunV.G. (2004). Istoria Afghanistana XX cent. [History of Afghanistan XX cent] – Moscow. – p. 529
LyahovskiiA.,ZabrodinV. (1991). Tainy Afghanskoi voiny [Secrets of Afghan war]. – Moscow:Planet. – p. 270
MerimskiiV.A. (2015). Zagadki Afghanskoi Voiny [Secrets of Afghan war]. Moscow: Veche. – p. 320
Mlechin L. Istoria vneshnei razvedki. Kariery I sudby [History of foreign intelligence.Career and fates]. – 2011. – p. 528
Muhammed Yusuf (People and events) (1963) // New Time. – Moscow. – №13. – p. 15
Sailan B.S. (2001). Aughan sogysynyn aqiqaty [Truth of Aughan war]. – Almaty: Qazaqparat. – p. 250
Sailan B.S. (2018). Biz bolgan sogys [War we were]. – Almaty: Qazaq university. – p. 508
Silinkin M.F. (2003). Afghanistan: stranitsyistorii (80-90-yy. XX cent.) [Afghanistan: pages of history]. – Simferopol. – p. 301
Snegirov V. (2017). Ohota na posla [The Hunt for the ambassador] // Russian newspaper. – 1 march.
Sovetskoe vtorzhenie v Afghanistan [Soviet invasion of Afghanistan] (2014). // lumenlearning.com. 25.12.2014.
Soviet briefing on the talks between Breznev and B.Karmal in Moscow // digitalarchive.wilsoncenter.org. 17.11.2008.
Stephen Tanner (2004). Afghanistan: A History of Wars from Alexander the Great to the Fall of the Taliban. p. 448.
Tupiki demokraticeskoi revolutsii B. Karmal [Dead Ends of the Democratic Revolution of B. Karmal]. 11.11.2009.

М.К. Кипиев^{1*}, **Г.Б. Избасарова²**, **Ә.Б. Аман²**

¹Атырау облысы Тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығы, Қазақстан, Атырау қ.

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

*e-mail: mkipiev@yandex.ru

КАСПИЙ МАҢЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ЖӘНЕ АЗА ТҰТУ ҒҰРПЫ: ЖАНАЗАҒА ДЕЙІН ЖАСАЛАТЫН ЖОСЫН-ЖОРАЛҒЫЛАР

Мақалада Каспий маңы қазақтарының жерлеу және еске алу әдет-ғұрыптарының ішіндегі адам қайтыс болып жерленгенге дейін, яғни жаназа алдында жасалатын жосын-жоралғылар туралы жазылған. Қазақтардың отбасылық әдет-ғұрыптарының ішіндегі ерекше бір мән берілген жөн-жосындардың бірі адамның дүниеден өткеннен кейін жасалатын рәсімдер. Осыған орай, халық аузында «Өлі риза болмай тірі байымайды» деген нақыл сөз қалған. Бұл сөзден қазақтар өмірден өткен адамның әруағын сыйлап, өлім-жітім жиындарын абыроймен, жөн-жоралғысымен атқаруға ерекше мән беретінін көруімізге болады. Әдетте, төсек тартып ауырып жатқан науқас көп ұзамай өзінің бақилық болатынын алдын-ала сезіп, ағайын-туыс, ең жақын адамдарын жанына алдырып, бақұлдасып қоштасқан. Өлімге ешкім де жақынын, бауырын қиғысы келмейтіні белгілі және өлімнен қанша қорықса да, одан құтыла алмайтын білген халқымыз оған көзі тірісінде дайындалған. XIX ғасырдан бастап қазақтардың жерлеу салты шарифат заңдылықтарына сәйкес жүргізіле бастады. Дегенмен, өлім-жітімге қатысты бірқатар жосын-жоралғыларда исламға дейінгі дәстүрдің қалдықтары сақталды. Каспий маңын мекендеген қазақтардың өлікті жөнелтуге қатысты ғұрыптары жалпылама алғанда еліміздің еліміздің өзге өңірлерімен ұқсас болып келгенімен де, жекелеген жағдайларда өзіндік ерекшелігі бар. Мақалада Қазақстанның батысындағы Каспий маңы қазақтары арасында науқас адамның өлімге дайындалуынан бастап, жаназасын шығаруға дейінгі жосын-жоралғылардың бірқатары көрініс тапқан. Олардың ішінде қоштасу, өсиет айту, естірту, жоқтау, күзету, кебінін дайындау мәселелері қамтылған.

Түйін сөздер: Каспий маңы, қазақтар, этнография, жерлеу және еске алу, әдет-ғұрып, қоштасу, өсиет айту, естіру, жоқтау.

M.K. Kipiev^{1*}, G.B. Izbasarova², A.B. Aman²

¹Center for the study of the historical and cultural heritage of the Atyrau region, Kazakhstan, Atyrau

²Aktobe regional university named after K.Zhubanov, Kazakhstan, Aktobe

*e-mail: mkipiev@yandex.ru

Funeral and memorial rites of Caspian Kazakhs: rituals, performed before the funeral

The article tells about the burial rites and commemorations of the Caspian Kazakhs, performed after death before burial, that is, before the funeral. One of the most important family customs of Kazakhs is rites performed after the death of a person. In this regard, the people have a saying: "If the dead are not satisfied, the living will not be enriched." It can be seen from this proverb that Kazakhs pay special attention to respecting the memory of the deceased and performing funeral rites with honor and dignity. As a rule, the patient, being in a bed, I felt that he will die soon and in advance I said goodbye to the family, close, to brothers and sisters. It is known that no one wants to lose a loved one, and our people, who know that no matter how afraid they are of death, cannot escape from it, and prepared for it during their lifetime. Since the 19th century, Kazakh funeral rites began to be held in accordance with sharia law. However, in a number of rites related to death, remnants of pre-Islamic traditions have been preserved. Although the customs of the Caspian Kazakhs are generally similar to those of other regions of the country, in some cases they have their own specifics. The article reflects a number of rites among the Caspian Kazakhs in western Kazakhstan, ranging from preparing the patient for death to before the funeral. These include farewells, wills, indebtedness, mourning, guards and preparation of kebin.

Key words: Caspian, Kazakhs, ethnography, funeral and memorial, custom, farewell, will, notification, due.

М.К. Кипиев^{1*}, Г.Б. Избасарова², А.Б. Аман²

¹Центр исследования историко-культурного наследия Атырауской области. Казахстан, г. Атырау

²Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе

*e-mail: mkipiev@yandex.ru

Погребально-поминальные обряды Прикаспийских казахов: ритуалы, совершаемые до похорон

В статье рассказывается об обрядах погребения и поминок Прикаспийских казахов, совершаемых после смерти до погребения, то есть перед похоронами. Одним из важнейших семейных обычаев казахов являются обряды, совершаемые после смерти человека. В связи с этим у народа существует поговорка: «Если умершие не довольны, живые не обогатятся». Из этой поговорки видно, что казахи уделяют особое внимание уважению памяти усопшего и совершению погребальных обрядов с честью и достоинством. Как правило, больной, находясь в постели, чувствовал, что скоро умрет и заранее прощался с родными, близкими, с братьями и сестрами. Известно, что никто не хочет терять близкого человека, и наш народ, зная, что как бы они ни боялись смерти, никуда не могут от нее убежать, и готовились к ней при жизни. С XIX века казахские погребальные обряды стали проводиться в соответствии с законами шариата. Однако в ряде обрядов, связанных со смертью, сохранились пережитки доисламских традиций. Хотя обычаи Прикаспийских казахов в целом схожи с обычаями других регионов страны, в некоторых случаях имеют свою специфику. В статье отражен ряд обрядов среди Прикаспийских казахов на западе Казахстана, начиная от подготовки больного к смерти и заканчивая перед похоронами. К ним относятся прощания, завещания, причитания, оплакивания, караул и подготовка «кебин».

Ключевые слова: Прикаспий, казахи, этнография, похороны и поминки, обычай, прощание, завещание, оповещение, причитание.

Кіріспе

Еліміз егемендігін алған соңғы отыз жылдықта ғалым-этнографтар қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына жаңаша көзқараспен зерттеулер жүргізіле бастады. Мұның нәтижесінде халқымыздың мәдениеті мен тұрмысын тереңірек тануға жол ашылды. Жасыратыны жоқ, кешегі кеңестік дәуірдегі коммунистік идеологияның дәуірлеп тұрған кезеңінде, бірқатар салт-дәстүрлер «ескіліктің сарқыншағы» ретінде ұмытылып немесе өзгерістерге ұшыраған болатын. Десекте, отбасылық тұрмыста атадан балаға жалғасқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар түпкілікті жойылып кетпей бүгінгі күнге дейін жетті. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптарының бірі адамның «бү өмірден» өтіп, «о дүниеге» баруына қатысты яғни, өлім-жітім жосын-жоралғылары болып табылады. Кім-кімге де болса жақынынан, бауырынан айырылу оңай емес. Десекте, өлімнен ешкімнің де қашып құтылмайтыны белгілі, сондықтан да халық ауызында «Өмір бар жерде өлім бар», «Тумақ болған соң өлмек парыз» деген нақыл сөздер қалған.

XIX ғасырдағы көшпелі қазақ қоғамында адам ауырғанда бақсы емшілердің көмегіне жүгініп, дәрілер беріп, ажал аузынан барынша арашалап қалуға тырысқан. Мәселен, Кіші

жүздегі Адай руында дәрінің көмегімен ауырған адам сауығып кетпейтінін білген жағдайда, құрбандық шалған. Құрбандыққа қара түсті қой мен ешкі, егер ауру адам рудың ақсақалы болса онда қара түсті бие сойған. Сойылған малдың майын ауру адамға беріп, етін ауылдағы адамдардың барлығы бөлісіп жеген. Терісін молдаға немесе жайлаудағы жасы үлкен адамға берген. Аурудың жан-жағына айналдыра ауыл балаларын жинап отырғызған (Лебедев, 1897:2). Бұл жерде құрбандыққа мал шалу ауруынан тездетіп айығуына, балаларды жинауы науқастың көңіл-күйін уайымнан бұру үшін жасалған болуы керек деп есептейміз.

Қазақтар өлімнің уақытымен болуын тілеген. Себебі, кей жағдайда ауру-сырқаудан немесе өзге де жағдайлармен жастай қыршын кететіндер бар. Исламға жат болса да, қазақтар хал үстінде жатқан баласын өлімге қимай, мойнына шылбыр салып, «құрбандығың болайын, мені ал, баламды алма» деп құдайға жалбарынған (Өсеров, Естаев, 1992:90). Қазірдің өзінде жасы келген қарт адамдар ұрпағынан кейін емес, керісінше олардың алдында өмірден өткенді жөн көреді.

Материал және әдістер

Мақалада Каспий маңын мекендеген қазақтардың өлімге дайындалуынан бастап,

жаназасын шығаруға дейінгі жосын-жоралғыларының бірқатары көрініс тапқан. Бұл ғұрыптар жалпылама алғанда еліміздің өзге өңірлерімен ұқсас болып келгенімен де, жекелеген жағдайларда өзіндік ерекшеліктері бар екендігін айта кеткен жөн. Қазақтардың өлген адамды жерлеу мен аза тұту ғұрпына қатысты жосын-жоралғылар туралы тарихи-этнографиялық материалдардың құнды бір шоғыры қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жарық көрді. Тақырыпқа қатысты жекелеген зерттеулер кеңестік кезең мен егемендік алғаннан кейінгі уақыттарда жазылды. Осыған орай, тарихи принциптік негізде аталған кезеңдегі материалдар тақырыпқа сәйкес талданып, сараланды. Бұдан басқа мақаланы жазу барысында авторлардың жергілікті жердегі жерлеу мен аза тұту рәсімдерінде көрген ой-пікірлері негізге алынды. Зерттеуде жалпы алғанда деректер мен материалдарды ғылыми тұрғыдан салыстырмалы талдау, жинақтау, тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелілік пен сыннан өткізу және қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар

Жалпы қазақтар жасы ұлғайған кезінде ажалға алдын-ала дайындалған. Оның ішінде қазан төңкерісіне дейін қазақтың ауқатты адамдары өзінің жерленетін жерін белгілеп, тіпті көзі тірісінде күмбезді мазарын салдыртқан. Мысалы, Атырау облысының Қызылқоға ауданында Тілеген мола қорымы бар. Осында биіктігі 10 метр болатын пирамида пішіндес шикі кірпішті мазарды көзі тірісінде Таз руының Тілеген деген байы тұрғызған. Мазар ішіне қабірі де қазылып қойылған. Алайда, өзі кейін қуғын-сүргінге ұшырап (шамасы XX ғасырдың 20-жылдарының соңы болса керек – М.К.), салған мазарында жерленуге тағдыры жазбай қалған (Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы, 2012:36).

Қазіргі уақытта қартайған адам көзі тірісінде мазар салмағанымен де, жерлейтін орынын белгілейтін жағдайлар жиі кездеседі. Жерді шаңырақтың отағасы бірінші өлсе, қасына жұбайына немесе керісінше жағдайда арнап сақтайды. Ол орынға ешкім жерлеп кетпес үшін айналасын темір шарбақпен қоршайды. Кей жағдайда ерлі-зайыптылардың біреуі о дүниелік болып бейітінің қоршауын көтергенде, оның аумағында екінші адамды жерлейтіндей етіп орын қалдырылады.

Өлімге дайындықтың келесі бір түрі кебін мата, сабын, қалампыр, садақаға келушілерге орамалдарды және садақаны атқаруға ақша жинау болып табылады. Сонымен қатар, 90-жылдардағы жоқшылық заманында ауылдан қалаға жаппай көшу кезеңінде, ұлустастан салынған үйлердің тастарын бейіт тұрғызу үшін сатып алып, сақтап қою жағдайлары да кездесті. Өлімге дайындалған адам, көзі тірісінде өзін жуындыруға кімдерді кіргізу керектігін де жазып қалдыратын жайттар да бар.

Кей кездері қарт адамдар өлерінің алдында туысқандарын аралайды. Оны «ақырғы бой жазу» деп атайды (Ерназаров, 2003:124). Бұл жағдай тек қарт адамдарда ғана қатысты емес, орта жастан асқандарда да кездеседі. Мәселен, «ауырамын» деп көп үйден шықпайтын адам, той-домалақтардан қалмай, ағайындары мен құрбы-құрдастарына келіп қонақ болып, кейін көп кешікпей о дүниелік болған жағдайда, Атырау қазақтарында мұны «марқұм кетерін біліп, «бой жазып» жүр екен ғой» деп айтады.

Қазақтың көп жасап, көпті көрген көрген егде адамдары әрқашанда өздерінің өлетінін күніне дейін, қажет десеңіз мезгіліне дейін алдын ала ескертіп, даярлана беруін өтінген. Бірқатарының көріпкелдігі сонша, басқа адамның да ажалы жақындап қалғанын біле алған (Өсеров, Естаев, 1992:129).

Қатты науқастып, өлім жақындаған адамға қатысты жасалатын келесі бір қарым-қатынастың бірі «көңілін сұрау» болып табылады. Әдетте, ауру адам ақсақал болса оның көңілін сұрауға алыстағы ағайыны арнайы келеді. Ауру адамның «көңілін сұрап кіріп шығайын» – деп ауылдың қарттары, көршілері келіп, кезекпен төсек тартып жатқан адамның көңілін аулауға тырысады. Келген адамдар науқастың жазылып кетуін тілеп, көңілін өлімнен басқа жаққа бұру үшін әңгімелер айтып қасына отырады. Қазақта аурудың көңілін күндіз ертерек сұраған деп жөн есептейді, себебі кешке қарай бұл ауру меңдеткен сырқатқа ауыр тиюі мүмкін (Мұқанғалиев, 2004:25).

Өлім халіне жеткен адам сол шаңырақтың отағасы болса, о дүниеге аттанарын сезген уақытында бала-шағалары мен ағайын-туғандарын жинап өсиетін айтып, қоштасқан. Бұл ғұрып қазақтар арасында «арыздасу» деп айтылса, Атырау қазақтарында көбінесе «қоштасу» сөзін қолданады. Хал үстінде жатқан адам өзінің ішіндегі мұң-зарын, артындағыларға қалдырар өсиеті мен тілегін айтқан. Жиналғандардың алдында өзінің бұ

дүниедегі күнәсін кешіруін сұраған. Мұны кей жағдайда «ант мезгілі», «өсиет сөз» деп те атайды (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (1 т.), 2017: 258-259).

Қазақ фольклорында өлім алдындағы өсиетті өлең түрінде жеткізу поэзияның ерекше бір түріне жатады. Ғалым Х. Досмұхамедовтың пікірінше «өлім алдындағы өлең» (өсиет өлең) әдетте ауру кезінде немесе өлім алдында шығарылады. Өлеңнің мазмұнында адамның өткен өмірі сипатталып, істеген күнәларына өкіну мен дінге бас ұрмауы, алдағы өмірінде (о дүниеде) істеген күнәларына берілетін жазаға қорқуы, айналасындағылар мен құдайдан кешірім сұрауы, артта қалатындарға өмірді қалай сүру керектігі жөнінде айтылған. Ғалымның пікірінше бұл өлеңнің көпшілігінде діннің ықпалы байқалады (Досмұхамедов, 1928: 64).

Науқастың артында қалатын ұрпақтарына айтатын өсиеті мен қоштасу сөзінің мазмұны да әртүрлі болып келеді. Өсиет негізінен ұрпағының өзінен кейінгі тұрмыстарына, мал-мүлкін бөлісулеріне және алған қарызы болса, соны қайтаруға қатысты және өзге де мазмұнда болған. Десекте, өлім аузындағы жатқан адам кей жағдайда өзінің жеке басына қатысты айтпаған құпияларымен бөлісіп, ұрпақтарына өз аманатын айтқан. Мысалы, жасы келген науқас адамды бала кезінде басқа рудың өкілі асырап алса, ол балаларына өзі жерленгенде құлпытасына өзінің туған әкесінің атымен, сәйкесінше руының атауын өзгертіп жазып қалдыруды тапсырған жайттар Атырау өңірінде ішінәра кездеседі. Себебі, өткен ғасырдың 30-жылдарындағы ашаршылық пен 40-жылдарындағы соғыс кезі бірқатар адамдардың тағдырында өз жұртынан ажырап, нағашыларының немесе өзге де алыс ағайындарының қолында тәрбиеленуге мәжбүр қылды. Өлім аузында жатқан адамның соңғы тілегі мен ойларын артында қалған ұрпақтары орындауға тырысқан. Марқұм болатын жанның келесі бір аманаты о дүниелік өміріне қатысты, нақтырақ айтқанда, өзі жерленетін орынға, қорымға қатысты айтылады.

Ю.Т. Лебедевтің жазуынша XIX ғасырда Адайларда өлген адамды қаншалықты қашық болғанына қарамастан рулық қорымға әкеліп жерлейтін дәстүр болған (Лебедев, 1897:2). Рулық қорымға табыну дәстүрі өткен кезеңде көшпелі-малшылар арасында кеңінен қолданылған (Акатаев, 1973:44). Қазіргі уақытта үлкен қалаларды айтпағанда, ауылдардың айналасында қорымдарда әртүрлі рудың өкілдері араласып

жерленген. Сол себепті XIX ғасырдағыдай тек бір ғана рудың қорымына жерлеу салтын көп жағдайда ұстана бермейді. Бұл сөз рулық қорымдардың жоқтығын білдірмейді. Бір тайпаның өкілдері жерленген рулық қорымдар бар, бірақ олар елді-мекендерден шалғай жерлерде кездеседі. Атырау өңірінің Қызылқоға мен Жылыой аудандарында кездесетін осындай қорымдарға соңғы рет адам XX ғасырдың 20-жылдары, яғни байларды қуғындау мен ұжымдастыру кезеңіне дейін қойылған. Десекте, ескі дәстүрдің бүгінгі күнге дейін сарқыншағы ішінара сақталғанын жоққа шығара алмаймыз. Батыс өңірі қазақтарының арасында хал үстінде жатқан адам қалалық жерде тұрса да, өзі өмірден өткен соң, «кіндік қаны тамған жердегі», яғни туған ауылындағы зиратқа немесе ата-бабасы жатқан рулық қорымға апарып жерлеу туралы аманат айтатын жағдайлар ұшырасады.

XIX ғасырдан бастап қазақтардың жерлеу салты шарифат заңдылықтарына сәйкес жүргізіле бастады. Десекте, өлім-жітімге қатысты бірқатар жосын-жоралғыларда исламға дейінгі дәстүрдің қалдықтары сақталды (Казахи: Историко-этнографическое исследование, 1995:257).

Шарифат бойынша өлім аузында жатқан адамның аяғын құбылаға қаратып жатқызады. Егер бұлай ету мүмкін болмаса бір қырымен (оңы, солы бәрі бір) құбылаға қаратылады. Хал үстінде жатқан адам міндетті түрде еститіндей етіп иман калималарын айтады. Н. Өсерұлының жазуынша иман калималарының атауы келесідей: «калиматун таййба», «калиматуш шаһада», «калиматут таухид», «калиматур раддил куфр», «калиматул истиғфар», «калиматун намжид», «иман мужмал», «иман муфассал». Жаны үзілгелі жатқан адамға осы калималардың бәрін қайталап дауыстап айтып отыру керек. Бұл калималардан кейін «йасин» сүресін жан шыққанша оқиды. Міне осы қағида-ережелерді сақтағанда ғана өлген адамның «иманы үйіріледі», «адал өледі» (Өсерұлы, 1992:5-8). Калима айтудың атауы әр жерде әртүрлі кездеседі. Мұны кейде «иманын үйіру» десе, Батыс өңірі қазақтарында «дем салу» (Ерназаров, 2001:325) деп айтады.

Иман үйіру деген ұғым қазаққа ислам діні әсерінен енген. Ғазауатта (соғыста), апатта, не суға кетіп, не кәмелетке жетпей өлгендерден басқалардың бәрінің иманын үйіру міндетті саналған. Егер иманы үйірілмесе онда кәпір, яғни арам өлді деп ұғылған. Адамға өлерінде шайтан су әкеліп, «иманыңды суға алмастыр» – деп азғырып тұрады-мыс. Сол уақытта қиналып, аузы тамағы кеуіп жатқан адам иманын шайтан

берген суға алмастырып жібермеуі үшін иманын үйірген, әрі аузына мақтамен су тамызып отырған (Өсеров, Естаев, 1992:130). Мұны «имансу» деп атаған. Бұлай аталуының себебі, молда суға құран сүрелерін оқу арқылы дем салып беретін болған. Осыған орай, қазақта көз жұмар алдында «имансудан татқан адамның жаны жәннатқа барады», «иманы жанына серік болады» деген сенімдер қалыптасқан. Сондай-ақ, имансу ішсе хал үстінде жатқан адамның қиналысы бәсеңдеп, жеңілдеп, о дүниеге көп қиналмай аттануына септігін тигізеді деп сенген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (3 т.), 2017:82). Жалпы адамға өлім жақындаған кезде науқас шалқасынан жатқызылады. Мұндай жағдай адам жанының тез шығуы үшін жасалған.

Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша адам өлгелі жатқан үйдегі киім-кешек, ыдыс-аяқ, ас-тағамдарды сыртқа алып кеткен, болмаса бетін жауып тастаған. Себебі, өлетін адамның қаны сойылған малдың қанындай шашырайды деген сеніммен қазақтар үйдегі тағамдарын далаға лақтырып, ыдыс-аяқты әбден жуған (Өсеров, Естаев, 1992:130). Өткен ғасырларда көшпелі өмір сүрген бабаларымыздың негізгі тұрғын жайы киіз үй болғандығын ескерсек, жоғарыда көрсетілген іс-әрекеттердің төркіні өлген адамнан қорқумен қатар, тазалық сақтау мақсатында жасалған әрекет деп есептейміз.

Ертеректе адам өлісімен, жанында отырған ақсақалдар оған иман тілеп, бетін жауып, үйдің оң жағына құрылған шымылдық ішіне кіргізіп, басын солтүстікке, бетін құбылаға қаратып жатқызып, үстіндегі киімдерін шешіп, үстін ақ шүберекпен (ақыретімен) жапқан. Мүмкіндігі бар ауқатты адамдар дереу мәйітке арнап үй тіккізеді де, оның денесін сол үйге шығарып, онда да шымылдық ішіне қойған (Арғынбаев, 2005:69). Қазіргі кезеңде адам жаны шыққаннан кейін көзін жұмып, аузы ашық қалмауы үшін иегін байлайды. Үстіндегі киімін шешіп, қол-аяғы жазып, екі аяғының арасын жақындатып, үстіне бір таза жаймалық мата жауып, басын құбылаға қаратады. Атырау қазақтарында өлген адамды «қайтты», «қайтыс болды» болды дейді. Зерттеушілер пікірінше «қайтты» деген сөз, адамның басқа өмірге кеткендігін, яғни адам бастапқы кезеңде белгілі бір жақтан келген ғайыптық өмірге оралуын білдіреді, бұл жерде адамдар бір кездері өлмейтіндікке сенген (Толлеубаев, 1991:90-91).

Осы тұста айта кетер жайт, Атырау өңірінде адам өлгеннен кейін оның мүрдесін «сүйек»

дейді. Сүйекті қою үшін, пәтердің немесе тұрғын үйдің арнайы бір бөлмесін дайындайды. Бөлме еденіндегі төсеніштердің барлығын алып тастап, шабылған қамыс немесе топырақ төсеп, үстіне мата жайып сүйекті қояды. Сүйек бөлмеге кіре бергенде оң жақ қапталына қойылады. Жаз мезгілінде адамның денесі тез бұзылып кетпес үшін бөлменің терезесін қараңғылап, мұздатқыш орнатады. Сонымен қатар, кей жағдайда дененің бұзылуынан сақтайтын дәрі салынады. Адамның жүрек тұсына ақ шүберекке түйілген топырақ немесе кішкене кесек тас қойылады. Мүрдені сақтау үшін жан-жағына құтыға толтырылған мұз салынады. Түнде бөлмеге шырағдан жағады.

Қайтыс болған адамның қазасын жақын-жуығына, туған-туысқандарына әдейі адам барып хабарлайды. Бұл дәстүрді «естірту» дейді. Әдетте жақын-жуығына өлімін естіртуші, қазалы хабарды түйеден түскендей дүңк етіп айта салмаған. Өңгіме әріден қозғалып, пәни дүниенің, қысқа ғұмырдың алдамшы, уақытша екендігі тұспалданады. Сөздің төркінінен бір жаманаттың болғандығын сезіне бастаған кім-кім де оған өзін бекемдеп, іштей әзірлене бастайды (Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық, 1998:62). Естіртудің ең бір қиын түрі соғыста мерт болған адамның қазасы жеткізу болып табылады. Соғыста көбінесе жас немесе орта жас өкілдері құрбан болады. Ертеректе батырлар жаугершілік жағдайда қаза болғанда, оның әкесі мен отбасына естіртуді ақын мен жырауларға тапсырған. Олар естіртуді өлең шумақтарымен немесе жырмен жеткізген.

Қазіргі уақытта егер науқас адам ауруханада қайтыс болса, оны отбасына естірту үшін ағайын-туыстары жиналып шаңырағына келеді. Егер о дүниелік болған адамның ұлы немесе қызы өзге қалада болса, оларды бірден шошытып алмау үшін, «қатты ауырып жатыр» деп жұмбақтап, үйге тез арада келуге шақырған. Ауылдық жерде қайтыс болған адамның немересі «атам қайда?» – деп сұрағанда «түйе бағуға кетті» деген жауап айтады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында өлген адамға жылау-сықтау және жоқтау айтылған. Х. Досмұхамедовтың жазуыншы «жылауды» өлген адамның анасы, апасы, әйелі және өзге де әйелдер қауымы еңіреп жылап, сықтап отырып бөлек немесе бәрі бірлесе өлең түрінде айтқан. Жылау адам өлгенде, оны жерлегенде және қырық күндігі мен өзге садақа күндері айтылған. Оның мазмұнында марқұмның еңбегі мадақталып, артында қалғандардың зары мен қайғысы көрініс табады. Ал «жоқтау» қоғамға ерекше еңбегі

сіңген марқұмға арналған. Оның мазмұны мен мағынасы жылауға қарағанда жоғары келеді. Жылау әдетте өлген адамның барлығына бірдей айтылса, жоқтау сирек жағдайда, ерекше еңбек сіңірген жанға ақынның жырымен жеткізілген (Досмухамедов, 1928:54-55). Бүгінгі күні Каспий маңы қазақтары арасында бұл екі ғұрыптың атауы мен мағынасы өзгерген. Марқұмның анасы, апасы, әйелі немесе өзге де әйелдер қауымы еңіреп жылап, өлеңдетіп айтқан зарын «жылау» емес, «жоқтау» деп айтады. Жоқтауды өлеңмен ұйқастырып айтушылар екі қазаның бірінде кездесе бермейді. Осыған орай, Атырау облысының кейбір ауданында жоқтау айту үшін арнайы әйел адамды шақыратын жайттар бар.

Өткен XIX ғасырда Орынбор қазақтары қайтыс болған адамды 3-4 сағаттан немесе жарты күннен қалдырмай жерлеуге тырысқан (Алтынсарин, 1870:117). Бұл біріншіден исламға сәйкес болса, екіншіден адамның денесі тез бұзылып кетпес үшін жасалған. Суға кеткен адамды тіріліп кетер деп бір күн түнеткен. Қазіргі уақытта Қазақстанның батыс өңірінде өлген адамды қайтыс болған күннен бастап есептегенде үшінші күн дегенде жерлейді. Өйткені біріншіден, әдетіміз бойынша ол «қонақ» етіледі. Екіншіден, қаза болған адамның алыста жүрген туған-туысы, балалары болуы мүмкін. Олар қайтыс болған адамды ақырғы сапарға жөнелту рәсіміне үлгеру керек (Қыдыралин, 2005:167).

Қаралы хабарды естіген ағайындар мен өзге де адамдар қайтыс болған адамның үйіне жиналады. Ағайындары отбасына көңіл айтумен қатар, садақаға сойылатын малын немесе ақшалай көмек әкеледі. Жерлеу рәсімін ұйымдастыру үшін, арнайы киіз немесе шатыр тігіледі. Қайғыға ортасып көңіл айтып келгендерге, үйде дастархан жайылып, дәм татқызады. Бірақ, келген адамдар бата оқымайды. Мал сойылып, қазан-ошаққа ас пісіріледі. Кешкісін марқұмның үйіне «күзетке» жиналады. Бұл дәстүр ертеден қалыптасқан. Ертеректе қарттар киіз үйдің ішіне қойылған сүйекті ит-мысық жеп кетпесін деп, таң атқанша әңгіме айтып күзеткен. Қазіргі уақытта ағайыны болмаса сырттан «күзетке» келген адамдар, таң атқанша отырмайды. Шәй мен асын жеген соң үйлеріне тарап кетеді. Себебі, сүйекті көбіне үйдің бір бөлмесіне қойғандықтан, бұл дәстүрді шаңырақта түнеуге қалған ағайын адамдар атқарады. Бұл жерде күзетушілер белгілі бір мезгілде мүрде жатқан бөлмеге кіріп, мұзын ауыстырып қарап шығып отырады. Айта кету керек Атырау өңірінде

«күзет» екі күн атқарылады. Мұның біріншісін «кіші күзеті», екінші күнін «үлкен күзеті» деп айтады. Үлкен күзетінде кешкісін жан-жақтан жиналған ағайын-туысына дастархан жайылып, «қонақ асы» беріледі. Үлкен күзетте кебінін пішеді.

Дінтанушы, этнограф Халифа Алтайдің пікірінше ер адамның кебіні үш қабатты болады: 1. Лифаф. Ол қаусырарлықтай енді, бас-аяқтан буарлықтай артық, ұзындау етіп пішіледі. 2. Изар. Мата бойымен бірдей етіп пішіледі. 3. Камис – ақирет көйлегі. Екі қабатталып, ортадағы тұйық, жерден бас сиярлықтай етіп жыртылып, басы шығарылғанда ұзындығы тізеге дейін жететіндей болуы шарт. Әйелдер үшін: жоғарыда аталған киімдерден басқа «құмар» деп аталатын бүркеншікпен шашы жабылып, «қирқа» деп аталатын кеуде жапқышпен екі ұшы қолтыққа келтіріліп, омырауы жабылады. Бүркеншіктің екі ұшы қирқаның (кеуде жапқыштың) астына келтіріледі. Кебін мақтадан тоқылған ақ түсті жаңа, немесе жуылған, таза болуы тиіс. Кебін үшін арнаулы бір мата болуы шарт емес. Ақсұл (ақзом), сәлде, бөз мата бола береді. Матаның көзі аз болған жағдайда жалғыз қабат кебінмен де қоюға болады. Сәби балалардың кебіні көйлексіз «лифаф – изар», немесе тек лифаф болуымен қатар кәдімгі үш қабат болса да жетіп жатыр (Алтай, 1991:6).

Зерттеушілер Н.Өсеров пен Ж.Естаев бойынша әйелдерге кебін тігу үшін 15-18 метр, ал еркектерге 10-12 метр кетеді. Әйелді кебіндеу 5 бөліктен тұрады: 1) кептақия – оны басына, қалған бір бөлігімен шашын орап, қолтығына тыққан; 2) көкірек көйлек; 3) әбиір жабар; 4) белдемені; 5) сыртынан орайтын кебін, ол өлікті басынан аяғына дейін жауып тұрады. Еркектің кебінін оңнан солға қарай, ал әйелдердікі керісінше, солдан оңға қарай ораған (Өсеров, Естаев, 1992:86). Атырау қазақтарында кебінін дайындауды «киімін пішу» деп айтады. Киімді жөн білетін адам немесе молда пішеді. Кебіннен қалған матаның қалдығынан жуындыратын қолғап тігеді.

Қорытынды

Каспий маңы қазақтарының жерлеу және аза тұту ғұрпының ішінде жаназаға дейін жасалатын жосын-жоралғыларды саралай келгенде, келесідей қорытындыға келеміз. Өңір қазақтары арасында ертеден келе жатқан дәстүрдің бірі – өлімге алдын-ала дайындалу рәсімі сақталған. Дегенмен, өткен ғасырдағыдай көзі тірісінде

алдын-ала мазар салмағанымен де, жерлейтін орынын белгілеу мен өлікті жөнелтуге қатысты заттар мен қаржы жинақтау үрдісі бар. Қарт адамдар өлерінің алдында туысқандарын аралайтын жайттар кездеседі, оны «ақырғы бой жазу» деп атайды. Қатты науқастанып жатқан немесе өлім жақындаған адамға «көңілін сұрау» дәстүрі әсіресе ауылдық елді-мекендерде жақсы сақталған. Өлім аузында жатқан адам о дүниеге аттанар уақытында қарт адам немесе молда шарифат заңдылықтарына сәйкес иман калималарын айтады. Адам өмірден өткеннен кейін оның сүйегін қою үшін, ертедегідей киіз үй тігу өте сирек кездеседі, көбінесе пәтердің немесе тұрғын үйдің арнайы бір бөлмесі дайындалады. Қайтыс болған адамның қазасын

жақын-жуығына, туған-туысқандарына әдейі адам барып «естірту» дәстүрі сақталған. Марқұмға қатысты әйелдер қауымының еңіреп жылауын, өлеңдетіп айтқан зарын ертедегідей «жылау» емес, «жоқтау» деп айтады. Қайтыс болған адамды ХІХ ғасырдағыдай 3-4 сағаттан кейін емес, 3-күннен соң жерлейді, оған дейін үйде «қонақ» етіледі. Сәйкесінше, 2 күн болатын күзетін «кіші күзеті», «үлкен күзеті» деп айтады. Кебіндеуді шарифат заңдылықтарына сәйкес жүзеге асырады.

Мақала «AP08856108 «Материалдық емес мұра теориясы контекстіндегі отбасылық әдет-ғұрыптың орны (Батыс Қазақстан мысалында)» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

Әдебиеттер

- Акатаев С.Н. (1973). Культ предков у казахов в прошлом и зороастрим. Известия Академии Наук Казахской ССР. Серия общественная. Вып. 2. С. 43–49.
- Алтай Х. (1991) Жаназа рәсімі. Мұра. №3-4. Б.6.
- Алтынсарин И. (1870). Очерк обычаев при похоронах и поминках у киргизов Оренбургского ведомства. Записки Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. 2. С.117–122
- Аргынбаев Х. (2005). Қазақтың отбасылық дәстүрлері. Алматы: Қайнар, 2005. 216 б.
- Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы: Қызылқоға, Индер аудандары (2012). Бас ред. кеңес: М.Х. Асылбеков, Б.Т. Тұяқбай, Ғ. Халидуллин; ред. алқа: К. Ақышев. Алматы. 206 б.
- Досмухамедов Х.Д. (1928). Казакская народная литература. Год работы Казакского высшего педагогического института. Ташкент: Казпедвуз. С. 49–79
- Ерназаров Ж. (2001). Особенности погребально-поминальной обрядности казахов Западного Казахстана. Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. Алматы: Ғылым. С. 324–344
- Ерназаров Ж.Т. (2003). Семейный обрядность казахов: символ и ритуал. Алматы. 199 с.
- Казахи: Историко-этнографическое исследование: научное издание. (1995). Ред. Г.Е. Тайжанова. Алматы: Казахстан. 352 с.
- Қазақтар: Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. Т.5: Ата салт (1998). Құраст. Т. Қуанышев, К. Құныпияев, Б. Төтенаев. Алматы: ИДК-ТИПО. 208 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / энциклопедия. (2017). Ғыл. редактор Н. Әлімбаев. Алматы: Әлем. Даму. Интеграция. 1 том. 856 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / энциклопедия. (2017). Ғыл. редактор Н. Әлімбаев. Алматы: Әлем. Даму. Интеграция. 3 том. 856 б.
- Қыдыралын Ү. (2005). Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктері. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Т.1: біртұтастығы және ерекшелігі. Алматы: Арыс. Б.150–174.
- Лебедев Ю.Т. (1897). Киргизы – адаевцы (Современный очерк). Оренбургский листок. 26 январь. С.2.
- Мұқанғалиев Е. (2004). Жерлеу және ас беру рәсімдері. Ислам әлемі. №3. Б. 24–25.
- Өсеров Н., Естаев Ж. (1992). Ислам және қазақтардың әдет-ғұрпы. Алматы: Қазақстан. 152 б.
- Өсерұлы Н. (1992). Өлім-жітім қағида-ережелері. 1992. 22 б.
- Толубаев А.Т. (1991). Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (ХІХ-начало ХХ в.). Алма-Ата: Ғылым. 214 с.
- Алтай Х. Жаназа рәсімі / Х. Алтай // Мұра. – 1991. – №3-4. – Б.6

References

- Akataev, S.N. (1973). Kul't predkov u kazakhov v proshlom i zoroastrim [The cult of ancestors among the Kazakhs in the past and Zoroastrim]. News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The series is public. Vyp.2. pp. 43–49.
- Altai Kh. (1991). Zhanaza rasimi [Funeral ceremony]. Heritage. № 3,4.S. 6.
- Altynsarin, I. (1870). Ocherk obychaev pri pokhonorakh i pominkakh u kirgizov Orenburgskogo vedomstva [An essay on customs at funerals and commemorations among the Kirghiz of the Orenburg Department]. Notes of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society. Vyp. 2, pp. 117–122.

Argynbaev, Kh. (2005). Kazaktyн otbasylyk dastyrleri [Kazakh family traditions]. Almaty: Kaynar Atyrau oblysy tarikh zhane madeniyet eskertkisherinin zhiyntygy: Kyzylkoga, Inder audandary(2012). [Collection of historical and cultural monuments of Atyrau region: Kyzylkoginsky, Indersky districts] Asylbekov, M. Kh., Tuyakbay, B.T., Khalidullin, G., A.K. Akyshev, et al. (Eds.). Almaty.

Dosmukhamedov, Kh.D. (1928). Kazakskaya narodnaya literatura [Cossack folk literature]. Year of work of the Cossack Higher Pedagogical Institute. Tashkent: Kazpedvuz. pp. 49–79.

Ernazarov, Zh. (2001). Osobennosti pogrebalno-pominalnoi obriadnosti kazakhov Zapadnogo Kazakhstana [Features of the funeral and memorial rites of the Kazakhs of Western Kazakhstan]. Customs and rituals of the Kazakhs in the past and present. Collection of articles. Almaty: Gylym. pp. 324–344.

Ernazarov, Zh.T. (2003). Semeinaya obriadnost' kazakhov: simvol i ritual [The family ritual of the Kazakhs: symbol and ritual.] Almaty.

Kazakhi: Istoriko-etnograficheskoe issledovanie: nauchnoe izdanie(1995).[Kazakhs: Historical and ethnographic research: scientific edition]. Taizhanova, G.E. (Eds). Almaty: Kazakhstan.

Kazaktar. Kopshilikke arналган toyz tomдық anyktamalyk (1998). [Kazakhs: a nine-volume handbook for the general public.]. Kuanyshev, T., Kunypiiayev, K., Totenayev, B (Vols. 5). Almaty: IDK-TIPO.

Kazaktyн etnografiyalыk kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dastyrli zhuiesi: enhsiklopediya (2017). [Kazakh ethnographic categories, traditional system of concepts and names: enciclopediya]. Alimbay, N. (Eds). Vol. 1. Almaty: Alem. Damu. Integratsiya.

Kazaktyн etnografiyalыk kategoriyalar, ugumdar men ataularynyn dastyrli zhuiesi: enhsiklopediya (2017). [Kazakh ethnographic categories, traditional system of concepts and names: enciclopediya]. Alimbay, N. (Eds). Vol. 3. Almaty: Alem. Damu. Integratsiya.

Kydyralin, Y. (2005). Batys Kazakstan kazaktarynyn guryptaryndagi ereksheликteri [Features of the customs of the Kazakhs of Western Kazakhstan] Traditions and customs of the Kazakh people. Vol. 1: unity and specificity. Almaty: Arys. pp. 150–174.

Lebedev, Iu.T. (1897). Kirgizy – adaevtsy. Sovremennyi ocherk [Kyrgyz – Adai people. A modern essay] Orenburg Leaflet, 26, 01, S. 2.

Mukangaliev, E. (2004). Zherleu zhane as beru rasimderi [Burial and meal rituals] The Islamic world, №3, pp. 24–25.

Oserov, N., Estaev, Zh. (1992). Islam zhane kazaktardyn adet-gurpy [Islam and Kazakh customs]. Almaty: Kazakhstan.

Oseruly, N. (1992) Olim-zhitim kagida-erezheleri [Rules of death].

Toleubaev, A.T. (1991) Relikty doislamskikh verovaniy v semeinoy obriadnosti kazakhov (19-nachalo 20 v.) [Relics of pre-Islamic beliefs in Kazakh family rituals (XIX-early XX century).]. Alma-Ata: Gylym.

А.Ш. Жұрасова^{1*} , Д.С. Муталова²

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Орал қ.

²Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Қазақстан, Орал қ.

*e-mail: azhurasova@mail.ru

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ТАРИХЫНАН

Мақала аясында Бөкей Ордасындағы білім беруді дамыту мәселелері талданады. Авторлар аймақтағы білім берудің жалпы дамуына, мектептер мен оқу орындарының пайда болу тарихына, сондай-ақ патша үкіметінің білім беру саласындағы саясатының мазмұнына егжей-тегжейлі талдау жасаған. Мақалада мектептер мен оқу орындарының ашылуына және қызмет жасауына байланысты тарихи фактілер қарастырылады. Мұрағаттық материалдар мен дереккөздер негізінде зерттеліп отырған мәселе шеңберінде мәліметтердің үлкен қоры ұсынылған. Мақалада статистикалық материалдар келтірілген. Мақалада араб жазуын орыс графикасына көшіру туралы құпия циркулярлық хаттардың мазмұны, атап айтқанда Семей облысы генерал-губернаторының Батыс Сібір облысының генерал-губернаторына берген бұйрығы сияқты нұсқаулар, ережелер талданады. Авторлар патша үкіметінің білім саласындағы саясаты отарланған халықтарды орыстандырудың маңызды тәсілдерінің бірі ретінде қарастырылғанын тұжырымдайды. Мақалада хан ордасындағы екі сыныптық мектепке айналған Орда мектептерінің ерекше инспекторы басқаратын орыс-қазақ мектептері, әйелдер мектебі, бастапқы сауаттылық мектептері, мұсылман мектептері, сондай-ақ бірінші орыс-қазақ мектебінің жұмысы туралы қызықты және мазмұнды тарихи материалдар бар.

Түйін сөздер: Бөкей Ордасы, Хан ставкасы, білім беру, саясат, генерал-губернатор, циркулярлық хат, орыс алфавиті, орыс-қазақ мектептері.

A.Sh. Zhurasova^{1*}, D.S. Mutalova²

¹West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Kazakhstan, Uralsk

²West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangirkhan, Kazakhstan, Uralsk

*e-mail: azhurasova@mail.ru

From the history of education in the Bukey Orda

The article analyzes the issues of education development in the Bukey Orda. The authors present a detailed analysis of the general development of education in the region, the history of the emergence of schools and educational institutions, as well as the content of the policy of the tsarist government in the field of education.

The article discusses historical facts related to the opening and functioning of schools and educational institutions. Based on archival materials and sources, a large layer of information is presented within the framework of the studied problem. The article provides statistical materials on the number of schools, the contingent of students, the distribution of funds for education, etc. The article analyzes the content of secret circular letters on the translation of Arabic script into Russian graphics, namely such instructions, provisions as the order of the Governor-General of Semipalatinsk region to the Governor-General of the West Siberian region. The authors summarize that the policy of the tsarist government in the field of education was considered as one of the important ways of Russification of colonized peoples. Russian Russian-Kazakh schools The article contains interesting and informative historical material on the work of the first Russian-Kazakh school in the Khan's headquarters, transformed into a two-grade school, a female one-class school, primary literacy schools, Muslim schools, as well as Russian-Kazakh schools, which were under the jurisdiction of a special inspector of Orda schools.

Key words: Bukey Orda, Khan's headquarters, education, politics, governor-General, circular letter, Russian alphabet, Russian-Kazakh schools.

А.Ш. Журасова^{1*}, Д.С. Муталова²

¹Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Казахстан, г. Уральск

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангирхана, Казахстан, г. Уральск

*e-mail: azhurasova@mail.ru

Из истории образования Бокеевской Орды

В рамках статьи анализируются вопросы развития образования в Букеевской Орде. Авторами представлен подробный анализ общего развития образования в регионе, истории возникновения школ и учебных заведений, а также содержание политики царского правительства в области образования.

В статье рассматриваются исторические факты, связанные с открытием и функционированием школ и учебных заведений. На основе архивных материалов и источников представлен большой пласт сведений в рамках изучаемой проблемы. В статье приводятся статистические материалы по количеству школ, контингенту обучающихся, распределению денежных средств на нужды образования и т.д. В статье анализируется содержание секретных циркулярных писем о переводе арабской письменности на русскую графику, а именно такие указания, положения, как приказ генерал-губернатора Семипалатинской области генерал-губернатору Западно-Сибирской области. Авторы резюмируют, что политика царского правительства в сфере образования рассматривалась как один из важных способов русификации колонизированных народов. Статья содержит интересный и содержательный исторический материал по работе первой русско-казахской школы в Ханской ставке, преобразованной в двухклассное училище, женском одноклассном училище, первоначальных школах грамотности, мусульманских школах, а также русско-казахских школ, находившихся в ведении особого инспектора ордынских школ.

Ключевые слова: Букеевская Орда, Ханская ставка, образование, политика, генерал-губернатор, циркулярное письмо, русский алфавит, русско-казахские школы.

Кіріспе

Қазақстан тарихындағы экономикалық және саяси мәселелермен қатар рухани даму, білім беру ісінің даму тарихы да өзекті мәселелер ретінде күн тәртібінен түспейтін мәселенің бірі. Негізінен Қазақстанның Ресейге қосылуының аяқталуымен өзара қарым-қатынас күшейіп, нығайған кезде халықтың көзін ашу үшін оларға білім беру қажеттігі туындады. Бірақ мұндай өмір талабына қармастан патша үкіметі қазақ даласында мектеп ашу ісін кешеуілдете берді, тіпті қазақтардың арасында дала өлкесін билеуші патша чиновниктерінің өздері бастама көтергенде де ол нәтижесіз аяқталып отырды. Мұны Орданың шығыс бөлігін басқарушы сұлтан Ахмет Жантөриннің мектеп ашу жөніндегі тарихынан көруге болады. XIX ғасырдағы патша үкіметінің реформаларынан кейін Қазақстандағы білім беру ісінің дамуы да патша үкіметінің отарлық саясатының шеңберінен шығып кетпегенін бірқатар зерттеулер мен мұрағаттық материалдардан байқауымызға болады. Бірақ бұл зерттеулерде біз ұсынып отырған мәселе кеңінен талқыланбай, жалпы көрсеткіштер шеңберінде ғана көрініс алған. Осыған орай Қазақстан тарихында өзіндік орны бар Бөкей Ордасындағы білім беру ісінің даму мәселесін мұрағаттық құжаттар негізінде талдау өзекті және Қазақстандағы

білім беру ісінің тарихын толықтыруда маңызды болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Ішкі Орда немесе Бөкей хандығы XIX ғасырдың басында Жайық пен Еділ өзендерінің арасында қалыптасты. Экономикалық-саяси тарихымен қатар XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы Бөкей Ордасындағы білім беру ісін талдау аймақтың мәдени-рухани өмірінде маңызды орын алады. Мәселе жалпы білім беру мен мемлекет саясатымен байланысты мәселе. Мәселені зерттеуге қатысты материалдар тобын үшке бөліп қарастыруға болады. Оның біріншісі жалпы білім беру ісіне қатысты зерттеулер, екіншісі патшалы Ресей үкіметінің ағарту министрлігінің журналдарының материалдары, үшіншісі мұрағаттық материалдар болып табылады.

Жалпы Ресей үкіметінің Қазақстандағы білім беру саласындағы саясаты мен білім беру ісінің даму тарихы Т.Тажимаев, А.Сембаев, Г.М.Храпченко, А.С.Ситдиқов зерттеулерінде қарастырылғанмен, Бөкей Ордасындағы білім беру ісі бұл зерттеулерде кең көлемде қамтылды деп айта алмаймыз. Себебі бұл зерттеулерде білім беру ісінің тарихы жалпы Қазақстан бойынша талданғандықтан, өлкенің білім беру

ісіне қатысты деректер жекелеген мысалдарда көрсетіледі. Хан ставкасындағы білім беру ісі мен мекептердің құрылу тарихы С.З.Зиманов, Т.З.Рысбеков еңбектерінде де қарастырылған. Бұл еңбектерде мектептердің қалыптасуының тарихи алғышарттары, статистикалық мәліметтер берілген. Жалпы зерттеудің негізгі деректік қоры жоғарыда атап кеткен екінші және үшінші топтағы деректерде орын алады. Ағарту министрлігі журналдарымен қатар өлкеге қатысты материалдар Қазақстан Республикасының мемлекеттік мұрағаты, Орал, Астрахань және Орынбор мұрағаттық қорларында сақталған. Осыған орай Бөкей Ордасындағы білім беру ісінің дамуы туралы деректерді талдау, сараптау мен мәселені айқындау мақаланың басты мақсаты болып табылады. Мақалада өлкенің білім беру ісінің дамуы мен патша үкіметінің саясатына қатысты деректерді қарастыруда ғылыми зерттеудің тиянақты әдістері болып табылатын талдау, жүйелеу, жалпы қорытынды жасау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар

Ресейлік білім берудің бағыттарын Қазақстанға енгізудің өзі екі кезеңнен тұрса, соның бірінші үгіт-насихат кезеңінде қазақ даласындағы орыс тілінде қазақтарға білім беретін алғашқы мектеп 1841 жылы Ішкі Бөкей Ордасындағы Хан ставкасында, екінші 9 жылдан соң 1850 жылы Орынборда Шекаралық комиссия жанынан ашылған еді. 1850 жылғы 31 шілдедегі Шекаралық Комиссияның Журналында он бір тәрбиеленушінің: Жұмағұл Жанбаев, Момын Байбосов (Жандосов), Жақын Амангельдиев, Едіге Айтоқаев (Айтокин), Жұлмұхамет Байжанов, Нұрым Мінсізбаев, Сегізбай Ақсартов, Досалы Байғожаев (Байғожин), Хариролла Қонаев (Халиолла Құнанов), Бекболат Күнгірбаев, Ибрахим Алтынсариннің келгені туралы мәлімет бар. Сонымен қатар осы он бір баладан басқа үш орын болады, оған 1850 жылғы 7 тамыздағы Орданың батыс бөлімінің билеушісінің №1495 мәлідемесі бойынша «..Табын руының старшыны Шолақ Айбасов пен құрметті қырғыздар Қоспақ Қалмақбаев пен Ақсый Жангельдиннің өз балалары: Аймағамбет – 11 жас, Тоқтамыс – 12 жас және Сейтәлі – 11 жаста, мектепке оқуға беру тілегі бойынша сеніп тапсырылған» (ҚРОММ, 567-қор, 1-тізім, 41-іс, 17п.). Мектепте алғашқы жылы орданың шығыс бөлігінен – 20, батыс бөлігінен – 7, орта бөлігінен – 3 бала оқыған. Бұл мектептердің мақсаты «аға сұлтандардың

жазбалары мен есептерін жүргізетін және тек қазақтардан ғана қойылатын болыстар тілмашын дайындау» болған (ҚРОММ, 567-қор, 1-тізім, 215-іс, 9 п.). Патша үкіметінің осы саясатын тарататын негізгі оқу орындары орыс-қырғыз мектептері, орыс тілінде оқытатын арнаулы орта кәсіптік білім беретін оқу орындары болды. Бірақ бұл мектептердің шектеулі мақсаты, оқушыларды қабылдау құрамының тарлығы қазақ халқының қажетін өтей алмайды, өйткені бұл мектептерде сұлтан, би балаларынан іс-қағаздарын жүргізушілер мен тілмаштар ғана даярлады. Сондықтан да балаларын сауаттандыруды көздеген жергілікті халық патша әкімшілігі мен оқу-ағарту министрлігінің алдына арзанға түсетін және жалпыға білім беретін мектептерді ұйымдастыру мәселесін бірнеше рет қояды. Мысалы, Орданың шығыс бөлігін басқарушы сұлтан Ахмет Жантөрин 1845 жылы шекаралық комиссиядан өз ставкасында қазақ мектебін ашуға рұқсат сұрайды. Бұл сұранысы сәтсіз аяқталған соң, 1849 жылы 22 ақпанда екінші қайтара ұсыныс жасап, мектеп туралы жобасын ұсынады. Ол жоба бойынша «мектеп 40 балаға белгіленеді, оқу мерзімі – 3 жыл, жазу мен оқу орыс және татар тілдерінде жүргізілетін, жалпы мектеп ашуға кететін шығын 930 сом болатын болды» (Тажимаев Т., 1962:20).

Сонымен қатар сұлтан Жантөрин мұғалімдердің, оқушылардың жазғы тұрағы үшін киіз үйлер, көшіп-қонуға арбалар беруге міндеттеме ала отырып, егер үкімет мектеп ашуға қаржы бөлмесе, онда қазақ халқының өзі жинап мектеп ашуға қаржы таба алатынын мәлімдейді. Сондай-ақ осы мектепті бітірген оқуға қабілеті жоғары оқушыларды Шекара комиссиясы жанындағы мектепке жіберу де белгіленді, ал қалғандары ру басылардың, жергілікті басшылардың іс-қағаздарын жүргізушілер болады деп ұсыныс жасалды.

Шекаралық комиссия Жантөрин ұсынысын қолдап, Орынбор әскери губернаторына хат жолдайды, онда: «Осының бәрін сіздің құзырыңыздың қарауына тарта отырып, шекаралық комиссия Орданың шығыс бөлігінің басқарушысының ставкада мектеп ашу, сол арқылы Ордада сауаттылықты дамыту және Неплюев корпусымен Шекаралық комиссия жанындағы мектепке қабілетті тәрбиеленушілер даярлау туралы ойы пайдалы әрі негізді екенін хабарлауға міндеттеме алады», – деп жазылған. Сонымен қатар хатта: «Шекаралық комиссия жанындағы қазақ мектебінде Орданың шығыс бөлігінен 5 бала оқиды және бұл мектеп шығыс

бөлікке «күтпеген нәтижелерді» бере алмайды», – деп көрсетілген (Тажобаев Т., 1962:21).

Комиссия Жантөрин сұраған мектепке көп шығын кететінін есепке ала отырып, мектепті приход училищесі түрінде ашуды сұрайды. Бірақ Орынбор әскери генерал-губернаторы Обручев Жантөрин ұсынысын жүзеге асыруға қарсы екенін 1849 жылғы 11 қазандағы сыртқы істер министрі Л.Г.Сенявкинге хатында былай деп мәлімдейді: «Сұлтан Жантөрин сұранысының да, шекаралық комиссияның ұсынысының да дұрыс мәні бар, бірақ мұны жүзеге асыруға қарсымын, өйткені, біріншіден, бір ғана жалғыз орыс оқытушысы барлығын бірдей сауаттандыра алмайды; екіншіден, Жантөрин ұсынысын қолдап, бекітсек басқа сұлтандар да өз балаларын шекаралық комиссия жанындағы мектептен гөрі, көз алдарында оқытқысы келеді де, осындай сұраныс көбейіп кетуі мүмкін»-деген қауіпін айта отырып, қазақ даласына мектеп ашуға қарсылық жасайды (Тажобаев Т., 1962:22).

Ал министр Л.Г.Сенявин де 21 қарашадағы жауап хатында Обручевтің пікірін қолдайды. Сөйтіп, батыс аймақтағы қазақ халқының арасындағы қазақ мектебін ашуға деген талпыныс сәтсіз аяқталады.

Білім беру ісінің екінші кезеңнің басталуына 1861 жылғы Ресейдегі крепостниктік құқықтың жойылуы, буржуазиялық қайтақұрулар және Қазақстанның Ресейге қосылуы мен шаруашылығының ресейлік экономиканың құрамдас бөлігіне айналуы себеп болды.

1865 жылдың 5 шілдесінде патша Екінші Александрдың қол қойған арнайы рескрипті екінші кезеңнің басталуына заңдық негіз салды. Бұл құжатта екі мәселеге, біріншіден, қазақ халқына толықтай билік жүргізудің жаңа ережесін, яғни 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформаны даярлау мен оны жүзеге асыруға; екіншіден, қазақ халқын орыстандыру мен оларды православие дініне енгізу шараларын жүргізуге айрықша көңіл бөлінді (Рождественский С.В., 1902:241).

Патша үкіметінің мектептерде орыстандыру саясатын жүргізу мақсаты осы бағыттың жақтаушысы А.Е.Алекторовтың «... начальная народная школа в инородческой орде должна стремиться к постоянному и последовательному обрусению путем развития русской грамоты и путем нравственного сближения инородцев с господствующей массой – русским народом» деген пікірінен де айқын көрініс тапқан (Алекторов А.Е. 1900: 93)

Осы мақсатты жүзеге асыруды қолға алған патша үкіметі 1866 жылы Өзен әскери линиясын таратып, бес бекіністі түпкілікті қазақтардың мекендеуіне береді. Олар Бөкей ордасының құрамына енгізіліп, Орынбор әскери губернаторлығына бағынады. Орынбор генерал губернаторының жыл сайынғы есебінде 1864-1865 оқу жылында Орал казак әскерінің жерінде 74 білім беру мекемесі болғандығы туралы мәлімет берілген. Осы кезеңде алғашқы зайырлы мектептер біртіндеп баяу да болса ашыла бастайды. Мұндай мектеп Орал әскери линиясының құрамындағы Сламихин, Абинский бекінісінде 1864 жылы ашылса, Таловка қисымында 1868 жылы ашылады. Патша үкіметінің саясатын жүргізу үшін орыс тілімен қатар әкімшілікке қазақ тілін білетін мамандарға деген қажеттілік те орын алды. Осы қажеттілікті өтеу үшін Орынборда ашылған Неплюев әскери училищесінің (1844 жылдан кадет корпусы) басты мақсаты туралы А.В.Васильев: «...мекеменің басты мақсаты азиаттықтарды орыстармен жақындастыру, ең алдымен орыс үкіметіне деген сүйіспеншілік пен сенімді саналарына сіңіру және өлкеге көзі ашық қайраткерлерді жіберу» деп жазған (Сембаев А. Храпченков Г.М., 1980:97). Бұл оқу орнының алғашқы тәрбиеленушілері Бөкей ордасының өкілдері болды. Кейін кадет корпусында екі бөлім – европалық және азиаттық бөлім ұйымдастырылды. Осы азиаттық бөлімдегі 100 орынның 30-ы қазақ сұлтан-билерінің балаларына берілді. 1825-1866 жылдар арасында осы бөлімді 37 қазақ бітіріп шыққан. 1866 жылы кадет корпусы әскери гимназияға айналып, оның бітірушілері әскери қызмет атқаруға тиіс болады. Қазақтар әскерге шақырылмайтын болғандықтан гимназияның қазақ оқушылары азаматтық оқу орындарына ауыстырылады.

Жоғарыда атап көрсеткен Орынбор ерлер гимназиясын ашу мәселесін көтерген генерал-губернатор Крыжановский болды. Оны жарактандыру үшін Орынбор губерниясының тұрғындарынан қаржы жиналған. Бұл іске Орал облысының қазақтары да белсене қатысқан. Ерлер гимназиясы жанынан қазақ балалары үшін стипендиялық қор ашылған. Тек 1878 жылы ғана Орынбор гимназиясына 8 бала қабылданып, Әміржан Бекмұхаметов, Бактыгерей Құлманов елден жиған қаржы есебінен, ал Ибатолла Есенбаев Таловкадан өзі барып оқуға түсті. Қазақтың көзі ашық азаматтары Ресейдің орталық оқу орындарында балаларын оқыту жөнінде үкіметке талай рет өтініш жасаған. Сол мақсатпен арнайы қор ұйымдастырылып,

жұрттан қаржы да жиналған. Мысалы, 1890 жылы Таловка қисымынан 1000 сом ақша Қазан университетіне берілген, Орынбор гимназиясын бітірген Таловканың тұрғындары Батырқайыр, Абдолкәрім Шомбаловтар Петербург университетіне осындай халық қаржысы есебінен түсіп оқиды. Олардың әрқайсысына Таловка қисымы жылына 300 сомнан төлеп отырған. 1868-1900 жылдары Орынбор ерлер гимназиясында 57 қазақ гимназисті оқыған. Олардың көпшілігі кейіннен Қазан, Петербург университеттерінде, Мәскеу ауылшаруашылық институтында, Қазан ветеринарлық институтында білімін жалғастырған. Соның бірі Мұқамет Ақтанов 1870-1877 жж. Орынбор ерлер гимназиясын оқып, 1877-82 жж. Қазан ветеринария институтын оқып бітірген (Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, 12-қор, 6-тізім, 12979-іс, 3п).

Патша үкіметінің ағарту мекемелері отарланған халықтарды орыстандырудың шешуші кілті, нәтижелі құралы – аралас мектеп немесе әртүрлі саяси-әлеуметтік жағдайларға орай ашылып отырған мектептер түрі мен кейбір кәсіптік оқу орындары болуы керек деп түйді. Осы себепті патша үкіметі орыс емес халықтар үшін мектептерді, оларды сауаттандырып, ғылым-білімге тарту үшін емес, керісінше өздерінің күнделікті саяси-әлеуметтік мұқтажына қызмет етер төменгі дәрежелі қызметкерлер даярлау мақсатымен ашып отырған. Бірақ осы іспеттес шет аймақтарда ашылған мектеп атаулының бәрі де миссионерлік мақсатты мықтап ұстанғанын өте құпия деген белгі соғылған Ағарту министрлігінің арнаулы нұсқауында да аталып өткен. Онда: «...народное образование на окраинах русской державы есть своего рода духовная война, воюющие стороны никогда не разглашают своих планов», – деп жазылып, өздері ерте бастан-ақ алдын ала ойластырылған әрі өте сақтықпен жүргізіп келген ағарту жұмысындағы миссионерлік саясатын шама келгенше бұратана халықтардың алдыңғы қатарлы өкілдеріне сездірмеуге тырысқан (Васильев А., 1898:52). Патша әкімшілігінің мектеп арқылы біртіндеп өткізетін миссионерлік әрекеттеріне жамылғы бүркемелеп, біртіндеп сіңіруге ұмтылған мақсатын елеусіз түрде құпия жүзеге асырмақшы болған әрекетін осы нұсқау дәлелдейді.

Қазақстанда халыққа білім берудің басты бағыттары 1867 ж. «Орал, Семей, Торғай, Ақмола және Сырдария, Жетісу облыстарын басқару туралы «уақытша ережелерде» анықталды. «Уақытша Ереженің» УП тарауының 262-пунктінде «Әрбір дала өлкесінде алғашқы

білім беру үшін әрбір уезд басқармасында қандай ұлтқа жататынына қарамастан бәріне ортақ бір үкімет мектебін ашу керек» деп көрсетілді (Храпченков Г.М., 1976:9).

Басқа пункттерде мектеп облыстың басқарма қаржысына ашылады, оқу бағдарламаларын білім беру министрлігінің келісімімен генерал-губернаторлар бекітеді деп көрсетілген. Ал 1860 жылғы 9 ақпандағы қабылданған заңда мынандай негізгі баптар көрсетілген:

а) Әр мектептің штаты 25 шәкірт, оқытушы және күзетші мен шектелген;

б) Штат толғанша барлық оқығысы келгендер жағдайына, тегіне, жасына қарамастан қабылданған;

в) Мектептегі оқылатын пәндер негізінен қазақ және орыс тілдерінің жазылуы мен оқылуы, арифметиканың төрт заңдылығы және қазан тілінен орыс тіліне, орыс тілінен қазақ тіліне аударма ісі енгізілген;

г) Оқыту әдісі ланкестерлік, яғни үлкендер кішілерді оқыту тәсіліне негізделген;

д) Мектепте оқу мерзімі 4 жыл;

е) Белгіленген 25 қазақ тәрбиеленушілермен мектеп камтамасыз етуге міндетті болды;

ж) Қазақ шәкірттерінен басқа, мектепке қоныс аударушылардың балаларына да оқуға мүмкіндік берілді (Учебное заведение всех ведомств...; 1896:236).

Мектептегі оқу ісін уездік, обылыстық басқарма бақылады, ал жоғарғы бақылау – халыққа білім беру министрлігі болды.

Халыққа білім беру саласында патша үкіметі негізінен басты екі мақсат ұстады, ол:

1. Орыс емес халықтарды орыстандыру.

2. Осы халықтардың артта қалуын және олардың әдет-ғұрпы мен мәдениетіндегі реакциялық сарқыншақтарды сақтап қалу болды.

Патша үкіметі өз реакцияшылдығына қарамастан халыққа білім беруді дамытуға өз күшін топтастыруға мәжбүр болды. Сондықтан Мемлекеттік кеңес 1866 жылы 17 қазанда аймақтық басқармалар жанынан қырғыз балаларын оқыту үшін жеті бастауыш мектеп құруға рұқсат береді. Бастапқы кезде мектептерді ұстауға 1050 сом, ал 1867 жылдан бастап 6580 сом бөлінеді. Уақытша кеңес 1867 жылы Ішкі Істер министрлігінің жарлығына сәйкес мектеп ғимараттарын салуға ақша бөлінді. Осы кезде Таловка бөліміне 1236 сом бөлінді (Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, 450-қор, 1-тізім, 4-іс, 5п).

Бір кластық Талов мектебіне мұғалім болып, Хан ставкасындағы қазақ мектебін бітір-

ген Мұхамед-Рахим Қарабаев белгіленді. М. Қарабаев Ордаданы ең үздік, еңбеккор, өз ісіне берілген ұстаз болып саналған. Оның көптеген қазақ шәкірттері орыс тілін жақсы меңгеріп, Ордада тілмаш, хатшы болып жұмыс атқарған.

Жалпы 1868 жылы Бөкей Ордасы аумағында төмендегідей біркластық мектептер ашылады:

1. Қалмақ мектебі – Владимировка селосы;
2. Нарын мектебі – Ұялы көл шатқалы;
3. Қамыс-Самар мектебі – Новая Казанка селосы;
4. Таловка мектебі – Таловка селосы;

5. Тарғын мектебі – Хан Ордасы;
6. I Теңіз аймағы мектебі – Кокорев кордоны;
7. II Теңіз аймағы мектебі – Бакалаевск кордоны.

Аймақтық мектептердің ашылуына байланысты күн тәртібінде Орда мектептерін халықтық училищелердің Орынбор дирекциясына беру мәселесі тұрды. Бірақ бұл мәселе бес жылдан кейін шешілді.

1883-1892 жылдарда бұл мектептердегі оқушылар санын 1-кестеден көруге болады (Астрахань Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты. 495-қор, 3-тізім, 145-іс, 21-23 пп.):

1-кесте – Бөкей Ордасы аумағындағы мектептер мен оқушылар

Мектеп атауы	1883 ж.	1884 ж.	1885 ж.	1886 ж.	1887 ж.	1888 ж.	1889 ж.	1890 ж.	1891 ж.	1892 ж.	Барлық барған оқушылар саны	Толық аяқтағандар саны
Калмақ мектебі	9	8	1	0	6	5	2	3	2	3	217	32
Нарын мектебі	7	8	0	0	0	8	0	9	2	2	196	27
Қамыс-Самар	6	6	0	0	6	8	0	1	4	9	220	24
Таловка мектебі	4	5	0	0	8	0	4	4	8	0	243	28
Тарғын мектебі	5	5	2	1	0	8	8	0	9	9	188	19
II Теңіз аймағы мектебі	9	4	0	0	0	0	0	0	0	0	193	21
Әйелдер мектебі	0	0	2	1	8	8	6	4	6	6	191	16
Орда медресесі жанындағы орыс класы										6	16	

1-кестеден көрініп тұрғандай жергілікті тұрғындардың бастауыш білімге деген ынтасы жылдан-жылға өсе түскен.

Мектептегі оқушылар саны мен діни сенімдерінің қандай болғаны 2-кестеде көрсетілген (Астрахань Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты. 495-қор, 3-тізім, 145-іс, 25-27 пп.).

1868 жылғы реформа мұсылман дін басыларының әрекетін шектеді. Патша үкіметі осы ережеден соң молдаларды және басқа дін қызметкерлерін өздері тағайындап бекітті, өз еріктерімен кемде-кімнің медресе ашуына, шіркеу салығын тағайындауына тыйым салынды. Қазақ ауылдарындағы мешіттердің жанынан мектептер ашу үшін уездік басқармадан мұсылман дін өкілдері ерекше рұқсат қағаз алуы

қажет болды. Осындай жолмен ашылған, яғни молдалардың өтінішімен ашылған мектептердің барлық шығынын қазақ шаруалары өтеуге тиіс болды. Сонымен қатар казак станицаларындағы, орыс қыстақтарындағы мектептерге өз балаларын оқытуға ниет білдірген қазақ шаруаларына аз ғана мөлшерде ғана ақы төлей отырып, балаларын оқуға беруге рұқсат етілді. Шын мәнінде бұл жердегі патша үкіметінің қазақ жастарын орыс мектептерінде оқытуды мақсаты қазақ балаларының сауатын ашу емес өздерінің отаршылдық пиғылын іске асыру болған еді.

Осы мақсатқа сай халық Ағарту Министрлігі 1868жылғы «Уақытша Ережеде» ұлтына қарамастан орыс тілінде білім беретін мектептерді ашуды күн тәртібіне қойды.

2-кесте – Бөкей Ордасындағы мектептердегі оқушылар көрсеткіші

	Екі кластық					Бір кластық				
	Ордалық	Үлкен Ганошкин	Қалмақ	Қамыс- Самыр	Нарын	Талов	Тарғын	Әйелдер мектебі	Медресе жанындағы орыс класы	Барлығы
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Оқушылар саны:										
Ұлдар:	49	51	21	38	21	37	32	-	21	270
Қыздар:	-	-	-	4	-	1	-	32	-	37
Діни көзқарасы бойынша:										
Православ:	17	19	-	6	1	5	-	17	-	55
Мұсылман:	30	42	21	36	20	33	32	15	21	250
Лютеранц:	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2

1870 жылы 26 мартта халыққа білім беру министрлігі ұлттық мектептер туралы тұңғыш заң шығарады. «Ресейді мекендеуші бұратаналарға білім беру шаралары туралы» Заң бойынша орыс емес халықтардың орыс тілін игеруіне қарай ұлттық мектептер үш категорияға бөлінеді:

1. Аз орыстандырғандарға арналған мектептер.
2. Орыстар көбірек шоғырланған жерлерде тұратындарға арналған мектептер.
3. Жеткілікті дәрежеде орыстанғандарға арналған.

Бірінші категориядағы мектептерде алғашқы оқу ісі оқушылардың өз тілінде орыс әрпімен басылған оқулықтар бойынша, кейін орыс тілін игерген соң оқу орыс тілінде жүрді. Екінші категориядағы мектептерде қазақ балаларымен қатар орыс балалары да оқыды. Оқу орыс тілінде жүрді, мұнда оқытушы жергілікті ұлттық тілді білуі керек болды, өйткені қазақ балаларына ауызша түсінік ана тілінде берілді. Үшінші категориядағы мектептерде оқу тек орыс тілінде ғана жүрді де, ана тілін қолдануға рұқсат етілген жоқ.

Шарт сонымен қатар Ресей үкіметінің халыққа білім беру министрлігінің 1870 ж. 26 наурыздағы «Ресейді мекендеуші бұратаналарға білім беру шаралары туралы» заңы мен 1901 ж. «Діни мектептерді қайта құру туралы» заңдарында орын алды. Патшалық Ресей үкіметінің мақсатын 1870 ж. Халық Ағарту министрі болған Д.А. Толстойдың, бұрын генерал-губернатор болған К.Л. Кауфманның «барлық бұратаналарға білім берудегі түпкі мақсаты – оларды орыстандыру және оны орыс халқымен біріктіріп,

қосып жіберу» деген пікірлерінен де көруге болады (Русско-инородческие школы системы Н.И.Ильминского, 1908:32).

Сонымен қатар 1876 жылы патшаның арабша жазуды орыс жазуына ауыстыру туралы жарлыққа қол қоюы патша үкіметінің отарлық саясатының түпкі мақсатын одан әрі айқындай түсті. 1876 жылы граф Толстой орыс алфавитін еш өзгеріссіз қазақ жазуына қолдану туралы Ыбырай Алтынсаринге нұсқау береді. Бұл туралы Ы.Алтынсарин өзінің «Қазақстанның облыстық мектептері туралы записка» деген еңбегінде: «... 1876 жылы граф Толстой Орынбор қаласына келген кезде... ең алдымен талқыға салынған мәселе – қазақтар арасында орысша оқуды үйрену жолдары мен ол үшін орыс алфавитін қазақ тіліне қолдануға болатын-болмайтындығы туралы мәселе қойылған еді. Бұл мәжіліске Орынбор өлкесінің бұрынғы генерал-губернаторы генерал-адъютант Крижановский, Орынбор оқу округінің қамқоршысы Лавровский, Қазандағы оқытушылар семинариясының директоры И.Ильминский және Торғай, Орал облыстарының губернаторлары қатынасқан, Олардың барлығы да қазақ тіліне орыс алфавитін қолдануға толықтай болады деген қорытындыға келген болатын», – деп жаза отырып, патша үкіметінің орыс жазуын қолдану туралы ойы саяси мақсатпен ұштасып отырғанын көрсетеді (Ситдиқов А.С., 1968:53). Яғни патша жарлығына қол қойылғаннан кейін қазақ даласын билеуші патша чиновниктері мен миссионер ғалымдары осы мәселені жүзеге асыруға бірауыздан ұйғарым жасауының өзі осыны дәлелдейді.

1870 жылы наурыз айының 26-сында қабылданған үкіметтің «бұратана» халықтар арасында сауаттылықты ашу туралы арнайы ережесінде мешіттердің жанында ашылған мектептерде де орыс тілін оқыту міндетті деп танылды. Ішкі Ордадағы мектеп жүйесі туралы Ішкі Орда училищелерінің инспекторы В.В.Катаринскийдің даярлаған есебінде, 1890 жылы Хан ставкасында бір мектеп және үш медресе бар екені, онда 110 оқушы, оның 12-сі қазақ оқушысы болғаны және бұл мектептердің патша әкімшілігінің рұқатынсыз ашылғаны жазылған. Инспектор ұсынысы бойынша жергілікті халықтардың наразылығын туғызбас үшін бұл мектептерді біртіндеп жауып, 1892 жылы Хан ставкасындағы соңғы мұсылман мектебі орыс-қазақ мектебіне айналдырылады (Катаринский В.В., 1906:221 с.).

Осы Заңға сай XIX ғ. 2-жартысында орыс-қазақ мектептері ашылып, сол арқылы орыстандыру әрекеттері жүргізілді. Патша үкіметінің бұл саясаты капитализм мен товар-ақша қатынастарының өсуімен қатар Қазақстанда XX ғ. басында да ілгері жалғасып күшейе түсті. 1896 жылы Бөкей Ордасында 24 қазақ-орыс мектебі болады, онда 708 оқушы оқиды, оның ішінде 629-қазақ, 64-орыс, 15-татар, ал 35-і қыз бала болған (Астрахань Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты. 495-қор, 4-тізім, 516-іс).

Бүкіл Бөкейлікте бастауыш мектептер көбейіп, оқушылар саны жылдан-жылға артқанмен патша әкімшілігі өлкеде бірде-бір орта білім беретін оқу орнын ашпайды. Белгілі бір мамандық алып шығатын арнаулы мектепте, қолөнер училищесі де ұйымдастырылмайды. Себебі үкімет тарапынан қаржы бөлінбейді, ал жергілікті атқару мекемелерінде мүмкіндік болмайды. Жергілікті ауқаттылар тарапынан да ондай бастамалар көтерілмейді. Сол кездегі Жалпақтал жылқы зауытының иесі П.Я.Овчикниевтың жағдайы болса да ол оқу орнын ашуға ниет етпейді, өз балаларын Петербургта оқытады. Сол себепті өз білімін жалғастырып, мамандық алғысы келген Таловка қисымының жастары Ресей қалаларына, көбінесе Қазан, Үпе (Уфа), Оралға аттанды. Тіпті кейбірі шет елден білім алып қайтты. Қазан университетінің заң факультетін Батырқайыр Жүсіпұлы Ниязов (1896 жыл), сосын Мәжит Шомбалов (дәрігер), Сақыпкерей Жанболатов (заң), Мұқаметжан Қарабаев (дәрігер), Сарытау университетін Ахмет Жүсіпұлы Ниязов (дәрігер), Мүбина Ниязова (дәрігер), Петербург университетін Абдулкерім

Ниязов (заң), Ыстамбұл университетін Ысмағұл Шанов, Әбдірахман Ғайсин, Қалиолла Есенбаев, Қажым Басымов Орынбор, Хусайния медресесін, Ишанғали Мендіханов, Ахметқали Жадралиев, Мұхамед-Рахим Қарабаевтар Орынбор оқытушылар семинариясын, Каир (Мысыр) университетін Ғабдолғазиз Мұсағалиевтар бітіріп шықты (Журасова А.Ш., 2021:29).

Өңірде болыстық орыс-қазақ мектептері біртіндеп көбейе бастағанмен, мектеп жағдайы төмен болды. Көпшілігі құрал-жабдығы жоқ, тар үйлерге орналасты, оқытушылардың білім дәрежесі төмен болды. Осының бәрі оқуды өз деңгейінде жүргізуге кері әсерін тигізді. Осыған қарамастан қазақтар мектеп ашу қажеттігін ескере отырып, 1899 жылдан бастап, ауылдық жерлерде мектеп ашуға өздері қаржы бөле бастады. Ауыл қоғамы жыл сайын мектеп ашуға 300 сомнан ақша бөліп тұрды, ал оқытушыға 5 сомнан төледі. Бірақ оқытушылардың даярлығының төмендігінен балалардың білімділігі де төмен болды, оқытушы балаларға жыл бойы тек әріп таныта алды, ал жазуда олар өте төмен дәрежеде болды.

Батыс аймақтағы маңызды оқиға ұлттық мектептер үшін мұғалім кадрларын даярлауда елеулі роль атқарған 1914 жылы Хан Ставкасындағы жоғарғы бастауыш әйелдер училищесінің, одан кейін Калмақ бөлімінің 7 старшындығында Сербасты ерлер училищесінің ашылуы болды. 1915 жылы 9 біркласты училище ашылады. Бөкей Ордасындағы мектеп жүйесі санының аздығына қарамастан қазақтардың сауаттылығының артуына едәуір дәрежеде ықпал етті.

1876 жылы Орынбор оқу округына Ағарту министрлігінің инспекторы ретінде халыққа білім беру министрі Толстой келіп, кеңес өткізеді, онда Орынбор оқу округына қарайтын жерлердегі қазақтарға білім беру мәселесі талқыланды. Кеңесте: «Орыс алфавиті қырғыз тіліне толық сәйкес келеді, бірақ орыс-қырғыз мектептерінде оқытуды ескеру үшін қырғыз тілін білетін дала болыстарында оқытушылар жоқ, ал онсыз мектепке түсерде бір ауыз орыс сөзін білмейтін қырғыз балаларына орыс тілін үйрету мүмкін емес»-дей отырып, мұндай мектептерге қажетті оқытушыларды даярлау үшін өлкеде қазақ оқытушылар мектебін ашу керек деп шешім қабылдайды (Тажимаев Т., 1962:27).

Лавровский министрлік оқулықтарды орыс және татар тілдерінде ғана құрастыруға мән беріп, нәтижесінде қазақ мектептері қиын жағдайда қалды дей отырып, татар, башқұрт және

қазақ мектептерінің инспекторы Катаринскийге «қырғыздардың» дүниетанымын қалыптастыру үшін қазақ мектептеріне арнап орыс алфавитімен оқулықтар құрастыруды ұсынды.

Күнделікті тұрмыста ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан араб жазуын кириллицамен алмастыру мақсаты бүкіл қазақ халқының ұрпағын ата-баба салтынан, наным-түсінігінен, тарихи естегі дәстүрлі сабақтастықтан үзіп, рухани жағынан қалай илесен солай қарай жығылып мойын ұсынатын көнбіс құлға айналдыруда жатты.

Орынборға келген Ағарту министрі граф Толстой қазақ халқы үшін арабша жазуды орыс графикасына көшіру үшін өткізілген арнайы мәжілісте нақтылы нұсқаулар берді. Оны Семей генерал-губернаторының 1878 жылы 26 қыркүйектегі құпия деген белгі соғылған Батыс-Сібір генерал-губернаторына жазған N 9623 – қатынас қағазында: «...Қырғыздарға үкімет орындарының өкімдерін қырғыз тілінде жариялау қажет болған жағдайда орыс әліпбиі қолданылады. Жоғары мәртебелі 4 мамырдағы № 26 ұсынысыңыздың негізінде қырғыз интернаттарында қырғыз тілін бір әліпбиде көрсетуді үйрету енгізілуде. Даладағы орыс әліпбиі арабшадан басым түсетін заман туады», – деп жазуынан аңғаруға, мәселенің түп-төркіні граф Толстой ағарту саласында мемлекеттік миссионерлік саясатты жүргізуші қайраткер ретінде берген нұсқаудың сарыны көрініп тұрғанын байқауға болады [1,63].

Біз қарастырған материалдардан көретініміз патша үкіметінің ағарту саласындағы шығарған заңдары оның отарлаушылық, қазақ даласын ағартудан гөрі өз саясатының қолшоқпарына айналдыру тұрғаны анық байқалады. Яғни патша

үкіметінің білім беру саласындағы саясаты таза отарлаушылық бағытты ұстанғанын көреміз.

Қорытынды

Жалпы біз қолданып, талқылаған материалдар бойынша мынадай түйін жасауға болады

- патша үкіметінің мақсаты жергілікті халықтан отаршылдық саясатты жақтаушы чиновниктерді даярлау, орыс тілі арқылы орыстандыру саясатын жүргізу болғаны екені айқындалып отыр.

- Осындай мақсаттың қойылып, оны жүзеге асыру шараларының жүргізілгеніне қарамастан білім алған қазақ жастары орыс тілін үйреніп, отаршылдық саясатпен жақын танысып, олардың алдыңғы қатарлы өкілдері қазақ халқының алғашқы интеллигенциясын құрап, халық мүддесін жақтай бастады, олардың бірқатары ХХ ғасырдың басында саяси ортаға шықты.

- Патша өкіметінің «жымысқы» саясатының нәтижесінде ашылған «орыс-қазақ» мектептері өлкеге білім мен ғылымның таралуына негіз салды.

- Өлкеде білім мен рухани дамуға тегіне қарамастан қазақ халқының өкілдері де үлес қосқанын көреміз.

- Сол кезеңде білім алған қазақ жастары ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыруға және этнопедагогиканың негізін қалап, ғылымға айналуына көп еңбек сіңірді. Ел арасынан өздерінің табиғи дарынымен, асқан білімділік деңгейімен, рухани парасатымен суырылып шыққан азаматтар ұлт болашағы үшін жан аямай тер төгіп, бостандық пен бақытты өмір жаршыларының тұңғыш қарлығаштары бола білді.

Әдебиеттер

- ҚР Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 567-қор, 1-тізім, 41-іс.
ҚР Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 567-қор, 1-тізім, 215-іс.
Тажибаев Т. (1962) Просвещение и школы Казахстана во II пол. XIX в. Алма-Ата. с.507.
Рождественский С.В. (1902) Исторический обзор деятельности Министерства народного Просвещения. 1802-1902. Спб. С.401.
Алекторов А.Е.(1900) Очерк народного образования в Тургайской области. Летопись. 1844-1898 гг. Оренбург. Вып. 3. С. 234.
Сембаев А. Храпченков Г.М.(1980) Очерк по истории школ Казахстана./1901-1917/Алма-Ата.-366 с.
Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, 12-қор, 6-тізім, 12979-іс, 3п
Васильев А. (1896) Материалы к характеристике взаимных отношений татар и киргиз. Оренбург. 89 с
Храпченков Г.М.(1976) Научно-педагогические вопросы народного образования в Казахстане. Алма-Ата: Мектеп. 144 с.
Учебное заведение всех ведомств и наименований, находящийся на территории Оренбургского учебного округ а по переписи 1894 г.(1896) Оренбург.1896. с.274
Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, 450-қор, 1-тізім, 4-іс, 5п

- Астрахань Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты. 495-қор, 3-тізім, 145-іс
Русско-инородческие школы системы Н.И.Ильминского(1908)//Журнал Министерства Народного Просвещения.№2.ч.13
Ситдиқов А.С.(1968) Педагогические идеи и просветительская деятельность И.Алтынсарина.Алма-Ата. «Мектеп». 1968. 168 с.
Катаринский В.В.(1906) Грамматика киргизского языка. Санкт-Петербург, 1906. 221 с
Астрахань Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты. 495-қор, 4-тізім, 516-іс
Журасова А.Ш.(2021) XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басындағы Батыс Қазақстанның рухани ахуалы. Алматы. Эверо.148 б.

References

- QR Ortalyq Memlekettik Muragaty, 567-qor, 1-tizim, 41-is. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
QR Ortalyq Memlekettik Muragaty, 567-qor, 1-tizim, 215-is. [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]
Tazhibayev T. (1962) Prosveshhenie i shkoly Kazahstana vo II polovine XIXv.Alma-Ata. p.507.
Rozhdestvenskij S.V. (1902) Istoricheskiy obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo Prosveshhenija. 1802-1902. Spb. p.401.
Alektorov A.E. (1900) Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti. Letopis. – 1844-1898 gg. [Essay on public education in the Turgai region. Chronicle. – 1844-1898]SpB. p.401
Sembaev A. Hrapchenkov G.M.(1980) Ocherki po istorii shkol Kazahstana./1901-1917/ [Essays on the history of schools in Kazakhstan./1901-1917] Alma-Ata.-366 p.
Orynbor oblystyq memlekettik muragaty12-qor, 6-tizim, 12979-is, 3p, [Orenburg regional state archive]
Vasil'ev A. (1896) Materialy k harakteristike vzaimnyh otnoshenij tatar i kirgiz. [Materials to characterize the mutual relations of the Tatars and the Kirghiz] Orenburg, 1898. – 89 p.
Hrapchenkov G.M. (1976)Nauchno-pedagogicheskie voprosy narodnogo obrazovaniya v Kazahstane. [Scientific and pedagogical issues of public education in Kazakhstan] Alma-Ata: Mektep, 1976. – 144 s.
Uchebnoe zavedenie vsekh vedomstv i naimenovanij, nahodjashhij na territorii Orenburgskogo uchebnogo okruga po perepisi 1894 g.(1896) [An educational institution of all departments and names, located on the territory of the Orenburg educational district, but according to the 1894 census] Orenburg.1896. p.274.
Orynbor oblystyq memlekettik muragaty, 450-qor, 1-tizim, 4-is, 5p. [Orenburg regional state archive]
Astrahan' Oblystyq Memlekettik Muragaty. 495-qor, 3-tizim, 145-is [Astrakhan Regional State Archive]
Russko-inorodcheskie shkoly sistemy N.I.Il'minskogo (1908)// [Russian-foreign schools of the system of N.I. Ilminsky] Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija.№2.ch.13
Sitdikov A.S. (1968) Pedagogicheskie idei i prosvetitel'skaja dejatel'nost' I.Altynsarina. [Pedagogical ideas and educational activities of I. Altynsarin]. Alma-Ata. «Mektep».168 p.
Katarinskij V.V.(1906) Grammatika kirgizskogo yazyka. [Grammar of the Kyrgyz language] SPb.p.
Astrahan' Oblystyq Memlekettik Muragaty. 495-qor, 4-tizim, 516-is[Astrakhan Regional State Archive]
Zhurasova A.Sh.(2021) XIX gasyrdyn songy shiregi men XX gasyrdyn basyndagy Batys Qazaqstannyn ruhani ahualy. [The spiritual situation in Western Kazakhstan in the last quarter of the XIX century and the beginning of the XX century] Almaty. Evero.p.148.

Қ. Базарбаев* , Е. Акдениз , М. Келеш

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.

*e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

«ҚАЗАҚ» ЖӘНЕ «АҚ ЖОЛ» БАСЫЛЫМДАРЫНДАҒЫ ТҮРКИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала мазмұнында ХХ ғасырдың бас кезінде ұлттық сипатта жарық көрген «Қазақ», және «Ақ жол» газеттеріндегі «Сыртқы хабарлар» деп аталатын айдарында Осман империясының соңғы дәуірінде орын алған саяси оқиғаларды қысқа мерзім ішінде қазақ халқына жариялап отырғандығы баяндалады. Басылым беттеріндегі «Сыртқы хабарлар» топтамасы алғаш жарияланған күннен бастап Осман империясындағы орын алған оқиғаларға қазақ халқы аса қызығушылық танытты. Газеттің әр санында Осман империясы туралы жаңалықтарды хабардар болып отырған қазақтар халқы Осман мемлекетінде орын алған саяси жағдайларды жіті қадағалап отырды. Газеттің «Сыртқы хабарлар» топтамасында Осман мемлекетіне қатысты жарияланған барлық мәселелерді қазақтар жылы қабылдап, түріктерді бауырым деп санап, ауыр жағдайда қалған Осман империясына шама-шарқынша қолдау көрсетуге тырысты. Басылым беттеріндегі жария болған «Сыртқы хабарлар» айдарында Балқан соғыстары, жастүріктердің мемлекет басына келуі, Одақтас (Антанта) мемлекеттері мен Осман империясы арасындағы соғыстар, Түркияның Ұлы Ұлттық мәжілісі жайында баяндап отырды. Мақаланы жазудағы негізгі мақсатымыз Отан тарихының мазмұнын зерттеу жаңалау мен байыту жолдарының бірі ретінде Түркия мен Қазақстан мемлекеттері арасындағы тарихи байланыстарды тереңдей зерттеудің қажеттілігінен туындайды.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, «Ақ жол» газеті, Осман империясы, Түркия, Түркістан, Балқан соғысы, сыртқы хабарлар, мерзімді басылымдар.

K. Bazarbayev*, E. Akdeniz, M. Keles

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan

*e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

News about Turkey in “Kazakh” and “Ak zhol” publications

The content of the article in the heading “external communications” in the newspapers “Kazakh” and “Ak Zhol”, published in the early twentieth century in the national style, in the shortest possible time covers the political events of the last era of the Ottoman Empire to the Kazakh people. Since the first publication of the series “external messages” on the pages of the newspaper, the Kazakh people have been very interested in the events that took place in the Ottoman Empire. In each issue of the newspaper, the Kazakhs, who were informed about the news about the Ottoman Empire, closely followed the political events that took place in the Ottoman state. All issues published in the newspaper “external messages” related to the Ottoman state were warmly received by the Kazakhs, considered the Turkish people as brothers and tried to provide maximum support to the Ottoman Empire, which was in a difficult situation. The section “external messages” inform about the Balkan wars, the coming to the head of state of young Turkish people, the wars between the Allied (Entente) States and the Ottoman Empire, The Grand National Assembly of Turkey. The main purpose of the article is to study the content of the history of the motherland as one of the ways to update and enrich the historical ties between Turkey and Kazakhstan.

Key words: “Kazakh” newspaper, “Ak Zhol” newspaper, Ottoman Empire, Turkey, Turkestan, Balkan War, foreign publications, periodicals.

К. Базарбаев*, Е. Акдениз, М. Келеш

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, Казахстан, г. Туркестан

*e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

Данные о Турции в изданиях “Казах” и “Ак жол”

В содержании статьи рассказывается о том, как в рубрике «Новости из-за рубежа» таких национальных газет, как «Казах» и «Ак жол», издававшихся в начале ХХ века, для казахского народа своевременно освещались политические события, происходившие в то время в

Османской империи. Народ проявлял большой интерес к событиям, происходящим в Османской империи с момента первого выпуска рубрики «Новости из-за рубежа» на страницах газеты. Казахи, получавшие новости об Османской империи в каждом номере газеты, внимательно следили за политической ситуацией, сложившейся в Османском государстве. Все известия, опубликованные в разделе «Новости из-за рубежа» и касавшиеся Османского государства, казахи принимали очень тепло, считая турков своими братьями и стараясь оказать посильную поддержку Османской империи, оказавшейся в тяжелом положении. В рубрике «Новости из-за рубежа», публикуемой на страницах изданий, рассказывалось о войнах на Балканах, приходе младотурков к власти, войнах между государствами Антанты и Османской империей, Великом национальном собрании Турции. Основной целью написания статьи является необходимость углубленного исследования исторических связей между Турцией и Казахстаном как одного из путей обновления и обогащения изучения содержания отечественной истории.

Ключевые слова: газета «Қазақ», газета «Ақ жол», Османская империя, Турция, Туркестан, война на Балканах, известия из-за рубежа, периодические издания.

Кіріспе

XX ғ. басында жарық көрген «Қазақ» және «Ақ жол» газеттерінің «Сыртқы хабарлар» деп аталған топтамасы, Осман империясының соңғы кезеңінде орын алған саяси мәселелерін қазақ оқырмандарына жариялап отырды. Басылым беттеріндегі «Сыртқы хабарлар» айдарының әр санында жарық көрген Осман империясы жайында жаңалықтарды кеңінен жариялап, бұл жаңалыққа қазақ халқы үлкен қызығушылық танытты. Қазақ зиялылары бұл басылымдарды аз уақыттың ішінде өз ойларын қоғамға жеткізу мен таратудың ең маңызды құралына айналдырды. Басылымдарды жарыққа шығаратын зиялы қауым өкілдерінің көпшілігінде өздерінің өмір сүріп жатқан дәуірін сезіну, өз қоғамының болашағын құру туралы оймен қарқынды ақыл-ой әрекеті байқалады. Ұлттық сипаттағы біршама басылымдар жергілікті болып қалды, ал кейбіреулері алыс аймақтарға таралып, қалың бұқараға жол тартты. «Қазақ» және «Ақ жол» ұлттық басылымдарының мақсаты – қазақ халқының мәдениеті мен өркениетін арттыру, қазақ тілі мен әдебиетін дамыту, әлемде орын алып жатқан түрлі жаңалықтардан хабардар болу, қазақ халқын жаңғырту, сол арқылы қазақ халқына қызмет ету болды. Жалпы, бұл ұлттық басылым беттерінде XXғ. басындағы қазақ халқының саяси әлеуметтік өмірінің маңызды мәселелері, шаруашылық жағдайы, басқа халықтармен қарым-қатынасы, білімі, әдебиеті мен мәдениеті, әдет-ғұрпы, тарихы мен шежіресі туралы жаңалықтар жарияланды. Ұлттық сипаттағы «Қазақ» газеті 1913 жылдың 2 ақпанындағы алғашқы санымен жарық көрді. «Қазақ» газетінде жарық көрген саяси мақалалар қазақ арасында бұрыннан қалыптасқан саяси сананы жаңаша бағытқа

бағыттап бастады. Яғни, хандықтар дәуірінен бері жалғасып келе жатқан қазақтың саяси өмірі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жаңару үрдісіне түсіп, түрлі саяси ағымдардың ықпалында болған еді. Исламдық элементтер басым үлгі мен ұлттық модернизация жобасы (Thomas Winner, 1958:122-123) арасында таңдау жасауға мәжбүр болған қазақ халқы ақыры екінші бағытқа бет бұра бастады. Бұл тұрғыда «Қазақ» газетінің орны зор. Басылым авторлары қазақтың саяси санасының дамуына ұлтшылдық, батыстық үлгідегі модернизациялық көзқарастарымен әсер етіп, оны газет бетінде жарияланған мақалалары арқылы насихаттап, халыққа *түсіндіруге* тырысты. Саясаттың басты құралына айналған мәжбүрлеп басқару әдісі (Miller, 1987:390) мен қатар, «қазақ» газетінің авторлары қазақ қоғамында жаңа институттар құру арқылы саяси өмірінің дамуына үлес қосты. Бұл институттардың негізгілері – саяси партиялармен қоғамдық ұйымдар болды. Кейінірек қазақтың тұңғыш саяси партиясын, тұңғыш қазақ автономиясын және оның үкіметін құруға мұрындық болған қазақ газетінің жанашырлары қазақ саясатында өте тиімді, бағыттаушы, өзгертуші рөл атқарды. Басылымның дүние жүзінде болып жатқан оқиғалармен қазақ халқын дер кезінде таныстырып отырғаны, соның ішінде түбі бір түрік мемлекетінің төңірегіндегі соғыстарға жіті назар аударғаны, қазақ халқының Осман түріктеріне бүйрегі бұрғаны байқалады.

Материалдар мен әдістер

Қарастырылып отырған ұлттық басылымдардың «Сыртқы хабарлар» топтамасында жарияланған көптеген материалдар Осман империясының соңғы оқиғаларынан мәлімет беретін біршама деректерді қамтитын

маңызды дереккөз. Осы тақырыптарда өз зерттеу жұмыстарын жүргізген Түркиялық және отандық бірнеше ғалымдардың еңбектерін пайдалана отырып талдаулар жасадық. Түркиялық ғалымдар XX ғасыр басында жарық көрген «Қазақ» газетіне қызығушылық танытып, зерттеу жұмыстарын жүргізген. Мармара университеті Түркітану институтының ғалымы Калхан Ибрахим «Қазақ саяси ойының дамуы және қазақ газеті 1913-1918 жж.» (Kalkan, 2002) атты мақаласында XX ғ. басында жарық көріп, қазақ ұлт-азаттық қозғалысының идеологиясын қалыптастырған «Қазақ» газетінің ел руханиятында алатын орны мен тәуелсіз мемлекет құру жолында атқарған қызметі туралы жан-жақты мәліметтер береді. Зерттеуші ғалым Мариям Қырымлы «Қазақстандағы ұлтшылдық мәселесі» (Kırmılı, 2002: 600-606) атты мақаласында қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалысының тарихына шолу жасайды. Әрине, қазақ жұртшылығы үшін жақсы таныс тақырып, Түркиялық оқырмандар үшін таңсық саналуы мүмкін. Содан да ғалымның Қазақстандағы ұлтшылдық ойлардың даму тарихын түркиялықтарға таныстыруы үлкен жетістік болып саналады. Гебзе технологиялық институтының докторы А.Кайюм Кесіжінің «Большевиктік революцияға дейінгі қазақ түркілерінің білімі, мәдениеті және зияткерлік өмірі» (Kesici, 2002) атты мақаласының ғылыми деректері мол. Автор «Қазақ» газетінің деректеріне сүйеніп, 1913 жылдың өзінде Троицк, Семей, Қарқаралы, Ор және Қызылжар медреселерінде 10 000-нан астам қазақ-түрік студенттерінің білім алғанын хабарлайды (Türkler, 2002: 735-738). Мұсылмандарға сенімсіздікпен қараған Ресейдің христиандық билігіне қарсы күресті ұлттық міндет ретінде ғана емес, сонымен қатар ислам жиһад тұжырымдамасының діни міндетті талабы ретінде көрді. Бұл әсіресе XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласындағы орыс шапқыншылығына қарсы күресте айқын көрінді.

«Қазақ» газетінің «Сыртқы хабарлар» топтамасындағы XX ғ. басындағы Осман мемлекетінің жай-күйін отандық ғалым С.О.Смағұлованың «Қазақ баспасөзіндегі Энвер паша және түрікшілдік қозғалысы барысы» атты еңбегі, «Қазақ» газетінде көтерілген мәселелер, Балқан соғысы, Балқан елдері мен Түркия арасында соғыс қимылы, Түркия мемлекетінің ішкі және сыртқы жағдайы, билік басындағы жастүріктер үкіметі мен оның басшыларының қызметі жайында біршама маңызды деректер келтірген

(Смағұлова, 2013:87). «Қазақ» газетіндегі Осман империясының соңғы кезеңдерінде орын алған оқиғаларды зерттеген жас ғалым Б. Темірхановтың зерттеу жұмысында 1913-1918 жылдары шыққан «Қазақ» газетінің Осман империясына көзқарасы мен Осман империясында болған оқиғаларды зерттеген (Temirkhanov, 2017). Қазақ жеріне кеңінен таралған газеттердің бірі «Қазақ» газеті бауырлас ел ретінде өзінің бірінші санынан бастап Түркияда болып жатқан оқиғаларды қазақ даласындағы оқырмандарына хабарлап отырды. Басылымның «Сыртқы хабарлар» топтамасында (Қазақ газеті, 02.02.1913 ж №1) Балқан соғысы туралы «Түркия мен төрт патшаның соғысынан біреуден-біреуге ауызбен айтқан хабарлардың ішіне айтушылардың сөзі қосылып, дұрыс-бұрысы араласып, әлігі хабар қазақ ішіне бара қоймайды» деп, осы соғыс туралы толық ақпарат берудің қажеттігін алға тартады. Газеттің екінші санында «Соғыс жайынан», «Балқанда» және «Түркия хабары» атты үш мақала жарық көрген (Қазақ газеті) 10.02.1913 ж.) «Балқанда» мақаласының авторы Шектібаев түріктер «13-ғасырда Түркістанда болып, жауынгер, мықты халық болған» деп мақтанышпен жазады (Шектібаев, 1913). Қазақ жерінен қажылық сапарға барушылар үшін Осман мемлекетінің аумағы ең тиімді жол саналған. Орта Азия мен қазақ жерінен қажылық сапарға бару үшін Стамбұл маңызды рөл атқарғандығын «Қазақ» газетіндегі хабарлар да қуаттайды. Теміржол арқылы Орта Азия мен Қазақстаннан Саратов, Москва немесе Петербург арқылы Одесса қаласына барған қажылар қаладағы түрік консулдығына барып, төлқұжат жаздырып алып, сапарларын одан әрі жалғастыратын болған (Ражапов, 2015: 240). Ж. Жәнібеков өз зерттеуінде «Біздің қазақ Стамбулдағы османлы түріктерін «түрік» деп атайды, халифе жұрты деп атаушылар да бар. Төтесі оларды османлы түріктері деп атау керек» (Жәнібеков, 15.08.1913 ж.) деп жазады. «Осы күнде бұл бауырларымыз османлы түріктері өздерінің жеңілгенінде неліктен жеңілдік деп, соның себептерін іздеп жатыр – дей келіп, «Түрік патшалығының оқу-өнерде кемдігін осы болып өткен Балқан соғысы анық көрсетті» деп оның себебін нақтылап өз пікірін білдіреді. Мақаланы зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздемесі ретінде қазіргі заманғы тарих ғылымдарының жетістіктеріне сүйенеді. Зерттеу барысында тарихи оқиғалар мен құбылыстар, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным сияқты жалпығылыми

зерттеу тәсілдері қолданылып тұжырымдалды. Саяси тарих өткен күннің тарихи-саяси және әлеуметтік-мәдени дәйектерінен ой қорытқанда барынша шынайы болуды, саяси-идеологиялық феномендердің көптүрлі және қарама-қайшылықты жағдайын ескеруді талап етеді. Сондықтан зерттеу нысанының көпнұсқалығы, олардың өзара байланысы мен ішкі тәуелділігі сияқты ерекшеліктер ескерілді.

Нәтижелер мен талдаулар

«Қазақ» газеті апта сайынғы жаңалықтарымен қазақ халқына Балқан соғысы туралы жаңалықтарын жариялап отырды. Сонымен бірге газет өзінің басылымдарында қазақтарға бұл соғыстың басталуының себебі, соғысқа қандай мемлекеттердің араласқандығы, Осман империясының бұл соғыстағы мүддесі жайлы хабарлауды да назардан тыс қалдырмады. 1913 жылы 23 ақпанда жарияланған мақалада бұл соғыстың артында кім тұрғаны және ол қандай мақсатпен соғысқаны туралы маңызды мәліметтер келтірілген. Газетте жарияланған ақпараттарда діндес мүддесі бір халықтардың бірігуі арқылы Осман жерін басып алуда ортақ жоспарларының жүзеге асырып жатқанын жазады (Қазақ газеті, 23.02. 1913:30. №3).

«Қазақ» газеті XIX ғ. соңғы ширегінде Осман империясының Еуропадағы империалистік державалардың жартылай отарына айналған ұзақ үдерісі аяқталғанын жазып, бұл үдеріс ұлы державалардың отар елдерді қайта бөлу, бүкіл әлемге билік жүргізу мақсатындағы қызу күресінің кезеңіне сай келгенін хабардар етті. Шығыстың экономикасы артта қалған бірқатар елдері формальды түрде мемлекеттік тәуелсіздігін сақтағанымен, шын мәнінде империалистік державаларға тәуелді жартылай отар елдерге айналып еді. Кезінде жарты әлемге билік жүргізген Осман империясы XIX ғ. соңында осындай елге айналғандығын «Қазақ» газеті оқырмандарына күйзеліспен жеткізіп отырды.

Газеттің осы санында келтірілген мәліметтер бойынша XX ғ.басында Еуропада жиырмадан астам мемлекет болған. Бұл елдер: Ресей, Австрия, Мажарстан, Алмания, Франция, Испания, Швеция, Норвегия, Англия, Италия, Осман империясы, Румыния, Болгария, Португалия, Греция, Сербия, Швейцария, Дания, Нидерланды, Бельгия және Черногория. Бірақ бұл мемлекеттердің арасынан әскери және экономикалық жағынан дамыған алты қуатты

мемлекет болды. Бұл алып мемлекеттер екіге бөлініп, әлемді өзара бөліске салмақ ниетте болып, бір-бірімен жауласып жатты. Олар: Ресей, Франция, Ұлыбритания, Германия, Австрия және Италия мемлекеттері болды. Осы уақытта «Қазақ» газеті бұл елдерге сілтеме жасап: «Олардың арасында ұзақ уақыт бойы соғыс болған жоқ, өйткені олардың мақсаттары түсінікті еді» деп жағдайды қысқаша түсіндірді. Егер әлемде соғыс басталса, онда алып мемлекеттердің бұл соғысқа белгілі мақсатпен тікелей немесе жанама қатысуы болды. Бұл елдер бір-бірімен соғыспайтын, бірақ келіспеушіліктер болған кезде олар өз үлестерін басқа жерден іздейтін. Мұның айқын дәлелі – Осман империясын ыдырату жолында бұл мемлекеттердің өзара ортақ жоспарларынан анық байқалды деп жазды (Қазақ газеті, 23.02.1913:32. №3). Газет бетіндегі осы ақпаратқа сәйкес Балқан мемлекеттері Осман билігіне бағынғанымен, олар Еуропаның еліктіргіш тартымды уәделерінен шыға алмады. Нәтижеде, Еуропа мемлекеттері Осман империясын ыдыратуды Балқан елдері арқылы жүзеге асыру ниетінде болды. Осылайша Балқан мемлекеттері өз тәуелсіздігіне тезірек қол жеткізуі үшін Осман империясынан уақыт ұттырмай тезірек бөлініп шығуға ұмтылды. Осман империясына Балқан мемлекеттері тарапынан соғыс ашатындығы алдын ала ескертілген еді, бірақ қарсыластарының күшін есепке алмаған түріктер қазан айының басында Болгария, Сербия, Греция және Черногория Түркияның Еуропадағы жерлерін өзара бөлісіп, түріктерді Балқан түбегінен ығыстыруға өзара келісті. Ресей Балқан түбегіндегі бұл мемлекеттерді аса қызығушылықпен қолдады. Ал Осман мемлекеті уақытында тас-түйін дайын болмауы салдарынан мәселенің алдын алмады. Әскердің бір бөлігінің әскердегі уақыты біткен болатын. Офицерлер өз араларында партияларына қарай бөлінді. 1912-жылы төрт Балқан елі Осман мемлекетіне соғыс ашты. Осман қарулы күштерінің саяси көзқарастарына байланысты екіге бөлінуі және теңіз күштерінің болмауы Османдардың жеңіліске ұшырауына себеп болды. Бұлғарлар Чаталжаға дейін келді. Гректер Солоники мен Эгей теңізіндегі аралдарды басып алды. Осы жағдайдан кейін Осман империясы бітімге келуге мәжбүр болып, 1913ж Лондон бітім шартқа қол қойылды. Бітім шарт бойынша Мидия-Энез шегі Түркия мен Балқан елдерінің арасында шекара болып белгіленді. Эдирне Болгарияның қарамағына берілді. «Қазақ» газеті түріктердің әскер ісіне

салғырттығы салдарынан 26 қазанда гректер Салоник қаласынан басып алғандығын жазды (Қазақ, 02.02.1913 ж. №1).

1913 жылы 1 наурызда жарияланған «Қазақ» газеті Осман мемлекеті мен оның Балқан одақтастары арасындағы келісім-шартқа қол қойылғандығын жазды. Газет хабарламасында айтылғандай, Осман империясы соғыс кезінде жоғалтқан жерлердің басым бөлігі Балқан одақтастарының иелігінде қалады. Сонымен қатар, еуропалық мемлекеттер бұл келісімнің тезірек аяқталуын қалаған еді. Расында, «Қазақ газеті» осы жағдайға жету үшін ерекше күш жұмсаған Ресей, Германия, Италия, Франция, Австрия және Англия үкіметтері Осман империясы мен Балқан мемлекеттері арасындағы келісімшартқа қол қою үшін делдал болғанын айтады. Осман империясы болса, бұл мәселеде ұлы державалардың ұсынысы ретінде қарады. Балқандық одақтастарға келетін болсақ, олар өзара кеңескеннен кейін жауап беретіндіктерін мәлімдеді (Қазақ газеті, 01.03.1913:41-42. №4). Лондон келісіміне қол қою туралы алғашқы жаңалық «Қазақ» газетінің 16-санында 1913 жылы 31 мамырда шыққан. Шындығында, «Қазақ» газеті бұл жаңалықты жариялағанда, Османлы мемлекетінің «Танин» газеті мен Ресей мемлекетінің «Новое Время» газетінен аударма жасау арқылы мәселені екі жақты шешуге тырысады. Мысалы, «Танин» газеті Лондон келісімінің аяқталуымен Осман мемлекеті қалған жерлерін сақтау үшін кейбір шараларды қабылдауы керек деп мәлімдейді. Ол Осман империясы тарихта көптеген ауыр шайқастарға қатысқанымен, ондай жеңіліске ұшырамағанын айтады. Алайда, Лондон келісіміне қол қойылғанымен, армия әрдайым сақтықта болуы керек екенін ескертті. Шындығында, Османдық түрік ұлты келісімге қол қойған 1913 жыл 17 мамыр күнін ұмытпайтынын және кек алатын күннің де қайта туатынын баса айтады (Temirkhanov, 2017: 25).

«Қазақ» газеті 1913 жылғы 2 ақпандағы бірінші Балқан соғысы туралы ақпарат берген жаңалықтарда Осман мемлекетінің Ұлы Уәзірі Камил Паша болған деп мәлімдеді. Алайда, ол Осман үкіметі бірінші Балқан соғысы басталған кезде билік үшін күресте болған деп мәлімдейді. Шын мәнінде, жас түріктер Осман мемлекетінің әкімшілігін өз қолдарына алу үшін олардың қарсыластары болған ескі түрік мүшелеріне (Nanioglu, 1994: 548-587) қарсы бірқатар саясат жүргізді. Сондықтан әрқашан екі жақтың арасында басымдылық үшін күрес болды. Екі

тарап та мүмкіндігіне қарай мемлекет тағдыры туралы өз пікірлерін білдіргісі келді. Іс жүзінде, «Қазақ» газетінде Бірінші Балқан соғысы кезінде жас түріктер мен Ұлы уәзір Камил Паша арасында болған тақырыпқа байланысты маңызды оқиғалар бар. Сол кезде жастүріктер қозғалысының арасында Камил пашаға деген көзқарас біркелкі болмады. Парламенттегі дауыс беру оның пайдасына шешілді. Ұлы уәзір бұл жағдайды жастүріктердің шегінуі деп бағалап, өз жағдайын нығайтуға тырысты. 1909 ж. 10 ақпанда газет түрік үкіметінде біршама ауыс-түйістер болғандығын хабарлады. Камил паша заңды белден басып, министрлер кеңесінің мақұлдауынсыз сұлтанмен келісіп, жастүріктер ықпалындағы Әскери-теңіз министрлігін жастүріктердің келісімінсіз өзінің жақтастарының құрамына енгізді. Әскери және соғыс-теңіз министріні қызметтен кетіруі арқылы әскери флоттың жоғарғы басшылық құрамын жастүріктердің ықпалынан алып, Камил паша мен оның жақтаушылары өз бақылауларын орнатты (Шпилькова, 1977:209). «Қазақ» газетінің хабарламаларында I Балқан соғысының ортасына келгенде Балқан одақтастары Осман империясымен келісім жасау үшін Лондонға жиналды. Адрианополис (Эдирне) аймағы келісімде соғысушы елдер арасындағы шекара сызығы ретінде белгіленгендігі айтылады. Сайып келгенде, Осман империясы ұсынылған шарттарды қабылдамаған кезде, бұл жолы Еуропаның ұлы державалары оларды қалайда енгіземіз деп қорқытты. Осыдан кейін уәзір Камил Паша үкіметтік кеңес мүшелерінің Адрианополистен бас тарту туралы мәселені шешуге байланысты ұсыныстарын бағалады. Нәтижесінде олар берілуге шешім қабылдады. Бірақ мұны білген Сұлтан бұл шешімді құптамады. Бұл жағдайға халық наразылық көрсетіп, Камил Пашаны мемлекеттік төңкеріс арқылы құлатты. Ұлы уәзірмен бірге жұмыс жасаған сол уақыттағы соғыс министрі Назым Паша өлім жазасына кесіліп, Камил Пашаның қызмет ету мерзімі қысқа болды деп жазды «Қазақ газеті» (Қазақ газеті, 02.02.1913:11-12. №1). Ендігі жерде, мақаламыздың маңызды зерттеуіне айналған келесі басылым «Ақ жол» газеті жайында біршама мәліметтер келтірейік. Түркішілдік идеямен өскен Нәзір Төреқұловтың бастамасымен Түркістан коммунистік партиясы Орталық Комитеті мен Түркістан Орталық Атқару Комитетінің қазақ тіліндегі баспасөз органы ретінде жарық көрген «Ақ жол» газеті де өзінің алғашқы сандарынан бастап Түркия

Республикасындағы жаңалықтарды үнемі жариялап отыруды дәстүрге айналдырған. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Кеңес Одағымен достық қарым-қатынаста болған Түркияның хабарларын оқырмандар асыға күтіп отырған. Бұл хабарлар түріктерді бауырымыз деп таныған түркі тілді халықтар үшін кеңестік билік уәде еткен еркіндік пен теңдікке қол жеткізуден үміттенген қазақтар үшін де аса қызғылықты еді. Түркістан өлкесінің құрамына кіретін Жетісу, Сырдария облыстарының тұрғындары ғана емес, газет таралатын Қазақстанның басқа облыстарының тұрғындары да түркиялық хабарларға сусап отырғандығын онда жарияланған хабарлардың жиілігінен аңғаруға болады. Көбіне «Сыртқы хабарлар» айдарымен берілетін материалдарда Түркияның ішкі-сыртқы саясаты туралы мәліметтер жарық көрді. Газеттің екінші санында Антанта елдері «Армияны қолға алып, Түркиядағы болып жатқан мынау төңкеріс туралы, егер Кемал пашамен саудалары бітсе, Кеңестер Россиясына қарсы майдан ашпақ еді. Ақ жүрек одақтастар 30 жылдан бері Түркия, Арменияда һәм Кавказ армяндары мен мұсылмандар арасындағы төгіліп жатқан қан аз болғандай-ақ, түріктің ұлтшылдарын алып, кінәсіз жайында жатқан Армения еңбекшілеріне тиіспекші» (Түрсүн, 2012) деп жазады. «Ақ жол» газетінің сыртқы хабарлар топтамасының №2 санында «Күншығыс жастарының жиылысы» деген мәтінде Антанта елдерінің Арменияға жасап жатқан қысымы жайлы мынадай мазмұнда материал жариялады: Антанта елдері Түркия жерін меншіктеуді аяқтап, Кеңестік Ресейге қарсы майдан ашпақ еді. Антанта мемлекеттері 30 жылдан бері Түркия, Арменияда һәм Кавказ армяндары мен мұсылмандар арасындағы төгіліп жатқан қан аз болғандай-ақ, түріктің ұлтшылдарын алып, кінәсіз Армения еңбекшілеріне тиіспекші». Осыған орай Бакуде Күншығыс жастарының сиезі болып өтті. Сиездге Персия, Ауған, Индия, Қытай, Гүржістан, Бұхара, Хиуа, Түркия, Армения һәм Азербайжандағы қызыл жастар уәкілдері болды (Ақ жол газеті, 10.12.1920:14.№2) деп жазады.

«Ақ жол» газетінің №5 санында жарияланған сыртқы хабарлар айдары 1919 жылы 28 маусымда болған Антанта (Ұлыбритания, Франция, Италия, Бельгия, АҚШ, Румыния, т.б.) елдері мен Германия арасындағы Версаль бейбіт келісім жасалғандығы былайша мәлімделді. Бүкіл дүниенің орасан соғысын ресми жағынан тоқтатқан Версаль бітім шарттары, күншығыс

халықтарын жем қылуға Еуропа капиталының құқықтарын бекітіп берді. Ағылшын, француз, жапон жиһангерлері жеңгеніне мастанып арамдарын тойғызу үшін Азияны өзара бөлісіп алды. 10 миллиондаған түрік, араб, парсы, қытайлар шет жұрттардың қанды қол жалмауыздарына берілді. Бір жарым ғасырдан артық Англия жиһангерлігінің темір уысында азап шеккен Индия халқы, осы күнге шейін қан жылап отыр. Сүйтіп, Еуропа жиһангерлері һәм олардың одақтасы жапондар Азияның 100 миллиондаған қараңғы надан халықтары еңбегімен тапқан байлық пен қабырғаларын жапқалы отыр, – деп жазды (Ақ жол газеті, 17.12.1920 ж. №2). Түркияның Ресейге қатысты ұстанған саясатының қандай екендігін 1921 ж. жарияланған «Россия һәм Түркия» атты мақаладағы мына сөздер аңғартады: «Түркия үкіметі өзінің Мәскеудегі уәкіліне мына жұмысты тапсырған: Кеңес үкіметіне білдір – біздің жақын арада Французбен арамыздағы болған ымырамыздың ешбір бабында Россия – Түркияның татулық ымырасына қарсы келетін бір ауыз сөз жоқ; Түркия үкіметі бұған тағы қосады, біз Французбен ымырада емес қай уақытта да, кіммен болса ымыралассақ та Россия мен Түркияның татулығына кедергі жоқ» (Ақ жол газеті, 22.12.1920 ж. №5).

Газетте Жүсіп Ақшораның идеялары да насихатталғандығын аңғарамыз. «Жанасу-жақындасу керек» атты мақалада «Россия, Украина уәкілдері түрік ұлтшылдар үкіметінің қазіргі астанасы болған Анкараға барғанда, уәкілдердің құрметіне берілген бір мәжілісте атақты түрікшіл Ақшораұлы Жүсіпбек төмендегі сөздерді сөйлеген» деп редактор «Қазақ-қырғыз қолына ұстатып, көзіне көрсеткен нәрсемен кешірген тәжірибеге нанады. Жалғыз-ақ түрік зиялылары түрік азаматтарының қайда ұмтылып, кіммен жақындасып, кіммен жанасуға берісіп жүргендегі қысқаша бағытымен оқушыларымыздың танысуы керек» деген түсіндірмемен Ж.Ақшораның сөзін береді. «Ұрыс, соғыс бітті. Мәскеу мен Анкара бір-біріне достық көрсетті. Мәскеумен болған бұл достық осы жақын шамаларда Харьков пен Анкара арасында да болар. Ескі Россия патшалығы әр түрлі ұлттарының жиылуынан асыл болған бір патшалық. Ол ұлттардың бірі украиналар болса, екіншісі бізбен нәсілдес, түрік қандас қауымдастардың жиынтығы.

Россиядағы Ұлы төңкерістен кейін сол қауымдардың өзі тізгінін өздерінің қолдарына берді. Бұл күнде ескі Россия патшалығының

орнында уәкілдері, қазір арамызда сияқты Украина, Азербайжан республикалары сияқты Татарстан, Башқұртстан, Қазақстан, Түркістан сияқты республикалар да бар. Бұл реттен қарағанда біздің Россияға жіберетін шәкірттеріміз, мұғалімдеріміз орыс, украина араларында болғандығы сияқты азербайжан, татар, өзбек, башқұрт, қазақ-қырғыз араларында да болуы, солардың ішінде де жасауы мүмкін» (Ақ жол газеті, 30.12.1921 ж. №125). 1923 жылдың 29 наурызында жарияланған «Сыртқы хабарлар» бөлімінде Осман империясының жаңа астанасы етіп Анкара таңдалды. Ал империяның ескі астанасы Стамбул сұлтан тағынан түскеннен кейінгі уақыттарда да қала үлкен сауда жолының үстінде болғандықтан, және көнеден келе жатқан Түркияның шаруашылық кіндігі, мәдени ошағы болғандықтан, Стамбулдың беделі кеміген жоқ.

Жаңадан құрылған үкімет те мұны мойындайтын секілді. Себебі, Анкара Түркия Үкіметінің саяси астанасы, ал шаруашылық пен мәдениеттің қайнаған ортасы Стамбул деп жариялайды. Дегенмен, Түркия Республикасының басқару органы Анкарада орналасатындығы жария етілді, себебі Анкара бұл қала дұшпандардың қолы жететін жерден тыс жерде орналасқан, ал Стамбулда ескі режимді аңсайтындар мен қолдайтындардың қарасы көп болғандықтан сенімсіз болды деп жазады (Ақ жол газеті, 01.04.1922 ж. №157). «Ақ жол» газетінің 153 санында Анкарада үкімет басына сайланған Мұстафа Кемал халық алдында Анкара үкіметінің ішкі және сыртқы жағдайын, мемлекеттің келешегі жайында сөз сөйледі. Мұстафа Кемал пашаның айтуынша мемлекеттің басқару жүйесін, дамыған мемлекеттердің тәжірибесіне сай демократиялық үлгіде басқарылатындығын атап өтті. Біздің мемлекетімізге сыртқы мемлекеттердің әмірі керегі жоқ, бірақ біз мемлекеттің ішкі жағдайын жақсарту жолында бірнеше мемлекетпен дос болуға дайынбыз деп жариялды (Ақ жол газеті, 23.03.1922 ж. №153). «Ақ жол» газетінде жарияланған «Мұсылман дүниесі хәм халифалық мәселесі» атты мақалада «Төңкерістен кейін Түркияда сұлтандық тағы құртылған соң сонымен бірге халифалық тағы да құруға тиіс еді. Түркияның өзгерісшіл жас үкіметі мұны істеді, халифаны әулетімен қуып жіберді» дей келіп, осы мәселеге қатысты Ресей мұсылмандарының пікірін білдіреді. «Ресей мұсылмандарының Уфадағы рухани бастығы, муфти халифа сайлаумен болсын, оның үшін жиһан мұсылмандарының сиезі

шақырылсын дегенді айтқан» (Ақ жол газеті, 15.04.1924 ж. №426). Бұл хабардан осы кезге дейін әлем мұсылмандарының қамқоры, орталығы болып саналған Османлының орнына жаңа мұсылмандық орталық іздестіру әрекеті аңғарылады. Дегенмен, дін, руханият мәселесінің кеңестік идеологияда әсіре саяси сипат алуына байланысты халифалыққа мұрагерлік мәселесі шешімін таппай, шешілмеген күйде қалды. «Ақ жол» газетінің жариялынымдары көптеген қызықты деректерді қамтиды. Мысалы, Түркияның Ұлт мәжілісінде Кемал Пашаның «Түркияда ел билеу түрі ескі салтқа көшпейді. Мұнан былай елдің билігі бір кісінің қолына берілмейді. Түркия елі сұлтансыз да күн көре біледі. Ел билігін бір кісінің қолына беру үшін әрекет етушілер жазаға бұйырылады» (Ақ жол газеті, 15.04.1923 ж. № 293) деген сөзінің саяси сипаты басым болғанымен елдегі саяси өзгерістерден хабар береді. Сол сияқты 1922 ж. қарашы айында Ташкенттің Шайхантаурында болған митингіге БК(б)П ОК мен БОАК құзырындағы эмиссарлық орган болып саналатын құдіретті Түрккомиссияның төрағасы Я.Рудзутак, Сырдария обкомының хатшысы Тәжиев, Хомутхановтар қатысып, сөз сөйлеген. Я.Рудзутак өз сөзін «Жасасын дұшмандарын езуші түріктерге хәм күншығыс халқына бостандық алып беруші түрік әскерлері» деп аяқтаған. Оның сөзі Кеңес Одағы басшыларының ресми бағытын танытатындығы есте болуы керек. Бір қызығы, митингі соңында оған қатысушылар «Мұстафа Кемалдың әскеріне Түркістан кедейлерінің, ісшілерінің атынан құтты болсын айтып, сым арқылы жолдама жіберу» (Ақ жол газеті, 13.11.1922 ж. №229) туралы қарар қабылдады. «Ақ жол» газетінде Түркияда білім алған қазақ жастары туралы да мағлұматтар берілген.

Газеттегі М.Дулатовтың жазған мақаласында «Семей облысы, Зайсан уезі Қара Ертіс еліне қарайтын Найман Бекмұхаммед молла Сатыбалды ұлының баласы Ғаділбек 1916 жыл 14 жасында Түркияға кетті. Ғаділбек Түркияның Бросия шаһарындағы (Стамбулдың ар жағында) түрікгимназиясы мектеп Сұлтанияға кірген. Онда 3 жыл оқып, 1919 жыл Стамболға келіп, дарул мұғалімге түскен. Ғаділбек дарул мұғалімде 3 жыл оқығанда, барша сабақтас шәкірттердің алды болған. Дарул мұғалімді бітіруге енді бір жыл қалғанда, көкірек ауруға шалдығып, 1918 жылы март айында 20 жасында ауруханада жатып опат болған. Ғаділбек ауру уақытында Россиядан барған оқушы жолдастары Ғазиз Байсейіт

ұғлы, Рахметулла Халит ұғлы, Нұрмұхаммед Тоқсанбай ұғлы (үшеуі де Зайсандық, алғашқы екеуі қазір Ташкентте, Нұрмұхаммед қазір Түркияның Измир шаһарында мұғалім) Ахмет Қуатпай ұғлы (Бұл Қытай қазағы, 19 жылы Түркиядан қайтып келе жатқанда жолда Батом шаһарында көкірек аурудан опат болған) Ғали Димышұғлы (Ақтөбе үйезінен. Бұл да қазір Ташкентте) Ғаділбектің қалын біліп қасында болған және де Түркиядағы күншығыс істерін қарайтын саяси ұйым Ғаділбекке ауырып жатқанда пұл жәрдемін беріп тұрған» деген деректер келтіріледі. Ғаділбектің жаназасына мыңнан артық шәкірт жиналып, дарул мұғалімі мүдірлері, дәріс мұғалімдер басшы болып, ту көтеріп апарып қойыпты. Қабір басында дарул мұғалімі бастығының орынбасары Ахман Шариф Әпенді «Мынау көміп отырған жолдастарыңның кім екенін білесіңдер ме? Бұл дүниенің қай бұрышынан не мақсатпен келгені естерінде ме... Сонау Қытай шекарасында жатқан түрік нәсілдес қараңғы қазақ ұлтын ағарту мақсатымен ғылым іздеп келген Ғаділбек! Елі үшін қызмет қыламын деп ғылым жолында құрбан болған Ғаділбек!» (Ақ жол газеті, 19.04.1921 ж. №49) деп сөз сөйлеген.

Шеген деген автор «Ақ жол» газетінде «Келешектің түрленуі» мақаласында шет елдерде қазақ жастарының білім алуына «Жас жапондар, жас түріктер қозғалысын, олардың Еуропада оқығандары емей кім бастап еді? Біздің атқа мінерлеріміз оңғаны болсын, оңбағаны болсын, бәрі де орысша оқыған болса, ол екі халықтың атқа мінерлері Еуропада оқығандар емес пе?» (Ақ жол газеті, 30.07.1923 ж. № 321) деп үлгі етеді. «Ақ жол» газетінің 341 санында Анкарада Түркияның Ұлы ұлттық жиналысында Мұстафа Кемал пашаның мына мәтіндегі сөздері басылды. Лозана келісімі Түркия мемлекетіне біршама жайсыздықтар туғызды, алайда Түркия үкіметі Лозана конференциясында шет мемлекеттерге оңайлықпен беріле қоятын мемлекет емес екендігін көрсетті. Біздің ішкі-сыртқы жауларымыз Лозана келісіміде Түркияның пайдасына шешілген бірнеше баптарға күйініп, іштері удай ашып отыр. Өйткені біз бұл үлкен жиында өзімізді шет мемлекеттерге көрнекті етіп көрсеттік. Біршама уақыттан бері мемлекеттің дамуына тұсау болып отырған надан топ, осы конференцияда ашық көрінді. Ескілікті аңсайтын сарайдағы сұлтаннар бұл жиналыста өз тәубаларына түсті. Ендігі жерде Түркияның дамуына кедергі

жасайтын мұндай топтардың күні бітуге таяу, себебі Түркия Лозана конференциясында өзін нағыз жеңімпаз мемлекет ретінде көрсете алды, ендігі жерде Түркияға көзін алартып, әмірін орындатқысы келетін мемлекеттердің күні бітті, деп Кемал паша өз сөзін аяқтады, деп баяндалды (Ақ жол газеті, 08.09.1923 ж. №341).

Қорытынды

XX ғ. басында қазақ халқының қаржылай қолдауымен жарық көрген «Қазақ» және «Ақ жол» газеттерінің «Сыртқы хабарлар» деп аталған бөлімі, Осман империясының соңғы кезеңінің жаңалықтарын қазақ оқырмандарына жариялап отырды. I Балқан соғысында Осман империясының біршама жерінен айырылып қалғандығын естіген қазақ халқы бұл хабарды зор күйзеліспен қабылдап, бұл мәселеге өздігінше көмек көрсетуге тырысты. Қазақ жұртшылығы Балқан соғыстарында орын алған саяси оқиғаларда Осман империясын ашық түрде қолдап қуаттады. Балқан соғысы кезінде түрік әскеріне көмек ретінде қаржы жинау да саяси күрес түрлерінің біріне айналған еді. Осман империясынан бөлініп шыққан Балқан мемлекеттері I Балқан соғысында Еуропаның көмегімен өз мақсаттарына жетті, бірақ кейінірек олар өзара жер бөлу мәселесі дау тудырып, Балқан елдерінің арасында өзара соғыс басталғанын жария етті. Осман империясы II Балқан соғысын сәтті пайдаланып, Балқан елдері жаулап алған жерлерді қайтарып алу жолындағы күресі газет бетінде талқыланып, осы хабарды қазақтар зор қуанышпен қабылдаған. Нәтижесінде «Қазақ газеті» Энвер Паша Эдирнені қайтарып алды деген жаңалықпен қанағаттанып қана қоймай, Османлы түріктерінің қуанышын қазақтарға жеткізу мақтаншына ие болды. Османлылар туралы жалған ақпарат таратып қалың бұқараны қасақана шатыстырып отырған ағылшын, француз редакциясының Түркиядан біржолата аластатылғанын «Қазақ» газеті қуана жазды. Осман империясында орын алған соғыс хабарларын «Тәржіман» газеті де ұдайы жарылап отырды. «Қазақ» газеті «Тәржіман» газетімен тығыз байланыста болып, империяда орын алған саяси оқиғаларды газет бетіне сол қалпында жариялап отырған. Кейіннен оның құрылтайшылары мен авторларының басым көпшілігі саяси қуғын-сүргін кезінде атылып, аман қалғандары абақтыға жабылды. «Ақ жол» газетінің тағдыры да осыған ұқсас болды. Ал партиялық билік баспасөзге қатаң бақылау орната

бастағанда газет мазмұны ұлтжанды сипатынан айырылып, қасаң ресми қалыпқа түсті. Оның үстіне Республикалық мәртебесінен айырылған газетке Қазақ автономиялы Республикасы жоғары билігі тарапынан ешқандай көңіл бөлінбеді. «Қазақ», «Ақ жол» басылымдарының

«Сыртқы хабарлар» айдарында жарық көрген Осман түріктері жайында жазылған әрбір ақпараттар құнды деуге болады. Бұл ұлттық баспасөздер халық алдындағы борышын адал орындаған, ұлттың рухын көтерген басылымдар болды.

Әдебиеттер

- «Ақ жол» газеті. (1920). Сыртқы хабарлар болыңқырамай тұр ма? Жұма, 10 декабрь №2. Б.14.
«Ақ жол» газеті. (1920). 17 декабрь. №2. Б.18.
«Ақ жол» газеті. (1920). №5 Сәрсенбі, 22 декабрь.
«Ақ жол» газеті. (1921). Россия һәм Түркия. №125. Жұма 30 декабрь.
«Ақ жол» газеті. (1922). Жанасу-жақындасу керек. №157. Сенбі, 1 апрель.
«Ақ жол» газеті. (1922). Түркия Кемал Пашаның сөзі. №153. Бейсенбі, Сыртқы хабарлар 23 март.
«Ақ жол» газеті. (1924). Түркияда. 15 апрель, №426. Сыртқы хабарлар.
«Ақ жол» газеті. (1923). Сыртқы хабарлар. № 293. Жексенбі, 15 апрель.
«Ақ жол» газеті. (1922). Шайхантахурда, №229. Жұма, 13 октябрь.
«Ақ жол» газеті. (1923). Еуропада, 30 июль, № 321.
«Ақ жол» газеті. (1920). Россия-Түркия шарты. 19 апрель, №49.
«Ақ жол» газеті. (1923). Сыртқы хабарлар. Түркияда болған ұлт мәжілісінде Мұстафа Кемал пашаның сөйлеген сөзі. 8 сентябрь, №341.
David Miller, (1987) «Politics», David Miller (der.), The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought (Oxford: Basil Blackwell), s. 390.
Жәнібеков Ф.-Ж.А. (1913). Османлы түріктері // «Қазақ газеті». 1913 ж. №26. 15 август.
Kalkan, Ibrahim. Kazak Siyasî Düşüncesinin Gelişimi ve Kazak Gazetesi (1913-1918), Türkler, 19. cilt, Ankara, 2002.
Kırımlı. M. Kazakistan'da Milliyetçilik. Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt. Ankara, 2002. 600-606.
Kesici. K. Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı. Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt. Ankara, 2002.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №1. 2 февраль.
«Қазақ газеті». (1913). Балқанда // 10 февраль.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №3. 23 февраль. Б. 30.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №3. 23 февраль. Б. 32.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №1. 2 февраль.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №4. 1 март. Б. 41-42.
«Қазақ газеті». (1913). Сыртқы хабарлар // №1. 2 февраль. Б. 11
Ражапов К.К. Фарғона водийсидаги истиклолчилик харакати: мохияти ва асосий рижволаниш босқичлари (1918-1924 йиллар) . – Тошкент: «Yangi nahr», 2015. -240б.
Смағұлова С. «Қазақ баспасөзіндегі Энвер паша және түрікшілдік қозғалысы барысы» Отан тарихы ғылыми журнал. 2013, № 1 (61) Алматы, Б. 87.
Temirkhanov B. (2017) «1913-1918 yıllarında yayımlanan kazak gazetesi'nde osmanlı devletine dair haberler T.C. Sakarya üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü. s.25.
Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt. Ankara, 2002 s. 735-738.
Түрсүн Х. (2012). «Түркістан» газеті». Thomas G. Winner, (1958). Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia (Durham: Duke University) s. 122-123.
Шектібаев М. Балқанда // «Қазақ» газеті 1913.
Шпилькова В.И. (1977). Младотурецкая революция 1908-1909 гг. Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы. Москва. с.209.
Şükrü Hanioglu. (1994). Eski Türk ve Genç Türk kavramları hakkında bilgi için bk. “Jön Türkler”, DİA, c. IX Ankara, s. 548-587.

References

- «Ak jol» gazeti. (1920). Sırtkı habarlar bolıñkıramay tur ma? [There is no news in external messages] Friday, 10 December №2. p.14.
«Ak jol» gazeti. (1920). 17 December №2. p.18.
«Ak jol» gazeti. (1920). Wednesday, 22 December. №5.
«Ak jol» gazeti. (1921). Rossiya ham Turkiya. [Russia and Turkey] №125 Friday 30 December.
«Ak jol» gazeti. (1922). Janasy-jakındasy gerek. [Need to get closer] №157. Saturday, 1 April.

- «Ak jol» gazetesi. (1922).Turkiya Kemal Paşanın sozi.[Speech by Turkey Kemal Pasha] №153.Thursday, external messages. 23 March.
- «Ak jol» gazetesi. (1924). Turkiyada. [In Turkey.] April 15, №426. External messages.
- «Ak jol» gazetesi (1923) . Sırtkı habarlar [. External messages]. № 293. Sunday, April 15.
- «Ak jol» gazetesi. (1922). Shaihantayrda, [Shaykhantahurda] №229. Friday, October 13.
- «Ak jol» gazetesi. (1923). Evropada. [In Europe] July 30, № 321.
- «Ak jol» gazetesi (1920). Rossiya-Turkiya şartı.[Russia-Turkey Treaty] April 19, №49.
- «Ak jol» gazetesi. (1923). Sırtkı habarlar.Turkiyada bolğan ult majilisinde Mustafa Kemal paşanın söylegen sözi.[External messages. Speech by Mustafa Kemal Pasha at the National Assembly in Turkey]. September 8, №341.
- David Miller, (1987) “Politics”, David Miller (der.), The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought (Oxford: Basil Blackwell), s. 390.
- Janibekov J.A (1913). Osmanlı turikleri //«Qazaq gazetesi». [Ottoman Turks // «Kazakh newspaper»]. 1913 №26. August 15.
- Kalkan, İbrahim. Kazak Siyasî Düşüncesinin Gelişimi ve Kazak Gazetesi (1913-1918), Türkler, 19.cilt, [The Development of Kazakh Political Thought and Kazakh Newspaper (1913-1918), Turks, Vol. 19,]Ankara, 2002.
- Kırımlı.M. Kazakistan’da Milliyetçilik. Türkler Ansiklopedisi, [Nationalism in Kazakhstan. Turks Encyclopedia,]19 Cilt. Ankara, 2002. pp.600-606.
- Kesici. K. Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı. Türkler Ansiklopedisi, [Education, Culture and Intellectual Life of Kazakh Turks Before the Bolshevik Revolution. Turks Encyclopedia,]19 Cilt. Ankara, 2002.
- «Qazaq gazetesi». (1913) .Sırtkı habarlar [External messages] //№1. 2 Feb.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Balqanda. [In the Balkans] //10 Feb.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//№3. 23 Feb. p. 30.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//№3. 23 Feb. p. 32.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//. №1.2 Feb.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar [External messages]//. №4.1 Marsh. pp. 41-42.
- «Qazaq gazetesi». (1913). Sırtkı habarlar[External messages] // . №1.2 Feb.p. 11
- Rajapov K.K. Fargona vodijsidagi istiqlolcilik xarakati: mohijati va asosi rizvolanish boshicilari (1918-1924 jillar) .[The independence movement in the Fergana Valley: the essence and the main stages of development (1918-1924)] –Tashkent: «Yangi nahr», 2015.-p. 40 .
- Smagulova S. «Qazaq baspasozindeki Enver pasha jane turikshildik kozgalısı barısı» [“Enver Pasha in the Kazakh press and the course of the Turkic movement”] Scientific journal of national history. 2013, № 1 (61) Almaty, p. 87.
- Temirkhanov B. (2017) «1913-1918 yıllarında yayımlanan kazak gazetesi’nde osmanli devletine dair haberler. [«News about the Ottoman state in the Kazakh newspaper published in 1913-1918] T.R. Sakarya University Social Sciences Institute. p.25.
- Türkler Ansiklopedisi, 19 Cilt.[Encyclopedia of Turks,] Volume 19Ankara, 2002 p. 735-738.
- Tursun H. (2012). «Turkistan» gazetesi». [“Turkistan» newspaper »].
- Thomas G. Winner, (1958). Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia (Durham: Duke University) s. 122-123.
- Shektibaev M. Balkanda// «Qazaq» gazetesi [In the Balkans // “Kazakh” newspaper] 1913.
- Shpilkova V.I. (1977). Mladotureskaya revolyusiya 1908-1909 jj. Izdatelstvo «Nauka» Glavnaya redakciya vostoshnoy literaturı.[Young Turk Revolution 1908-1909 Publishing house “Nauka” The main edition of oriental literature] Moskva. p.209.
- Şukru Hanioglu. (1994). Eski Türk ve Genç Türk kavramları hakkında bilgi için bk. “JönTürkler”, DİA, c. IX Ankara, [For information on the concepts of Old Turk and Young Turk, see. “TheYoungTurks”, DIA, c. IX] pp. 548-587.

Д.Б. Касымова

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы
e-mail: didarkassymova87@gmail.com

О РАБОТЕ VI ПЛЕНУМА ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ОБКОМА ПАРТИИ: СМЕНА РУКОВОДСТВА ОБЛАСТИ

Жумабая Шаяхметова «снимали» с должности первого секретаря Южно-Казахстанского обкома партии на VI Пленуме Южно-Казахстанского обкома партии в июне 1955 года в г. Чимкент по настоятельной рекомендации ЦК КП Казахстана, сигналов о неблагополучии в руководстве обкома в соответствии с установленным ритуалом транзита руководства. Его обвинили в дезорганизации работы всех государственных органов области и падении показателей экономического развития. Решение о смене руководства Казахской ССР (республиканского и областных) принимались в Москве и анализ того, как это происходило не становилось предметом академического исследования. В особенности это относится к Ж. Шаяхметову, изучение политической биографии которого в настоящее время в связи актуализируется процессами транзита власти. В статье ставится задача рассмотреть механизм реализации уже принятого в ЦК КП Казахстана решения о смене руководства области через мобилизацию областного актива для участия в ритуальной критике руководства области – Ж. Шаяхметова, И. Тарасенко и Д. Керимбаева. В статье использованы архивные материалы VI Пленума Южно-Казахстанского обкома партии. Для исследователей представляет интерес поиск ответа на вопрос о смещении Шаяхметова с поста первого секретаря обкома в формулировке «Как это было?».

Ключевые слова: Жумабай Шаяхметов, Казахская ССР, Чимкентский обком партии, Л.И. Брежнев, пленум Чимкентского обкома партии.

D.B. Kassymova

Ch.Ch. Valikhanov institute of history and ethnology, Kazakhstan, Almaty
e-mail: didarkassymova87@gmail.com

On the work of the VI plenum of the South-Kazakhstani party oblast committee: oblast leadership change

Zhumabai Shayakhmetov was demoted from the position of the first secretary of South-Kazakhstani oblast party committee at the VI Plenum of South Kazakhstan obkom in June 1955 in Chimkent at the urgent recommendation of the Central Committee of Communist party of Kazakhstan based on signals of mismanagement coming from oblast party activists in accordance with the power transit ritual. He was accused in disorganization of all state and party bodies in oblast and decrease in economic development indicators. The decision on the Kazakh SSR leadership (republican and at the oblasts levels) change was adopted in Moscow and analysis of how it was done has not yet been academically studied. In particular it refers to Z. Shayakhmetov whose political biography is actualized by the power transit in modern day Kazakhstan. The article elucidates the realization of already adopted decision in the center on oblast leadership change through mobilization of the oblast party active in ritualistic critic of oblast leadership – Z. Shayakhmetov, I. Tarasenko, D. Kerimbayev. In the soviet political culture ritual observance was one of the constituting pillars of order. The article is based on archival materials of the VI Plenum on South Kazakhstan party obkom. For researchers is important to seek the answer to the question: «How it was done?».

Key words: Zhumabai Shayakhmetov, Kazakh SSR, Chimkent party obcom, L.I. Brezhnev, Chimkent obcom plenum.

Д.Б. КАСЫМОВА

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: didarkassymova87@gmail.com

Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің VI пленумының жұмысы туралы: облыс басшылығының ауысуы

Жумабай Шаяхметов Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметінен 1955 жылғы маусымда Шымкент қаласында өткен Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің VI пленумында Қазақстан КП ОК-нің табанды ұсынымы, басшылық транзитінің

белгіленген рәсіміне сәйкес облыстық комитет басшылығындағы қолайсыздық туралы белгі бойынша «алынды». Решение о смене руководства Казахской ССР (республиканского и областных) принимались в Москве и анализ того, как это происходило не становилось предметом академического исследования. В особенности это относится к Ж. Шаяхметову, изучение политической биографии которого в настоящее время в связи актуализируется процессами транзита власти. Ол облыстың барлық мемлекеттік органдарының жұмысын жүйесіз жіберді және экономиканың даму көрсеткіштері төмендеді деп айыпталды. Мақалада Ж.Шаяхметов, И. Тарасенко және Д. Керімбаев – облыс басшылығын салттық сынға қатысу үшін облыстық активті жұмылдыру арқылы облыс басшылығын ауыстыру туралы Қазақстан КП ОК қабылданған шешімді іске асыру тетігін қарау міндеті қойылған. Мақалада Оңтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің VI Пленумының архивтік материалдары пайдаланылды. Шаяхметовтің обкомның бірінші хатшысы қызметінен босатылуы туралы сұраққа «Бұл қалай болды?» деген тұжырыммен жауап табу зерттеушілерді қызықтырады.

Түйін сөздер: Жұмабай Шаяхметов, Қазақ ССР, Шымкент облыстық партия комитеті, Л.И. Брежнев, Шымкент облыстық партия комитетінің пленумы.

Введение

Жумабай Шаяхметов находился в составе руководителей Казахской ССР с 1938 года, с 1946 по 1954 гг. был первым секретарем ЦК КП Казахстана, а в течение 16 месяцев – с апреля 1954 по июнь 1955 г. был первым секретарем Южно-Казахстанского обкома партии. Шаяхметова снимали с руководящих должностей Компартии Казахской ССР дважды. Первый раз – на VII съезде Компартии Казахской ССР в феврале 1954 года, второй раз – на VI Пленуме Южно-Казахстанского обкома партии в июне 1955 года в г. Чимкент. В обоих случаях это происходило, когда во главе СССР находился Н. С. Хрущев, и оба раза эти процессы проводил Л.И. Брежнев. Самого Н.С. Хрущева «снимал» тоже Л.И. Брежнев. Решение о смене руководства Казахской ССР (республиканского и областных) принимались в Москве и анализ того, как это происходило не становилось предметом академического исследования. В особенности это относится к Ж. Шаяхметову, изучение политической биографии которого в настоящее время в связи актуализируется процессами транзита власти.

В работе использованы архивные материалы VI Пленума Южно-Казахстанского обкома партии, который был посвящен обоснованию оперативного вмешательства ЦК КП Казахстана в решение проблем обкома и настоятельной необходимости смены руководства области. Для исследователей представляет интерес поиск ответа на вопрос о смещении Ж. Шаяхметова с поста первого секретаря обкома в формулировке «Как это было?». Стенограмма пленума ЮКО в определенной мере поможет реконструировать механизм не только снятия Ж.Шаяхметова, сколько показать, как делалась политика в отдельно

взятой области Казахской ССР и как местные руководители активно принимали участие на всех этапах процесса. В качестве теоретико-методологического основания были использованы положения структурно-функционального анализа и теории модернизации. Руководство КПСС определяло функциональные процессы в стране.

Интерпретация событий и видение реальности как череды хода установления Порядка также форматировалась в виде необходимых ритуальных практик. Работа VI Пленума Южно-Казахстанского обкома партии в июне 1955 года представляла собой в ритуальной репрезентации материализацию легитимации смены руководства области.

Сделаем небольшое отступление для объяснения состояния Ж. Шаяхметова во время работы первым секретарем Южно-Казахстанского обкома партии. В это время у него начались сильные головные боли, проявились первые признаки опухоли головного мозга, поэтому постоянно находиться на работе он не мог и большую часть времени лежал дома. В то время как Н. Хрущеву и Л. Брежневу «доброжелатели» регулярно докладывали, что он играет в волейбол и ходит в театр. Доклады сотрудников областного аппарата обкома Южно-Казахстанской области о состоянии Ж. Шаяхметова стали одним из оснований для освобождения его с поста: «Шаяхметов работал без напряжения, фактически самоустранился от руководства бюро обкома партии, значительную часть рабочего времени проводил дома. В течение года из 41 заседаний бюро обкома т. Шаяхметов присутствовал только на 17, а из 16 заседаний секретариата участвовал только на 5. На VI пленуме Южно-Казахстанского обкома партии 22 июня 1955 г. указанные недостатки в работе бюро и первого секретаря обкома пар-

тии т. Шаяхметова были подвергнуты серьезной критике» (Постановление VI пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 28, д. 2133, л. 5-7).

Материалы и методы

В работе использованы архивные материалы VI Пленума Южно-Казахстанского обкома партии, который был посвящен обоснованию оперативного вмешательства ЦК КП Казахстана в решение проблем обкома и настоятельной необходимости смены руководства области. Для исследователей представляет интерес поиск ответа на вопрос о смещении Ж. Шаяхметова с поста первого секретаря обкома в формулировке «Как это было?». Стенограмма пленума ЮКО в определенной мере поможет реконструировать механизм не только снятия Ж. Шаяхметова, сколько показать, как делалась политика в отдельно взятой области Казахской ССР и как местные руководители активно принимали участие на всех этапах процесса. В качестве теоретико-методологического основания были использованы положения структурно-функционального анализа и теории модернизации. Руководство КПСС определяло функциональные роли и позиции руководителей республик для проведения нового этапа модернизации в стране. Для администрации Н. С. Хрущева было важно усилить зерновые и хлопковые направления сельского хозяйства в Казахской ССР, чему немало сопротивлялся Ж. Шаяхметов. Именно эти причины стояли за решением Кремля сместить Ж. Шаяхметова.

Результаты и обсуждение

До июньского Пленума Южно-Казахстанского обкома партии в область выезжали руководящие работники из Алма-Аты по поручениям П.К. Пономаренко и Л.И. Брежнева для проверки сигналов из Чимкента (Н. Ондасынов, Губин, Кабылбеков, Ф. Карибжанов). Сам Брежнев побывал в области в сентябре, октябре и ноябре 1954 г. Товарищи из ЦК обрисовали неблагоприятную картину состояния дел в обкоме партии. Поэтому на снятие с работы Шаяхметова приехал уже Л.И. Брежнев. Перед Пленумом он провел совещание бюро обкома, которое, по сути, было своего рода тестом на лояльность работников и наметило основные контуры, дискурс и содержание их выступлений на пленуме. Частые визиты руководителей из Центра, облаченных широкими полномочиями создали впечатление

у партийных и советских работников области, что позиции у Ж. Шаяхметова слабые. Областным руководителям дали понять, что им нужно определиться, с кем они – с Ж. Шаяхметовым или Центром, поскольку в Кремле утвердилась команда Н.С. Хрущева, которая «выметала» на нисходящих уровнях *не своих* людей.

Пленум открылся 22 июня 1955 г. На повестке дня был только один вопрос: «О недостатках в работе бюро обкома партии и первого секретаря тов. Шаяхметова». В состав президиума были введены Л. Брежнев, И. Юсупов и С. Елагин (Документы к протоколу VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 83). В работе пленума принимали участие: члены обкома КП Казахстана – 52, кандидаты в члены обкома – 10, члены ревизионной комиссии обкома – 7, партийный актив – 26. Кроме этого, присутствовали Ж. Шаяхметов, Л. Брежнев, И. Юсупов, С. Елагин и 27 приглашенных советских работников.

Л. Брежнев охарактеризовал Южно-Казахстанскую область как перспективную и объяснил, почему именно Ж. Шаяхметов был назначен приводить показатели области в соответствие с ожиданиями партии и правительства: «... т. Шаяхметов опытный работник, длительное время стоявший у руководства ЦК и несомненно должен был применить знания крупного работника, который сумел бы не только решать текущие вопросы, но и перспективные вопросы. В этом случае т. Кузембаев был значительно слабее и имел не совсем правильные замашки и недостаточно прошел школу воспитания» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 5-6.). Как объяснил Л. Брежнев, по возвращении из командировки в Чимкент, «все они (Ундасынов, Губин, Кабылбеков, Карибжанов) попросились ко мне на прием. Они заявили, что что в областном активе неблагополучно, а также и в бюро обкома, что т. Шаяхметов не работает» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 5-6.). Брежнев отметил, что работа партийного руководителя состоит не только в проведении многочисленных совещаний, но постоянном контроле за исполнением поручений, распределении обязанностей между работниками и согласовании их действий (как если бы они не знали, чем им надо заниматься). Кроме того, Л. Брежнев заметил, что ЦК КП Казахстана внимательно отслеживало деятельность Ж. Шаяхметова на посту первого секретаря Южно-Казахстанской области, отметил некоторые успехи в развитии экономики области, но остановился прежде всего на недостатках

– низкие показатели в животноводстве, недостаточное строительство скотопомещений, проблемы с заготовкой силоса на корм, посадками кукурузы и т.д. Л. Брежнев отметил, что посетил область осенью 1954 года в период сбора урожая, который провалился по причине его плохой организации со стороны руководства области (несмотря на благоприятные погодные условия). Жестокие сталинские времена, казалось, отошли в прошлое, но ответственность с руководителей не снималась за экономические показатели. Поэтому руководство республики, оценив ситуацию, пришло к выводу о необходимости оперативного вмешательства. Однако, что на самом деле скрывалось за показателями в экономике в целом и сельском хозяйстве, в частности?

Особой критике подверглась кадровая политика в области, и это положение Брежнев обосновал аргументом о многочисленных жалобах/записках/сигналах/ходатайствах (письменных и в пешем порядке), которые шли в адрес ЦК КП Казахстана. Хотя полномочия первого секретаря обкома были велики, то возникает вопрос, насколько местные руководители понимали уязвимость положения Шаяхметова, что они не только писали за его спиной письма в ЦК КП Казахстана и ЦК КПСС, но и открыто стали его критиковать, что противоречит утверждению И.С. Кузнецова, что: «Реальные полномочия партийного функционера были столь велики, возможности воздействия на все остальные компоненты системы местного управления столь значительны, что его нередко образно называли «хозяином области» или «обкомовским воеводой» (Кузнецов, 1997: 137). По всей видимости, в обкоме уже были готовы к смене власти, поскольку статус и влияние Ж. Шаяхметова пошатнулись – республиканское и союзное руководство открыто выражало недовольство им. К тому же, у Шаяхметова не было влиятельных покровителей в ЦК КП К и ЦК КПСС.

Речь Л. Брежнева выстроена по общей схеме: дана общая характеристика области – её геоэкономическое значение, общее описание значимости ресурсов для народного хозяйства, и почему они неэффективно используются, причины замены руководства области – Н. Куземабаева на Ж. Шаяхметова, даны некоторые позитивные показатели развития экономики области, но указано, что они случились не благодаря руководству Ж. Шаяхметова. Л. Брежнев дал тщательный анализ экономических показателей области, которые представляли собой череду упущений со стороны руководства обкома, отметил неко-

торые успехи в развитии экономики области и отнес их на счет общей тенденции поступательного хода вперед Страны Советов («вся страна идет вперед, техника движется, приобретает опыт»). Но далее он остановился на недостатках области – низкие показатели в животноводстве, недостаточное строительство скотопомещений, проблемы с заготовкой силоса на корм, посадками кукурузы и т.д. Указывались конкретные цифры падения показателей в животноводстве и зерновом хозяйстве. Л. Брежнев особо остановился на том, что в области недостаточно уделяют внимания посадкам кукурузы (а это была центральная идея Н. Хрущева). Поэтому руководство республики, оценив ситуацию, пришло к выводу о необходимости оперативного вмешательства. Первый секретарь обкома отвечал за состояние вверенной ему области, прежде всего, экономические показатели по всем отраслям. Л. Брежнев, основываясь на сигналах из Чимкента, докладах приезжавших товарищей из ЦК, информации, полученной уже на месте от работников обкома стал далее критиковать работу первого секретаря обкома. Ж. Шаяхметову в вину ставилось, что он «неудовлетворительно осуществляет руководство хозяйственным и культурным строительством области и не обеспечивает выполнение решений сентябрьского и последующих Пленумов ЦК КПСС по крутому подъему сельского хозяйства» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 5-6.). Как было отмечено в постановлении Пленума обкома, Ж. Шаяхметов «сковал инициативу и по существу дезорганизовал работу бюро и секретариата, вследствие этого в областной партийной организации заметно ослабла партийная и государственная дисциплина» (Постановление VI пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3179, л. 33). Л. Брежнев особо отметил критику на Ж. Шаяхметова, поступившую от Д. Керимбаева (председателя облисполкома) и других товарищей: «... он позвонил мне, пришел на прием и сказал, что очень переживает все эти ненормальности. Вслед за этим приехала заместитель председателя Совета Министров Каз.ССР т. Ермагамбетова, она тоже попросила о приеме и сказала, что она видела и что слышала и у неё сложилось мнение, что в бюро есть ненормальности» (выделено авт.) (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 5-6.). Руководители области стремились встретиться с представителями центра поскольку, с одной стороны, это был важный политический ритуал как демонстрация их лояльности. А с другой сторо-

ны, они понимали, что заручившись поддержкой Центра могли решать свои проблемы.

Брежнев употребляет дефиницию «ненормальности» без объяснения того, что за этим стоит – стиль работы, взаимоотношений, отношение к работе или особенности поведения руководящих партийных работников. Брежнев несколько раз поясняет, что именно «сигналы» о «ненормальностях» из Чимкента вынудили руководство ЦК КП Казахстана обратить серьезное внимание на ситуацию в Южно-Казахстанском обкоме, но вопрос о снятии Ж. Шаяхметова тогда еще не стоял. Ф. Карибжанов, командированный Л. Брежневым и П. Пономаренко в Чимкент, «вскрыл недостатки и поставил вопрос перед бюро обкома партии. Бюро, оценивая положение, взяло свою точку зрения и официально приняло решение, которое изложило в шифровке на имя ЦК, что нужно было освободить от работы первого секретаря т. Шаяхметова» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 5-6.). Таким образом, Л. Брежнев подчеркнул, что решение о снятии Ж. Шаяхметова исходило от бюро обкома, а центральное руководство было вынуждено поддержать это решение. Именно такая форма снятия – инициатива снизу – была использована не только для снятия Жумабая Шаяхметова, но дискредитации его как руководителя.

В подтверждение этого тезиса рассмотрим выступления на Пленуме руководящих работников области. Приведем выдержки из их выступлений, чтобы составить картину состояния руководства областью, показать, как и из чего они конструировали отношения с центральными властями, а на пленуме доказывали им свою лояльность тем, что «добивали» Ж. Шаяхметова – все по очереди осуждали первого секретаря обкома, своего непосредственного начальника.

Д. Керимбаев, председатель исполкома Облсовета депутатов трудящихся, в своей речи показал неутешительную картину состояния сельского хозяйства и животноводства, что было вызвано слабой организацией работ в целом, и, в частности, культурой работ над выращиванием хлопчатника и кукурузы. Для подтверждения своего тезиса он выделил отрицательные стороны руководства области со стороны Ж. Шаяхметова и второго секретаря Тарасенко: «Но главная беда в том, что наш штаб Обком, т.е. бюро Обкома работал неудовлетворительно. Первый секретарь Обкома т. Шаяхметов по непонятным для нас причинам не участвовал в работе бюро, по существу самоустранился от руководства.

Если не ошибаюсь из 41 бюро, он принимал участие в работе только 17 заседаний бюро. В самые ответственные и решающие моменты сельскохозяйственных работ, т.е. в период сева, обработки, заготовки хлопка, уборке зерновых он активного участия не принимал и не возглавлял партийную организацию области в проведении этих важнейших сельскохозяйственных работ, вследствие чего работа партийной организации области оказалась не на уровне требований партии» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 6). Далее Д. Керимбаев обрушился с критикой на В.Ф. Тарасенко, который «не проявил себя в работе, у него оказалось больше показного, чем деловой творческой, оперативной работы. Он не сумел организовать работу бюро на выполнение важнейших сельскохозяйственных работ» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 6).

Тезис о неудовлетворительном руководстве со стороны Ж. Шаяхметова был обыгран и в выступлении М. Костина, секретаря обкома КП Казахстана. Он особо подчеркнул, что Ж. Шаяхметов не занимался вопросами промышленности, стал «тормозом в работе областной партийной организации» и не выполнил обещаний, данных руководству республики при назначении на пост первого секретаря области: «Вместо того, чтобы оправдать свои обещания, данные им Пленуму и съезду в Южно-Казахстанской области тов. Ж. Шаяхметов вообще прекратил работу. Говорят, что он больной, на самом деле не болеет, месяцами не выходит на работу, а придет на работу, здоровье у него такое же какое было несколько дней тому назад. Лежит дома, секретарям обкома не звонит, никакие задания не дает, более года прекратил звонить и разговаривать с райкомами КПК. Таким образом, оторвался от бюро ОК и от всего областного и районного актива. Этим самым распустил партийную и государственную дисциплину среди руководящих работников партийных и хозяйственных органов области» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 8). Причину поведения Ж. Шаяхметова Костин вывел из того, что тот «очевидно, обиделся, что перестал быть секретарем ЦК КП Казахстана» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 8), вследствие чего «вообще перестал разговаривать с ЦК КПК, в частности, с тт. Пономаренко П.К. и Брежневым Л.И.» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 8). По всей видимости, М. Костин был хорошо осведомлен об отношении ЦК КП К к Ж. Шаяхметову, сам поддержи-

вал связь с П. Пономаренко и Л. Брежневым, если в своей речи несколько раз упоминал о том, что Ж. Шаяхметов не прислушивался и не следовал указаниям республиканского центра.

А.М. Муминов, первый секретарь Шаульдерского райкома партии, в своем выступлении проследил ход руководства областью Ж. Шаяхметовым и пришел к выводу, что тот заметно, «по неизвестным причинам», оставил прежний «правильный метод» руководства, «перестал руководить партийно-хозяйственными вопросами области» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 10). А. Муминов Ж. Шаяхметову в вину вменял то, что он не рассмотрел лично мероприятия, «направленные на подъем экономики колхозов Шаульдерского района», не проконтролировал «правильное решение этих вопросов», хотя Ж. Шаяхметов направил в район комиссию по проверке состояния дел. По А. Муминову, такое положение дел должно было «задеть самолюбие тов. Шаяхметова» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 10).

Из дискурса речей выступавших на пленуме создается впечатление, что кроме констатации падения показателей развития сельского хозяйства, они старались задеть самолюбие Ж. Шаяхметова, поскольку переходили на диагностику состояния его здоровья, указывали на его обиду из-за снятия с поста первого секретаря ЦК КП Казахстана, подмечали какие-то личностные недостатки в стиле руководства и невнимательность к исполнению своих обязанностей. К примеру, З. Ескендилов, секретарь Ильичевского райкома партии, отметил, что в районе много ожидали от Ж. Шаяхметова, но «он позвонил в наш район всего один раз, и по вопросам займа. Со стороны секретарей обкома очень мало давалось советов секретарям райкомов, критики между секретарями и членами бюро не было и никто прямо товарищу Ж. Шаяхметову своевременно не говорил, не указывал на его недостатки» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 13). Здесь же А. Муминов дал негативный отзыв и о стиле администрирования Тарасенко, который «использует методы, непригодные для руководящего работника, он свою работу строит на составлении всевозможных форм и разного вида писем, он не отрешился от вредного метода бумажной волокиты. В прошлом году, в период разгара уборки хлопчатника он прислал работников партийного аппарата в район для заполнения 26 форм по разным вопросам. Все это потребовало много драгоцен-

ного времени и отвлекло от основной работы на хлопкоуборке» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 13).

С.С. Ситдыков, начальник Управления МВД, член бюро обкома, отметил отход Ж. Шаяхметова от своих заявлений, данных на VII съезде партии и на IX Пленуме ЦК, и «ссылаясь на свое болезненное состояние, самоустранился от руководства работой бюро, отсиживался дома и этим самым действительно дезорганизовал работу бюро обкома партии. В силу этого не знал о нуждах и запросах трудящихся» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 14).

И.Т. Пупашенко, секретарь Арысского райкома КП Казахстана, укорил Ж. Шаяхметова в том, что с его приходом к руководству областью «изменений, особенно, по сельскому хозяйству, никаких не произошло» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 14). Хотя И. Пупашенко с богатым опытом руководства хлопкосеющими колхозами признал, что «область отстает не только при тов. Шаяхметове, она отставала и раньше» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 15). Но миссия Ж. Шаяхметова, как утверждал И. Пупашенко, состояла в том, чтобы «выправить положение в области», тогда как он «не держал районы под контролем». И. Пупашенко приводит пример необязательности Ж. Шаяхметова как руководителя, который не доводит контроль за исполнением поручений до конца: «Товарищ Шаяхметов звонил нам только один раз – по займу. Должен сказать, положение было неважное. Я сказал, что положение выправим обязательно. Тов. Шаяхметов мне говорит: «Завтра в 10 часов мне позвоните». «Хорошо, позвоню». Звоню в 10 часов – нет его, звоню в 11 часов – нет, звоню в 12 – нет. Тогда я позвонил т. Костину и просил, чтобы передали т. Шаяхметову, что по займу закончили. Других вопросов тов. Шаяхметов не поднимал» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 15).

Из текстов речей создается впечатление, что без контроля «сверху», никто работать в области не хотел и не умел. Но все выступления сводились только к констатации падения показателей в сельском хозяйстве, критике Ж. Шаяхметова, его «мнимой» болезни и задетом самолюбии (после снятия с поста первого секретаря ЦК КП К). хотя некоторые выступавшие отмечали недостатки и в работе других руководителей области. По решению центрального руководства республики, нужно было снять и ряд других

руководителей области, поэтому по ним тоже «прошлись». И. Пупашенко, по всей видимости, получил задание «пройтись» по Керимбаеву, председателю облисполкома, а именно, по его стилю выступления: «В отношении т. Керимбаева. По-моему, так выступить может кандидат в депутаты перед избирателями. Так нельзя выступать, это же у нас партийный пленум. Здесь же все серьезные люди, решают деловые вопросы партийной организации области, всерьез, мы тоже не правы, но выступать так – «я отдам все силы» – нельзя. Почему он раньше не отдавал все силы, ведь он первый руководитель области. Мне кажется, такое выступление неправильно» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 15). Здесь же И. Пупашенко решил выказать свое почтение руководству республики – П. Пономаренко и Л. Брежневу, поэтому он охарактеризовал их выступления как «квалифицированные», т.е. образец: «Например, делает доклад т. Пономаренко, он берет с общего и идет до частного, дает глубокий анализ дела, а у нас в республике привыкли к тому, чтобы пошуметь» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 16). И. Пупашенко всерьез сетовал на кабинетно-бумажный стиль работы обкома и отсутствие должного контроля за реализацией принятых решений: «Я считаю, что у членов бюро обкома были недостатки – они верили в силу своих решений, как говорит т. Ладушкин, кучами решений получали, но эти решения ничем не подкреплялись. Бюро идет подряд до 3-х суток, а для чего это? Для формы? Надо принимать решения такие, чтобы они были выполнимы и по главным узловым вопросам не заседать по три дня» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 16). Поскольку И. Пупашенко, как и другие выступавшие товарищи, в своей речи несколько раз обращался к Л. Брежневу, ясно, что он следует полученным перед пленумом жестким инструкциям, что и как говорить. Он обвинил Шаяхметова в том, что тот не проводил собрания, беседы с руководителями разного уровня: «За время моей работы здесь проводилось 5 заседаний бюро обкома и одно заседание секретариата, а тов. Шаяхметов присутствовал всего лишь на двух заседаниях. Все это создает ненормальности в работе бюро, секретариата, отделов обкома партии, создает нездоровую обстановку» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 16). В речи Пупашенко также звучит термин ненормальности, уже озвученный Брежневым.

Х. Нигмаджанов, председатель исполкома Туркестанского райсовета депутатов трудящихся, утверждал, что с приходом к руководству Ж. Шаяхметова, Д. Керимбаева и Тарасенко «показатели области значительно ухудшились» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 16). Он утверждал, что Шаяхметова надо наказать не только освобождением от должности, но и «привлечь к партийной ответственности» за то, что «он все время признает недостатки и дает обещания, но практически почти ничего не делает по выполнению своего обещания / таких обещаний он давал на Пленуме ЦК, VII съезде КП Каз. и Пленумах ОК КП К» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 17).

После требований «расправиться с Шаяхметовым», Х. Нигмаджанов перешел к разбирательствам с Д. Керимбаевым, которого обвинил в порочном стиле руководства, поверхностном отношении к делу, подрыве авторитета отдельных председателей райисполкомов, их унижении, отсутствии организаторской работы и т.д. Х. Нигмаджанов привел два примера стиля руководства Д. Керимбаева, но один из них был связан, прежде всего, со стилем отношения к делу самого Х. Нигмаджанова – слабая исполнительская дисциплина (Павлюченко, 2008: 17-18). Во втором примере Х. Нигмаджанов показывает личностные особенности Д. Керимбаева – ему (Нигмаджанову) не понравилось, что Данияла Керимбаевича в качестве примера хорошей работы привел Шаульдерский район: «Но в Шаульдере нечему было учиться. Поэтому я возразил этому и сказал – у шаульдерцев нечему учиться. Это ему не понравилось и во весь голос начал кричать, что я некультурный, нахал и, наконец, бессовестный человек. При этом он кичился, что он 4 раза избирался депутатом Верховного Совета СССР, что он культурный. Мало этого он предложил объявить мне строгий выговор /ведь меня никто на заседание исполкома не вызвал. Это было для меня невыносимым унижением. Поэтому поднялся и спросил, в чем заключается моя бессовестность. Он мельком сказал, что он ошибся. Но разве председателю Облисполкома можно так поступать. Я считаю по меньшей мере по телефону с угрозой, что бы я бросил свою дурость иначе он мне покажет /по казахски – *тентектікті кой, болмаса мен саган корсетемін!*. Необходимо т. Керимбаеву учесть эти недостатки и принять меры по-настоящему улучшить работы советского аппарата» (Прото-

кол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 18). (Стилистика текста сохранена)

Х. Байгалиев, секретарь обкома КП Казахстана, признался, что работал в Южно-Казахстанской областной парторганизации всего несколько месяцев, но тем не менее, создал для себя впечатление о том, как Ж. Шаяхметов организовал работу обкома: «К сожалению, за время своей работы в этом обкоме партии я не чувствовал настоящего порядка в работе бюро и секретариата. И в этом виноват, мне кажется, главным образом тов. Шаяхметов» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 18).

Особым накалом отличается выступление Тарасенко, второго секретаря обкома КП Казахстана, который с ходу заявил, что Ж. Шаяхметов не оправдал возложенных на него ожиданий со стороны как руководства республики (Пономаренко и Брежнев), так и работников обкома. Содержание выступления Тарасенко – это пересказ от первого лица (Тарасенко) впечатлений от общения с Ж. Шаяхметовым, или перечисление впечатлений, как если бы он повторял свои записи встреч и разговоров, которые передавал куррирующим руководителям в республиканском центре. Тарасенко дословно передает впечатления от первого заседания бюро, которое вел Ж. Шаяхметов: «...на первом заседании бюро при беседе тов. Шаяхметов заявил, что он не ожидал, что он так легко и скоро уйдет с поста первого секретаря ЦК, что его критикуют и правильно и неправильно и что он сделал выводы и сказал «и хватит с меня». Члены бюро восприняли это, как агонию в переживании – у кого этого не бывает. Но потом, как показала практическая работа, тов. Ж. Шаяхметов всерьез не занимался работой бюро и областной партийной организацией. Из этой суммы разговоров и шуток я понял, что товарищ Шаяхметов воспринял назначение в область не как дело партии, а как обиду» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 20). Обратим внимание на интересный эпитет Тарасенко относительно состояния Ж. Шаяхметова, которое они (работники в ЮКО) определили как – агония в переживании, и именно так смотрели на все, что предпринимал Жумабай Шаяхметов. По всей видимости, Ж. Шаяхметов был настолько шокирован «откровениями» Тарасенко, что не выдержал и прервал его репликой: «Извините за грубое выражение. Вы брешете на Пленуме. Я не мог так говорить, я был согласен с решением ЦК» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 20). И далее идут пререкания между Шаяхме-

товым и Тарасенко. Приведем их полностью, чтобы прояснить особенности взаимоотношений между первыми руководителями области:

«Тарасенко – Могу даже сказать, при каких обстоятельствах это было. Стоял длинный стол, я стоял слева, Вы в середине, и Вы это заявление сделали и решение ЦК приняли как обиду.

Тов. Шаяхметов – Нет, не говорил. Вы выдумываете это по отношению ко мне.

Тарасенко – До сих пор не выдумывал» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 20).

Для Тарасенко Ж. Шаяхметов был не столько первым секретарем обкома, сколько объектом для наблюдения, поскольку он фиксировал и воспроизводил не только реплики, тональность, но и механическое окружение самого разговора – стол, его расположение, позиции Шаяхметова и Тарасенко по отношению к столу. Дискурс второго секретаря обкома партии был нацелен на уничтожение Ж. Шаяхметова не столько как партийного деятеля и руководителя обкома, сколько на принижение его личностных качеств. Тарасенко, по всей видимости, по большей части, собирал о Ж. Шаяхметове слухи, сплетни, интерпретировал свои наблюдения, разбавляя их умозаключениями относительно психоэмоционального состояния своего непосредственного начальника. Далее в своем выступлении Тарасенко допустил весьма серьезные выпады в отношении первого руководителя обкома: «Тов. Шаяхметов самоустранился и бездействовал. Здесь назвали цифры – не присутствовал на заседаниях бюро 17, на 1/3 не был на секретариате. А между бюро и секретариатами, что было? Не руководили Вы. И дальше. Странности, чем их объяснить – не сообщает, когда придет и даже помощник когда его спросишь, отвечал: «Не знаю, не видел, не придет». С докладами. Вы делали доклады, потом приходилось выслушивать недовольство. А вам не по душе было. Правда, составляли доклады отделы, но вы могли бы помочь составить остро, экономически грамотно. Вашими докладами члены бюро и Пленума обкома оставались недовольны. Что же мы будем прятаться. А потом эти шуточки неуместные на совещаниях, сквернословил в присутствии женщин. Я, откровенно скажу, хотел у Вас учиться. Мы присматривались к вам, ждали. Но поучиться оказалось нечему» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 20). Однако в речи Тарасенко прозвучало объяснение тому, почему сложно работать в Южно-Казахстанской области, особенно присланным из центра

кадрам, которые не могут разобраться в переплетении местных родо-клановых отношений: «Я впервые работаю секретарем обкома партии и, несмотря на то, что меня еще раньше предупреждали, что эта область очень трудная – здесь большая закулисная жизнь, что большое сплетение феодально-байских пережитков, я работал верно» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 21). Тарасенко озвучил то, о чем многие выступавшие не могли сказать открыто – столкновения и конкуренция на местном уровне мешали работать.

Тарасенко, скорее всего, надеялся, что его «верная служба» первым руководителям республики – П. Пономаренко и Л. Брежневу – поможет ему выбраться из Южно-Казахстанской области и он пойдет на повышение. Поэтому он указал и на свои достижения в руководстве хозяйством области: «В Келесском районе четыре года строили станцию, я взялся, за четыре месяца сделал, Нанайская станция строилась четыре года, я взялся – за 3 месяца построили, Шаульдерская станция – организовал из города комсомольцев, построили, или на горячем Сары-Агачском водном источнике был полный беспорядок, сейчас работает хорошо. Но больше года работа других секретарей скована – уедешь из обкома – пробка получается» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 21). Тарасенко упомянул, что Ф. Карибжанова прислали из Алма-Аты для подготовки снятия Шаяхметова. Карибжанов провел совещание бюро обкома, на котором расставил все и всех по местам: «...На этом бюро мы были вынуждены поставить вопрос о том, чтобы навести порядок. Члены бюро высказались – т. Костин, т. Ситдыков. Значит вы были не уверены в том, чтобы бесперебойно работать. Мы желали с вами работать, Вы мне нравились, у Вас не было этого вредничества. Тов. Ситдыков внес предложение и все члены бюро единогласно согласились с предложением т. Ситдыкова, за исключением т. Жаркинбаева, который в это время находился в «болоте» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 21). Тарасенко говорил на партийном бюрократическом языке, понятном только для посвященных в перипетии внутриобкомовских игр и избранных в число участников «игры» по снятию Ж. Шаяхметова. Тарасенко отдавал отчет, что с него никто не снимает ответственности за то, что в период вынужденного отсутствия Жумабая Шаяхметова (по болезни или иной причине), именно он, Тарасенко, как второй секретарь, должен был за-

ниматься решением неотложных вопросов: «Я старался держать курс на основных четырех вопросах: работа с кадрами, контроль исполнения, соблюдение государственной и трудовой дисциплины, на вопросе идеологической работы и на укреплении первичных партийных организаций. Ошибки, безусловно, были допущены, но линия партии проводилась до конца» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 21). Поскольку необходимо было снять и Д. Керимбаева, то Тарасенко счел нужным показать и негативные стороны руководства председателя облисполкома, присовокупив к этому и Ж. Шаяхметова.

В изложении Тарасенко работа первого и второго секретарей выглядела как непонятная чехарда механических перемещений: «Самым главным дефектом в работе бюро является то, что оно не добилось слаженной работы исполнительного Комитета во главе с т. Керимбаевым. Я несу ответственность за работу исполкома и как его член и как второй секретарь обкома. Тов. Шаяхметов тоже является членом исполкома. Казалось бы, раз избрали двух секретарей членами исполкома, можно было бы ходить на исполком по очереди. А то получалось – надо на бюро, надо на исполком и везде один, а если бы по очереди ходили, было бы лучше. Вы дважды ходили на исполком. Думаю, что раз т. Шаяхметов ходит, значит я могу присутствовать на очередном заседании, потому, что есть же предел и физической работе» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 22). Тарасенко из вышесказанного выводит причину слабой работы исполкома: «В чем порок? Прежде всего в том, что Облисполком запаздывает с решением вопросов. Например. Вопрос пожнивья кукурузы рассматривался через 8-9 дней, графики всевозможные как не досмотришь, так затягиваются. Заместители – неплохие люди, с опытом работы, но они боятся подписывать распоряжения. Один из заместителей говорит, что я подписал два распоряжения, так т. Керимбаев говорит, на каком основании, почему со мной не согласовали и т.д. Так нельзя работать. Прежде всего надо ликвидировать запаздывание, во-вторых, надо развязать руки заместителям и в-третьих, надо покончить с сутяжничеством. Два областных руководителя не могут договориться между собой, тогда Облисполком является в качестве арбитра для разбирательства. А иногда и в обком являются, но мы дали задание зав. отделами разбираться в этом деле и наказывать» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9,

д. 3180, л. 22). Из этого пассажа ясно, что системно-организационные принципы работы Южно-Казахстанского партийно-административного аппарата были поставлены на прочную основу, которую ни один из руководителей не мог изменить. Поэтому Ж. Шаяхметов с Д. Керимбаевым вряд ли могли что-либо поменять. Область жила своей реальной жизнью вне зависимости от назначенных руководителей.

Лугин, начальник Облсельхозуправления, вторил выступавшим, что Ж. Шаяхметов и Д. Керимбаев не оправдали ожиданий, что с их приездом и хлопок будут собирать лучше и мяса получат больше. Хотя он отметил, что для решения вопросов с хлопководством необходимо было продвигать на уровне республиканского руководства строительство каналов – Кировского и Арыс-Туркестанского (они строятся, заметил Лугин, но строительство идет неудовлетворительными темпами. Опять виноваты Шаяхметов и Керимбаев?) В области знали, что руководство Узбекистана успешнее лоббирует в Москве свои интересы в проведении ирригационных работ и строительстве каналов (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 23). Лугин выделил основную причину слабой работы руководства обкома – отсутствие коллегиальности и отметил особенности личностного восприятия Тарасенко необходимости решать те или иные вопросы: «В решении вопросов не было коллегиальности, замечания (Тарасенко-авт.) принимал болезненно, как личную обиду. Не было коллегиальности в решении вопросов, имели место случаи, когда отдельные вопросы тов. Тарасенко решал самостоятельно без членов бюро». Лугин отметил также, что Шаяхметов по причине болезни стал самоустраиваться от работы: «Мы предлагали ему поставить вопрос о его лечении, однако это он не сделал» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 23).

Тема болезни Ж. Шаяхметова, которая, по мнению большей части выступавших, была надуманной, также прозвучала и в выступлении Целуйко, секретаря Тюлькубасского райкома партии: «Говоря о болезни товарища Шаяхметова, у меня сложилось мнение, что т. Шаяхметов не по-большевистски, а очень болезненно воспринял освобождение его от работы секретаря ЦК партии, этим можно объяснить его самоустранение от руководства областью» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 25). Целуйко кратко охарактеризовал и общее состояние дел в обкоме и облисполкоме: «Дей-

ствительно, за последнее время в работе бюро и работе секретарей мы чувствовали большие недостатки, оторванность членов бюро от партийных организаций и работа вхолостую» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 25).

В выступлении Мавлянова, заместителя Облисполкома, был дан анализ причин отставания области в сфере хлопководства – плохое использование техники и людских резервов, но обвинил он в этом прежде всего обком партии: «хлопководством в области и в частности в обкоме партии никто не занимается» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 26). Но Мавлянову необходимо было указать на то, что именно при Шаяхметове ситуация с хлопком усугубилась: «По этому вопросу я дважды обращался к тов. Шаяхметову. Первый раз он меня выслушал, обещал помочь, но мер не принял. Второй раз после беседы с ним мы разработали мероприятия, собрали специалистов, рассмотрели эти мероприятия, сельхозотдел обкома согласился с мнением специалистов, но спустя 12 дней наши предложения остались без всякого последствия, районные партийные и советские организации, специалисты МТС и колхозов не получили направления в работе по ликвидации последствий стихийной весны по всходам хлопка» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 27). Мавлянов высказался и о работе Тарасенко («тов. Тарасенко страдает односторонностью в решении вопросов»), Муминова («...не сказал, как он занимается хлопком. Он все решает перспективные вопросы.») и согласился с критикой Шаяхметова из Москвы (статья в газете «Правда») и республиканского центра, поскольку он был «изолирован не только от партийной организации, но и от дела» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 27).

В своем выступлении Модестов, секретарь Чимкентского райкома КП Казахстана, воздал хвалу выдающимся государственным и политическим деятелям – тт. П. Пономаренко и Л. Брежневу, и высказал недовольство по поводу бывшего первого секретаря обкома Кузембаева, который «...действительно не соответствовал своему назначению – этот товарищ был белоручка» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 28). По Модестову, ошибка Ж. Шаяхметова заключалась в том, что он не перетасовал состав обкома и облисполкома, а также руководителей в низовых партийных организациях, т.е. людей, которые работали на

своих должностях и не выполняли поставленные перед ними задачи, но в этом вины Ж. Шаяхметова нет. Модестов указал и на других руководителей, которые критиковали Ж. Шаяхметова, но сами не выполняли своих прямых обязанностей: «Тов. Мавлянов много говорил, но ничего, ни слова не сказал о МТС... У нас есть тов. Лугин. Как он руководит машинно-тракторными станциями? Он самоустранился от руководства МТС и не занимается ни воспитанием кадров, ни нормальным контролем» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 28).

Несмотря на то, что ему не было дано слово, Ж. Шаяхметов поднялся на трибуну и после краткого анализа состояния с показателями по хлопку, признал вину за слабые показатели в экономике области за обкомом партии: «... все это произошло именно по нашей вине, прежде всего по моей вине, как не сумевшего по-настоящему руководить организацией уборки урожая хлопка». Жумабай Шаяхметов сказал, что осведомлен о проблемах в области животноводства – падение надоев молока, нехватка кормов (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 30). По поводу своей болезни Ж. Шаяхметов высказался следующим образом (комментировать его слова из уважения к его памяти считаем неэтичным): «Разрешите ответить на два вопроса: Первый – болею ли я. Заявление о том, что «он не болеет, а все переживает вопрос об освобождении его с поста первого секретаря ЦК» отвечаю честно: я не переживаю, период переживаний кончился после Пленума ЦК, на котором я сделал доклад и на котором меня освободили. Болею ли? Да, я болею. У меня два вида болезни – я левым глазом ничего не вижу и вторая болезнь – у меня страшные головные боли. Но вся беда в том, что об этих болезнях ни ЦК, ни бюро обкома я не заявлял, просто имея ввиду, что эта болезнь пройдет, так как раньше у меня её не было, но это оказалось ошибочно и такое положение привело к такому состоянию» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 31). Ж. Шаяхметов вынужден был дать ответ и домыслил Тарасенко, причем он несколько раз употреблял разные формы отказа от измышлений второго секретаря: «После избрания меня секретарем обкома партии, я решил поговорить с товарищами – членами бюро обкома партии, мы обменялись мнениями по ряду вопросов, но никакого заявления, о котором говорил т. Тарасенко, не было. Почему я должен на себя наговаривать, когда Центральный Комитет КПСС, Пленум ЦК пар-

тии Казахстана правильно оценили мое руководство и целый ряд ошибок. Такие грубые вещи я не говорил, и еще раз повторяю – не говорил. Вот все, что я могу сказать» (Протокол VI Пленума, 22 июня 1955 г.: ф. 40, оп. 9, д. 3180, л. 31).

Ж. Шаяхметов прибыл в Чимкент без своей «команды», поэтому не услышал ни одного слова поддержки на Пленуме. После снятия с поста первого секретаря ЦК КП Казахстана от него отвернулись почти все руководители на республиканском уровне, а формировать новую команду в Чимкенте он не мог как по этическим соображениям, так и особенностям региональной культуры на юге республики. Об этом говорил на Пленуме Тарасенко – сильные родо-клановые взаимоотношения/сети (феодално-байские, как выразился Тарасенко). Ж. Шаяхметов не сделал свои назначения и не смог создать свою клиентуру, хотя в качестве второго и первого секретаря ЦК КП Казахстана Ж. Шаяхметов отслеживал ситуацию в Южно-Казахстанской области и знал, что животноводство, сельскохозяйственные культуры – свекла, хлопок – давали низкие показатели. Уже как первый секретарь обкома он был информирован о ситуации в экономике области, но переломить ход запущенного давно экономико-технологического процесса и переделать систему устойчивых отношений на низовых административных уровнях не мог. Как впрочем и все первые секретари, которых назначали и снимали до прихода в обком Шаяхметова.

Пленум показал, что центральные власти через параллельные структуры управления (кураторы от ЦК, вторые секретари, МВД, МГБ, сигналы/анонимки и т.д.) и сбора информации вмешивались в руководство региональными структурами, манипулировали кадрами, многим из них обещая продвижение в рамках партийно-государственной номенклатуры: «Манипуляция кадрами стала основополагающим способом партийного строительства и главным приемом в реализации принципа партийного централизма на всех уровнях возводимой пирамиды власти» (Павлюченко, 2008: 227) [6]. Принцип коллегиальности руководства, провозглашенный администрацией Н. Хрущева, как ни странно, не был применен в отношении анализа ситуации в ЮКО. Механизм смещения Ж. Шаяхметова с поста первого секретаря обкома ЮКО показал, что центральные власти (Хрущев, Пономаренко, Брежнев) приняли решение вывести его из номенклатуры КПСС, поскольку ему в вину ставились нерешение хозяйственных вопросов, кадровой политики и неумение/нежелание орга-

низовать и мобилизовать актив области на выполнение важнейших государственных задач. Внедрение новой формы управленческой политики – смещение руководителей инициативой «снизу» – нашло свое воплощение в Казахстане при снятии Ж. Шаяхметова.

Заключение

Ж. Шаяхметов долго находился в высших эшелонах власти и хорошо разбирался в правилах политических игр. Ход пленума, распределение ролей, дискурс выступлений ясно говорили о том, что ему нужно признать свое поражение и уйти в сторону, тем более, что здоровье ему не позволяло и далее участвовать в разного рода игровых схемах. Формулировка снятия Ж. Шахметова в заключительном документе была беспощадной: «Пленум нашел невозможным в дальнейшем оставление т. Шаяхметова Ж. на посту первого секретаря Южно-Казахстанского обкома партии и освободил его от работы» (Справка о причинах освобождения т. Шаяхметова Ж., 4 июля 1955 г.: ф. 5, оп. 98, д. 3897, л. 30-31). Пленум превратился, по сути, в партийный суд над Ж. Шаяхметовым. Основным двигателем экономики были партийные директивы и плановые показатели. В качестве мотора использовались прежде всего личностная энергетика руководителей, которые могли мобилизовать, направить и руководить как партийными работниками, так и рядовыми исполнителями на местах- партийными и беспартийными (рабочими, колхозниками, служащими). Жумабай Шаяхметов признал, что приложил мало усилий для реализации планов партии и правительства. Причины снятия Ж. Шаяхметова и вывод его из обоймы республиканского партийного руко-

водства помимо реального состояния здоровья (как выяснилось вскоре это был рак головного мозга), состояли в отношении к нему как к казахскому националисту, не согласному с планами Н. Хрущева – целинный проект, размещение военно-стратегических объектов в Казахстане (ракетные, космические и военные базы), реформатирование границ, возрождение казахского традиционного скотоводства.

Как отметил Л. Брежнев, сам Ж. Шаяхметов не жаловался на здоровье и не просил помощи у центральных властей. Об этом просил Д. Керимбаев (за что ему простили все его упущения и перевели в Алма-Ату). Республиканские правящие круги (партийные и советские деятели) проявили внешнее согласие с решениями Москвы и провели его жизнь достаточно эффективно, как показала работа пленума именно в части единодушного обвинения Жумабая Шаяхметова в слабом развитии экономики области. Смена руководства Южно-Казахстанского обкома партии в официальном изложении предстала как «укрепление областного руководства опытными работниками». О Жумабае Шаяхметове было запрещено писать и в целом объяснять причины смены руководства в областях Казахстана в последующем, поскольку коммунизм был близок, а в обществе благоденствия экономических проблем не бывает. Особенности работы партноменклатуры Казахской СР и взаимодействия с центральными структурами требуют дальнейшей разработки.

Статья написана в рамках реализации проекта ГФ «Неизвестные страницы из жизни и деятельности видного государственного деятеля Жумабая Шаяхметова». ИРН АР08857330-КС-21

Литература

- Документы к протоколу VI Пленума Южно-Казахстанского обкома КП Казахстана. 2 июня 1955 г. Ф. 40. Оп. 9. Д. 3180. Л. 83.
- Кузнецов И.С. (1997). Новосибирский обком КПСС в зеркале ретроспективных оценок // Проблемы истории местного управления Сибири конца XVI–XX вв. Вып. 2. Тезисы докладов. Новосибирск, с. 137-139.
- Павлюченков С.А. (2008). «Орден меченосцев»: Партия и власть после революции. 1917–1929 гг. М.: Собрание, 463 с.
- Постановление VI Пленума Южно-Казахстанского обкома КП Казахстана от 22 июня 1955 г. О недостатках в работе бюро обкома КП Казахстана и его 1 секретаря т. Шаяхметова // ГАОПИ ТО РК Ф. 40. Оп. 28. Д. 2133. Л. 5-7. Подлинник.
- Постановление VI-го Пленума Южно-Казахстанского обкома КП Казахстана от 22 июня 1955 г. Протокол VI-го Пленума Южно-Казахстанского обкома КП Казахстана. 22 июня 1955 г. // ГАОПИ Туркестанской области. Ф. 40. Оп. 9. Д. 3179. Л. 33.
- Протокол VI Пленума Южно-Казахстанского обкома КП Казахстана. 22 июня 1955 г. // ГАОПИ ТО РК. Ф. 40. Оп. 9. Д. 3180. Л. 5-6.

Справка о причинах освобождения т. Шаяхметова Ж. от обязанностей первого секретаря Южно-Казакстанского обкома КП Казахстана. 4 июля 1955 г. // Личное дело на работника, снятого с персонального учета. № 284258. Шаяхметов Жумабай. РГАНИ. Ф. 5. Оп. 98. Д. 38987. Л. 30-31.

References

Dokumenty k protokoly VI plenuma Yuzhno-Kazakhstanskogo obkova KP Kazakhstana. 2 iunya 1955 g. [Documents to the protocol of the VI plenum of South-Kazakhstani obkom of the CP of Kazakhstan]. F. 40. Op. 9. D. 3180. L. 83 (In Russian).

Kuznetsov I.S. (1997) Novosibirsky obkom KPSS v zerkale retrospektivnyh otsenok // Problemy istorii mestnogo upravleniya Sibiri kontsa XVI–XX vv. Вып. 2. Tezisy dokladov. Novosibirsk, S. 137-139.

Pavluchenkov S.A. (2008) «Orden mechenostsev»: Partia i vlast posle revolyutsii. 1917–1929 gg. Moscow: Sobranie, 463 s.

Postanovlenie VI plenuma Yuzhno-Kazakhstanskogo obkova KP Kazakhstana ot 22 iunya 1955g. O nedostatkah v rabote buro obkoma KP Kazakhstana i ego 1 sekretarya t. Shayakhmetova [On fault lines in the work of the South-Kazakhstani obkom bureau and its first secretary c. Shayakhmetov] // GAOPI TO RK. F.40. OP.28. D. 2133. L.5-7.

Protokol VI plenuma Yuzhno-Kazakhstanskogo obkova KP Kazakhstana. 22 iunya 1955g. [Protocol of the protocol of the VI plenum of South-Kazakhstani obkom of the CP of Kazakhstan // GAOPI TO RK. F.40. OP.28. D. 3130. L.5-6..

Postanovlenie VI-go plenuma Yuzhno-Kazakhstanskogo obkova KP Kazakhstana. 22 iunya 1955g. [Decree of the protocol of the VI plenum of South-Kazakhstani obkom of the CP of Kazakhstan. June 22, 1955] // GAOPI TO RK. F.40. OP.28. D. 3179. L.33.

Spravka o prochinah osvobodzheniya t. Shayakhmetova Z. ot obyazannostei pervogo sekretarya Yuzhno-Kazakhstanskogo obkova KP Kazakhstana. 4 iyulya 1955 g. [Information on the reasons for the demoting of Shayakhmetov Z. from the position of the first secretary of the South-Kazakhstani party obcom] //Lichnoe delo na rabotnika, snaytogo s personalnogo ucheta. № 284258. Shayakhmetov Zhumabai. RGA NI. F. 5. Op. 98. D. 38987. L. 30-31.

Г.Б. Қозғамбаева^{1*} , Б.Қ. Исабек² , Е.Т. Берлібаев³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

³Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

ДҮНИЕЖҮЗІ ҚАЗАҚТАР ҚАУЫМДАСТЫҒЫНЫҢ ШИРЕК ҒАСЫРДАҒЫ ТАРИХЫ

Қазақ елі тарихта ұзақ әрі күрделі жолдан өтті. Қазақ мемлекеттілігі түрлі тарихи кезеңдерде әр қырлы үлгіні иеленді. Алайда, ұлттық мүддеге сәйкес келетін және ХХІ ғасырдың сын-тегеурініне төтеп бере алатын заманауи үлгідегі толыққанды мемлекеттілік 1991 жылдан бері де, демек, КСРО ыдырап, мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізген соң ғана құрылды. Көптеген жылдар бойы ел тәуелсіздігі мақсатында күресіп, тағдырдың жазғанын басынан өткеріп, Қазақ елі қысқа мерзім ішінде санадан ұмыт қалған, жадымыздан жоғалу шағында егеменді мемлекеттілігін жаңғыртып, дүниежүзіндегі мемлекеттердің алдыңғы қатарлылардың ортасында болашаққа қадымдап қадам басып, дамып келеді. Мемлекет аз ғана уақыт ішінде өз дамуының саяси қырларын анықтап, нарықтық экономикаға өтуді жүзеге асырды, күрделі әлеуметтік күйзелістерді басынан кешірді.

Әлем қазақтарының 1992 жылы шақырылған бірінші Құрылтайында Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығын құру және оның жарғысын, басшы органдарын сайлау мәселелері талқыланды. Құрылтайдың ғылыми конференциясында Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды. Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайына әлемнің әр түкпірінен қандастарымызды елге шақырып, бас қосуы тәуелсіз еліміздің алғашқы қадамы болды. Қазақ елінің, бас қаласы Алматыда төрткүл дүниеге тараған қазақтардың басын тоғыстырған ұлттың ұлы жиыны болды. Сол кезден бастап, жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде елімізге 2019 жылы елге келген қандастардың саны 1,5 миллионға жетті.

Қазақ елі шетелдегі этникалық қазақтармен арада тұрақты байланыс орнады.

Түйін сөздер: диаспора, құрылтай, қауымдастық, қоғам, қазақ елі.

G.B. Kozgambayeva^{1*}, B.Q. Issabek², E.T. Berlibaev³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²South Kazakhstan State Pedagogical University, Kazakhstan, Shymkent

³Kazakh State women's pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

History of worldwide kazakh community for a quarter of a century

The Kazakh nation has come a long and difficult way in history. Kazakh statehood has taken a multifaceted model in different historical periods. However, a full-fledged modern statehood that meets the national interests and can withstand the challenges of the XXI century has been established in 1991 only after the collapse of the USSR. For many years, the country has been fighting for independence, experiencing the fate of the country, and in a short period of time, the Kazakh nation has regained its sovereign statehood in a time of forgetfulness, and is stepping into the future among the world's leading nations. In a short period of time, the state has identified the political aspects of its development, made the transition to a market economy, and experienced serious social commotions.

The first Kurultay of the Worldwide Kazakhs convened in 1992 discussed the establishment of the World Association of Kazakhs and the election of its charter and governing bodies. At the scientific conference of the Kurultay, the World Association of Kazakhs was established.

The first step of our independent country was to invite our compatriots from all over the world to the first kurultai of the worldwide Kazakhs. In Almaty, the capital of the Kazakh people, there was a great gathering of the nation, which brought together Kazakhs from all over the world. Since then, as a result of the work carried out, the number of compatriots who came to the country in 2019 reached 1.5 million people. Kazakhstan has established regular contacts with ethnic Kazakhs abroad.

Key words: diaspora, foundation, association, society, Kazakh country.

Г.Б. Козгамбаева^{1*}, Б.К. Исабек², Е.Т. Берлибаев³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Казахстан, г. Шымкент

³Казахский Государственный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru

История Всемирной ассоциации казахов за четверть века

В данной статье освещается история Всемирной ассоциации казахов (1992–2019гг). Казахская страна прошла долгий и сложный путь в истории. Казахская государственность в разные исторические периоды приобрела многогранный характер. Однако полноценная государственность в современном стиле, отвечающая национальным интересам и выдерживающая вызовы XXI века, была создана с 1991 года, а значит, только после распада СССР и обретения государственной независимости. На протяжении многих лет, борясь за независимость страны, переживая судьбу, Казахская страна за короткий срок возрождает свою суверенную государственность, которая забыта в сознании, потеряна в памяти и развивается в центре передовых государств мира, шагая в будущее.

Государство за короткое время определило политические аспекты своего развития, осуществило переход к рыночной экономике, пережило серьезные социальные потрясения (пережил стрессы).

На первом курултае казахов мира, созванном в 1992 году, обсуждались вопросы создания Всемирной ассоциации казахов и избрания ее устава, руководящих органов. На научной конференции Курултая была создана Всемирная Ассоциация казахов. Участие казахов со всего мира в первом курултае стало. На научной конференции Курултая была создана Всемирная Ассоциация казахов.

Первым шагом нашей независимости стало приглашение на первый курултай казахов со всего мира. В городе Алматы родился Торткуль, великий сбор народа, объединивший казахов. С тех пор, в результате проведенной работы, количество соотечественников, прибывших в страну в 2019 году, достигло 1,5 миллиона человек.

Казахи имеют стабильные связи с этническими казахами за рубежом. В городе Алматы произошло великое собрание нации, объединившее казахов со всего мира. С тех пор, в результате проведенной работы, количество соотечественников, прибывших в страну в 2019 году, достигло 1,5 миллиона человек. Казахи имеют стабильные связи с этническими казахами за рубежом.

Ключевые слова: диаспора, фонд, ассоциация, общество, казахский этнос.

Кіріспе

Қазақ елінде ерен егемендіктен кейін күллі дүниедегі қазақтардың басын біріктіріп өткен Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайында Қауымдастық құрылды. Жаңадан шаңырағын көтерген Дүниежүзі қазақтары қауымдастығына үлкен міндеттер жүктелді. Осы міндеттерді орындауда Қауымдастық құрылғаннан бергі жылдарда шетелде тұратын қандастарымызбен байланыстар жасап, қазақ диаспорасының өзекті мәселелерін шешуге байланысты көптеген іс-шаралар атқаруда.

Тәуелсіз қазақ елінің алдында көптеген мақсат, міндеттер тұрды. Сондай мақсат міндеттердің ең маңыздысы – Атажұртынан ажырап қалған, дүниежүзінің төрт бұрышында шашырап жүрген қандастарымызбен байланыс жасау, оларға көмек көрсету, қазақ елінде біріктіру. Аталмыш мәселелерді отыз жылға жуық уақыт Қауымдастық атқаруда. Аталмыш ұйым өзінің Жарғысында көрсетілген міндеттер

бойынша жұмыс істейді. Қауымдастық құрылған күннен бастап қазақ диаспорасының әртүрлі іс-шаралары аясында жұмыстар атқаруда. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылғаннан бергі уақытта шетелдегі қазақ диаспорасымен мәдени, оқу – білім беру жүйесі және іскерлік салалары бойынша байланыс жасалуда. Мақалада Т. Мамашев, Б. Уатқан, Т. Дәулетов, Т. Сапаралы және тағы басқадай еңбектер мен зерттеулер, конференция материалдары бойынша Қауымдастықтың құрылу тарихы және оның сан-салалы жұмыстары туралы кең көлемде мәліметтер берілген. Сондай-ақ Қауымдастық тарапынан шет елдегі қазақ диаспорасына байланысты атқарылып жатқан жұмыстар мен іс-шаралар және оның жүзеге асу мәселелеріне талдау жасалды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі ұстанымдары бірнеше әдістер арқылы сараланды. Салыстырмалы-та-

рихи әдіс: республика аумағында өткен тұңғыш әлем қазақтарының құрылтайының шақырылуы барысында құрылған Қауымдастықтың тарихи маңызы, қазақ диаспорасымен арасындағы түрлі байланыстар және Қауымдастық жұмысы барысындағы шет елдегі бүгінде шамамен жеті миллионға жуық қазақ диаспорасымен арадағы жан-жақты байланыс нақтыланып, Қауымдастықтың ширек ғасырдағы жұмысына сараптама жасалды. Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығының қазақ диаспорасына байланысты атқарылған іс-шаралары және оның жүзеге асуы туралы жарияланған еңбектерді сараптай отырып, тарихи-салыстырмалы, тарихи объективтік, жүйелеу әдістерін пайдаланды. Тарих ғылымындағы диалектикалық тарихи даму заңдылықтары мен әлем тарихында қалыптасқан өркениеттік ұстанымдары негізге ала отырып, мақалада пайдаланған зерттеулер сыни тұрғыда қарастырылып, олардың шынайылығына сараптама жасалды. Тақырыпты саралауда талдау мен сыни тұрғыдан зерделеу принциптері басты ұстанымда болды. Мақаланың әдістемелік негізі – тарихилық және жүйелілік принципі болып табылады.

Нәтижелер мен талдаулар

Қауымдастықтың көмегінің арқасында әлем қазақтарының екінші, үшінші, төртінші, бесінші Құрылтайлары және ТМД мен шет елдерде тұратын қазақ диаспорасы арасында әртүрлі іс-шаралар өткізілді. Мақалада Қауымдастық құрылғаннан бергі уақыттағы атқарылған жұмыстарына сараптама жасалды:

1-Дүниежүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайының шақырылуының тарихи маңызына талдау жасалды.

2-Қауымдастықтың Республикалық қоғамдық бірлестік ретіндегі жұмысы нақтыланды.

3-Шетелдегі отандастарды қолдаудағы Қауымдастықтың атқарып жатқан іс-шараларына сипаттама берілді.

4-Қауымдастық жұмысы барысындағы шет елдегі бүгінде шамамен жеті миллионға жуық қазақ диаспорасымен арадағы жан – жақты байланыс нақтыланып, Қауымдастықтың ширек ғасыр жұмысына сараптама жасалды.

5-Кеңестік билік тұсында Отандастар деген қоғамның шетелдегі қазақтардың арадағы байланысы туралы мәселе қарастырылды. Кеңестік билік тұсында Отандастар деп құрылған қоғам шетелдердегі қазақтармен байланыс жасап отырды. Барлық шетелдегі қазақтардың бәрімен

дерлік емес, олардың ішінде капиталистік елдерде тұратын қазақтармен байланыс жасалмады. Атамекенмен байланыстарды үзбей байланыстыру, Ұлттық ерекшеліктерді сақтау негізінде Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының маңызы таяу шетелдегі ағайындарға қарағанда, алыс шетел қазақтары үшін ерекше. Олай дейтініміз, олар Қазақ елінің шекараласына іргелес елдерде тұрады. Ал алыс шетелде мәселен, бүкіл Еуропа мен Түркиядағы саны аз және көптеген елде шашыраңқы орналасқан қазақтардың мәдени-рухани өзегі – мектеп, газет, журнал және радио, теледидар арқылы ұлт тілі ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құрал-орындарды ашуы мүмкін емес.

Алыс шетелдегі қандастарымызға ұлттық құндылықтар тұрғысынан 1992 жылы іргесі қаланған Қауымдастық көп көмек беріп отырған деп, айтсақ асыра сілтеушілік емес. Қауымдастықтың Түркия және Еуропа қазақтарына ұлттық ерекшеліктерін сақтау барысындағы іс-қимылдарын төрт категорияға бөліп қарауға болады.

1. Кіші құрылтайларды ұйымдастыру.
2. Тарихи маңызға ие күндер мен рәсімдерді қолдау.
3. Кітап, мақалалар жариялау.
4. Атамекенге барған қазақтарға пана болу (Қара:2005).

Жоғарыда көрсетілгендей, шет мемлекеттердегі қазақтарымен байланыс жасау және оны қайта қалпына келтіру мен қайта орнату, олармен пікірлесу жұмысы біз ойлағандай оңай шаруа болмады.

Норвегиядағы Қазақ мәдени орталығының төрағасы Махмут Башташ: «Шетелде тұратын біздер үшін Қазақстан арқа сүйер асқар тауымыз болса, Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы рухани бұлағымыз», – деп, Қауымдастық ұйымының маңыздылығына тоқталып өтті (Башташ, 2003:36)

Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 1992 жылғы 27 тамыздағы №09 қаулысы шықты. Қаулы негізінде дайындық жүргізілді (Сапаралы, 1993:4). Әлем қазақтарының тұңғыш құрылтайын өткізу алдында ұйымдастыру комитеті құрылды. Комитеттің төрағасы Мырзатай Жолдасбеков, ал оның орынбасары Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы Қалдарбек Найманбаев және Алтынбек Сәрсенбаев тағайындалды (Уатқан, 2013:936). Сонымен бірге комитеттің мүшелері құрамына жазушы қаламгерлер мен мекемелердің жетекшілері жинақталды. Жасақталған ұйымдастыру комитетінің басшылары мен мүшелерінің

арқасында құрылтайдың барлық дайындық жұмыстары жүргізілді. Сол кездегі бас қаламыз Алматыда Әлем қазақтарының бірінші Құрылтайы өтті. Ұлттың үлкен жиынына көптеген шетелдерден қазақ диаспора өкілдерінің делегаттар қатысты. Сонымен қатар республика облыстарынан сегіз жүзден астам делегаттар мен өкілдер қатысты. Құрылтай барысында қазақ диаспорасының өзекті мәселесіне байланысты мәселелер қаралып, талқыланды. Тұңғыш құрылтай шетелдегі сан миллион қазақтардың атажұртқа деген ынта-ықыласын барынша арттыра түсті. Бірақ І-ші Құрылтайға Қытайдағы қандастарымыз қатыса алмады. 1992 жылғы 27 тамызда Қытай Елшілігінің дипломаты Сыртқы Істер министрлігіне келіп, Қытай Халық Республикасы үкіметінің шешіміне сәйкес Алматы қаласында өтетін Құрылтайға Қытай елі тарапынан өкілдердің келе алмайтындығын мәлімдеді. Дипломаттың айтуынша, осындай жиындар өтетін – Украина, Өзбекстан, Татарстан және Қытай мемлекеті дағдыға айналдырмаған. Өз мемлекетінің тапсыруы бойынша, деді қытай дипломаты, аталмыш Құрылтайға Алматыдағы елшіліктің бір өкілі қатысуы мүмкін. Осы мәселе төңірегіндегі жәйттер жайында Сізге хабарласып отырмыз», (Еңсенев:2018) деген, хат жолдаған. Бұл жерден, біз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ұлттың ұлы жиынын өткізудің өзі қиын болғандығын аңғарамыз.

Тәуелсіздігіміздің айғағы болған Ұлы жиын тарихымыздың жаңа кезеңінің бастауы болды. Тұңғыш құрылтай мәжілісінде сөз кезегіне шыққан Түркиядан келген Дәлелхан Жаналтай көзіне жаса алып, сөз алды.

Атажұртқа келген қандастарымыз қазақ елінің бақытты күнге қол жеткізген қуанышын көріп, бірге қуанды. Еліміз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін, шетелдердегі қазақтармен тұрақты байланыс орнатуды жүзеге асыра бастады. Мұның ең алғашқы жарқын көрінісі 1992 жылы өткен әлем қазақтарының тұңғыш Құрылтайы болды. Құрылтайда жер жүзінің түпкір-түпкірінде шашырап жүрген қазақтардың өкілдері тұңғыш рет бас қосты. Алқалы жиында қазақ халқының ұлттық өсіп-өркендеуі жан-жақты талқыланды (Сапаралы, 1993:5).

Қазақ елінде өткен бірінші Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы жақсы ұйымдастыру жұмыстары мен жан-жақты дайындықтың нәтижесінде табыспен өтті. Таяу-алыс елдерде тұратын қандастарымыздың атажұртқа келгенде алғашқы байланыс қауымдастықпен бірінші болатындығы баршаға аян (Баймолда, 2015:12).

Тәуелсіз Қазақстан тарихының жаңа бетін ашқан бұл құрылтай әлемнің қырықтан астам елдерінде тұратын қазақ диаспораларына атажұртқа келуіне үлкен жол салды. Шетелдегі қазақ диаспорасы өкілдерінің басын біріктіріп шақырылған бірінші Дүниежүзі қазақтары құрылтайының тарихи маңызы ерекше. Бұл құрылтай қазақ халқының жаңа мыңжылдыққа біртұтас ұлт ретінде нық қадам басқанның белгісі болды. Қауымдастықтың Жарғысы бойынша атамекенге шетелдегі қандастарымыз туысқандарымен қарым қатынас жасауына, келуіне, құжаттарды ресімдеуге көмек беруге байланысты облыстарда филиалдары бар (Тұрысбеков, 2021:96).

Еуропадағы Қазақ мәдени орталықтарын үйлестіру кеңесінің төрағасы Мехмет Зенгин: «Қазақстан дербес ел болғаннан кейін 1992 жылы шетелдегі қазақтармен мәдени байланыс орнату негізінде құрылған Қауымдастықпен жиі араласып тұрамыз.... Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының алыс және жақын шетелдерде өмір сүріп келе жатқан біздер үшін атқарар рөлі үлкен, маңызы да зор. Үлкен қажеттіліктен дүниеге келген Қауымдастықтың өзіндік салмағы, дәрежесі бар. Жалпы кеңеске, қоғамдық институтқа айналып отырғанын байқаймыз», – деді (Зенгин, 2007:27).

Қауымдастық Республикалық қоғамдық бірлестік болғандықтан, Қазақ елінде және шетелде (қазақ диаспорасы тұратын елде) қызметін жүргізуге правосы бар. Тегерандағы қазақ радиосының қызметкері, журналист Жапарбай Шадқам уақыт өткен сайын Иран қазақтары ана тілін ұмытуға айналып барады. Осы мәселені алдын алу керек. Бұл ретте Иранда Қазақ мәдени орталығын құру қолға алынса дейміз. Біз өзіміз құруға бірнеше рет талпынғанбыз. Бірақ заң жағынан кедергілері көп болды. Ал Алматыда Иран мәдени орталығы құрылған. Оның республика бойынша т.б. қалаларда филиалдары да жұмыс істейді. Иранда да Қазақ мәдени орталығын құру туралы ойын айтты. Қауымдастық Иранда мәдени орталықтың ашылуына жәрдемі болды. Мәдени орталықтар жақсы жұмыс істесе, ағайындардың ұлттық-рухани мәселелері де солғұрлым нәтижелі шешіледі... Қауымдастықтың республика бойынша бөлімдері жұмыс істейді. Орталығы Нұр-Сұлтан қаласына көшірілген, сонымен қатар әлемнің қырыққа жуық елдерінде Қазақ мәдени орталықтары мен қоғамдық ұйымдары жұмыс істейді. Шетел қазақтарының болашақ жағдайы сол елдердегі Қазақ мәдени орталықтарының жұмысына да тікелей байланысты. Егер Мәдени

орталықтар неғұрлым жақсы жұмыс істесе, ағайындардың ұлттық-рухани мәселелері де солғұрлым нәтижелі (Балғабаев, 2014:104-105).

Қауымдастық шет елдегі қандастарымызбен әртүрлі іс шаралар жүргізуде. Дүниежүзі қазақтарының бірінші Құрылтайының делегаты Қайнолла Қасенов өзінің сұхбатында сол кезден бері қанша жылдар өтсе де, тұңғыш Құрылтайдың шақырылуының шеттегі қазақтар үшін тарихи маңызы зор екендігінде айтады. Ол Құрылтайдың салтанатты кешкі асы аяқталса да Түменнен келген делегация бұрынғы Қазақ ССР-ның Министрлер кеңесінің төрағасымен толғандырған мәселелер төңірегіндегі бірсыпыра мәселелерді талқылаудан (Қасенов, 2012:38-40)

Шетелдегі қандастарымыздың тұрып жатқан елдерде этникалық ортасына сіңіп, ана тілінен, салт-дәстүрінен, менталитетінен айырылып, ассимиляцияға ұшырап кетуі қауіпті бар. Ал кейінгі кезде шетелдегі қазақ жастарының қазақша мектептерге баруға деген ынта-ықыласы күрт төмендеуде, қазақ мектептері де жыл сайын азаюда. Бұрын Қазақстаннан шыққан қазақша оқулық, көркем әдебиет, газет-журналдар шетелдегі қазақтарға, әсіресе, ТМД елдеріне кедергісіз барып тұратын (Балғабаев, 2014:105). Қауымдастықтың негізгі жұмыстарының бірі – шетелдегі қазақ диаспорасына ақпараттық қолдау көрсету. Бұл жұмыстың мүмкіндігі мен болашағы өте үлкен. Өйткені бес миллионнан астам қазақ диаспорасының тоқсан пайызға жуық бөлігі елімізбен шекаралас мемлекеттерде орналасқан. Шекараға жақын болғандықтан ол елдерге Қазақстанның радио және телехабарларын жеткізу мүмкіндігі шешілген және қазақ елінен бұқаралық ақпараттық құралдар: газет-журналдар, кітаптар жіберу де оңтайлы шешімін табуда. Сонымен қатар қазір бұл жөнінде арнайы веб-портал ашылу жүзеге асуда. Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігін әлдеқайда кеңейтіп, аудиториясын ұлғайтудың тиімді бір жолы – шетелдегі отандастарға арналған радио және телехабарлар мен түрлі басылымдарды көбейту. Елімізде бұған толық мүмкіндік бар. Осыған орай, Қауымдастықтың жанынан «Алтын бесік» журналы мен «Туған тіл» альманағы да жарық көріп, шетелдердегі ағайындарға таратылады (Мамашев, 2008:101).

Білім және ғылым министрлігі, Мәдениет және ақпарат министрлігі және Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы бірлесіп шетелдегі қазақтарға түрлі оқулықтар, көрнекті құралдар, газет-журналдар мен басқа да басылымдарды

жеткізіп берудің мүмкіндіктерін қарастырып, көмек беруде. Алыс-жақын шетелдегі қазақ жастарын республикамыздың Жоғары оқу орындарына білім алғысы келетіндеріне Отандастар қоры Қазақ еліне шақырып, оларды жатын орындармен қамтамасыз етті. Өткен 2019 жылы оқу республика аумағында арнайы шетелден келетін жастарға арнап дайындық бөлімінде бөлінген орын саны мың болды. Емтихан онлайн бойынша қабылданатын дайындық бөліміне тіркелегндер саны бір мың екі жүз отыз сегіз адам болды. Ал сынақ барысында дұрыс нәтиже көрсетіп, сынақтан шектік бал жинағандар саны жүз ғана болды. Қорытынды нәтиже бойынша сынақтан өткен талапкерлер республика облыстарындағы оқу орындарының дайындық бөлімінің студенті атанады.

Жақын және алыс шетелден келген келген мәселен, Ресей, Өзбекстан, Түркіменнен, Моңғолия және т.б. елдерден келген 140 жастар Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетіне қабылданды (Базар,2019).

Бүгінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері арасында таяу және алыс шетелдердегі этникалық қазақтарды елге шақырып, жұмыс жүргізіп отырған – Қазақ елі.

Қауымдастық төрағасының бірінші орынбасары Қ. Найманбаев (1992-2004 жж.) елге шетелден оралған қандастарымызға құжат рәсімдеу, орналасу, квота мәселелеріне көмек беріп, елге келетін көшке оң ықпалын тигізіп, көп қызмет атқарды. Қазақ елінде шақырылған Құрылтайлардан басқа шетелдегі қазақ диаспорасының кіші құрылтайларын ұйымдастыру жұмысында жүргізген де Қауымдастық. Екінші Құрылтай қарсаңында Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрі М.А. Құл-Мұхаммедтің атына Қалдарбек Найманбаев: «... Өзбекстан, Ресей, Еуропа және Түркия елдерінде кіші құрылтайлар өткізілуі қажет. Бұл жиындарды өткізудің ең үлкен мақсаты – алыстағы ағайындардың ұлттық рухын көтеру. Олардың іздейтін атажұрты – елі бар екенін еске салу. Сондықтан мұны әдеттегі той-думан емес, маңызды оқиға деп санаған жөн деп білеміз. Көмектесулеріңізді сұраймыз» (Еңсенов,2018), – деп хат жазған. Яғни, Қазақ елінде өткен Құрылтайлардан басқа, шетелдерде кіші құрылтай өткізу алдында дайындық жұмыстары жасалғандығын байқаймыз.

Республика аумағынан тыс жердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің басым бөлігі республикамен шектесетін шекаралас мемлекеттерде тұрады.

Қазақ еліне оралған ағайындардың әлеуметтік тұғыдан туындаған мәселелерді шешуде Қауымдастық пен Отандастар қоры ақылдаса отырып, екеуі бірлікте шұғылданады. Сонымен қатар елге оралған ағайындарымызға баспана беру, жұмысқа орналастыру және Солтүстік өңірге орналастыру т.б. жұмыстарды Отандастар қоры жүргізуде.

Қоғамдық пікір институты жаңадан құрылған Отандастар қорының тапсырмасы бойынша Қазақстанға қоныс аударғысы келетін қандастардың 2019 жылы санын анықтапты. Нақтырақ айтсақ, Өзбекстандағы 1,5 миллион қазақтың 37,6 пайызы немесе 564 мың адам, Ресейдегі 1 миллион қазақтың 12,3 пайызы немесе 123 мың адам, Моңғолиядағы 130 мың қазақтың 24,7 пайызы немесе 32 мың адам атажұртқа оралғысы келеді» (Қалбаев, 2017).

Шетелдегі қазақтармен Отандастар қордың қарым-қатынасы тығыз байланыста. Шетелдегі шоғыр болып орналасқан көршілес елдердегі қазақ мәдени мұрасын жинау, сақтау және оны уағыздау Қауымдастық қызметінің маңызды бағыттарының бір саналады.

«Шетелдегі қазақтар» айдары аясында Қауымдастықтың белгісімен қандастарымыздан шыққан ғалымдар, қоғам қайраткерлері және алыс – жақын шетелдегі қазақ диаспорасынан шыққан жазушылары мен ақындарының көптеген еңбектері баспадан жарық көрді. Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі шешім қабылдап, еліміздегі мемлекеттік тапсырыс есебінен басылып шыққан әрбір кітаптың он данасын шетелдегі Қазақ мәдени орталықтарына беру жұмысы Қауымдастық тарапынан жүзеге асырылды.

Қазақстандықтарды қазақ диаспорасының көрнекті өкілдерінің мәдениет пен өнер саласындағы туындылары және шығармашылығымен таныстыруда мақсатында Қауымдастық көптеген шаралар ұйымдастырып, өткізді. Қауымдастық 1996 жылы елге келген қандастарымыз арасында шығармашылық кешін ұйымдастырды.

Қазақ елінің аумағында орналасқан көптеген шаһарында Ресей, Қытай, Моңғолия, Қырғызстан, Өзбекстаннан келген оралман

суретшілер мен қолөнер шеберлерінің көрмелері ұйымдастырылды (Мамашев, 2008:103) Қауымдастық Иран, Түркия, Қытай, Өзбекстан және Моңғолиялық қазақ шеберлерінің өте керемет әрі жоғары деңгейдегі көркем шығармаларын Қазақстан тәуелсіздігінің жиырма жылдық мерекелік іс-шарасына байланысты ұйымдастырылған көрмеде жалғасын тапты.

Қорытынды

Қортындылай келе, бүгінгі тәуелсіз республикамыз бен шетелде өмір сүретін қазақ диаспорасы, бірін-бірі толықтыратын, бүтіндейтін бір құбылыс, бір мәселе, бір тағдыр, бір болашақ.

1992 жылы атамекенде Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайы шақырылды. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайына барлық елдердегі қазақ диаспорасының өкілдері қатысып, жүздесті. Құрылтайға қатысқандар халқының өткеніне көз жүгірті, болашағын болжады. Құрылтай қазақ диаспорасының көптеген көкейтесті мәселелеріне көңіл бөліп, шешімдер қабылдады. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды.

Қазақ елінде тәуелсіздік жылдары Әлем қазақтарының бес құрылтайы шақырылып, қазақ диаспорасына байланысты өзекті мәселелер шешімін тапты. Тәуелсіз Қазақ елінде шақырылған алғашқы Құрылтай шетелдегі қандастарымыздың атамекенге көшіп келуіне жол ашты. Құрылтайда Дүниежүзі қазақтары қауымдастығын құру, оның жарғысын қабылдау, басшы органдарын сайлау мәселелері талқыланды. Бүгінде дүниежүзінің қырыққа жуық еліндегі қазақ мәдени орталықтары және бөлімшелерімен Қауымдастық бірлесе жұмыс атқарады. Жыл сайын шетел қазақтарының кіші құрылтайлары өтеді. Кіші құрылтайларды өткізу жұмыстары бойынша Қазақстан Республикасы елшіліктеріне, министрліктер, облыс әкімшіліктерінің көмектеріне сүйенеді. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы республикада өткен құрылтайдан басқа Еуропада, Ресейде, Орталық Азия мемлекеттерінде кіші құрылтайларды ұйымдастырып өткізуде ат салысып келеді.

Әдебиеттер

- Қара Ә. (2005). Атамекендегі шам-шырақ. Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл. 119-120 бб.
 Башташ М. (2008). Европа қазақтарының келесі құрылтайы Осида өтеді. Қауымдастық қазақтың – бір отауы. Алматы: Атажұрт баспасы. 243 б.

- Сапаралы Т. (1993). Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. Алматы. 189 б.
- Уатқан Б. (2013). Атажұртқа жеткен көш. Алматы: Атажұрт баспа орталығы. ДҚК. 192 б.
- Еңсенов Қ. (2018). Дүниежүзі қазақтары бес құрылтайының өткізілу тарихы (1992-2017 жж.). Электрондық ғылыми журнал «edu.e-history.kz». №2 (14).
- Баймолда Д. (2015). Еуропадағы қазақтар (тарихы мен бүгінгі жағдайы). Публицистикалық зерттеу. Алматы: ДҚК «Атажұрт» баспа орталығы. 192 б.
- Заут Б. (2012). Атамекенге атбасын бұрған қандастарымыздың көшін ұйымдастырған түрде жүзеге асыру қажет. Қазақстан қоғамының дамуына қандастарымыздың қосқан үлесі. ДҚК-ның құрылғанына 20 жыл толуына орай РҒПК материалдары. Алматы: ДҚК «Атажұрт» баспа орталығы. 96 б.
- Зенгин М. Латын қаріптері қазір компьютердің, интернеттің таңбалары болып отыр. Қауымдастық қазақтың-бір отауы. Алматы: Атажұрт. 2007. 27 б.
- Балғабасев С. Қазақ диаспорасының қазіргі жағдайы және болашағы // Алтын бесік 2014. № 4(73). Б. 104-111.
- Касенов Қ. (2012). Мен ата-бабамыздың туған топыраққа қызмет ету арманын орындадым. Туған тіл. №2 (17), 36-40бб.
- Мамашев Т. (2008). Қауымдастық – қазақтың бір отауы. Алматы. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы: Атажұрт, 243 б.
- Базар Ж. (2019). Шетелде тұратын жас талапкерлердің білім сапарына жол Egemem Qazaqstan. №89(10079).
- Қалбаев Т. (2017). Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығы, Ташкент. Алтын бесік. №5. 48-50 бб.

References

- Kara A. (2005). Atamekendegi sham-shyrak. [I don't know, he said]. Almaty: Duniejjuzi kazaktarynyn kayymdastygy: 15 jyl. 119-120 bb.
- Bashtash M. (2008). Evropa kazaktarynin kelesi kuryltay Oslada otedi. [The next kurultai of European Kazakhs will be held in Oslo]. Kayymdastyk kazaktyn-bir otayu. Association Kazakh – one weeds. Almaty: Atajurt baspasy. 243 b.
- Saparaly T. (1993). Duniejuzi kazaqtarynyn quryltay. [World kurultai of Kazakhs]. Almaty. 189 b.
- Yatkan B. (2013). Atajurtka jetken kosh. [Street that reached the grandfather]. Almaty: Atajurt baspa ortalygy. DKK. 192 b.
- Ensenov K (2018). Duniejuzi kazaktary bes kuryltaynyn otkizily tarihy (1992-2017jj.) [History of the five World kurultai of Kazakhs]. Elektronnyk gylymy jyrnal “edu.e-history.kz”. №2 (14).
- Baimolda D. (2015). Eypopaday kazaktar (tarihy men bugingi jagday. [The Cossacks of eropada history and present]. Pysbulikalalyq zerttey. Almaty:DKK «Atajurt» baspa ortalygy. 192 b.
- Zayt B. (2012). Atamekenge atbasyn burgan qandastarymyzdyn koshin uyymdastyrgan turde juzege asyru kajet. [It is necessary to carry out in an organized manner the movement of our compatriots who turned their horses to Atameken]. Kazakstan kogamynyn damyyna kandastarymyzdyn koskan ulesi. DKK – nyn kurylganyna 20jyl tolyyna orai RGPk materialdary. Almaty: DKK «Atajurt» baspa ortalygy. 96 b.
- Zengin M. (2007) Latyn karipteri kazir komputerdin, internettin tanbalary bolyp otyr. Kayymdastyk kazaktyn-bir otayu [Latin fonts are now symbols of the computer and the internet]. Almaty: Atajurt. 27 b.
- Balgabaev S. (2014) Kazak diasporasynin kazirgi jagday jane bolashagy [Current state and prospects of the Kazakh diaspora]. Altn besik. № 4(73). B.104-111.
- Kasenov K. (2012). Men ata-babamyzdyń tygan topyrakka kyzmet ety armanyn oryndadym. [I fulfilled the dream of our ancestors to serve the native land]. Tygan til. №2 (17), 36-40bb.
- Mamashev T., (2008). Kayymdastyk – kazaqtyn bir otayu. [The association is one of the Kazakh families]. Almaty. Duniejuzi kazaktary kayymdastygy: Atajurt, 243 b.
- Bazar J. (2019). Shetelde turatyn jas talapkerlerdin bilim saparyna jol. [The way to the educational journey of young applicants living abroad]. Egemem Kazakstan. №89(10079).
- Kalbaev T. (2017). Ozbekstandagy kazak madeni ortalygy, Tashkent. [Kazakh Cultural Center in Uzbekistan, Tashkent]. Altn besik. №5. 48-50 bb.

Д. Жұматов^{1*} , Д. Абдраханов²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ.
²ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Сирек кездесетін кітаптар музейі, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: darkhan.herodotus@gmail.com

«КЕҢСЕ ЖҰМЫСЫНА ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕНГІЗУ ЖӨНІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ КОМИССИЯ» ЖӘНЕ «ЕҢБЕКШІ ҚАЗАҚ»

Мақала бейресми түрде елдің басты газеті аталып кеткен, Қазақстан Республикасының нөмірі бірінші қазақтілді газеті – «Егемен Қазақстан» газетінің тарихы мен 1923-1926 жылдар аралығында, яғни, газеттің «Еңбекші қазақ» атауымен Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің негізгі баспасөз, әрі мемлекеттік саясат пен ұлттық мәселені халық назарына ұсыну құралы ретіндегі рөлін «Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия» жұмысы мысалында зерттеуге арналады. Зерттеу аясы ретінде «Еңбекші қазақ» газетінің таңдалуының 3 негізгі себебі бар: 1) «Еңбекші қазақ»-тың кеңестік Қазақстандағы алғашқы қазақтілді ресми мемлекеттік газеті болуы; 2) Газеттің мақала аясындағы хронологиялық кезеңде (1923-1926 жж.) араб графикасына негізделген қазақ әліпбиінде шығуы (сонымен қатар бұл себеб құндылығы архивтік деректерден кем түспейтін мерзімді басылым ақпараттарының графика ерекшелігінен зерттеушілер тарапынан аз қолданылатымен де байланысты); 3) «Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия» жұмысы мысалында ХХ ғасырдың 20-30 жж. маңызды мемлекеттік істердің мерзімді басылым беттерінде жарық көруі мен уақыт өте тарихи-деректік әлеуетінің қалыптасуы бақылау. Газеттің тағы бір ерекше атап өтуге лайық тұсы – полемикалық рөлі.

Түйін сөздер: «Еңбекші қазақ», ҚазОАК, қазақ тілі, іс-қағаздарды жүргізу, ұлттық мәселе, БАҚ.

D. Zhumatov^{1*}, D. Abdrakhanov²

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Kazakhstan, Almaty

²Museum of Rare books of RSE "Gylym Ordasy" CS MES RK, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: darkhan.herodotus@gmail.com

«Central Commission on the integration of Kazakh language into documentation management» and «Enbekshi Kazak»

The article covers the study of the history of the main newspaper in Kazakh language of the Republic of Kazakhstan – «Egemen Kazakhstan» and the role of this newspaper in covering state policy and the national issue in the period from 1923 to 1926, when the newspaper was called «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz») and was the main organ of press of the Central Executive Committee of the KASSR on the example of the work of the «Central Commission for the Introduction of Office work in the Kazakh language». There are 3 main reasons for choosing the newspaper «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz») as a research field: 1) the fact that «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz») was the first official Kazakh-language State newspaper in Soviet Kazakhstan; 2) In the chronological period within the newspaper's article (1923-1926) publication in the Kazakh alphabet based on Arabic graphics (this is also due to the fact that the information of periodicals, the value of which is not inferior to archival data, is poorly used by researchers due to the specifics of the graphics); 3) On the example of the work «Central Commission for the introduction of office management in the Kazakh language» in the 20-30s of the XX century control over the publication of important state affairs on the pages of periodicals and the formation of historical and factual potential over time. Another highlight of the newspaper is its polemical role.

Key words: «Enbekshi kazak» («Labor Kirghiz»), KCEC, kazakh language, record management, national question, mass media.

Д. Жуматов^{1*}, Д. Абдраханов²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова, Казахстан, г. Алматы

²Музей редких книг РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: darkhan.herodotus@gmail.com

«Центральная комиссия по введению казахского языка в делопроизводство» и «Еңбекші қазақ»

Статья посвящена исследованию истории главной казахоязычной газеты Республики Казахстан – «Егемен Қазақстан» и роли данной газеты в освещении государственной политики и национального вопроса в период с 1923 по 1926 года, когда газета носила название «Еңбекші қазақ» («Трудовой киргиз») и являлась основным печатным органом Центрального Исполнительного Комитета КАССР на примере работы «Центральной комиссии по внедрению делопроизводства на казахском языке». Есть 3 основных причин выбора газеты «Еңбекші қазақ» объектом данной исследовательской работы: 1) Газета «Еңбекші қазақ» служила главным печатным органом Казахского Центрального Исполнительного Комитета и соответственно имела статус первой казахоязычной государственной газеты; 2) вторая причина – особенности графики: газета «Еңбекші қазақ» в рамках хронологического промежутка установленного в данной исследовательской работе (1923-1926 гг.) печаталась на казахском языке в арабской графике (арабская графика – существенно ограничивает использования материалов газеты в исследованиях); третья причина – на примере работы «Центральной Комиссии по внедрению делопроизводства на казахском языке», 20-30-е годы XX века, изучить историю освещения важнейших государственных дел на страницах периодических изданий и формирования источникового потенциала редкого издания.

Ключевые слова: «Еңбекші қазақ» («Трудовой киргиз»), КЦИК, казахский язык, делопроизводство, национальный вопрос, СМИ.

Кіріспе

XX ғасырдың 20-30 жж. қазақ қоғамы алдында көптеген күрделі мәселелер тұрды. Мысал келтірер болсақ, XX ғасырдың 20-30 жж. күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелер қатарына – революциялық өзгерістер, азаматтық соғыстар нәтижесінде орын алған ауыр қоғамдық-элеуметтік жағдай; ашаршылық салдары; оба және жұқпалы аурулардың таралуының алдын алу; артынша жаңа мемлекеттік құрылыс ұраны астында жүзеге асырылуды мақсат тұтқан – сауатсыздықты жою; жергіліктендіру немесе қазақтандыру; жаңа билік пен бұқара халықтың арасын жақындатуды ниетін көздеген – мемлекеттік билік органдарына ана тілін, яғни, қазақ тілін енгізу жұмыстары және т.б. маңызды мәселелерді шешу міндеті тұрды. Бұл міндеттердің көпшілігі сан алуан қиындықтарға қарамастан жүзеге асты деп айтуға негіз бар. Жалпы, мақала түйіні, бұл мемлекеттік маңызы бар, ұшы-қиыры жоқ көптеген мәселелердің, міндеттердің жүзеге асу жолындағы баспасөз құралдарының рөліне арналады. Бірінші кезекте, баспасөз құралдарының халыққа ақпарат тарату, кейбір кезде халық ағарту және қоғамдық тұжырым мен сананы қалыптастыру функциялары мен полемика аралына айналу тұсының маңыздылығын көрсете білу. Аталмыш мақала жоғарыда атап өтілген баспасөз

мүмкіндіктерін «Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия» жұмысы мысалында, «Еңбекші қазақ» газеті мысалында көрсету мен баспасөздің тарихи деректік құнын зерттеуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, РМК «Ғылым ордасы» Орталық Ғылыми кітапханасы, Қазақстандық Ұлттық Электрондық Кітапхана (kazneb) қорларындағы «Еңбекші қазақ» газеттерінің сандары (1923-1926 жж. арасы), мақаланың хронологиялық шеңберіне сай келетін (1923-1926 жж.) қазақ зиялы қауымы тарапынан жазылған еңбектер, комиссия жұмысына байланысты электронды қорларда сақталған құжаттар қарастырылды. Зерттеу жұмыстарын жүргізуде жинақтау, талдау, жүйелеп қорыту әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар

«Егемен Қазақстан» баспасөз құралы тарихын зерттеу барысында Қампарбек Атабаевтың «Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде» монографиясы, Н. Омашев «Жиырмамыншы жылдар журналистикасы»,

«1920-жылдардағы кеңестік журналистика» 2 томы еңбектері, ал Кеңестік Қазақстанның мемлекеттік билік органдарын, ұйымдарында қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу мәселелерінің тарихы бойынша архивтік құжаттар, түрлі қаулы, бұйрық, хаттамалар жинақтарын, М. Қойгелдиев және Т. Омарбеков тарапынан жазылған «Тарих тағылымы не дейді?» атты 1993 жылы жарық көрген еңбектер қарастырылды. Жалпы, жоғарыда аталған еңбектерде баспасөз тарихы («Егемен Қазақстан» мысалында) және қазақ тілін енгізу жұмысы барысында құрылған «Орталық Комиссия» тарихы біршама деңгейде талдауға алынған болса да, толыққанды зерттеле қоймаған. Яғни, баспасөз көсемсөздерінде жарық көрген мемлекеттік мәселе және түрлі «комиссия» жұмыстары нәтижелері болашақта көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет ететін өзекті тақырып болып табылады.

Халықты саяси, мәдени, экономикалық, және маңызы жоғары басқа да ішкі-сыртқы ақпаратпен қамтамасыз ету, қоғам арасында ой-пікір қалыптастыру, идеологиялық тұрғыдан ықпал ету мен басқару жүйесімен кері байланыс орнату функцияларын атқаруда баспасөз құралдарының үлесі зор. Баспасөз құралдарының негізін мерзімді және мерзімсіз басылымдар құрайды. Әсіресе, тарихи дерек ретінде маңыздылығы жоғары басылымдар қатарына газет-журнал және әр-түрлі ғылыми, қоғамдық қауымдастықтардың басылымдарынан тұратын мерзімді басылымдарың орны ерекше. Қазақ мерзімді басылымдарының тарихына тоқталар болсақ, мерзімді басылым тарихы қазақ жерінде ХІХ ғасырдан бастау алып, 1870-1917 жж. аралығында Ташкент қаласында жарық көре бастаған «Түркістан уалаяты» газетінен тарқатылады. Баспасөз тарихын зерттеуші ғалым – Қампарбек Атабаев, қазақ мерзімді басылымдарын 1998 жылы жарық көрген «Мерзімді басылым ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде» атты монографиясында 5 кезеңге бөліп зерттеуді ұсынады: 1) «1870–1917 ж. наурызы, «Түркістан уалаяты газетінің» шыққан күнінен патша өкіметінің құлатылған күніне дейінгі қазақ баспасөзінің тарихы; 2) 1917 ж. наурызы – 1918 ж. ортасы. Уақытша үкімет тұсындағы демократиялық бастамалар кезіндегі ұлттық баспасөз; 3) 1918 ж. ортасы – 1920 ж. аяғы. Демократиялық күштердің большевиктік авантюраға қарсы жанталасқан күресі кезіндегі баспасөз; 4) 1921 ж. – 1991 ж. аяғы. Кеңес өкіметі немесе большевиктік диктатураның толық

орнауы, тоталитарлық жүйенің қалыптасуы және коммунистік партияның шексіз үстемдік етуі жылдарындағы мерзімді басылым; 5) 1991 жылдың соңынан бүгінгі күнге дейінгі, тәуелсіз Қазақстан тұсындағы ұлттық баспасөз (Атабаев, 1998:58-59).

Бұл аталмыш кезеңдердің әр-бірінде жарық көрген басылымдар, газет-журналдар қазақ тарихи ғылымына байланысты тың деректерге мол, әсіресе ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басында жарық көрген басылымдары мәліметтері архивтік құжаттармен бір деңгейде деп есептеуге негіз бар. Бұл мақалаға арқау болған, мерзімді басылым – «Еңбекшіл қазақ» газеті Қ. Атабаев кезеңдеуіне сәйкес төртінші кезеңді, яғни, 1921-1991 жж. аралығындағы Кеңестік кезеңді қамтиды.

«Еңбекшіл қазақ» газеті – қазіргі таңда тарихы, беделі, қоғамдық пікірге ықпалы мен таралымы жағынан Қазақстан Республикасының үздік газеті болып есептелетін «Егемен Қазақстан» атауымен танылған. «Егемен Қазақстан» газетінің тарихы 1919 жылы 17 желтоқсанда Орынбор қаласында басылып шыққан «Ұшқын» газетінің бірінші санынан басталады. 1919 жылдан қазіргі кезеңге дейін газет атауы бірнеше мәрте өзгеріске ұшырап отырған. Атап айтар болсақ – басылым 1920 жылы «Еңбек туы», 1921 жылы «Еңбекшіл қазақ», 1922 жылы «Еңбекші қазақ», 1932 жылдан бастап «Социалды Қазақстан», ал 1937 жылы «Социалистік Қазақстан» атауларына өзгерген. 1991 жылы Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қолжеткізген тұста, газет атауы «Егеменді Қазақстан», ал артынша, 1993 жылы 1 қаңтардан көптеген лингвист-филологтар талқылауларынан кейін, газеттің бас редакторы Әбіш Кекілбайұлы ұсынысмен «Егемен Қазақстан» атты қазіргі таңдағы атауына ұласты.

1919 жылдың 17 желтоқсанынан бастап шыққан бұл газеттерді әрбір кезеңдерінде Бернияз Күлеев, Смағұл Сәдуақасов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Ораз Жандосов, Ғабит Мүсірепов, Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбаев сынды ұлтымыздың біртуар азаматтары қызмет істеп, басылымды дамыту, бет-бейнесін қалыптастыру, беделін арттыру ісіне зор үлес қосты (Газет тарихы, <https://ege-men.kz>).

«Ұшқын» газетінің 1 санынан бастап 1991 жылдар аралығында түрлі атаумен кең таралған бұл ақпарат көздері толықтай, әуелі Кирревкомның, кейіннен Қазақ ОАК

негізгі басылымдары қызметін атқарып, қаулы-қарарлар, қоғамдық-саяси, мәдени, шаруашылық тақырыптарға арналған көсемсөздерді таратып отырды. Мысалы, «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газеттерінде жарық көрген мақала тақырыптарын, журналистика тарихын зерттеуші ғалым Намазалы Омашев тақырыптық-мазмұндық жағынан төмендегідей жіктейді: «Біріншіден, ел арасындағы сауатсыздықты жою, бала оқытатын мұғалімдерді көптеп даярлау, мектептер салу; Екіншіден, елді отырықшылық өмірге үйрету үшін жер үлестіріп беру; Үшіншіден, елдің шаруашылығымен мәдениетін арттыру; Төртіншіден, халықтың саяси сауатын арттыру, үгіт-насихат жұмыстарының жүйелі жүргізілуі үшін баспасөзді күшейту; Бесіншіден, әйел теңдігі, сауаттандыру» (Омашев, 2014:4).

Әрине, Намазалы Омашев тарапынан жасалған жіктеу газеттер беттерінде орын алған мақалаларды талдау барысында жасалып, тақырыптық тұрғыдан өте дұрыс көрсетілген. Алайда газеттің нақты «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» аталған кезеңдерін: 1) Ішкі жаңалықтар (толықтай Кеңестер одағында орын алған ақпараттармен қамтылған); 2) Сыртқы жаңалықтар; 3) «Ұлттық мәселе»; 4) Шаруашылық-экономикалық бағыттағы жаңалықтар; 5) Мәдениет саласына қатысты жаңалықтар атты бес кезеңге бөліп зерттеуді де ұсынар едік. Жоғарыда айтылған әр-бір мәселе, әр-бір кезең газет редакциясы тарапынан жазылып, халық назарына ұсынылып отырды. Намазалы Омашев жіктеуін, және кейінгі бестік жіктеудің әр-бірімен тығыз байланысты, әрі бұқара еңбекқор халық пен Кеңес билігін жақындау мақсатында жүзеге асырыла бастаған үлкен жоба – қазақ тілін орыс тілімен бір ретте, көбінесе мәселесі шешілмей қапыда қалып жатқан қарапайым қазақ азаматтарының мүддесін қорғау мен жаңа кеңестік құрылысты жеделдету үшін қабылданған қазақ тілін жүргізу және қазақтандыру (коренизация) жобалары болды. Бұл жобаларды жүзеге асыру барысында 1921 жылы 2 ақпанда ҚАКСР ХКК-і «ҚКСР мемлекеттік мекемелерінде қырғыз және орыс тілдерін пайдалану тәртібі туралы декрет» (Декреты, 1921:174), кейінірек бұл декретке енгізілген толықтырулар, 1923 жылы 6 желтоқсанда ҚазАтКом Президиумының С. Меңдешев пен Ж. Садуақасов қол қойған қаулысы бойынша «Қырғыз тілінде іс жүргізуді енгізу жөніндегі орталық комиссия туралы ереже» бекітілді (Шілдебай, 2020:4) және

«Қазақтандыру» мәселелеріне байланысты қаулы-қарарлар қабылданды.

«Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия»-ны – іс жүргізуге қазақ тілін енгізу жөніндегі жұмыстарды жоспарлау, республика бойынша барлық заң актілерін, қаулы-қарарларды қазақ тіліне аудару және баспадан шығару, Жұмысшы-шаруа инспекциясы Халкоматымен бірлесе отырып іс жүргізу үлгілерін даярлау және оны ендіру, губаткомдардың жанындағы қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу жөніндегі жергілікті комиссиялардың жұмысына басшылық жасау, іс жүргізуді енгізу жөніндегі техникалық қызметкер мамандарын даярлау жөніндегі жоспарды даярлау ісі жүктелді (Собрание, 1923(№15):5).

Жалпы «Орталық Комиссияның» құрылуына байланысты деректік дәлелі ретінде Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивінде сақтаулы 1923 жылы 6 желтоқсанда өткен Қырғыз Орталық Атқару Комитетінің Үлкен Президиум мәжілісінің 46 нөмірлі Хаттамасын, яғни, «Об утверждении положения о Центр.комиссии по введению делопроизводства на кирязыке» («Қырғыз тілінде іс жүргізуді енгізу жөніндегі Орталық Комиссия туралы ережені бекіту туралы») және Комиссияның алғашқы құрамы «Комиссию утвердить в следующем составе: Председатель – Секретарь КЦИК т. Садвокасов, Члены: НКПрос т. Залиев, НКЮ, т. Нурмаков, НКРКИ т. Алибеков, Агитпр от Обкома РКП т. Кенжин» («Комиссия келесі құрамда бекітілсін: төраға – ҚОАК хатшысы – ж. Садуақасов, ХАК – ж. Залиев, ӘХК – ж. Нұрмақов, ЖШИ ХК – ж. Әлібеков, РКП Обкомының үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісінің орынбасары ж. Кенжин») бойынша ақпараттары бар құжатты келтіруге болады (ҚР ОМА, к.30:71-71 т.б.).

Ал Комиссияның жұмысын тоқтатып, жұмысты Жұмысшы Қара-Шаруа Инспекциясы Халық Комиссариатына өткізу туралы деректер ҚР ОМА 5 қорында сақтаулы Қазақ ОАК Президиумының 5 шақырылым мәжілісінің № 57 хаттамасында кездеседі (ҚР ОМА, к.5:63-64).

Жалпы алғанда, Орталық Комиссия тарапынан атқарылған қазақ тілін жүргізу жұмыстары Қазақ АССР билеуші табы, қазақ зиялылары тарапынан маңызы жоғары істердің қатарында болып, жұмыс басшылықтың және халықтың жіті назарында болды. Бұл сөзге дәлел ретінде қазақ зиялыларының және «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторлары мен қызметкерлері, басқа да баспасөз құралдарында жазылған мақалалары.

Енді «Еңбекші қазақ» газеті беттерінде бұл Комиссия жұмысына қатысты жарық көрген біршама мақалаларға тоқтала кетсек.

Газеттің 1924 жылғы 213 санында, есімі Қ. деп қысқартыла көрсетілген адамның «Қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссияның ісі» атты мақаласы жарық көрген. Мақала: *«Қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссия соңғы мәжілісінде Қазақстан өлкесінің кеңселерінде қазақ тілін жүргізуге қазақ қызметкерлері көп керек болғандықтан іске алып қазақтың оқығандарын іске тарту (мобилизация) мәселесін қарап, қазақ республикасында барлық кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізу? КирЦИК-тің 1923-ші жылы 22-ші ноябрьде шығарған декретін іске асыру мен мемлекетке (?) аса керекті істі орындау мақсатында кеңсе мекемелеріне қазақ қызметкерлерін көбірек кіргізу үшін Қазақстан өлкесінде қазақ оқығандарына мобилизация құлақтандыруды КирЦИК-тен сұрауға ұйғарды.*

Гәм, демалысқа кеткен мүшелері Нұрмақов Алибековтардың орнына кісі кіргізу туралы мәселені қарап, аталған екі мүше демалыстан қайтқанша комиссия құрылысына жолдас Тоқтабаев пен? кіргізуді КирЦИК-тен сұрамақшы болды» (Қ, 1924(№213):2).

Қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия жұмысын іске асыру мақсатында жасалған әрекеттер көптеген бөгеттерге тап болды. Бұл бөгеттер арасынан комиссия мүшелері есептерінде, қазақ тілін жүргізу жұмыстарын қадағалап, баспасөз беттерінде мақалалар, пікірлер білдірген басқа да зиялы қауым мүшелерінің жазбаларында ең көп айтылғаны – қазақ тілді қызметкерлердің немесе қазақ тілінде іс-қағаздармен жұмыс істей алатын адамдардың аздығы мәселесі. «Еңбекшіл қазақ» газетінің 1924 жылғы 213 санында жарық көрген бұл мақала да қазақ тілді кадр тапшылығы туралы сөз тартады. Яғни, бұл қысқа ақпараттық мақалада, Орталық Комиссия, Қырғыз (қазақ) ОАК-нің 1923 жылы 22 қарашада жариялаған декретін, Қазақ Республикасындағы барлық кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізу жұмыстарын жүзеге асыру мақсатында және қазақ тілді қызметкерлердің тапшылығы себебінен, қазақтың хат танитын, оқыған азаматтарын іске тарту (мобилизация) мәселесін қарастырғандығы туралы, мобилизацияға кірісу туралы ОАК ұсыныс жасағандығы хабарланады.

Ал, «Еңбекші қазақ» газетінің сол жылғы 221 санында, жоғарыда аталған бөгеттер қатарындағы тағы бір өзекті бөгет – жұмысты

қасақана тежеу бөгеті туралы, Комиссия мүшесі Аспендияр Кенжеұлының «Қасақаналық па? Қастық па?» мақаласында, Шалқар уезінде орын алған жағымсыз оқиға мысалында берілген: *«Біздің Шалқар уезінде кеңселерде қазақ тілі бірінші майдан бастап жүре бастады.*

Уез мекемелерінде қазақ тілі жүргізіле бастағанда, губернеден қазақша бір қағаз келген жоқ. Мысал үшін губерnelік санақ бөлімін алуға болады. Губерnelік санақ бөлімі қазақша қағаз жіберу орнына істі орысша жүргіз деп бұйырады. Шалқардың уездік санақ бөлімінің бастығы Әлібаев (?) жолдас губерnelік санақ бөлімінен 10-дай №225 нөмірлі қатынас қағазы мен қазақша жақсы жаза білетін бір қызметкер алуға рұқсат бер деп сұраса, губерnelік санақ бөлімінің бастығы (орыс емес, қазақ) Тұрмұқаметұлы табандатып тұрып Әлібаевқа орысша бұйрық жазады (29 май, қатынас қағазының нөмірі 1800). Бұйрықтың қысқаша қорытындысы мынау – адам алуға рұқсат етілмейді, губерnelік санақ бөлімінің жалғыз саған ақша беруі де қиын. Уездік санақ бөлімінде бірақ адам болуға керек. Істі қазақша жүргізуі тиімсіз. Енді қағазды қазақша жазсаң мықты сөгіс естірсің... деп жарты табақ қағаздың бетін толтырып Тұрмұқамбетұлы шегендеп қол қойған. Тұрмұқамбетұлы басқа мекемелердің бәрін қазақша жүргізгенде, санақ мекемесінде де жүргізуге болатындығын ойламады ма екен? Тұрмұқамбетұлы жаратпайды деп жүргізіп жатқан істі тоқтатып, орысша жүргізуге болмайтындығын білмеді ме екен? қарақұлақ жасы дегендей қазақша қолы жүрмейтін болса, қазақ тілін сүймейтін болса, жұмысты тастап қарап жүру керек қой! Оған қарап күйдің тілегін, хукіметтің декретін бұзуга болмайды-ғой! Міне, орындарда қазақ тілі жүретін аз! (өз әлінише ептеп-ептеп болсада) Бірақ осылай етіп губерnelердегі оқыс азаматтар прастой (простой) болғысы келмей, бөгет жасайды.

Дұрысында Тұрмұқамбетұлынікі қасақаналық па? Қастық па? Қазақ тілін жүргізу комиссиясы есептесқой, сөйлесу жоқ.

Болыстық, уездік мекемелер қазақ тілін жүргізу шамасынан келгенше тырысып жатыр» (Кенжеұлы, 1924(№221):3).

Орталық Комиссия жұмысының қиын жүруінің тағы бір себебі қаржы тапшылығы. Қаржы мәселесі қазақ тілін білетін немесе қазақ тілінде іс-қағаздарды жүргізе алатын қызметкердің тапшылығы мәселесімен бір қатарда ең көп айтылған мәселелердің бірі болды. Бұл екі мәселенің өзара байланысы да

бар. Бұл байланыс бірінші кезекте қаржының қазақ тілді қызметкерлерді дайындауға және мемлекеттік мекемелерде қосымша штат құруға қажеттелігінен туындады. «Еңбекші қазақтың» 1924 жылғы 224 санында «Орталық кемеседе (комиссияда)» атты қысқаша ғана ақпараттық жазбада: *«Қазақ тілін жүргізетін Орталық Кемесе бастапқы кезде әр кемесереттің һәм олардың губерnelік бөлімдерінде қазақ қызметкерлерінің қосымша штатын белгілеуге ұйғарып Орталық Хүкіметтен қосымша қаржы сұралып еді, бірақ Орталық оған бере алмады. Сол себепті Орталық Кемесіесі губерnelік кемеселерге барлық қызметкерлердің бір сыпырасын шығарып олардың орнына қазақтың тілін, жазуын білетін адамдарды алуға қам қылуды ұсынды»* (Орталық, 1924(№224):2), яғни, Орталық Комиссияның қазақ қызметкерлерінің қосымша штатын ұйымдастыруға Үкіметтен қаржы сұрағаны, ол сұраныс Үкімет тарапынан қолдау таппағаны айтылады.

Қазақ тілін жетік білетін мамандар тапшылығы мен адами фактор салдарынан Комиссия жұмысының бөгелуі туралы «Еңбекші қазақ» газетінің 1924 жылғы 228 санындағы «Шалқарда қазақ тілін жүргізу жайы» атты Ер-Дәулет есімді азаматтың қысқа мақаласынан да аңғара аламыз: *«Шалқардың уездік Атқару комитетінің жанында 19 мартта қазақ тілін жүргізу кемесиясы (комиссиясы) сайланды. Ол кемесиялар (комиссиялар) майдың 1-нен бастап уездік бөлімдерде істі қазақша жүргізуге қаулы шығарды. Сол қаулы бойынша уездік бөлімдерде іс қазақ тілінде жүре бастады. Бұл күндерде уездік бөлімдер өз араларында бір-бірімен орысша жазған қағаздарды алмайтын болды. Бірақ іс жөнге басып, жеңілдікпен жүріп жатқан жоқ. Себебі, қызметкерлердің аздығы. Және азынаулақ азаматтарымыз міндетті орындарда отырғандығы, бір қатар азаматтарымыз амалда қарап жүргендігі боп отыр. Қарап жүрген кері тартпа, жалқау, білікті азаматтарымызды тарих бағалар. Жол ақысы жүру дегендей ақырындап болсада алға қозғала береміз тағы»* (Шалқарда, 1924(№228):2). Бұл мақаладан алатын басты жаңалық Шалқар уезінде «қазақ тілін жүргізетін комиссияның» 1924 жылы 19 наурызында құрылғандығы, ал мамыр айының 1-нен уездік мекемелердегі кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу туралы қаулы шыққандығы. Алайда, бұл бастамалар да қазақ тілді кадрлар тапшылығы мен бұл жұмысты жүзеге асыруға кейбір лауазымды қазақ азаматтарының ниет

білдірмеуі салдарынан комиссия жұмысын бәсеңдетіп тежеуде.

Кейбір өңірлерде қазақ тілін жүргізу жұмыстары тіптен бір орыннан жылжымаған қалпында қалып отырды. Оған дәлел «Еңбекші қазақтың» 1924 жылы жарық көрген 231 санында шыққан «Шарлақта», яғни, Омбының Шарлақ ауданындағы комиссия жұмысының жайы: *«Шарлақтың қай мекемесінде болса да әлі күнге дейін қазақша жүргізілген іс жоқ. Уездің Атқару комитеті жаңа да қата ойланды. Бір ыңғай қазақ болыстарына қағаз қазақ тілінде жіберіліп, орыс пен аралас болып Аткомдарға орысша жіберіліп отыр. Уездің атқару комитетінде қазақтан екі гана жігіт отыр»* (Шарлақта, 1924(№231):3).

«Еңбекші қазақ» газетінің жоғарыда ұсынылған 231 санында «Шарлақта» ақпараттық мақаласынан өзге, нақты 1924 жылы жеке-жеке мекемелерде қазақ тілін енгізу жұмыстарының қалай жүріп жатқандығы туралы тұшымды ақпарат алып, талдау жүргізуге мүмкіндік беретін тағы 4 ақпараттық мақала берілген. Бұл малалардың бәрі газетте «Қазақ тілін жүргізу» бағанында тізбектеліп жарияланған. Мақалалар сот мекемесі, милиция, жер бөлімі, тергеу бөлімдеріндегі қазақ тілінің жағдайын көрсетеді:

1. Сот мекемесі: *«Бұл мекемеде де іс қазақша жүрген жоқ, орысша жүріп жатыр. Қазақ қызметкерлерінен біреуі де жоқ. 23 жылдың аяғында қазақ соты жеке бөлініп, үш жігіт істі қазақша айналдырып, тым жақсы болып келе жатыр еді, губсоттың бұйрығы мен жабылып қалды. Содан кейін іс таз қалпына түсіп тағы орысшаға айналды. Сот бастығы Мартынов жуырда түсті. Қазақша арызбен кірген қазақ кедейлерін де орысша жаздырып әкел деп қуып шығушы еді. Жаңа болған судья одан да сорақы»* (Сот, 1924(№231):3).

2. Милиция және қылмыстық іздестіру бөлімдері: *«Мұнда екі қазақ жігіті отыр. Бастықтары орыс, азулы кісілер. Екі балаға ерік беретін емес. Әлдегі жуандардан соққы көріп, жылап келген сорлы қазақтар мұңзарын өз қолымен, өз-өзімен жеткізе алмайды да орысша арыз жазып берші қарағым деп шұбырып жүрген бір кедей. Одан басқа партия комитеті, каператсия (коперация) бөлімі, кәсіпшілер ұйымы, оқу бөлімі бұлардың бәрінде де қазақ қызметкерлері жоқ. Орыстар, орыс тілінде жүргізіп жатыр. Бұларың қалай деп айтушы қазақ жігіті болса, ұлтшылдық таңбасын баса қояды. Кедей, езілген таптан шыққан жас ортақшылар, орыстардың*

ажырайғанын көріп тауы шағылып қалады. Уездік мекемелерде 10 шақты қазақ жігіттері бар. Қазақ тілінің іске аспай жатқанын қалың бұқарамен араласа алмай отырғанын айтып, қынжылады. Отаршыл орыс жолдастар бұлардың қынжылғанын қайтсін! Қазақ тілі жүруіне екінші кесел қазақ қызметкерлерінің аздығы. Бірақ мына күйімен тұрғанда қазақ қызметкерлерінің қызмет істей алатындай түрі жоқ» (Мелетсия, 1924(№231):3).

3. Жер бөлімінде: «Мұнда бір қазақ жігіті бар. Жаңа да келді. Ол жігіт істі қазақша қанша жүргізетін демеді. Жанындағы мүйізді қошқарлар ырық бермеді. Мұндағы қызметкерлердің көбі Некең (?) замандағы сары-ала түймелілер. Қазақша дегенді естігенде төбе шашы тік тұрып ашуланады» (Жер, 1924(№231):3).

4. Тергеу бөлімінде: «Тергеу бөлімінде жаңа келген жолдас Асанұлы (Аманұлы) өз жұмысының бәрінде қазақ тілінде жүргізіп жатыр. Орыстар орысша жазады. Жоғарғы мекемелерде қазақша жазып жіберіп отыр. Жалғыз өзі, жұмыс ауыр, ауыр болса да қазақша жүргізуге ынтасының күштілігінен аянбай шыдап, атқарып отыр» (Тергеу, 1924(№231):3).

Байқап отырғандарыңыздай жоғарыда көрсетілген мекемелердің үшеуі құқық қорғау мекемелері. Қазақ тілін енгізу процесі бірінші кезекте патшалық дәуірден бері құқығы тапталып, әділетсіздікті көп көрген жергілікті халықтың, қазақ халқының құқы мен мүддесін қорғау үшін қолға алынған үрдіс. Бірақ, бастама аталған мекемелердегі еуропа нәсілді азаматтардың қарсылығына тап болған. 1924 жылы бұл мекемелерден өзге қазақ тілі енбеген және тіптен қазақ қызметкерлері алынбаған мекемелер болды, олар: партия комитеті, кооперациялар бөлімдері, кәсіпшілер ұйымы, оқу бөлімшелері.

«Қазақ тілін жүргізу» жұмыстары барысында орын алған қаржы тапшылығы мен кадрлық ресурстардың дұрыс қолданылмауы мәселелері де Орталық Комиссия тарапынан атқарылатын қызметтерді күрделілендіре түсті. Түрлі губерниялар, уездер, аймақтардағы қазақ тілін жүргізетін комиссиялар «тіл жүргізу» мен «кадрлық» мәселелерде біршама қиындықтарға тап болып, дұрыс шешімдер қабылдамаған кездері болды. Тек тапсырманы орындау мақсаты көздеп, жұмысы қазақ тілінде жүргізілуі керек кеңселердің қаржылық, кадрлық жағдайын ескермей, жіберілетін қызметкер қалауын ескермей, қысқасы, еңбек шарттарын

бұзушылыққа әкеліп соғатын іс әрекеттердің де орын алған жерлері болды. Бұл оқиғалардың дәлелі ретінде ҚР ОМА қорындағы «Семей губернелік қазақ тілін жүргізетін кемесісіне» атты хатты қарастыруға болады. Хат мәтіні: «Қазақстан Еңбек Комиссариятының берген мағлұматына қарағанда. Сіз Семейдің губерниялық Еңбек бөлімінде штаттан тысқары қызметке өзімен сөйлеспейінше жолдас Нөкербек баласын жібергенсіз. Соңғыны Еңбек бөлімді қызметке белгілеседі, қазақ тілін жүргізуде толықтырылған орынға деп жіберілген. Жалақы болмағандықтан оған жалақы бере алмай отырған сияқты. Соның үшін кеңселерде қазақ тілді жүргізетін Орталық Комиссия бұндай жайды лайықсыз тауып, бұдан былай губерниялық бөлімдермен алдын ала сөйлеспейінше штаттан тілі қазақ қызметкерлерін жіберудің жарамайтындығын білдірді һәм Қазақстанда қазақ тілді жүргізу ? толықтырмастан кіргізу тағдырын Мәскеу Орталығында өткен өтінішіміз бекініп келгенше, біздің 30-шы майда 119-шы нөмірлі шығарылған бұйрық қайта қолдану керек». Қазақ Орталық Атқару Комитетінің хатшысы әрі Орталық Комиссия төрағасы Ораз Жанұзақұлы Исаев бекітуімен Семей губерниясы бойынша құрылған қазақ тілін жүргізу комиссияна жіберілген бұл хат, губерниялық комиссия жағынан жіберілген кемшілікті баса айтып, қазақ тілді жұмысшы-қызметкерлерді жұмысқа тағайындаған сәтте қызметкердің келісімін, қызметкер жіберілгелі отырған мекеменің бос қызметтік орындарын, қаржылық жағдайын ескере отырып жүргізуге шақырады. Сонымен қатар, хаттан келісілместен Семей губерниялық Еңбек бөліміне штаттан тыс қызметке жіберілген Нөкербек баласының айлықсыз қалған мысалы келтірілген (ҚР ОМА, қ.774:82).

«Қазақ тілін жүргізу» жұмыстары барысында көлемді түрде талқыға түсіп, бір жақты шешімі табылмаған мәселелердің ішінде қай өңірлердің, қай мекемелерін бірінші кезекте қазақ тіліне көшіру керектігін анықтау мәселесі тұрды. Бұл мәселені шешу бағытында да үлкен тартыстар орын алды, бірінші кезекте халықпен тығыз байланысты қызмет атқаратын мекемелерді (аурухана, түрлі мемлекеттік маңызы бар мекемелер, мектептер) аудару керек деген ұсыныстар түссе, терминдерге, жалпы жұмыс спецификасына байланысты ауруханалардағы кеңселік жұмыстарды қазақ тілін аудару сол кезде мүмкін болмастығын айтқан адамдар да болды. Бұл сынды тартысты ҚР ОМА қорынан табылған

Ақтөбе губерниясының Темір уездіне қатысты келесі бір құжаттың көмегімен талдап көрсек: *«Темірдің уездік Исполкомының (? Комитеті) президиумы осы жылдың 14-апрелінде болған мәжілісінде ? қазақ тілін жүргізетін уездік комиссияның протоколын һәм уездік комиссияның төрағасы М. Тілепбергенұлының баяндамасын тыңдаған. ? М. Тілепбергенұлының Темір уезіндегі барлық уездік бөлімдерде һәм Исполкомда кеңсе істерін таза қазақ тіліне айналдыру керек, өйтпуге мүмкіндік бар деген ұсынысына қарамастан ұйғарды: уездік мекемелерде кеңсе істерін қазақ тіліне тегіс аударып жіберуге әр-бір кедергі бөгеттерді еске алып, мүмкін болған бөлімдерді ғана қазақ тілін жүргізуге қажет дейді»* (ҚР ОМА, қ.774:32), яғни, архивтік құжаттың бұл бірінші бөлігінде Темір уездінің «Кеңсе істеріне қазақ тілін енгізу бойынша Орталық Комиссиясының» төрағасы М. Тілепбергенұлының, уездік мекемелерге толықтай қазақ тілін енгізуге мүмкіндік барын айтып, бұл істі жүзеге асыруға шақырғанына қарамастан, түрлі бөгеттерді сылтау тартып, мекемелердің қазақ тілін енгізуге лайықты тек біршама бөлігін қазақшалау туралы шешім қабылдаған Темір уездінің Исполкомы туралы айтылады. Ал бұл құжаттың 32а бетінде орналасқан жалғасы: *«Жоғарыда көрсетілген жайды сөздің есіңізгесалып КирЦИК жанындағы қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссия ол ұйғарысты хата (қате) һәм КирЦИК-тің 23-ші жылда 22-ші ноябрьде шығарған декретінің бірінші байнағына (тармағына) қарсы келеді деп табады. Өйткені ол байнақ (тармақ), Ақтөбе губерниясының барлық қазақ болыстарында һәм Торғай, шалқар, Темір, Ақтөбе һәм Ырғыз уездерінен бастап тегіс жүрсін деп айқын ұсынады. Соның себепті КирЦИК жанындағы Орталық Комиссия КирЦИК-тің үлкен президиумының 24-ші жылдың 6 февралінде 45 қаулысындағы 7 байнақ (тармақ), 2 параграфта берілген құқықтың негізінде Ақтөбе Губисполкомына ұсынады: Темір Исполкомы мен 14-ші апрелде шешілген мәселені өзгертудің қамында қайта қарауға һәм кеңселерде қазақ тілін жүргізуде анау-мынауға даңданбай, КирЦИК-тің 23-ші жыл 22 ноябрьде шығып, жүзеге асырылып бастаған декретін һәм қазақ тілін жүргізетін комиссияның нұсқауларымен қолдануға ұсынуға!»*, яғни, құжаттың бұл бөлігінде «Орталық Комиссия» Темір уездінің Исполкомының бұл ұйғарымын Қырғыз (қазақ) Орталық Атқару Комитетінің 1923 жылғы 22 қарашасында қабылданған декретінің («Қырғыз

(Қазақ)тілінде іс жүргізуді енгізу туралы») 1-ші тармағына қайшы келетіндігін ескертіп, Ақтөбе губерниясының қазақ ұлтының басымдылығы жоғары болыстары мен уездерінде толықтай қазақ тілін енгізуге болатындығын айтып, Қазақ ОАК-нің 1924 жылдың 6 ақпанында қабылданған 45 қаулының 7 тармағының 2-ші параграфында берілген құқықтық негізіне сілтеме жасап, Исполкомның ұйғарымын өзгертіп 1923 жылдың 22 қарашасында қабылданған декретті жүзеге асыруға шақырады (ҚР ОМА, қ.774:сол бетте). Құжатты Қазақ ОАК хатшысы және Орталық Комиссияның төрағасы, мемлекет қайраткері Жанайдар Сәдуақасов және хатшысы Зотов тұсында жазылған, бұл шамамен 1923-1924 жж. аралығы.

Алайда, қаражат тапшылығына және одан басқа да қиындықтарға қарамастан қазақ тілін жүргізуде, баяу да болса, іс алға жүре бастады. Қазақ тілді қызметкерлерді, қазақ тілінде іс жүргізу бойынша нұсқаушыларды оқытатын қысқа мерзімді оқу курстары ашыла басталды. Газеттің 1924 жылғы сол 224-ші санында «Қазақ нұсқаушыларының аймақтық курсы» атты тағы бір қысқа ақпараттық мақала жарық көрген: *«Июльдің 15-де Орынборда, Халық ағарту комиссариатының басқаруында, Бақылау комиссариатының бақылауында, қазақ тілін жүргізетін қазақ нұсқаушылар әзірлеп шығару үшін аймақтық курс ашылды. Курс үш айлық болатын болып 30 кісіге арналды. Губернелерге курсқа уез сайын бір адам (қазақ) жіберуге бұйырылды»* (Қазақ, 1924(№224):2).

«Қазақ тілін жүргізу» жұмысының оңды, әрі жоғары қарқынмен жүруі түрлі губернияларда, уездерде түрлі деңгейде жүрді. Комиссия жұмысының үлгі тұтарлық жүрісі туралы жаңалықты «Еңбекші қазақ» газетінің 1924 жылы 18 шілдесінде шыққан 227 санына, Сәкен Сейфуллинмен үзеңгілесе қазақ тілінің қамын ойлап, аянбай тер төккен Жанайдар Сәдуақасов тұсында Орталық Комиссия хатшысы рөлін атқарған Зотов тарапынан ұсынылды. Бұл мақала «қазақ тілін жүргізу» жұмысының Орал губерниясындағы жағдайы мен Пошта-телеграмм Комиссариаты жұмысына арналған: *«Қазақ тілін жүргізетін губерnelік комиссия Орал губернесінде осы жылдың апрелінің 17-сінде құрылып сол уақыттан бастап қазақ тілін жүргізу жұмысы губернеде-де, орындарда-да бұрынғыдан тәртіптірек һәм күштірек жүре бастады. Қазақ тілін жүргізу жұмысының жайы июннің 1-де мына күйде: Жампейті уезінде кеңсе істері түгелімен*

қазақ тілінде жүргізіледі. Гурьев уезінің уездік мекемелерінде істің 70 проценті қазақ тілінде жүреді. *Болыстық Аткомдарда, ауылдық кеңестерде іс толығы қазақша жүре бастады. Елек, Орал уездері басқа уездерден кейінірек қалсада, оларда-да қазақ тілі жүргізіліп жатыр. Орласкийдегі губерnelік мекемелерде, КирЦИК-тің қазақ тілін жүргізу туралы шығарған декретін орындауға тырысып кеңсе қызметкерлерінің 12 процентін қазақтан алып істерін ақырындап қазақшаға айналдыра бастады.*

Пошта-телеграм кемесариетінде (комиссариятында).

Пошта-телеграм кемесариатында қазақ тілін жүргізу жөнінде істелейін деп тұрған жұмыстар мыналар: жаңа ашылған орындарда қызметкерлерді қазақтан алу кеңсені ықшамдағанда жергілікті тілдерді білетін қазақ қызметкерлерін қолдан келгенше сақтап қалу. Қазақша адресі бар жәй қандарды жүргізу жұмысын ретке салу. Қазақша адресі бар заказды қаттарды (хаттарды) қабыл ету, машина ісінде һәм басқа жұмыстарды қиыншылықтары болғандықтан пошта-телеграм кемесараты (комиссарияты) қазақ тілінде телеграм алуды, ол мәселе шешілгенше тоқтай тұрмақшы» (Зотов, 1924(№227):2). Мақала мазмұнына назар аударар болсақ, 1924 жылдың 17 сәуірінен бастап Орал губерниясына қарасты қазақ тілін жүргізетін губерниялық комиссияның жұмысы жоғарғы қарқынмен жүре бастағанын көре аламыз. Жұмыс қарқынының жоғарылауы жұмыс нәтижесін тез арада ортаға шығарғанын да байқай аламыз. Яғни, кеңсе ісі болыстық Аткомдарда, ауылдық кеңестерде, Жампейті уездінде 100 пайыз, толықтай қазақ тілінен көшкенін, Гурьев уездінің 70 пайызы қазақ тіліне көшкенін, Елек, Орал уездерінің кештеп болса да қазақ тілін енгізе бастағанын, губерnelік мекемелердің қазақ тілді әрі қазақ қызметкерлері санын 12 пайызға дейін көтергендігін аңғара аламыз. Пошта-телеграмм Комиссариятының да қазақ тілін енгізу мақсатында жұмыс жоспарын жасап, іске кіріскендігін де байқаймыз. Бірақ, бұл тек жекелеген, әрі, салыстырмалы түрде әлі де болса баяу қарқын еді.

Жалпы, кеңсе жұмысын қазақ тілінде жүргізу, қазақ тілінің әлеуетін көтеру мақсатында құрылған Орталық Комиссия жұмысының жоғары деңгейде жүрмеуі зиялы қауымды қатты алаңдатты. Комиссия жұмысын сынап, кемшілік тұстарына нұсқап жазылған

мақалалар, комиссия жұмысына бөгет оқиға немесе адамдарды сынап жазған мақалалар көбінесе «Еңбекші қазақ» беттерінде жазылды. Сын мақалалар ішінде, «Еңбекші қазақ» газетінің 1925 жылғы 364 нөмірінде Міржақып Дулатов тарапынан жазылған «Қазақ тілін жүргізетін кемесариетінің (комиссияның) құлағына алтын сырға» атты мақаласын атап өтуге болады. Міржақып Дулатов бұл мақаласында Орталық Комиссияның және комиссияның өлкелердегі бөлімшелерінің «қазақ тілін жүргізу» жұмысының қалай жүріп жатқандығын жіті тексеріп, қадағалап отырғанына күмән келтіріп, дәлел ретінде Қызылорда қаласында орын алған оқиғаны келтіреді. Оқиға халық назарына ұсынылған Ішкі істер комиссариятының жарлығы төңірегінде өрбіп, бұл жарлықтың қарапайым халыққа түсініксіз болуында жатты. Міржақып Дулатовтың сын мақаласының өзегі, қазақ тілінің қолданылмауында емес, өйткені, жарлық қазақ тіліне аударылған, ал жарлықтың аударма сапасының өте нашарлығында болды. Яғни, қазақ тілін жүргізу мен қазақтандыру оңды әрі орынды, бірақ жұмыс сапасын ескеруді де маңызды санады (Дулатов, 1925(№364):2).

Сонымен қатар, қазақ зиялы қауымының «Еңбекші қазақ»-«Еңбекші қазақ» баспасөз құралы беттерінде ұлттық мүддені, соның ішінде қазақ тілі, қазақ халқының мүддесін қорғай жазған мақалалары зерттеуші ғалымдар тарапынан қарастырылып, еңбектерінде жазылған. Тарих ғылымдарының алпауыттары Мәмбет Қойгелдиев пен Талас Омарбековтың «Тарих тағылымы не дейді?» атты 1993 жылы «Ана тілі» баспасында жарық көрген еңбегінде Смағұл Сәдуақасовтың аппаратты қазақтандыруға байланысты «Еңбекші қазақ» газетінің 1925 жылғы 8 қаңтарда шыққан нөмірінде жазған «Ойланатын уақыт жетті» атты қысқа мақаласын ұсынып, Смағұл Сәдуақасовтың «қазақтандыру» процессіне баса назар аударғанын айтады. Енді сол бөліктен үзінді: «С. Сәдуақасов мемлекеттік аппаратты қазақтандыруды батыл қойып, ол процестің пәрменді жүруі үшін күрес жүргізгенде, арзан, бір күндік, тар таптық немесе жеке бастық мақсаттарды көздеген емес. Редактор қызметіне бекітілгеннен кейінгі өзі қол қойған «Еңбекші қазақтың» санында жариялаған «Ойланатын уақыт жетті» атты бас мақалада: «...Қазақ тілін іске асырғандағы біздің мақсат: қазақтың бір-екі оқығанын төре қылу, оларға ақша табу емес. Мекемеде отырған қазақ ауылда жатқан қара шаруа

қазақпен байланысын. Ауылдан біреу қалаға келсе, қара қазақ өз тілінде арыз етіп, өз тілінде жоғын жоқтап алатын болсын. Бұл сықылды жеңілдіктер біздің «қазақтандырған» мекемелеріміздің қолынан әбден келетін болсын. Осы күнгі біз білетін мекемелер бұны істеп отырған жоқ...», — деп жазды («Еңбекші қазақ», 1925, 8 қаңтар)» (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993:69).

Тіл мәселесіне анық маңыз мен басымдық беріп, Орталық Комиссия жұмысын қолдап та, сынап та мақала жазған адамдардың ішінде Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллиннің шоқтығы биік. «Еңбекші қазақ» беттеріндегі Сәкен Сейфуллин мақалалары, әсіресе газеттің бас редакторы қызметінде жүрген кезде қыза түсті.

Тек қана 1923 жылдың өзінде «Орталық Комиссия» жұмысы және жалпы өзекті тіл мәселесі бойынша Сәкен Сейфуллиннің «Еңбекші қазақ» газетінде біршама мақалалары жарық көрген. Мысалы, «Еібекшіл қазақ» газетінің 1923 жылғы, маусым айының 9-да жарық көрген 100 санында «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек», сәл кейінірек, маусымның 25-де жарық көрген 105 санында «Кеңселерде істі қазақ тілінде жүргізуге кірісу керек» атты мақалалары шықты. «Қазақ тілін жүргізу» немесе «қазақтандыру» жұмыстарының мәселелері мен қиыншылықтары туралы, қазақ тілін жүргізу бойынша құрылған Орталық Комиссия жұмысы туралы 1923 жылдың тамыз айының 15-де «Еңбекшіл қазақ» газетінің 118 санында жарық көрген «Не қылдыңдар?» атты талап мақаласы да Сәкен Сейфуллиннің тіл жанашыры ретіндегі ерен еңбегінің бір көрсеткіші болып табылады. «Не қылдыңдар?» атты мақаланың алғашқы бөлігінде Сәкен Сейфуллин «қазақ тілін жүргізу» мәселесі бойынша қабылданған қаулылар туралы, атап айтар болсақ, «Қазақстанның Орталық Кеңес (совет) Комитетінің 3-ші жиылысы қаулысы мен 12-ші Партия жиылысы қаулыларын сөзге тиек етіп, бұл қаулылар нәтижесінде Қазақстанның Сот Істері Комиссариаты мен Ішкі Істер Комиссариатының бұйрықтары губерния-губернияға жіберілгендігі туралы айта келіп, бұл бұйрық-қағаздармен бірге, нәтижелірек болар деп қазақ оқушылары мен студенттерін жібергендігін де растайды. Бұйрық хаттармен қатар адамдарды бірге жіберу, жергілікті атқарушы органдар немесе ұйымдар қатарындағы азаматтарды белсенді түрде іске тарту мақсатында жасалған іс болатын. Алайда, көп ұзамай, губерния-губернияға аттанған бұл жігіттерден жағымсыз хабарлар келе

бастағанын мақаланың екінші бөлігінде алға тартқан Сәкен Сейфуллин, жергілікті ұйымдар мен органдарда қызмет қылатын азаматтардың қазақ тілін жүргізуде еш ынта білдірмегенін қатты басып айтады. Мақала соңында Сәкен Сейфуллин Қазақстан Орталық Кеңес (совет) Комиссиясының келесі жиылысында губерниялардағы, уездердегі «қазақ тілін жүргізу» жұмысына жауапты азаматтардан атқарылған жұмыс бойынша есеп алынатынын жазды (Омашев, 2013:265-266).

Баспасөз көсемсөздері арасындағы Сәкен Сейфуллин мұрасын зерттеу барысында, Сәкен Сейфуллиннің «Манап Шәміл», «Дүйсенбі» немесе «Жұмақан» деген бүркеншек аттармен жазғанын да ескеру керек.

Жалпы, Сәкен Сейфуллин кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу мәселелері бойынша 1923 жылдың 9 маусымынан бастап нақты «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газеттері беттерінде 8 мақала жариялаған (Сейфуллин, 2005:8).

«Қазақ тілін жүргізу» туралы Сәкен Сейфуллиннің «Еңбекші қазақ» бетінде жазған соңғы мақаласы 1924 жылы 17 наурызда шыққан – «Ашық хат». «Ашық хат» – губерниялық және уездік Кеңес Комитеттерінің төрағаларына арнау немесе үндеу деп те қабылдауға болады. Сәкен Сейфуллин бұл «Ашық хат»-ында алдыңғы 7 мақаласындағыдай «қазақ тілін енгізу» жұмыстары тірелген бөгеттер туралы айтады. Қайта қайталайды. Бұл арада бір жыл өтсе де істің әлі ойдағыдай жүрмеуімен байланысты болғаны шамасы. Сәкен «қазақ тілін жүргізуде» тек қана бұйрық шығарып істі өз жолына қоя беруге болмайтындығын алға тартады. Жұмыстың жоспарлы жүргенін қалайды. Қаражат тапшылығы мен қызметкер тапшылығын алға тартып, селқос қараған адамдарға да назын білдіреді. Қазақ азаматтарын ынта мен жігер танытып, біріге, бір-біріне демеу болып «қазақ тілін жүргізуге» шақырады, әрі оңды нәтиже беретініне сенімін де жасырмайды. Әсіресе, сол кезеңде көптеген қазақ азаматтары үшін соққысы мыңдаған зеңбірек оғына тең бір ғана «ұлтшыл» деген атаудан қорқып қазақ тіліне кірісе алмай отырған адамдарға арнап, бұл істерінің, сол кезеңгі түсінік бойынша, ұлы революцияны іске асырған «совет азаматы» немесе «коммунист» атына сай келмейтіндігін, коммунист бірінші кезекте халық мүддесін жоғары қойып, бар күші сарпылғанша күресуі керектігін жазады. Қазақ азаматтарынан тағы бір мәрте ынта-жігер сұрайды. Сонымен қатар, бұл көлемді мақалада, Сәкен, жұмыстың іс

жүзінде жүзеге асуу үшін, қазақша-орысша оқу-жазу білетін барлық азаматтардың санын, кеңсе істерін және орыс тілін тәуір білетін адамдардың санын, олардың аты-жөні, жасы, білімі қамтылған ақпаратты алып, бұл ақпараттан бастап іске кірісіп, ең алдымен жас қызметкерлерді тартуға шақырды. Еңбекшіл халыққа «Қазақ тілін сіздер төменнен жоғары қарай жүргізіңіздер. Біз жоғарыдан төмен қарай жүргізейік» – деп үндеу салды (Сейфуллин, 2005:169).

«Ашық хаттан» пайда болған тағы бір тұжырымды ой – ол қазақ тілінің жылдам, сапалы, ұзақ қолданылу тек қана еңбекші халықтың белсенді кірісуі арқылы жүзеге асырылатын дүние. Яки, халық мүддесіне арналған кез келген бастама тек халық қолдауы арқылы ғана жүзеге асырылады. Өкінішке орай дәл «Орталық Комиссия» жұмысы тұсында ол қолдау болмаған сияқты. Ықпалдауымыздың себебі «қазақ тілін жүргізу» жұмысының бір кезеңде басталған «коренизация» яғни «қазақтандыру» жұмысымен салыстырғанда өте ауыр жүруі. Ал бұл екі жұмыстың түпнегізі ол қазақ тілін білетін қазақ азаматтарының қызметке тарту, сол арқылы «мәдени құрылысты» іске асыру болды.

Сәкен Сейфуллиннің «Орталық Комиссия» ісіне және маңызы жоғары басқа да мемлекеттік істерге аса назар аударып, баспасөз беттерінде белсенділік танытуының тағы бір себебі, 1922-1925 жж. аралығында «Еңбекшіл қазақ-Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторы және Қазақ АССР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызметін қоса атқаруында болатын.

Бұл зерттеу жұмысы аясында, «Орталық Комиссия» бойынша «Еңбекшіл қазақ»-«Еңбекші қазақ» газеттерінде жарық көрген мақалалардың тек бір аз ғана бөлігі, жалпы бүтін қазақ жерінде орын алған нақанды жұмыс нәтижесін толыққанды ашып көрсете алмағанымен, «қазақ тілін жүргізу» және «қазақтандыру»-да орын алған басты қиыншы-

лықтарды ажырата білуге мүмкіндік береді. Толыққанды зерттелмеді деуге негіз болған жағдай, «Орталық Комиссия» жұмысын «Еңбекші қазақ» беттерінде жазып, қазақ тілінің жемісті жүруін қалаған Мәннан Тұрғанбаев, Хамза Жүсіпбеков, Нығмет Нұрмақов және т.б. қайраткерлердің мақалаларының бұл зерттеу жұмысында қаралмағандығында жатыр.

Қорытынды

Кеңестік Қазақстан кезеңінде мемлекеттік саясат пен ұлттық мәселелерді шешу, жаңа еңбекшілер қоғамын қалыптастырып, бұл қоғамды мемлекеттің мүддесі үшін күресуге шақыру жұмыстарын жүзеге асыру барысында өнімді құрал ретінде нақты орын алған БАҚ түрі – баспасөз. Бұл баспасөздер ішінде, әсіресе, Кирревкомның, Қазақ ОАК-нің негізгі баспасөз құралы «Еңбекші қазақ» газетінің халықтың өмірінде орын алған қоғамдық-саяси, экономикалық, т.б. оқиғаларды жариялауы, бұл оқиғаларға жүйелі және салыстырмалы түрде зерттеу жүргізуге мүмкіндік беріп қана қоймай, оқиғалардың нақты тарихи хронологиялық кезеңі мен ықпалын ажыратуға көмектесетін маңызды тарихи дерек екендігін көрсетті. Сонымен қатар, бұл ақпараттар көздерінен қазақ тілінде іс қағаздарын енгізу жөніндегі Орталық Комиссия жұмысының Жұмысшы Қара-Шаруа Инспекциясы Халық Комиссариатына өткізілместен бұрын көптеген кедергі-бөгеттерге ұшырап, толыққанды жүзеге асырылмағандығын аңғартады. Олай да болса, баспасөздердің «комиссия» жұмысына тікелей әсер ете алмағанымен, түпкілікті проблемаларын ашық көрсетіп, болашақ бағасын беруге үлкен үлес қосты. Қорыта келгенде, «қазақ тілін жүргізу», «комиссия жұмысы» және көсемсөздер тарихы мен мазмұнын зерделеу бағытында үлкен зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі бар.

Әдебиеттер

Атабаев Қ. (1998). Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде: монография. – Алматы: Қазақ Университеті баспасы.

Газет тарихы. <https://egemen.kz/page/gazet-tarikhy> Қаралған күн: 01.02.2022.

Декреты и Постановления Центрального Исполнительного комитета Советов, Совета Народных Комиссаров и Совета труда и обороны Киргизской Советской Социалистической Республики. (1921). Сборник № 1. Книга 1-VI. (14 октября 1920 года – 1 апреля 1921 года). Оренбург: Киргосиздат.

Дулатов М. (1925). Қазақ тілін жүргізетін кемесінің (комиссияның) құлағына алтын сырға. Еңбекшіл қазақ, №364, 2 б.

Жер бөлімінде. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.

Зотов. (1924). Орал губернесінде. Еңбекші қазақ газеті, №227, 2 б.

- Кенжеұлы А. (1924). Қасақаналық па? Қастық па?. Еңбекшіл қазақ газеті, №221, 3 б.
- К. (1924). Қазақ тілін жүргізетін Орталық Комиссияның ісі. Еңбекшіл қазақ газеті, №213, 2 б.
- Қазақ нұсқаушыларының аймақтық курсы. (1924). Еңбекшіл қазақ газеті, №224, 2 б.
- Койгелдиев М., Омарбеков Т. (1993). Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Ана тілі. 69 б.
- ҚР ОМА. Қор 5, тізімдеме 7, іс №6а, 63-64 бб.
- ҚР ОМА. Қор 30, тізімдеме 4, іс 222, 71-71(тер.б.) бб.
- ҚР ОМА. Қор 774, тізімдеме 1, іс 4, 82 б.
- ҚР ОМА. Қор 774, тізімдеме 1, іс 5, 32 б.
- Мелетсия һәм углорозыске. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Омашев Н. (2013). 1920-жылдардағы кеңестік журналистика. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Омашев Н. (2014). Жиырмасыншы жылдар журналистикасы. 1 том. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Орталық кемеседі (комиссияда). (1924). Еңбекшіл қазақ газеті, №224, 2 б.
- Сейфуллин С. (2005). Көп томдық шығармалар жинағы. 5 том. Алматы: Қазығұрт.
- Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства КССР. (1923). 20 декабря, № 15.
- Сот мекемесі. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Тергеу бөлімінде. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Шалқарда қазақ тілін жүргізу жайы. (1924). Еңбекшіл қазақ газеті. №228, 2 б.
- Шарлақта. (1924). Еңбекші қазақ газеті, №231, 3 б.
- Шілдебай С., Кابدусhev Б., Жұматов Д. (2020). Кеңестік Қазақстан: қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу тарихынан. «edu.e-history.kz», № 4(24), 11 б.

References

- Atabaev K. (1998). Merzimdi basılım XIX gasırdın ayagı – XX gasırdın basındağı Qazaqstan tarixınmı deregi retinde [Periodicals as a document of the history of Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries]: a monograph. – Almaty: Kazakh University Publishing House.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 5, inventory 7, case №6а, pp. 63-64.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 30, inventory 4, case №222, pp. 71-71(turnover).
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 774, inventory 1, case №4, p. 82.
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 774, inventory 1, case №5, p. 32.
- Meletsiya ham wgloroziske [Police and Criminal Investigation]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Dekreti i Postanovleniya Centralnogo Ispolnitelnogo komiteta Sovetov, Soveta Narodnix Komissarov i Soveta trwda i oboronı Kirgizskoy Sovetskoy Socialističeskoj Respwbliki [Decrees and Resolutions of the Central Executive Committee of the Soviets, the Council of People’s Commissars and the Council of Labor and Defense of the Kyrgyz Soviet Socialist Republic] (1921). Collection № 1. Book 1-VI. (October 14, 1920 – April 1, 1921). Orenburg: Kirgosizdat.
- Dulatov M. (1925). Dedicated to the Commission on the introduction of the Kazakh language into office work [Qazaq tilin жүргізетін кемесінің (комиссияның) қулагına altın sırğa]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №364, p. 2.
- Gazet tarixi [History of newspaper]. <https://egemen.kz/page/gazet-tarikhy>. Date: 01.02.2022.
- Jer böliminde [In the land department]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Kenjeulı A. (1924). Qasaqanalıq pa? Qastıq pa? [Deliberate? A conspiracy?]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №221, p. 3.
- K. (1924). Qazaq tilin jurgizetin Ortalıq Komissiyanın isi [The case of the Central Commission for the conduct of the Kazakh language]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №213, p. 2.
- Koigeldiev M., Omarbekov T. (1993). What does history say? Almaty: Ana tili (Native language), p. 206.
- Omashev N. (2013). 1920-jıldardağı kenestik jurnalistika [Soviet journalism in the 1920s]. Almaty: Kazakh encyclopedia. p. 317.
- Omashev N. (2014). Jırmasınşı jıldar jurnalistikası. 1 tom [Journalism of the twenties. 1 volume]. Almaty: Kazakh encyclopedia. p.317.
- Ortalıq kemesede (komissiyada) [In the Central Commission]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №224, p. 2.
- Qazaq nusqaushılarının aymaqtıq kursı [Regional course of Kazakh instructors]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №224, p. 2.
- Seyfullin S. (2005). Kop tomdıq shıgarmalar jinagı. 5 tom [A collection of multi-volume works. Volume 5]. Almaty: Kazıgurt. p. 367.
- Sobraniye uzakoneniı i rasporyajeniı Rabochego i Krestyanskogo Pravitelstva KSSR [Collection of legalizations and orders of the Workers’ and Peasants’ Government of the Kazakh SSR]. December 20, No. 15.
- Sot mekemesi [Judicial institution]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Tergew boliminde [In the investigation department]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Shalqarda qazaq tilin jurgizu jayı [State of the Kazakh language in Sharlak]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №228, p. 2.
- Sharlaqta [In Sharlak]. (1924). «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №231, p. 3.
- Shildebay S., Kabdushev B., Jumатов D. (2020). Kenestik Qazaqstan: qazaq tilinde is jurgizudi engizu tarihnan [Soviet Kazakhstan: from the history of the introduction of office management in the Kazakh language]. «edu.e-history.kz», № 4(24), p.11.
- Zotov. (1924). Oral gwbernesinde [In the Ural province]. «Enbekshi Kazak» («Labor Kirghiz»), №227, p. 2.

Л. Кожакеева , Қ. Жылқышыбаева* ,
Қ. Раисов

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті. Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: karluwa1970@gmail.com

1991-2000 ЖЫЛДАР АРАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУЫ

Бүгінгі қоғамымызда адамдардың тарихи санасын қалыптастырудың негізгі басты тетігі – тарихи білімнің өткені, бүгінгі және болашағы екендігі белгілі. Сондықтан мақаламызда қазіргі тарих ғылымында өзекті болып табылатын тарихи білім берудің негізгі мәселелері қарастырылады. Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығындағы оқу-білім беру жүйесіндегі өзгерістер мен оның даму деңгейлеріне талдау жасалады. Аталған кезеңдегі жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихы пәнінің оқытылуы мен мазмұны талданады. 1991–2000 жылдар арасындағы Қазақстандағы оқу-білім деңгейі және жоғарғы біліммен қамтудың жалпы коэффициенті туралы мәліметтер дерек ретінде келтіріледі. Қазақ тарихының оқытылу мәселелері тарих ғылымы тұрғысынан зерделеніп, Отандық тарихтың тарихи білім берудегі маңыздылығына мән беріледі. Аталған жылдардағы мектептер мен жоғары оқу орындары туралы мәліметтер сарапталады. 1980–1990 және 1991–2000 жылдардағы Қазақстандағы тарихи білімнің мазмұнына салыстырмалы талдау жасалынып, оқулықтар мен оқу құралдарының сапалық өзгерістерінің динамикасы кесте және график түрінде көрсетіліп, ғылыми түрде сараланады.

Сонымен қатар, Тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында тарих ғылымы саласында еңбек етіп, өз заманының куәгерлері болған тарихшы ғалымдардан аталған тақырыпқа байланысты жеке сұхбаттар алынып, олардың ой-пікірлері мақаланы жазу барысында қолданылады. Мақала тақырыбына қатысты архив құжаттары қолданылып, ғылыми айналымға енгізіледі.

Түйін сөздер: Тәуелсіз Қазақстан, Отандық тарих, ғылым, тарихи білім беру, мектеп, жоғары оқу орны, тарихи сананы қалыптастыру, ұлттық-рухани құндылықтар.

L. Kozhakeeva, K. Zhylykshybaeva*, K. Raissov
Kazakh National Women's Pedagogical University. Kazakhstan, Almaty
*e-mail: karluwa1970@gmail.com

Development of history education in Kazakhstan in 1991-2000

It is known that historical knowledge is the past, present and future of people, the main force in the formation of historical consciousness in society. The article discusses the main issues of history education, relevant in modern historical science. Changes in the education system and the level of its development in the first decade of independence are analyzed. Analyzed the teaching and content of the subject "History of Kazakhstan" in secondary schools and universities of this period. Data on the level of education in Kazakhstan and the general coefficient of higher education for 1991–2000 presented as data. Teaching the history of Kazakhstan is studied from the standpoint of historical science, the importance of national history in historical education is emphasized. Data on schools and universities for these years are analyzed. A comparative analysis of the content of history education in Kazakhstan in 1980–1990 and 1991–2000 is made, the dynamics of qualitative changes in textbooks and teaching aids in the form of tables and graphs have been scientifically analyzed.

In addition, personal interviews were conducted with historians who worked in the field of historical science and were witnesses of their time and their opinions were used in writing this article. Archive documents on the topic of the article will be used and introduced into scientific circulation.

Key words: Independent Kazakhstan, national history, science, history education, school, higher educational institution, the formation of historical consciousness, national and spiritual values.

А. Кожакеева, К. Жылқышыбаева*, К. Раисов

Казахский национальный женский педагогический университет. Казахстан, г. Алматы.

*e-mail: karluwa1970@gmail.com

Развитие исторического образования в Казахстане с 1991 по 2000 год

Развитие исторического образования в Казахстане 1991-2000 гг. Известно, что историческое знание – это прошлое, настоящее и будущее людей, главная сила в формировании исторического сознания в обществе. В статье рассматриваются основные вопросы исторического образования, актуальные в современной исторической науке. Анализируются изменения в системе образования и уровень ее развития в первое десятилетие независимости. Проанализированы преподавание и содержание предмета «История Казахстана» в средних школах и вузах этого периода. Представлены данные об уровне образования в Казахстане и общем коэффициенте высшего образования в 1991-2000 гг. Вопросы преподавания «Истории Казахстана» изучаются с позиций исторической науки, подчеркивается значение Отечественной истории в историческом образовании. Анализируются данные по школам и университетам за эти годы. Сделаны сравнительный анализ содержания исторического образования в Казахстане в 1980-1990 и 1991-2000 годах и научно проанализированы динамика качественных изменений учебников и учебных пособий в виде таблиц и графиков.

Кроме того были проведены личные интервью с историками, которые работали в области исторической науки и были свидетелями своего времени и их мнения были использованы при написании этой статьи. Будут использованы и введены в научный оборот архивные документы по теме статьи.

Ключевые слова: Независимый Казахстан, Отечественная история, наука, историческое образование, школа, высшее учебное заведение, формирование исторического сознания, национально-духовные ценности.

Кіріспе

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның ғылым және оқу – білім жүйесінде бетбұрыс жасалып, ұлттық тарих қайта зерделене бастады. Қазақстандағы оқу мен білім беру деңгейі, тарихи білімнің қалыптасуы, оның негізгі бағыттары және дамуы толық зерттелмегендіктен тарихшы ғалымдар тарапынан қызығушылық тудырып келе жатқаны анық. Соның ішінде 1991-2000 жылдар арасында Қазақстандағы тарихи білім берудің дамуы мәселелері тарих ғылымы тұрғысынан әлі де зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі. Тоталитарлық жүйе күйрегеннен соңғы тарихи білім берудің қайта өрлеуіне орай, қандай да болмасын қоғам өзінің болашағын ойлайтын болса өткенін таразылап, басынан кешкен тарихынан айтарлықтай сабақ алып отырады. Нақ осы тұрғыдан карағанда өткеннің тарихи білім беруге қатысты тәжірибелеріне айрықша ден қойып, оның іске жарамдыларын кәдеге асыра білу керек. Яғни, тарихи білімнің кеңес дәуіріндегі қол жеткен жетістіктерін орнымен қолдану мәселелері де түбегейлі зерттеулер, түрлі сараптамалар мен талдауларды қажет етеді. Бұл да мақала тақырыбының өзектілігін айқындай түседі.

Осы айтылғандардың негізінде Тәуелсіз Қазақстандағы тарихи білім берудің дамуын

тарихи тұрғыдан зерделеу қажеттілігі Отандық тарих ғылымының ең маңызды міндетіне айналғанын аңғару қиын емес.

Біз қолға алып отырған тақырыптың танымдық практикалық маңыздылығы мен көкейтестілігі күмән туғызбайды. Тақырыптың өзектілігі бүгінгі таңдағы шынайы ахуалды анықтап, Қазақстандағы тарихи білім берудің дамуында қалыптасқан жағдайды шешуде оң нәтижелерге қол жеткізеді. Білім берудің алдында бүгінгі таңда мүлдем жаңа ұйымдастырушылық, әдіснамалық мәселелер бой көтеруде.

Тарихи білім сабақтастығын сақтай отырып, еліміздің рухани өміріндегі саяси-әлеуметтік өзгерістерге талдау жасау қажет. Тәуелсіз еліміздің болашақтағы дамуы үшін өткен күннің қорытындылары мен сабақтарын ой елегінен өткізу өте маңызды. Сондықтан мақаламызда Қазақстандағы тарихи білім беруде тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығы барысына және ондағы түбірлі өзгерістер сипатына тоқталып, қайта зерделеуді жөн көрдік.

Материалдар мен әдістер

Біз бұл мақалада тарихи мәселелерді, оның ішінде тарихи білім беру мәселелерін зерттеуге мүмкіндік беретін жалпы ғылыми және арнайы-тарихи әдістерді қолданамыз. Оның ішінде

тарихи-жүйелілік әдісін және проблемалы-хронологиялық әдісті қолдана отырып, мақаланың мақсаты мен міндеттерін айқындауға қол жеткіземіз.

Үшінші жинақтау әдісі арқылы мәліметтер мен материалдар жинақталып, мақаланың дерек көзі толықтырылды. Төртіншіден, салыстырмалық әдіс мақаламыздың 1980-2000 жылдар арасындағы жалпы білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылған оқу бағдарламалары мен оқулықтардың мазмұнын салыстыруға және көрсеткіштердің динамикалық жағдайын қарастыруға жағдай жасады.

Мақаламызда қолданылған бесінші әдіс – пәнаралық байланыс әдісі. Мақалада заман куәгерлерінен сұхбат алынып, ғылыми айналымға енгізіледі. 1991-2000 жылдардағы заман куәгерлерінен алынған сұхбаттардың алынуы пәнаралық әдістердің қолданылуы арқылы ең алғаш рет ғылыми айналымға тартылуы да мақала тақырыбының өзектілігін арттырды.

Нәтижелер мен талдаулар

Тәуелсіздіктің алғашқы он жылындағы Қазақстандағы оқу-білім мәселесі

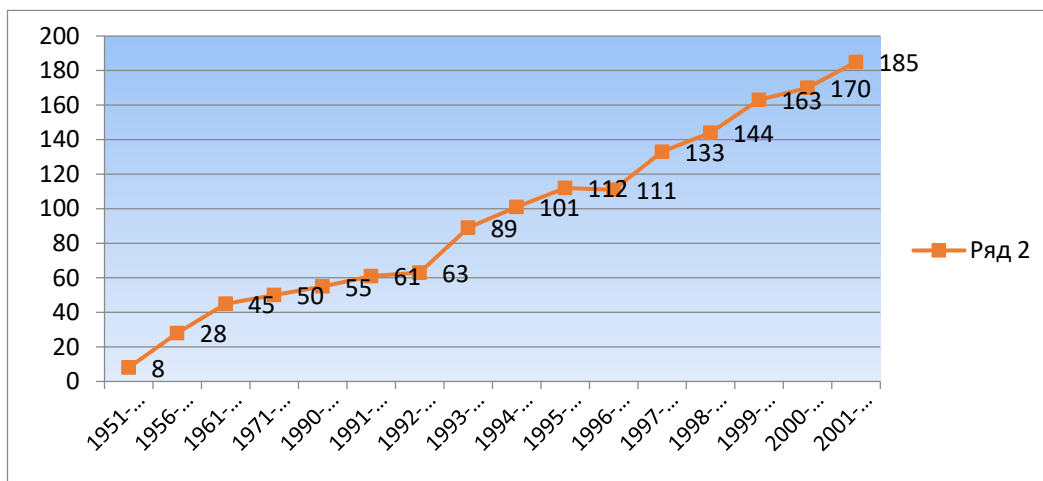
Уақыт көрсеткендей, білім беру саласы әлеуметтік жағынан қорғалмаған болып шықты. Білім беру саласының дамуы көптеген қиындықтар мен қарама-қайшылықтарды бастан кешірді. 1991 жылдан кейін білім беру

жүйесі белгілі бір дағдарысқа ұшырады. Сонымен бір мезгілде мемлекеттік емес оқу – білім мекемелерінің – мектептер мен жоғары оқу орындарының пайда болуы үрдісі басталды. 1990 және 2000 жылдары білім мен ғылым саласына бөлінетін мемлекет жәрдемақы 6%-дан 3,5%-ға дейін кемісе, 1998 жылы мектепке дейінгі балалар мекемелерінің саны 1991 жылмен салыстырғанда 70%-ға қысқарды. 1993 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша: 154 мың орындық 303 балабақша жабылды, орта мектептің саны қысқарды (Қазақстан тарихы, 2010:537). Бұл педагогтардың әлеуметтік жағдайының төмендеуіне, білім беру мекемелерінің материалдық-техникалық базасын нашарлатуға әкеп соқтырғаны белгілі. Бюджеттен қаржыландыру мүмкіншілігінің шектелуі мемлекеттік жоғары оқу орындарына қабылдау жоспарының қысқаруына тез әкелді. Ол 1991 жылғы 59950 адамнан 1995 жылы 40160 адамға дейін азайды, яғни 33%-ға дейін шегерілді. 1991 жылдан 1997 жылға дейін мемлекеттік жоғары оқу орындары студенттерінің саны 288371 адамнан 246390 адамға дейін құлдырады. Бұл көрсеткіштерді төмендегі берілген кестелерден көруіңізге болады (Кесте 1, График 1).

Бұл орайда 1997 жылы студенттердің төрттен бірінен астамы шартты негізінде оқыды (Основныe показатели системы образования Республики Казахстан за 1997 год, 1998: 9).

1-кесте – Қазақстандағы 1990-2001 жылдар арасындағы жоғарғы оқу орындары

Реті	Жылдары:	Жоғарғы оқу орындар саны,бірлік	Профессор-оқытушылар құрамының саны,адам	Студенттер саны, адам
1	1988-1989	45		1075800
2	1990-1991	55	21 955	287367
3	1992-1993	63	24 080	280737
4	1994-1995	101	31 144	275347
5	1996-1997	111	29 766	280783
6	1998-1999	144	27 127	318755
7	2000-2001	170	29 577	440715
	2001-2002	185	34 508	514738

График 1 – 1980-2001 жылдар аралығындағы Жоғарғы оқу орындарының динамикасы
(<https://stat.gov.kz/respondent/form>. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі) Ұлттық статистика бюросы)

Яғни, мемлекеттік жоғары оқу орындарына ақылы негізде оқытуға қабылдау өсіп және жеке меншіктегі оқу орындары ашылды. Сөйтіп, жаңа жағдайда нарыққа бейімделу жолымен аман қалып, даму қажеттігі Қазақстандағы білім беру реформаларының бірінші және негізгі міндеті болды.

Сонымен қатар, 1988 жылы Қазақстанда 233 ғылыми мекемелер, соның ішінде 92 ғылыми-зерттеу институттары болғандығын білеміз, оларда 41 мыңнан астам қызметкерлер жұмыс істеді. Олардың ішінде 1 мыңы – ғылым докторлары, 15 мыңы – ғылым кандидаттары. Бірақ та кеңес жүйесі елдің бұл әлеуетін толық пайдалануға мүмкіндік бермеді.

Халыққа білім беру, ғылым мен мәдениет тек Қазақстан егемендік пен тәуелсіздік алғаннан кейін ғана өзін-өзі дамытуы үшін ауқымды кеңістікке шығып, идеологиялық қасаң қағидалардан арылуға мүмкіндік алды.

Жоғарыда көрсетілген 1 кестеге сәйкес 1 график құрастырылды. Онда 1980 жылдан бастап, 2001 жылға дейінгі аралықта Қазақстандағы жоғары оқу орындарының кему және өсу динамикасы Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі) Ұлттық статистика бюросы мәліметтерінің негізінде келтіріліп, талдау жасалды.

Ал, мектеп саласындағы өзгерістерге келетін болсақ, Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында мектеп жасына дейінгі 654 қазақ балалар мекемесі және жалпы білім беретін 292 мектебі ашылды. 1990-жылдардың аяғында жалпы білім беретін

8610 мектептің 3379 мектебі қазақ тілінде жұмыс істеді, 72-мектеп-өзбек тілінде, 16-мектеп-ұйғыр тілінде, 3-мектеп тәжік тілінде, 1 – мектеп түрік тілінде жұмыс істеді. Аралас мектептердің саны – 2299 мектепке дейін көбейді. Тек орыс тілінде оқытатын мектептердің саны 2840 мектепке дейін азайды. Қазақ тілін оқып үйренушілер үшін жалпы таралымы 5 миллион дана 78 кітап жарық көрді (Қазақстан тарихы, 2010: 540) (Кесте 2, график 2.)

2-ші графикте жоғарыда көрсетілген 2 кесте бойынша 1980-2001 жылдар аралығындағы Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептердің динамикасына талдау жасалды.

Сонымен 2001 жылы оқу-білім саласын қаржыландыруда көптен күткен бетбұрыс байқалды. Ол көп жылдардан бері тұңғыш рет 19,3 миллиард теңгеге айтарлықтай көбейді. Осының есебінен, ең алдымен, мұғалімдерге төленетін жалақы арттырылды (басқа да бюджет мекемелерінің қызметкерлеріне көбейтілгені сияқты 30%-ға артты) (Қазақстан тарихы, 2010: 285).

Тәуелсіздіктің алғашқы он жылында Қазақстан мектебі нарыққа көшумен байланысты елеулі материалдық, кадрлық және моральдық кедергіге тап болды. Алайда халықтың көпшілігі үшін тегін орта білім берудің материалдық және кадрлық базасын сақтап қалудың сәті түсті. XX ғасырдың соңғы он жылдығында қазақ мектептері әлемдік тәжірибе тұрғысында ұлттық дәстүрлер мен құндылықтар ескеріле отырып, біртіндеп жаңғыртыла бастады.

2-кесте – Қазақстандағы 1990-2001 жылдар арасындағы жалпы білім беретін мектептер

Жылдары	1987 1988	1988 1989	1990 1991	1991 1992	1992 1993	1993 1994	1994 1995	1995 1996	1996 1997	1997 1998	1999 2000	2000 2001	2001 2002
Күндізгі жалпы білім беретін мектептер саны, бірлік	8060	8148	8487	8575	8654	8751	8728	8732	8618	8238	8290	8309	8408
Күндізгі жалпы білім беретін мектептердегі оқушылар саны, мың адам	7963	8022	3145	3174	3126	3114	3071	3059	3104	3107	3117	3247	3085
Күндізгі жалпы білім беретін мектептердегі педагогтер саны,			248200	260000	273700	266300	270300	274300	262242	241652	262242	276343	273736

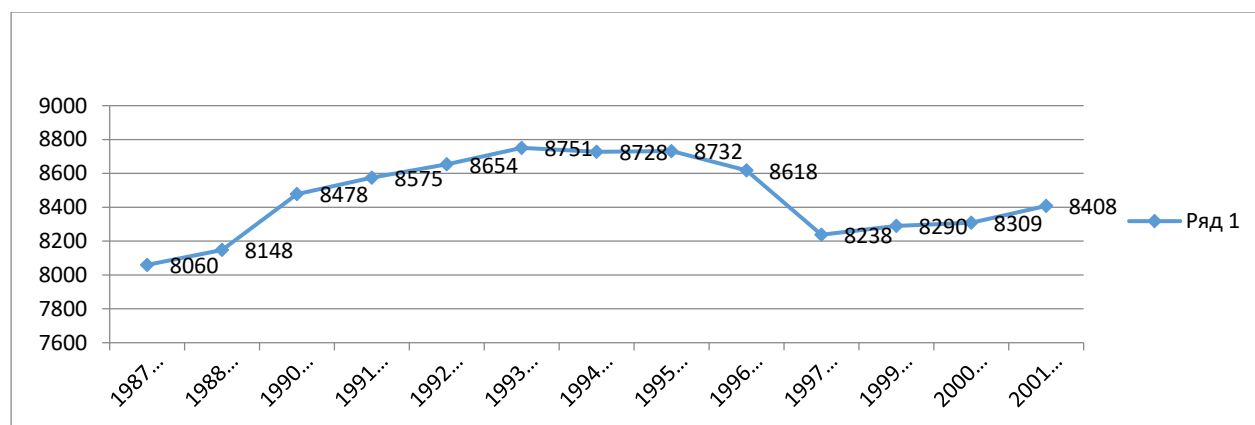

График 2 – 1980-2001 жж жалпы білім беретін мектептер динамикасы

Қазақстан Республикасының 1992 жылы 18 қаңтарда қабылданған «Білім туралы» Заңы (Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 7 июня 1999 года, 1999: 1-3) шындығында алдағы негізгі мақсаттардың декларациясына айналды. Ел жалпы адамзаттық құндылықтарға, ұлттық және әлемдік мәдениетке, оқу тілін және жеке адамды қалыптастыру мен дамытудың базалық принциптері ретіндегі оқу орнының тұрпатын таңдау бостандығына адалдық жариялады. Білім мекемелері оқу бағдарламаларын, нысандары мен әдістерін таңдауда бұрынғыдан айтарлықтай көп дербестік алды. Алайда заңның басты міндетті – мектепті мемлекеттік қолдаудың, жалпыға бірдей орта білім берудің конституциялық талабын іске асыруды шешпеді. Реформалардың стратегиясы да жеткілікті дәрежеде айқын көрсетілмеді.

1991-1992 жылдары жоғарыда айтып кеткендей, алғашқы жеке меншік университеттер пайда болды. Кейінгі жылдары олардың саны айрықша жоғары қарқынмен көбейді және 90 – жылдардың екінші жартысында мүлдем шамадан асып кетті. 1993 жылғы 10 ақпанда Қазақстан Республикасының «Жоғары білім туралы» Заңы қабылданды. Жоғары білім үздіксіз білім беру жүйесінің аса маңызды құрылымдық буыны деп жарияланды. «Қазақстан Республикасының жоғары білім саласындағы мемлекеттік саясаты» деп аталатын арнаулы бабында саясаттың нарықтық экономика жағдайында жұмыс істейтін жоғары білікті мамандар даярлауға бағытталатыны паш етілді, меншік нысандарына қарамастан жоғары оқу орындарына мемлекеттік қолдау көрсету мағлұмдалды.

Міне, тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында елімізде білім саласында жүргізілген

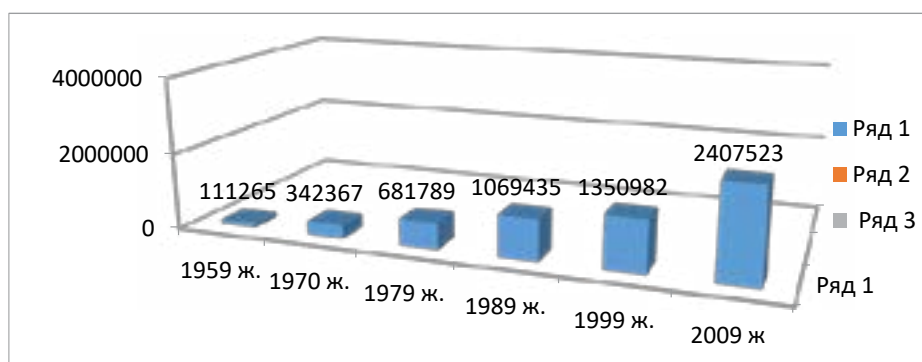
реформалардың нәтижесінде Қазақстан халқының білім индексі жеткілікті дәрежеде жоғары деңгейде болды. Санақ аралық кезеңде (1989–1999) жылдар) халықтың жалпы оқу-білім деңгейі (15 жастағы және одан үлкен жастағы 1000 адамға шаққанда) 941 промилледен 988 промиллеге дейін, ол былай тұрсын, әйел затында одан да көп. Оқу-білім деңгейінің өсу қарқыны қала тұрғындарына қарағанда ауыл тұрғындарында екі есе дерлік жоғары болды. Мәселен, егер ауыл тұрғындарында оқу-білім деңгейі 923 промилледен 984 промиллеге

көбейсе, қала тұрғындарында 954 промилледен 991 промиллеге дейін көбейді, оның үстіне, егер қаладағы ер адамдардікі 978 промилледен 996 промиллеге дейін көбейген болса, ауылдық жерлерге 959 промилледен 991 промиллеге дейін көбейген, қаладағы әйелдердің оқу-білім деңгейі 978 промилледен 986 промиллеге дейін көбейген болса, ауыл әйелдерінде 89 пунктке 887 промилледен 976 промиллеге дейін көбейген. 3-кестеде 1959-2009 жылдар арасы Қазақстандағы 15 жас және одан жоғары жастағы халықтың білім деңгейі көрсетілген.

Кесте 3 – 1959-2009 жылдар арасы Қазақстандағы 15 жас және одан жоғары жастағы халықтың білім деңгейі

	Барлығы	Жоғары	Білімі	Барлары	Жалпы орта білім	Негізгі орта білім	Бастауыш білім
			Аяқталмаған жоғары білім	Орта білім			
			Барлығы	Халық			
			Екі жынысы				
1959	5989 678	111265	62934	293683	377969	1449831	1634644
1970	8 125820	342367	114402	615969	1081328	2387316	1872142
1979	9 897532	681789	152757	1165346	2412180	2745817	1675807
1989	11 026090	1069435	193809	2033014	3733981	2200003	1140409
1999	10 693665	1350982	183283	2394445	3915210	1919883	796509
2009	12 156705	2407523	380003	3039965	4074026	1621460	594546

(Қазақстан Республикасындағы білім. Қазақстан Республикасы халқының 2009 жылғы Ұлттық санағының қорытындылары. Статистикалық жинақ / астында.ред. Ә. Смайылов. Астана. -2011. 5-8 бет)

График 3

3-кесте бойынша құрастылған 3-графикте ҚР-ның 2009 жылғы Ұлттық санағы негізінде мәліметтер келтірілген. Осы мәліметке байланысты 1959-2009 жылдар аралығындағы Қазақстандағы жалпы халықтың саны және олардың білім деңгейіне талдау жасалынды.

Егемендік жылдары республиканың байырғы халқының білім деңгейінде күрт өрлеу байқалды: 1000 адамға шаққанда 126 қазақтың жоғары білімі бар болып шықты. Қазақ жастарының қатарынан шыққан студенттер санының ерекше қауырт өсуі 90-жылдардың басына тұспа-

түс келді. Қазір жоғары оқу орындарында оқитын қазақ-студенттер санының тұрақталғаны байқалады. Қазіргі кезде олардың жоғары оқу орындарындағы үлесі 70%-ды құрайды, егер өскен болса, онда ол болмашы ғана.

Республиканың жоғары оқу орындарында оқитын басқа ұлттар жастарының саны да көбейді. Әсіресе бұл түрікмендерге (44,9%), тәжіктерге (17%), қырғыздарға (15,8%), әзірбайжандарға (11,6%) тән. Тек белорустарда ғана бұл көрсеткіштің 7,5%-ға төмендегені тіркелді. Қазір осы ұлттар халқының 1000 адамға шаққанда орта 123 орыстың; 73 әзірбайжанның; 78 белорустың; 262 корейдің; 64 немістің;

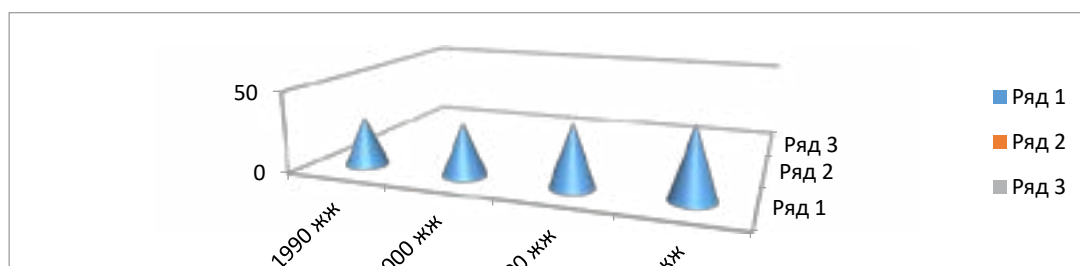
132 татардың; 74 өзбектің; 77 ұйғырдың; 104 украинның жоғары білімі бар (Қазақстан тарихы, 2010: 277).

Қазақстан экономикасы саласында барлық қызмет атқаратындардың арасында жоғары және арнаулы орта білімді адамдардың үлесі едәуір артты: егер 1989 жылы жоғары білімі бар адам саны 1000 адамға шаққанда орта есеппен 130 болса, 1999 жыл 212 адам болды; арнаулы орта білімі барлар болды (Қазақстан тарихы, 2010: 279). 4-кестеде Қазақстандағы 1980-2001 жылдар аралығында жоғарғы біліммен қамтудың жалпы коэффициенті туралы мәліметті келтіруді жөн көрдік

4-кесте – Қазақстандағы 1980-2001 жылдар аралығында жоғарғы біліммен қамтудың жалпы коэффициенті

	1980	1999	2000	2001
Қазақстан Республикасы	35,0	37,50	37,76	43,06
оның ішінде:				
әйелдер	39,47	41,20	41,29	47,89
ерлер	28,87	34,15	34,32	38,37

(<https://stat.gov.kz/respondent/form>. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі) Ұлттық статистика бюросы).

График 4 – Қазақстандағы 1980-2001 жылдар аралығында жоғарғы біліммен қамтудың жалпы коэффициенті

4-кестеде көрсетілгендей, Қазақстандағы 1980-2001 жылдар аралығында жоғарғы біліммен қамтудың жалпы коэффициентінің өсу динамикасы және тұрақтылығы байқалады.

Жоғарыда көрсетілген төрт кестедегі жалпы мәліметтерде келтірілген еліміздегі оқу-білім дамуы туралы айтатын болсақ, халықтың жалпы оқу-білім деңгейінің артуы мемлекеттік емес жоғары оқу орындары желісінің кеңейтілуі және мемлекеттік оқу орындарына ақылы негізде шектеусіз дерлік қабылдануы нәтижесінде

жүзеге асты. Мәселен, 1990/1991 оқу жылында Қазақстанда 55 жоғары оқу орны болды, олардағы оқушылардың саны 287,4 мың адамға жетті; 1999/2000 оқу жылында жоғары оқу орындарының саны 163-ке, шәкірттерінің саны 365,4 мыңға жетті, олардың ішінде 106 мемлекеттік емес жоғары оқу орны жұмыс істеді, олардағы студенттердің саны 94,4 мың адамға жетті (Қазақстан тарихы, 2010: 276). Кейіннен жоғары оқу орындарының саны және тиісінше оларда оқитын жастардың саны жеткілікті

дәрежеде жоғары деңгейде қалды. Мәселен, 2000/2001 оқу жылында оқу орындарының саны 170-ке, олардағы оқушылардың саны 440,7 мыңға; 2001/2002 оқу жылы жоғары оқу орны — 185-ке, оқушыларының саны — 514,7 мыңға; 2002/2003 оқу жылы — жоғары оқу орны 177-ге (597,5 мың оқушы); 2003/2004 оқу жылы — 180-ге (658,1 мың оқушы); 2004/2005 оқу жылы — 181-ге (747,1 мың оқушы); 2005/2006 оқу жылы — жоғары оқу орны саны 181-ге жетіп, онда 775,8 мың оқушы оқыды. Мемлекеттік емес жоғары оқу орындарының саны бұл жылдары ұдайы өсу үстінде болды — тиісінше 112, 126, 127, 134. Жеке меншіктегі жоғары оқу орындарында оқитын студенттердің саны да көбейеді — тиісінше 126,9 мың оқушы, 182,5 мың оқушы, 257,0 мың оқушы, 297,9 мың оқушы (Қазақстан тарихы, 2010: 277). Бұл көрсеткіштер Тәуелсіздіктің нақты жетістіктерінің көрсеткіштері болды.

Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы он жылындағы тарихи білім беру

1991 жылы 16 желтоқсанда тәуелсіздік алғаннан кейінгі еліміздегі оқу-білімнің жағдайына барынша талдау жасауға тырыстық, енді тарихи білім беру мәселесіне тоқталайық. 1991-2000 жылдары аралығында еліміздің білім, ғылым және саяси жағынан маңызы бар Қазақстан тарихы пәні орасан зор өзгерістерге ұшырады. Өйткені, Кеңес заманында тарихи білім беруге мемлекет тарапынан үлкен қысым жасалынып, ол тек идеология ретінде, мемлекеттің барлық саяси талаптарын іске асырудың басты құралы ғана болды. Тарихи білімнің теріс қалыптасуы, тарихи сананың улануы, отаршылдық саясаттың құрбаны болу, ұлттың, қоғамның азып-тозуына әкеліп соқты. Қоғамдағы саяси-әлеуметтік өзгерістер тарихи білім беру жүйесін де дағдарысқа ұшыратты. 1980-1990 жылдары «Қазақстан тарихы» пәнінің мазмұны мен мәні қандай болды? деген сұрақтарға Республикалық Орталық Архив құжаттарын қолдана отырып, талдау жасадық.

Атап айтатын болсақ, 1871 қордың «Отчет о работе кафедры Истории КПСС и научного коммунизма за 1973-1974 учебный год» деп аталатын 586 ісінде Қазақстан тарихы пәні қалай оқытылғандығы туралы құжаттар сақталған (ҚРОМА, 1871 қор, 586 іс, 10 б.). Бұл архив құжатынан «КПСС тарихы және ғылыми коммунизм» кафедрасында жүргізілген оқу-әдістемелік, ғылыми жұмыстардың барлығы дерлік СССР Министрлер кеңесінің белгіленген бағдарламасына сәйкес жүргізілгендігін көреміз. Яғни, сол кездегі Қазақстандағы жоғары

оқу орындарында жүргізілетін білім беру бағдарламалары КСРО өкіметі бекіткен бағдарламаларға сәйкес жүргізілгендігін білдіреді. Сонымен қатар, архив құжатында кафедраның оқу-әдістемелік жұмыстары марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектеріне, Коммунистік партияның ХХІҮ съездінің шешімдеріне және қаулылары негізіне сүйенеді деп жазылған. Яғни, кафедрадағы оқулықтар, оқу құралдары, жазылатын мақалалар, ашық дәрістер және т.б. тек қана партияның құжаттарын оқыту мақсатында жүргізілген. Бұл жерде Отандық тарихты оқыту туралы, ұлттық тарихи білім беру туралы сөз де қозғалмаған.

Сонымен қатар, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының қалай жүргізілгендігі туралы да архив құжаттары мәліметтер береді. (ҚРОМА, 1871 қор, 586 іс, 6-7 б.). Бұл жерден студенттерге тарихи білім беруде кеңестік идеологияның қаншалықты деңгейде жүргізілгендігін көруімізге болады. Сабақ барысында оқытылатын дәріс, семинар сабақтары, қосымша оқу-әдістемелік оқулықтар мен оқу құралдары, жүргізілетін ғылыми — зерттеу жұмыстарының барлығы марксизм мен ленинизм классиктерінің еңбектері, КПСС-тің съезд материалдары болғандықтан коммунистік идеология деңгейінде тарихи білімді қалыптастырған. Қазақ халқының тарихы мүлдем оқытылмаған деп айтуға негіз бар. Оқытылса да оған басты көңіл аударылмаған, азын-аулақ тақырыптар ғана оқытылған.

Архив құжаттарында студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарынан Отан тарихы туралы ғылыми-зерттеу жұмыстары болмағандығын көреміз. Себебі, Кеңес өкіметінің идеологиясының басты мақсаты қазақ жастарын орыстандыру болды. Отанының тарихын білмейтін жастарды басқару және қазақ ұлтын бағындыру да қиындық тудырмайтынын білді. Сондықтан кеңестік идеология осы мақсатын іске асыру үшін тарихи білім беру жүйесінде аянбай жұмыстар атқарды.

Қазақстан тарихы пәнінің ең алғашқы дербес бағдарламасы Отан тарихының мазмұнындағы тұңғыш бағдарлама болды. Бағдарламада Қазақстан тарихындағы қоғамдық-саяси қайраткерлердің, ғалымдардың, ағартушылардың және т.б. да тұлғалардың қызметі мен шығармаларына, жеке қасиеттері мен мінездеріне айрықша назар аударылды. Тарихта орын алған ақтаңдақтар, бұрмалаушылықтар, жасырылып келген фактілер мен оқиғалар, түрлі нәубеттер мен келеңсіздіктер

мен оның себептері көрсетілді. Атап айтатын болсақ, 1991 жылдан бері ғалым Т.Т.Тұрлығұл (Тұрлығұл 2003, 2011) мектепте қоғамдық пәндерді оқыту тұжырымдамаларын (Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерде «Қазақстан тарихы» оқыту тұжырымдамасы, 1992, 1994; Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерде гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы, 1995), білім стандарттарын (Қазақстан Республикасының жалпыға бірдей білім беру стандарты, 2002), бағдарламаларын, әдістемелерін жаңа буын оқулықтарын, оқу – әдістемелік кешендерін жасауға басшылық етті.

Академик М.Қ.Қозыбаев жоғарғы оқу орындары мен жалпы білім беретін мектептердің 9-10 сыныптарына жазған оқулықтары, оқу құралдары және Отан тарихы ғылымының жаңа белестегі даму деңгейін көрсететін еңбектері Қазақстан тарихнамасына қосқан қомақты үлес болды. Академик М.Қ.Қозыбаев 1991 жылдан бастап, қазақ орта мектебіндегі білім мазмұнының тұжырымдамасын жасау жөніндегі комиссияның құрамында жұмыс істеу барысында заман талабына сай оқулықтар дайындау қажеттігіне көз жеткізіп, ғалым Н.Бекмахановамен бірлескен авторлықта 10-сыныпқа арналған «Қазақ ССР тарихы» мен «История Казахской ССР» (1997) оқулығын шығарды. Ғалым І.Қозыбаевпен «История Казахстана» (1993), «Қазақстан тарихы» және хрестоматиялар (1994, 2004), 5-11-сыныптарға – «Программы по истории Казахстана для средней школы» (1992, 1993), 10-сыныпқа – «Қазақстан тарихы» (1995, 2-бас.; 1997, 3-бас.; 2003, 2004), осы авторлықта 9-сыныпқа (2000), «История Казахстана» (ұйғыр тілінде) (1996), «Қазақстан тарихына арналған» дәптер (1998), К.Нұрпейіс пен Қ.Жүкешевтермен бірлескен 9-сынып – «Қазақстан тарихы», жоғары оқу орындарына – «Ақтаңдақтар ақиқаты» (1992), «Исторический опыт защиты Отечества» (1999) оқу құралдарын ұсынды. Мектеп оқушылары мен көпшілік қауымға арналған «Иллюстрированная история Казахстана» (1т. А., 2001) танымдық кітабы шығарылды. Бұл ғылым және білім беру саласында атқарылған қомақты ғылыми, әдістемелік жұмыс тәуелсіздік таңымен келген Қазақстан тарихы пәнінің мазмұнының өзгеруіне және пәннің оқытылуы барысына айрықша әсер етті.

Жоғарыда көрсетілген оқулықтар мен оқу құралдарының ішінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Манаш және Ілияс Қозыбаевтардың, К.Нұрпейіс және Қ.Жүкешевтардың 9-сынып

оқушыларына арналған «Қазақстан тарихы» оқулығының алар орны айырықша (Қозыбаев, Нұрпейіс, Жүкешев, 2005:3-80). Бұл оқулық барлық ұстаздар мен оқушылар үшін күткен кітаптардың бірі болды. Онда Қазақстан тарихының 1914 жылдан бастап 2004 жылға дейінгі қазақ халқының тарихы шынайы зерделенген кітап болды. Қаншама жылдар Отандық тарихи білімді қалыптастыруда ең басты орын алатын тарихымыздың шынайлығы осы армандардың орындалғандығының дәлелі болды десек артық айтпаймыз. Сөзіміздің дәлелі ретінде кітаптың мазмұны мен құрылымына талдау жасап кетейік. Бұл кітап кеңестік білім беру жүйесінде қалыптасқан оқулықтардан өзгеше дайындалған оқулық екендігін көруімізге болады.

Аталған оқулықта еліміздің 1914 жылдан бастап 2005 жылдарға дейінгі тарихы қамтылған. Үш бөлімнен тұратын оқулықтың «Қазақстан азаматтық қарсы тұру кезеңінде» деп аталатын бірінші бөлімінде – қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы, 1917 жылғы Ақпан революциясы мен Қазан төңкерісі тұсындағы бастан кешкен оқиғалары баяндалады. Қазақстанның тоталитарлық жүйе жағдайындағы дамуы тарихы- екінші бөлімде, 1991 жылдан 2005 жылға дейінгі тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық-әлеуметтік өмірінде болып жатқан түбегейлі бетбұрыстар – үшінші бөлімде сипатталған. Әсіресе, оқулықта 1943 жылдан 1991 жылға дейінгі баспадан шыққан оқулықтарда жарияланбаған, жазылмаған қазақ тарихындағы ең күрделі, қайшылықты, тіпті трагедиялы кезең 1916-1945 жылдар аралығы шынайы жазылады. Мұнда он алтыншы жылғы көтерілістің қанды қырғыны, Кеңестік үкіметтің коммунистік идеологиясының салдары, Алаш азаматтарының ұлттық идеясы мен қилы тағдыры, азамат соғысы кезеңіндегі аласапыран заман ақиқаты, бай-феодалдарды тәркілеу кезіндегі озбырлықтар, қазақтың тең жартысын жалмаған Голощекиндік геноцидтің зұлматы, отыз жетінші жылғы сталиндік репрессия, Ұлы Отан соғысы кезеңінің шымырқанған шындығы баяндалады. Бір ғана мәселені қарастырайық, осы уақытқа дейінгі оқулықтарда Алаш қайраткерлерінің рөлі мен қызметі туралы айтылмағаны былай тұрсын, аты-жөндері де аталмаған еді және тек қана аталса да ұлтшыл-буржуазияшыл топтар деп көрсетілген болатын. Ал, бұл оқулықта шындық жазылды. Аталған оқулықтың «1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін құрылған саяси партиялар мен ағымдар» бөлімінен үзінді

келтірейік: «Ұлттық демократияшыл зиялылар ұлт азаттығы идеясын таратушы, қазақ халқының ұлттық санасын оятушы, отаршылдыққа қарсы күреске дем беруші болды. Ол күресті Ресейдің либералдық-демократиялық қозғалысының көрнекті қайраткері, бұрын кадет партиясы Орталық комитетінің мүшесі болған Әлихан Бөкейханов басқарды. Көрнекті ағартушылар мен демократтар, революциялық қозғалысқа белсене қатысушы А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ә.Ермеков, Жаһанша және Халел Досмұхамедовтар, Ж.Ақбаев, М.Шоқаев, М.Тынышбаев және басқа көптген адамдар оның пікірлес серіктеріне айналды. Қазақ халқын отарлық езгіден азат ету, эволюциялық-конституциялық жолмен автономиялық ұлттық мемлекет құру идеясы қозғалыстың негізгі өзегіне айналды. 1905 жылы бой көрсеткен алаш қозғалысы Ақпан революциясынан кейін қайта жанданды...», - деп, (М.Қозыбаев, І.Қозыбаев 2005: 19-30) авторлар оқулықта қамтылған кезең Отандық тарихнамада бұрын ақиқат тұрғысынан жазуға тиым салынған немесе коммунистік идеология тұрғысынан біржақты ғана қарастырылған мәселелер ашық қарастырылады.

Сонымен, жоғарыда атап көрсетілгендей, 1991-жылдан бері Қазақстандағы тарихи білімдік ой-сана мүлде жаңа бағытта дамуға бет алды да, 2001 жылы Қазақстан тарихы пәнін Тәуелсіздік жағдайында оқытудың алғашқы 10 жылдығы аяқталған тұста, республика мектептерінің 5-11 сыныптарға арналған Қазақстан тарихының жаңа оқулықтары түгелдей шығып үлгерді. Атап айтатын болсақ, Д. Бабаевтың «Қазақ ССР тарихы». 8-класқа арналған оқу құралы (1990 ж.) және Қазақстан тарихы. (XV–XVII ғғ.) II бөлім. 8-класқа арналған оқулығы (1994 ж.), Ж.Қ. Қасымбаевтың «Қазақстан тарихы (XVIII ғ. – 1914 ж.) 8 сыныпқа арналған оқулығы (1993 ж.), М.Қ. Қозыбаев және М. І. Қозыбаевтың «Қазақстан тарихы» 10 сыныпқа арналған оқулығы (2004 ж.), К. Нұрпейісов, Б.Аяғанов, Н.Жақсылықовтың «Қазақстан тарихы». Орта мектептің 11 класына арналған оқулығы (1998 ж.), Б.Көмекотің «Ортағасырлардағы Қазақстан» 7-8 сыныптарға арналған оқулық (2000 ж.), К.М.Байпақовтың «Ежелгі Қазақстан тарихы» 6 сыныпқа арналған оқулық (1994 ж.), Т. Т.Тұрлығұловтың «Қазақ ССР тарихынан әңгімелер» 5-класқа арналған оқулық (1991 ж.), «Қазақ елінің қысқаша тарихы» 5-класқа арналған оқулық (1995 ж.), «Ежелгі Қазақстан тарихы» 5 сыныпқа арналған оқулық (2001, 2002, 2000 ж.), Н.Е.Бекмаханов,

М.А.Зарифованың «Қазақстан тарихының хрестоматиясы» (1992 ж.), М. Қ.Қозыбаев, І.М.Қозыбаевтың «Қазақстан тарихының хрестоматиясы» (1994 ж.). Қазақстан тарихы пәні бойынша жалпы білім беретін мектептерде 1990-1999 жылдар аралығында 5-11 сыныптарға арналған көптеген оқулықтар шықты.

Сонымен қатар, 1991-2000 жылдар аралығында Қазақстан тарихы курсы мектептің 5-9 сыныптарында оқытылды, оған 221 сағат бөлінді. Ол Қазақстан жеріндегі адамзат тарихын ежелгі заманнан бастап бүгінгі күнге дейінгі кезеңді қамтыды, мектеп оқушылары Отан тарихы туралы жан-жақты біршама жүйелі, аяқталған білім ала алды.

Сонымен қатар, мақаламызды жазу барысында пәнаралық тарихи әдіс аясында сол заманда мектепте және жоғары оқу орындарында білім алып, еңбек еткен ғалымдар мен заман куәгерлерінен сұхбаттар алынды. Мақаламызда заман куәгерлерінің пікірі ретінде тарих ғылымдарының докторы, профессор А.Б.Қалыштан сұхбат алынды. Сұхбат барысында профессор Аманжол Боранбайұлының жүріп өткен тарих ғылымындағы жолы, тәжірибесі туралы сөз қозғалды. Сонымен қатар, мақала тақырыбы аясында аса маңызды сұрақтар қойылып, ғалым өзінің құнды ой-пікірін ортаға салды.

Мысалы: «1980-1990 жылдарға қарағанда 1991-2000 жылдары аралығында Отандық тарихымыз шынайы жазылды ма?» деген сұраққа ғалым Аманжол Боранбайұлы: «Кеңес өкіметі кезінде идеологиялық саясат өте қатты болғаны тарихымыздан білеміз. Өзіміздің тарихымызға, түркі тектес халықтардың тарихына көңіл бөлінбеді. Тек қана орыс тарихы оқытылғаны белгілі. Ал, көңіл бөліп, қазақ халқының тарихын шынайы жазғандарды ұлтшыл деп соттады. Ғалымның атқанындай, Кеңес өкіметі қазақ халқының тарихын жазуға ешқандай да мүмкіндік бермеген. Ал, «1980-1990 жылдар аралығында «Қазақстан тарихы» пәні кеңестік идеологияның негізгі құралы болды ма?» деген сауалдың жауабы тіпті осы ойымызды растап отырғандай: «Енді міндетті түрде. Мына гуманитарлық салада Кеңес өкіметі тарих арқылы өздерінің идеологиясын арттырып, ұстанып отырды. Оны ұстанбаса жұмыстан шығарып, соттап жіберетін. 1980-1990 жылдар аралығында «Қазақстан тарихы» пәні кеңестік идеологияның негізгі құралы болды. Шындығына келгенде орыстандыру саясатын жүргізді. Қазақстанда барлық қалаларда қазақ

мектептері жабылды. Бірде – бір қазақ мектептері қалмады. Алматыда 1-2 мектеп болды. Енді бір 50 жыл болғанда қазақ халық ретінде құритын еді. Бір жақты орыстардың тарихын жақсы білетін едік. Ал біздің 35 түркі тектес халық екендігімізді айтуымызға тиым салынды», - деген пікірі сол замандағы кеңестік саясаттың қандай деңгейде, қандай мақсатпен жүргізілгендігін нақты көрсетіп отыр. Тарихи шындық міне осы. Ғалым: «Осыны айтатын уақыт жетті деп ойлаймыз»,- деп, биылғы 2021 жылдың қаңтар айында ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың «ЖОО мектептерге Қазақстан тарихы пәні бойынша оқулық жазу туралы» бастамасын қолдайтындығы туралы пікірін де білдірді. Қазіргі шығарылып жатқан «Қазақстан тарихы» пәні бойынша оқулықтар мен оқу құралдарының мазмұндық деңгейі жөнінде де толық ойымен бөлісті. Оқу құралдары мен оқулықтардың сапасы, мазмұны жағынан толық сай емес, себебі оны жазуға ғалымдарымызға жағдайдың жасалмай отырғандығын да атап өтті. Сұхбатымыздың қорытындысы ретінде ғалым Б.А.Қалыш «Қазақстан тарихы» пәнінің мазмұнын жақсартуда теориялық- методологиялық мәселелер бойынша өзінің нақты ұсыныстарын ұсынды: «Қазақстан тарихын қайтадан жазу үшін авторлық ұжым құрып, білікті мамандарды тарту қажет. Қазақстан тарихының кезеңдері коммунисттік идеологияның салдарымен жазылған, соның бәрін өзгертуіміз керек Бізде теориялық- методологиялық мәселелер жоқтың қасы. Біздер де солардан арнайы кафедра ашып, арнаулы пәндер берілуі тиіс. Отандық тарихтың теориялық- методологиялық әдісі болмауы себебінен кезіндегі марксизмнің идеологиясы мен әдістемесімен келе жатырмыз. Өзіміздің теориялық- методологиялық әдісіміз болса ештеңеден бұқпай тарихымызды дұрыстап жазып беретін едік. Біз түркі әлемінің еліміз, түркі өркениетінің ұрпағымыз. Қайтадан теориялық- методологиялық жаңа әдістерді енгізуіміз қажет».

Еліміз 70 жылдай кеңес үкіметінің құрамында болған кезінде тарихымыз маркстік-лениндік әдіснамаға сай жазылып, зерттеліп келді. Сондықтан қазіргі уақытта Қазақстан тарихын шынайы тарихқа негіздеп оқыту аса өзекті, күрделі, көп қырлы мәселелердің бірі болып табылады. Ең бастысы Қазақстан тарихы пәнін орта білім беретін мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытудың аражігі ажыратылуы тиіс. Қазіргі уақытта пәнді орта және жоғары мектепте оқытуда қайталаулар орын алған. Осыған

байланысты пәннің типтік оқу бағдарламаларын қайта қарау қажет.

Қазақстан тарихын оқытуда тың бағыттар, тәсілдер мен әдістерді меңгеру және оларды күнделікті білім беруде пайдалану мәселесі көкейкесті болып табылады. Сондай тың тәсілдердің бірі пәнаралық байланыстарды орнату болып саналады. Уақыт өте келе пәнаралық байланыстың қағидаттары үлкен сұранысқа қайтадан ие болады. Пәнаралықтан өзге оқытудың интерактивті тәсілдерін пайдалану қалыптасқан әдістермен қатар оқытушының әр алуан түрлерді ұсынуына мүмкіндіктер береді. Оқытудың жаңа технологияларын пайдалануда әдістемелік ұсынымдардың маңызы арта түсері сөзсіз.

1991 жылдан бастап, тарихи білімді дамытуда ұлттық тарихымызды қайта зерделеп, объективті түрде жаңа заман тұрғысынан зерттеуде мемлекеттік қолдаудың қосқан үлесі орасан зор болды. Тәуелсіздіктің алғашқы он жылында көптеген мерзімді баспасөздерге цензуралар жойылып, жаңа газеттер мен журналдар шыға бастады. Бұрын жариялануға жатпайтын статистикалық ақпараттың тізбесі қайта қаралды. Бұрын жабық болып келген мұрағаттық және кітапханалық қорларға қол жеткізе бастады. Одақтық, республикалық газет-журналдардың беттерінде КСРО-дағы саяси қуғын-сүргін, ұлтшылдық, халық жаулары, жеке басқа табыну және т.б. көптеген тақырыптарды жариялауға мүмкіндік туды. Қазақ қоғамы кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің зұлымдық, тоталитарлық саясаты туралы мыңдаған жазықсыз құрбандар туралы, Алаш қайраткерлері туралы шындықты біле бастады.

Қазақстандағы тарихи білімнің дамуы қарқынды жүргізілді. Отан тарихы мен тарихнамасын зерттеудің жаңа концептуальдық тұжырымдарын айқындау және жинақталған материалдарды жаңа тұрғыдан зерделеу нәтижесінде М.Қ. Қозыбаев басқарған институт 1993 және 1995 жылдары орыс және қазақ тілдерінде көне заманнан бүгінге дейінгі «Қазақстан тарихының очерктерін» шығарды. ТМД мемлекеттерінің арасында тұңғыш рет М.Қ.Қозыбаевтың басшылығымен көне заманнан бүгінге дейінгі «Қазақстан тарихының» 5 томдық академиялық басылымының үш томы қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. Профессор М.Қ.Қойгелдиевтің басшылығымен оның төртінші және бесінші томдары шықты. Қазақтың тарихи білімінің дамуында 1994 жылы жарық көрген «Қазақтың тәлімдік ой-пікір ан-

тологиясы» мен 1995 жылы баспадан шыққан «Антология педагогической мысли Казахстана» деген кітаптардың маңызы зор болды. Академик М.Қ.Қозыбаев тәуелсіз Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттейтін ғылыми мектептің негізін құрды.

Бүгінгі қазақ ұлттық тарихи білімі өркендеген әлемдік тарихи білім деңгейіне көтерілді. Тәуелсіздіктің таңы арқылы тарихшылар тынбай жүргізген жұмыстың нәтижесінде өткен ғасырдың 1990-жылдарының ортасына қарай «Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы» дайындалып, арнайы басылымдар мен ғылыми жинақтарда жарияланды. Жаңа тұрпатты оқулықтар мен Қазақстан тарихы бойынша ЖОО үшін жаңа типтік бағдарламалар даярланды. Бірақ халқымыздың тарихты ауызша баяндау үлгілері мен әдебиет аясында дамыған тарихи білімдік ой-сана мәселесін зерттеп, жүйелеу әлі күнге кенжелеп отыр.

1990-2000 жылдықтардағы тарихи оқиғалардың жедел дамуы – кеңестік дәуірден кейінгі өтпелі кезеңге аяқ басуы, егемендік пен тәуелсіздік алуы, ұлттық мемлекеттіліктің қалпына келтіруі, демократиялық және нарықтық қатынастарға көшу, Республиканың әлемдік ынтымақтастық қауымдастығына енуі, міне, осылардың барлығы қоғамтанушылар мен тарихшылардың алдына өткеніміз бен бүгінгімізді жаңа көзқарастар тұрғысынан қайта қарастыру, зерделеу міндеттерін жүктеп отыр.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің басты саясатының бірі- мемлекетті рухани тұрғыдан өркендету, патриоттық рухты, ұлтжандылықты, Отансүйгіштікті, патриотизмді күшейту болып табылады. Бұл мақсатқа тек Отан тарихын оқыту және тарихи білімді дамыту арқылы жететіндігіміз бәрімізге белгілі.

Отан тарихын оқытуда жалпы білім беретін мектептер мен Жоғары оқу орнының студенттеріне алғашқы адамзаттың даму кезеңінен бастап, бүгінге дейінгі еліміздің басынан өткерген түрлі тарихи оқиғаларын оқыту, соның барысында тарихи білімді қалыптастыруымыз қажет, яғни, мемлекеттің рухани, материалдық мұраларына құрметпен қарап, саяси-мемлекеттік маңызды тарихынан толық хабардар болуын қамтамасыз етіп, тарихи сабақтастықты жалғастыру керек екендігі бәрімізге белгілі.

Қорытынды

КСРО тұсында Қазақстанда 1958-1959 жылдар аралығында мектептер мен ЖОО-да оқытылған Қазақстан тарихы пәніне бөлінген сағат көлемі жағынан да, мазмұны жағынан да өте аз және тек кеңестік идеология аясында жүргізілген деген тұжырым жасалынды. Тек Тәуелсіздіктің алғашқы он жылында білім беру және оқыту ісі алға басып, жанданғаны анықталды.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында оның мемлекеттік мүддесіне сай тарихи білімді дамыта отырып, халықтың тарихи санасын қалыптастыру – елдің айқын келешегі мен ұрпақтар сабақтастығы үшін аса маңызды екені белгілі. Бұл тұрғыда тарих ғылымының атқарар ролі де, көтерер жүгі де, елдің ұлттың нышанын, тарихи дәстүрі мен мәдениетін сақтап, келер ұрпаққа жеткізу жауапкершілігі де зор. Тарих дегеніміз – халықтың зердесі. Ол болып өткен оқиғалардан құралады, оны түзете алмайсың және жаңадан жаза алмайсың. Біз оны бүкіл қайшылықтарымен және қайғылы беттерімен қоса, ол қандай болса, нақ сондай күйінде қабылдауға тиіспіз. «Әрбір кезеңдегі тарих халықтың, қоғамның саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани мәселелерімен тығыз байланысты болғандықтан, олардың әрқайсысының халықтың тарихында алатын орны ерекше, маңызы жоғары болып саналады» Кәрібаев, 2014: 9). Соңғы жылдары қоғамдағы өзгерістермен бірге тарихи білімде, тарих ғылымында да маңызды бетбұрыстар болып жатыр. Қоғамның объективті тарихи білім алу қажеттігін, Қазақстан тарихы үдерісінің үздіксіздігін, қазақ халқы тарихы мен мәдениетінің ежелден бастап қазіргі күнге дейінгі сабақтастығын жаңа айқындамалар тұрғысынан ашып көрсету – бүгінгі жас ұрпақты отансүйгіштікке, патриоттыққа тәрбиелеудегі алдымызда тұрған аса маңызды міндеттердің бірі. Сондықтан да Қазақстан тарихының курсы жеке пән есебінде мектептер мен жоғарғы оқу орындарындағы барлық мамандықтардың оқу жоспарларына енгізілген.

1980-2000 жылдардағы жалпы білім беретін мектептерде және жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихының оқытылуы барысы, Қазақстандағы тарихи білім берудің мазмұнына

салыстырмалы талдау жасалынып, осы жылдарда жазылған оқулықтар мен оқу құралдарының арасындағы өзгерістер мен даму нәтижелері сараланды Жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан тарихы пәнінің маңызы көрсетіліп, әр жылдардағы бөлінген сағаттық өсу динамикасы қарастырылды. 1990 жылға дейінгі жазылған оқулықтар мен оқу құралдарынан үзінділер беріліп, аталған жылдардағы оқулықтарда кеңестік идеология саясатының тарихи білім беруді қалыптастыруда қалай және қандай деңгейде әсер еткендігі мысал ретінде көрсетілді.

1991-2000 жылдар арасы Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептер және ЖОО-

ндарындағы тарихи білім беру мәселелерін зерттеуде ҚРОМА құжаттары пайдаланылып, ең алғаш ғылыми айналымға түседі. Заман куәгерлерінен алынған сұхбаттардың қорытынды нәтижесінде Қазақстан тарихы пәнінің мазмұны, оқытылуы және Отандық тарих ғылымының теориялық-методологиялық мәселелері зерделенді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында шыққан жаңа оқу құралдары мен оқулықтардың мазмұны түбегейлі өзгеріске ұшырап, «ақтаңдақтар» ашылып, қазақ тарихы қайтадан жазылып толықтырылғандығы туралы да мәліметтер келтірілді.

Әдебиеттер

Әбу Насыр әл-Фараби. (2007). 10 томдық шығармалар жинағы. 5-том. Әлеуметтік философия. Этика. Әстетика. (2 бөлім) Астана: ТОО «Лотос – Астана». 299 бет.

Әбу Насыр Әл-Фараби. (1973). Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым. 446 бет.

Закон Республики Казахстан «Об образовании». (1999).// Казахстанская правда, 11 июня.

Қозыбаев М., Қозыбаев И. (1993). Қазақстан тарихы . 10-сыныпқа арналған оқулық. Алматы: Атамұра. 224 бет.

Қозыбаев М., Нұрпейіс К., Жүкешев К..(2005). Қазақстан тарихы. 9-сыныпқа арналған оқулық. Алматы: Мектеп. 248 б.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). (2010). Бес томдық. 5 том. Алматы: «Атамұра». 686 бет.

ҚРОМА, 1871 қор,586 іс, 6-10 б.

Кәрібаев Б. (2014). Қазақ хандығының құрылу тарихы. Монография. Алматы: Сардар баспа үйі. 520 бет.

Jaspers K. (2021). The origin and Goal of History. Routledge Francis Group. Fraansiye.

НазарбаевН. (1999). Тарих толқынында. Алматы: Атамұра. 296 бет.

Образование в Республике Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Статистический сборник (2011). / Под.ред. А.Смаилова. Астана. 464 стр.

<https://stat.gov.kz/respondent/form>. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. Ұлттық статистика бюросы.

Основные показатели системы образования Республики Казахстан за 1997 год. (1998). Алматы. 345 бет.

Тұрлығұл Т. (2003). Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. Алматы:Ғылым. 256 бет.

Тұрлығұл Т.Т. (2011) Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі: Оқу құралы. Алматы: Қарасай. 264 б.

References

Aby Nasır El-Farabi. (2007). 10 tomдық shıǵarmalar jınaǵı [Collection of works in 10 volumes]. 5-tom. Aleymettik filosofiya. Estetika. (2bolum)Astana: TOO «Lotos – Astana». 299 p.

Aby Nasır El-Farabi. (1973). Philosophical treatises. Almaty: Gilim. 446 p.

Zakon Respubliki Kazakistan «Ob obrazovaniı» [Law of the Republic of Kazakhstan “On Education”] (1999) Kazakistanskaya oravda. 11 yunya.

Kozybaev, M., Kozybaev İ. (1993). Kazakistan Tarihi [History of Kazakhstan], 10 sınıbına arналған okulık, Almaty, Atamura, s. 224.

Kozybaev, M., Nurpeis, K., Jukeshev, K. (2005). Kazakistan Tarihi (1914-2004 jj.) [History of Kazakhstan], 9 sınıbına arналған okulık, Almatya, Mektep, s. 248.

Kazakistan tarihi (kone zamannan buginge deyin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)].(2010) 5 tovdiik, 5 tom, Almaty, Atamura, s. 685.

KROMA, 1871 kor,586 is, 6-10 b.

Karibaev B. (2014). Kazak handygynyn kuruly tarihy [History of the Kazakh Khanate]. Monografiya. -Almaty: Sardar -520 p.

Jaspers K. (2021). The origin and Goal of History. Routledge Francis Group. Fraansiye. 2021.

Nazarbaev N. (1999). Tarih tolkynynda [In the flow of history]. Almaty, Atamura. 296 бет.

Obrazovaniye v Respublike Kazakstan. Itogi nazionalhoy perepisi naseleniya reespubliki Kazakistan 2009 goda. Statitizheskii sbornik [Education in the Republic of Kazakhstan. Results of the 2009 National Population Census of the Republic of Kazakhstan. Statistical collection]. (2011). / Pod. Red/ A.Smailova. Astana. 464 p.

<https://stat.gov.kz/respondent/form>. Kazakisran Respublikasi Strategiyalik yosparlay yane rejormalar agenttigi.Ulttik statistika biyrosy [Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. National Bureau of Statistics].

Osnovniye pokazately sistemi obrazovaniya Respubliki Kazakistan za 1997 god [The main indicators of the education system of the Republic of Kazakhstan for 1997]. (1998). Almaty. 345 p.

Turlygul, T. (2003) Mektepte Kazakstan tarihn oqytudyn teoriyasi men adistemesi [Theory and methods of teaching the history of Kazakhstan at school]., Almaty, Gylım, s 256.

TurlyguL, T. (2011) Kazaqstan tarihn oqytudyn teoriyasi men adistemesi Theory and methods of teaching the history of Kazakhstan], Oku kuraly, Almaty, Karasaı, s 264.

А.Т. Суйнова* , Ж.К. Дюсембекова

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: suinova.a0808@gmail.com

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНГЛИЙСКИХ АГЕНТОВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА В КОНТЕКСТЕ РУССКО-АНГЛИЙСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА

Статья посвящена деятельности английских разведчиков, дипломатов, военных, путешественников и ученых отправленных на территорию Средней Азии в первой половине XIX века. Политика Англии в регионе была обусловлена защитой своих владений в Азии. Действия, проводимые Англией и Россией в Средней Азии Весь XIX в. вплоть до начала первой мировой войны в истории, называют периодом «Большой игры», что подразумевает англо-русское соперничество в регионе. В рассматриваемый период главным образом это соперничество отображалось взаимными угрозами и отправлением различных разведывательных миссиями. Их возглавляли военные или ученые, которые имели определенные качества как знание местных языков или выносливость. Информация и отчеты, которые передавались этими разведчиками во многом даже определяли курс политики империи. Поэтому изучение их деятельности является важным в истории Средней Азии. Изучение деятельности английских агентов, их целей, задач и итогов в первой половине XIX века и влияние их деятельности на ход русско-английского соперничества в регионе является целью данного исследования. Для достижения данной цели, поставлены следующие задачи: выявить основные фигуры английской разведки в Средней Азии в первой половине XIX века; проанализировать их деятельность, цели и задачи в данном регионе; определить влияние деятельности английских агентов в русско-английских отношениях.

Ключевые слова: Средняя Азия, Англия, Большая игра, разведчик, миссии, дипломат.

A.T. Suinova*, Zh.K. Dyusembekova
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: suinova.a0808@gmail.com

Activities of English agents in central asia in the first half of the XIX century in the context of Russian-English rivalry

The article is devoted to the activities of British intelligence officers, diplomats, military, travelers and scientists sent to the territory of Central Asia in the first half of the XIX century. England's policy in the region was conditioned by the protection of its colonies in Asia. The actions carried out by England and Russia in Central Asia throughout the XIX century until the beginning of the First World War in history are called as "Great Game", which implies Anglo-Russian rivalry in the region. During the period under review, this rivalry was mainly reflected by mutual threats and the dispatch of various intelligence missions. They were led by military or scientists who had certain qualities like knowledge of local languages or endurance. The information and reports that were transmitted by these persons in many ways even determined the course of the empire's policy. Therefore, the study of their activities is important in the history of Central Asia. The purpose of this research is to study the activities of English agents, their goals, objectives and outcomes in the first half of the XIX century and the impact of their activities on the course of Russian-English rivalry in the region. To achieve this goal, the following tasks are: to identify the main figures of British intelligence in Central Asia in first half of XIX century, to determine the influence of the activities of English agents in Russian-English relations.

Key words: Central Asia, England, Big Game, scout, missions, diplomat.

А.Т. Суйнова*, Ж.К. Дюсембекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: suinova.a0808@gmail.com

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс-ағылшын бәсекелестігі контекстіндегі Орта Азиядағы ағылшын агенттерінің қызметі

Мақала XIX ғасырдың бірінші жартысында Орта Азия аумағына жіберілген ағылшын барлаушылары, дипломаттары, әскери қызметшілері, саяхатшылары мен ғалымдарының қызметіне арналған. Англияның аймақтағы саясаты Азиядағы өз иеліктерін қорғауға байланысты болды. XIX ғасырда бастау алып, бірінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін созылған аймақтағы ағылшын-орыс бәсекелестігі тарихта «Үлкен ойын» деген атпен қалған. Қарастырылып отырған кезеңде бұл бәсекелестік негізінен өзара қауіптер мен әртүрлі барлау миссияларының жіберілуімен сипатталды. Оларды әскери қызметкерлер немесе ғалымдар басқарды, себебі олар жергілікті тілдерді білу немесе төзімділік сияқты ерекше қасиеттерге ие боуы қажет еді. Бұл барлаушылар берген ақпарат пен есептер тіпті империя саясатының бағытын анықтап отырды. Сондықтан олардың қызметін зерттеу Орта Азия тарихында маңызды болып табылады. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ағылшын агенттерінің қызметін, олардың мақсаттарын, міндеттері мен нәтижелерін және олардың қызметінің аймақтағы орыс-ағылшын бәсекелестігінің барысына әсерін зерттеу осы мақаланың мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылған: XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орта Азиядағы ағылшын барлаушының негізгі тұлғаларын анықтау; осы аймақтағы олардың қызметін, мақсаттары мен міндеттерін талдау; орыс-ағылшын қатынастарындағы ағылшын агенттерінің қызметінің ықпалын анықтау.

Түйін сөздер: Орта Азия, Англия, Үлкен ойын, барлаушы, миссиялар, дипломат.

Введение

В конце XVIII и начале XIX века исследование территории Средней Азии было одной из основных целей английского правительства. Нарастание интереса Англии объясняется с желанием сохранить свои владения в Азии. Как известно Индия была финансовой основой экономического развития империи. И увеличение влияния другого государства в регионе сильно тревожило Англию. С чего начались тревоги? Английские власти начали опасаться за свои владения после попытки Павла I направить русский экспедиционный корпус в Индию (Мальцев, 2015:189). Несмотря на отмену данной операции в последствии смерти императора, опасения англичан по поводу Индии продолжались еще долго. И для защиты своих владений они использовали все средства: дипломатические, шпионские и т.д. (Прохоров, 2008:116).

Утверждение России на Балтике и ее расположение на участке Каспийского моря, к тому же влияние России на Среднюю Азию настораживало Англию. С нарастанием соперничества между двумя империями английское правительство все больше стремилось узнать о намерениях России в Среднеазиатских ханствах и увеличивается и интерес к нему. И в это время начинается глубокое исследование территории Средней Азии посредством отправления еще больше

экспедиции, дипломатов, отдельных агентов и ученых. Все они стремились узнать о происках врага и о политической обстановке в ханствах.

Экспедиции, организованные Британским правительством на территорию Средней Азии в течении данного периода, были разведывательного характера. Во внешней политике и дипломатии результат во многом зависит от деятельности отдельных лиц. И во время англо-русского соперничества на территории Средней Азии играли большую роль отдельные личности, которые должны были сочетать в себе качества не только умного и прагматичного дипломата и разведчика, но и физически выносливого путешественника, который может преодолевать большие расстояния при сложных природных условиях. Важны были также исследовательские данные человека, так как они должны были уметь производить съемки местности, составлять карты, знать местные языки и обычаи. Прделанная ими работа послужила не только для политической выгоды той или иной империи, но и для научного познания Средней Азии. Начало XIX в. дало новый старт для разведывательных миссий, в числе первых и известных были английские путешественники и разведчики У. Муркрофт и Дж. Требек, А. Бёрнс, Ч. Котрелл, Ч. Стоддарт, А. Конолли, Дж. Эббот, Р. Шекспир, Т. Аткинсон. Многие экспедиции того времени организовывались Британской Ост-Индской компанией.

Материалы и методы

Источниковой базой исследования являются следующие группы материалов. Первую группу составляют воспоминания, дневники и отчеты современников описываемых событий: У.Муркрофта и Дж.Требека (Moorcroft, Trebeck, 1841), А.Бернса (Burnes, V 1,2 1834), Дж.Аббота (Abbott, 1843), А.Конолли (Conolly, V1,2 1834), о миссии Стоддарта и Конолли (Wolff, 1848). Вторую группу составляют рапорты, донесения, записки русских административных начальников, купцов итд. о путешественниках, которые сохранены в 4 Фонде – Оренбургская пограничная комиссия Центрального Государственного архива Республики Казахстан.

Образ жизни и быт среднеазиатских государств были известны в Западной Европе еще в древности. Тем не менее только через несколько веков, англичане смогли воочию, увидеть сказочные восточные страны, описанные в трудах греческих, римских и арабских историков и путешественников. В силу многочисленных разведывательных экспедиции и миссии английская историография, имеет множество материалов касательно региона, нежели другие европейские страны. (Лаумулин, 2000:62).

В XIII в. английский ученый Роджер Бэкон (ок. 1214–1295 гг.) в своих сочинениях «Opus majus», «Opus minus» и «Tertius» («Большое», «Малое», и «Третье»), в которых использовались труды Абунасыра Аль-Фараби, дал историко-географический очерк Азии. Расширению представлений англичан о Средней Азии способствовала европейская торговля, получившая широкий размах к XIV–XV вв.(Есмагамбетов, 1976: 30).

Путешественники, которые обладали всеми качествами для преодоления различных трудностей оказали не мало услуг для мировой историографии. Написанные им дневники и отчеты послужили ценным материалом как для целых империи, так и для развития науки. Они как правило содержат ценные факты и описания. По словам Бартольда «новый тип путешественников в XVI в. получает выдающееся значение в истории ознакомления Европы с Востоком» (Бартольд, 1925:107).

В 1558-1560 гг. во время своего путешествия Бухару А. Дженкинсон дал описание Средней Азии и побережью Каспийского моря. Он был первым полномочным послом Англии в России и побывал здесь пять раз (Готье, 1937:177). Дженкинсон является не только английским, но

и западноевропейским первым путешественником кто описал так подробно побережья Каспийского моря и территорию Средней Азии.

Уже в конце XVI века Англия была заинтересована в торговых отношениях с ханствами Средней Азии. Так попал Д.Флетчер в Россию, чтобы просить царя о проходе английских торговцев через Москву в среднеазиатские ханства и Персию (Berry, 1964:26).

Все торговые путешествия на территорию Средней Азии либо в Персию англичане осуществляли через Россию. В этом случае также с торговой экспедицией в Иран был отправлен английский агент А.Эдвардс. Все экспедиции отправлялись из Астрахани (Эдвардс, 1558(2011): 23).

Одним из важных личностей который оставил ценные сведения об истории и культуре казахов был Джон Кэстл (Кэстл, 1998:88-92). Он был в составе Оренбургской экспедиции (1734-36) и комиссии (1737-42) в России и Казахстане.

Немало работ посвящены деятельности разведчиков, военных которые служили или посылались в составе миссии либо как отдельные путешественники. Помимо их отчетов и дневников, есть отдельные труды описывающие их биографию и службу. К примеру Гарри Адлер (GargyAdler) пишет о жизни и пути Уиллиама Муркрофта, описывая его основную деятельность до путешествия в Среднюю Азию и подчеркивает его собственную цель поездки, а не навязанную правительством. Выявляет его первоначальную цель как поиск кавалерийских лошадей, так как он не находит их в Индии и решает искать на территории Средней Азии (Adler, 1985). Авторы во многом рассматривают жизнь и деятельность разведчиков в контексте их службы. В особенности работы касательно Александра Бернса, одного из ярких игроков Большой Игры. Однако его биографию как отдельной от государственной службы личности описывает в своей книге «SikunderBurnes : masterofthegreatgame» Крейг Мюррей (CraigMurray), чем заслуживает особое внимание(Murray, 2016).

Для понимания мотива действия Англии в среднеазиатских ханствах в контексте англо-русского соперничества важны работы так называемых «форвордистов» (forwardpolicy), как Роулинсон (Rawlinson, 1875), Уркарт (Urquart, 1841) и Болгер (Boulger, 1879) которые требовали немедленного наступления и были яркими противниками Российской империи.

Современные же авторы больше уделяют внимание англо-русскому соперничеству конца

XIX века, который считается ключевым в определении зон влияния в регионе. К таким исследованиям можно отнести работы Кейт Нилсон «BritainandthelastTsar» (Neison, 1995) и Дженнифер Сигл «Endgame» (Siegel, 2002). К тому же очень важны работы о политике империи, такие как «TheEmpireproject» Джона Дарвина (Darwin, 2009) где описывается Британская политика касательно Азии. Работа Александра Моррисона «TheRussianConquestofCentralAsia» (Morrison, 2020) дает иное понятие Большой игры и империализма XIX века.

Из Российских современных исследователей англо-русского противостояние на территории Средней Азии можно выделить Е.Сергеева. Однако работа полностью описывает политическое соперничество двух империи, но вклад и деятельность отдельных личностей (Сергеев, 2012).

Среди отечественного исследования есть работы, посвященные английской историографии истории Средней Азии и Казахстана, где описываются мемуары путешественников и ученых. (Есмагамбетов, 1976а), (Лаумуллин, 2015).

В научной литературе больше уделено внимание на политику, проводимую империями друг против друга для сохранения своих владений или имиджа. Деятельность отдельных личностей дипломатов, разведчиков, ученых, путешественников и их роль в исследовании новой территории и установлении отношении с новыми государствами требуют системного изучения. Ведь доносимые этими личностями информация влияла на направление политики государств касательно региона.

Полезным для исследования данной темы был системный подход, который помог для изучения исторических события соперничества двух империи которое длилось больше века и был применен биографический метод при анализе мемуаров, отчетов и воспоминании участников данных события.

Результаты и обсуждение

Первыми кто посетил территорию Средней Азии в качестве разведчиков под прикрытием были служащими Британской Ос-Индской компании Уильям Муркрофт и Джон Требек. Уильям Муркрофт (1767 – 27 августа 1825) был английским ветеринаром и исследователем, работавшим в Ос-Индской компании. Муркрофт много путешествовал по Гималаям, Тибету и Центральной Азии, в конечном итоге достигнув Бухары. Он был первым англичанином, по-

лучившим квалификацию ветеринарного врача. По окончании курса ветеринарии во Франции, основал «госпиталь для лошадей» на Оксфорд-стрит и стал практиковать в Лондоне. Также он участвовал в создании первого британского ветеринарного колледжа. Он был профессионалом своего дела и любил очень свою работу. Он также остался в истории ветеринарии как хирург придумавший новый метод для лечения хромоты у лошадей и к тому же он получил четыре патента для изготовления подков. Он работал с волонтерами в Вестминстерской добровольческой кавалерии и там его заметил Эдвард Парри, который был директором Ос-Индской компании. Впечатленный его талантом Парри предложил Муркрофту управлять конным заводом в Бенгалии. Так он попадает в индийские владения Британии. Начиная с 1811 года Муркрофт стал путешествовать для того чтобы найти лучших племенных лошадей. Он посетил многие места даже побывал в Лахнау и в Бенаресе, однако ему не удалось найти таких лошадей, которых он хотел. И одной из своих поездок, точнее в Бенаресе, он услышал, что в Бухаре есть рынок, где можно найти самых лучших племенных лошадей в мире. После этого он решает искать людей, которые помогут ему в пути. С такой целью он нанимает перса, которого зовут Мир Иззат-Аллах, чтобы разведал путь в Бухару. В это время он также узнал, что и в Тибете можно найти племенные лошади, которых он так хотел изучить. Таким образом, переодевшись в индуистских паломников (госайнов) Муркрофт и капитан Уильям Хирси начали свое путешествие. Они путешествовали через предгорья Гималаев по верхнему Гангу. И когда он заговорил об идее новой экспедиции по закупке лошадей в Бухару в 1816 году, по началу его предложение отвергли. Больше всего Муркрофт жаждал туркменских лошадей. «Хорошие туркменские лошади», которых Марко Поло описал 500 лет назад, могли преодолевать 100 миль (160 км) в день в течение нескольких недель. И наконец в мае 1819 года, когда Чарльз Меткаф, глава политического и Секретного отдела, дал согласие, чтобы он мог продолжить путешествие по поиску лошадей. Целью Меткалфа было использовать Муркрофта в качестве разведчика в его путешествии (Alder, 1985a:32).

Подготовка Муркрофта заняла почти год. В его список новобранцев входил перс Мир Иззат Хан, который уже совершил поездку один за несколько лет до этого, и афганец Гулам Хайдер Хан из его предыдущей экспедиции

в Тибет. К тому же в его компанию путешественников присоединился Джордж Требек. Ему было всего 19 лет. Экспедиция состояла из 300 человек, в том числе эскорт из 12 гурков, шестнадцать лошадей и мулов, а также товары на сумму 4000 фунтов стерлингов, а также медицинские принадлежности и оборудование (Maier, 1999:121)

Для пересечения намеченных территории, им нужно было разрешение и Муркрофт решил поехать отдельно от каравана в Лахор, чтобы встретиться с Махараджей Ранджит Сингхом. Данное разрешение ему удалось получить лишь в мае 1820 года и только в августе того же года он вновь присоединяется к своей группе. Оттуда караван поднялся вверх по реке Бис, пересек перевал Ротанг длиной 13 300 футов (4100 м) и спустился в долину Лахул и город Лех, столицу буддийского королевства Ладакх (Wilson, 1841:23). Лех был достигнут 24 сентября, где было потрачено несколько месяцев на изучение окрестностей. Был заключен торговый договор с правительством Ладакха, по которому вся Центральная Азия была фактически открыта для британской торговли в обмен на британскую защиту. В общей сложности почти два года были проведены в Ладакхе, ожидая разрешения китайцев в Яркенде продолжить путь (Wilson, 1841a:27).

Миссия Муркрофта 1822 г. 3 ноября достигла Кашмира, затем 1824 г. 4 июня они доехали до Джелалабада, а после 20 июня того же года были в Кабуле. Команда Муркрофта были первыми англичанами которые увидели верхний Окс.

Во время пребывания в Тибете он увидел собаку европейского происхождения одна из них была терьером, другая была мопсом. К тому же они очень хорошо выполняли военные команды. (Хопкирк, 2004а:88). Муркрофт сразу заподозрил что эти собаки могли принадлежат русским военным. После этого он стал отправлять в Калькутту отчеты предупреждая о русской экспансии. Он считал что если русские купцы разведали путь, то следом за ними придут и военные. К тому же в своих отчетов он всегда писал, что если англичане не возьмут Афганистан, то русские сделают это первыми. Через долгих пять лет Муркрофт достиг Бухары. Он хотел раньше русских достигнуть Бухары, однако по приезду в страну толпа детей кричала: «Урус, урус» (Хопкирк, 2004:91). Они узнали что русские тут были четыре года назад. Они достигли Бухары 25 февраля 1825 года, однако не

нашли лошадей, которых он так хотел найти и о которых ходили слухи.

В 1825 году 27 августа Муркрофт заболел лихорадкой умер в афганском Туркестане. Молодой капитан Джордж Требек пережил его всего на несколько дней. В 1841 году работы Муркрофта были получены Азиатским обществом и опубликованы под редакцией Х. Х. Вильсона как «Путешествия в Гималайских провинциях Индуслан и Пенджаб, в Ладакх и Кашнаир, в Пешавуре, Кабуле, Кундузе и Бухаре с 1819 по 1825 год». Лошадей он купить так и не сумел (Wilson, 1841b:58). Хотя, в Центральном Государственном архиве Республики Казахстан (ЦГА РК) хранятся документы, где в своем показании Оренбургской Пограничной Комиссии (ОПК) некий купец Ахматов рассказывает о прибывших с караваном англичан (ЦГА РК. Ф.4. Оп.1, Д.1851. Л.1). По его словам, в ноябре 1824 года прибыл в Бухару караван состоящий из 150 верблюдов и 75 людей. Из них 7 англичан, остальные 68 человек индийцы нанятые первыми в работники. Купец Ахматов описывает Муркрофта человеком пожилого возраста «Он человек старый что видно по седым волосам. Его и рядом с ним молодого человека можно считать хозяевами судя по одежде и делам, а остальных 5 человек приказчиками» (ЦГА РК Ф.4.Оп.1.Д.1851 Л.4). По его показаниям, Муркрофт и его спутники щедро одарили бухарского эмира и его чиновников подарками и поэтому они передвигались по городу свободно. Несмотря на то что, они прибыли с торговым караваном, товаров у них мало, но много червонцев. В основном они покупали много аргамаков и петухов. В 1825 г. в апреле у них уже было куплено 20 лошадей и они намеревались купить еще больше. Благоклонность к ним Хана можно заметить уже из того, что он им позволяет покупать лучших лошадей, которых в Россию никогда не выпускают, так что даже в подарок Высочайшему двору посылают всегда весьма посредственных лошадей. Так как они передвигаются по городу свободно, купец Ахметов заявил что, «все уверены о том, что они снимают планы, ибо они сами всегда пишут, и кроме некоторых чиновников и армянина Егора Захаровича никого к себе не пускают» (ЦГА РК Ф.4.Оп.1.Д.1851 Л.10). Также говорится, что данные англичане владели персидским и разговаривали свободно на этом языке.

Также Ахметов заметил, что «в народе ходят слухи что англичане настаивали, чтобы Бухарское правительство не пропускало русских в Индию». Данное показание купца Ах-

метова явно еще больше усугубило англо-русское противостояние в регионе. Его показания также подтверждают смерть Муркрофта в дороге. По этому поводу он пишет: «во время выезда из Кашмира в Бухару по дороге в Кабуле слышал от них что англичанин, который был в Бухаре, главный из них старый помер на обратном пути в городе куда он поехал покупать лошадей. Главного из англичан звали Мур Карафат, доктора звали Китри или Гидри. Главный из них в совершенстве знал персидский и индийский» (ЦГА РК Ф.4.Оп.1.Д.1851 Л.10об.). Заслуга Уильяма Муркрофта колоссальная, так как он был первым англичанином, который проник на территорию Средней Азии и открыл путь другим разведчикам. В течении своего путешествия он сделал множество географических открытий.

Следующее посольство в Бухару было отправлено в 1832 г., его возглавлял Александр Бернс. Это посольство также отправилось в путь из Индии. Основными задачами миссии было определить географические характеристики, также узнать о политической обстановке в регионе. Александр Бернс также был на службе в Ост-Индской компании, где служил с шестнадцатилетнего возраста. Бернс владел восточными языками как хинди и фарси. Так как его поездка обвенчалась успехом, по приезду его прозвали «Бухарский Бёрнс» за вклад в установление контактов и изучение Бухарского эмирата (Хопкирк, 2004b:97). 31-го Октября 1821 г. он прибыл в Бомбей. Вскоре стало известным, что молодой офицер сделал большие успехи в персидском языке и хинди, по этому его назначили переводчиком в Сурат, а в 1826 г. причислили к штабу Генерал-Квартирмейстером в провинции Кяч, где он и служил в продолжение многих лет. Он много занимался географией и историей этой страны, и с этою целью посещал даже Восточное устье Инда. Начальник Бомбейской армии оказывал ему при этом возможное содействие и поощрял его распространить свои начисления относительно Северо-Западных границ Индии, столь важных для Англичан (Murray, 1988a:26). Поэтому в 1829 г. Бёрнс вызвался добровольно на путешествие через степи, лежащие между Британской Индией и Индом и по этой реке до самого моря. Сэр Джон Малькольм, известный своими заслугами по части Древне-Азиатской географии и литературы, с радостью принял это предложение, и поместил Бёрнса в число офицеров, назначенных для политических поручений. Александра Бернса посылают в Среднюю Азию

для разведки политической и экономической ситуации в регионе в 1831 году.

Бернс как все разведчики путешественники решает переодеться в купца чтобы не привлекать внимания. Его путь начался с берегов Инда к Оксу (Аму-дарье). Он ехал в составе маленького каравана и для того чтобы скрыть свой акцент, он представлялся армянским купцом. Александр Бернс и его команда переправились через Окс и через пять месяцев достигли территории Бухары. Бернс был не только отличным военным, но и внимательным и чутким исследователем. С помощью компаса он делал съемку и все записывал. (Дубовицкий, 2007:6). Через 15 дней после прибытия в Бухару, Бернса и его попутчика приглашает на встречу Визирь (Кушбеги). В ходе знакомства визирь интересуется их вероисповеданием и уточняет не являются ли они идолопоклонниками. Даже один из присутствующих на встрече просит Бернса оголить чтобы удостовериться об отсутствии креста у него на шее. Увидев что креста на шее у Бернса нет, визирь заметил: «нет, это не дурной народ» (Murray, 1988b:31). Получив особое разрешение визиря Бернс и его попутчики смогли изучить Бухару вдоль и поперек. Перед отъездом визирь попросил написать числительные и некоторые английские слова персидскими буквами и выразил сожаление, что не имел возможности изучить английский язык. Преодолев немало трудностей Бернс вернулся в Британские владения. В последствии поездки Александра Бернса в Бухару и его старательной работы удалось овладеть уникальными географическими данными. Многие места которые он посетил и добыл данные не посещались со времен Марко Поло. По возвращению из путешествия он издает книгу «Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лахора с подарками короля Великобритании и о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию верховного правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-индусской компанейской службы Александром Бёрнсом, членом Королевского Общества». Его книга становится мгновенно популярной и в первый же день разошлось девять сот экземпляров. За первое издание ему заплатили 800 ф. ст. (около 20,000 руб.) (Murray, 1988c:35). Однако это не было его последним путешествием. Бернс хотел исследовать северные территории Индии и нанести их на карту. Бернс был очень честолюбивым в своих планах. Он хотел посетить Кабул и Бухару сразу. В его планы также

входило установление хороших дружеских отношений с Дос Мухаммедом. Он хотел добыть для Англии важных разведывательных сведений касательно пограничной территории его владения. Путь свой он планировал начать из Кабула, затем пройти через Гиндукуш к Оксу и через него добраться до Бухары. А обратную дорогу он намеревался пройти через Каспийское море и Персию. Также он сделал предложение власти открыть в Кабуле постоянную миссию. И в ноябре 1836 года Бернс вновь отправляется в Кабул. В условиях англо-русского соперничества, российское правительство узнает о миссии Бернса в Кабул и отправляет своего тайного разведчика Яна Виткевича. Оба посланника хотели склонить афганского правителя на свою сторону. Афганистан служил буферной зоной между владениями Российской и Британской империи. Англия опасалась русской угрозы и готова была на все чтобы сохранить границы своих владений в Азии. В данной ситуации как Бернс, так и Виткевич делали ставку на Дос Мухаммеда. И на предложение Бернса заключить союз против Персии и России Дос Мухаммед был готов согласиться (Хопкирк, 2004с:132). Однако у правительства Англии были свои планы по поводу правителя Афганистана, и они поддержали шаха Шуджи. В итоге в 1839 году шах Шуджи восстает и Бернс становится политическим агентом в Кабуле. Однако в 1841 году во время бунта Бернс был трагически убит.

Следующие британские разведчики посетившие территории Средней Азии были полковник Чарльз Стоддарт и капитан Артур Конолли. Чарльз Стоддарт (1806-1842 г.г.) английский офицер и дипломат. Он был известным британским агентом в Центральной Азии в период англо-русского соперничества. Он получил образование в Норвической школе, а затем введен в состав Королевского штаба корпуса из Королевского военного колледжа, Сэндхерст, в 1823 году (Britannica, 2002:1021). В 1838 году полковник Стоддарт был отправлен в Бухару на миссию, чтобы убедить Бухарского Эмира подписать договор о дружбе с Англией и укрепить её влияние в регионе. Его еще одним немало важным заданием было поспособствовать освобождению русских рабов (пленных), так как английская власть опасалась наступления русских на Среднюю Азию в случае не решения проблемы с пленными. Однако, он был арестован Эмиром Насрулла-Ханом в том же 1838 году. Правитель Бухары Насрулла-хан (годы правления 1827–1860) (Иванов, 1958:72) приказал бро-

сить Стоддарта в кишашую паразитами тюрьму в подземелье крепости Арк, за то, что тот ему не поклонился, не преподнес подарки и не продемонстрировал полагающиеся, по мнению эмира, знаки уважения (Wolf, 1845:23). В Бухаре заезжие сановники обычно спешили, выводили своих лошадей на площадь или оставляли их со слугами на улице и поклонялись эмиру. Вместо этого Стоддарт следовал британскому военному протоколу, который требовал, чтобы он оставался сидеть на своей лошади и приветствовал эмира из седла. Книга историка Питера Хопкирка «Большая Игра против России: Азиатский синдром» (Хопкирк, 2004d:9) начинается с описания казни данного полковника Стоддарта и пришедшего ему на помощь капитана Артура Конолли. После приезда в Бухару полковника Стоддарта забрали и посадили в тюрьму (зندان). После этого Стоддарт написал, что он принял ислам для того чтобы сохранить свою жизнь. Но это продлилось не долго, и ничего не могло спасти его жизнь. У Британской Ост-Индской компании, занятой поддержкой непопулярного марионеточного правителя в Афганистане не могли направить военные силы в Бухару и спасти полковника Стоддарта. Правительство также не могло поспособствовать освобождению и спасению полковника, поскольку оно было втянутым в Первую опиумную войну против цинского Китая (Иванов, 1958:124).

Для спасения полковника Стоддарта прибыл капитан Артур Конолли. Конолли был протестантом-евангелистом из Дублина, чьи заявленные цели заключались в объединении Центральной Азии под властью Великобритании, христианизации региона и отмене работорговли (Кауе, 1889:142). Годом ранее он отправился в Хиву с миссией убедить хана прекратить торговлю порабощенными людьми; торговля пленными русскими дала Санкт-Петербургу потенциальный предлог для завоевания ханства, что поставило бы британцев в невыгодное положение. Хан вежливо принял Конолли, но его сообщение не заинтересовало. Конолли перешел в Хоканд с тем же результатом. Находясь там, он получил письмо от Стоддарта, который в то время находился под домашним арестом, в котором говорилось, что эмир Бухары заинтересовался посланием Конолли. Ни один из британцев не знал, что Насрулла Хан действительно использовал Стоддарта, чтобы расставить ловушку для Конолли. Несмотря на предупреждение хана Хоканда о его коварном соседе, Конолли намеревался попытаться освободить Стоддарта (Кауе,

1889:144). Бухарский эмир поначалу хорошо относился к Конолли. Положение британцев стало еще более ужасным после 5 января 1842 года, когда афганские боевики устроили резню в кабульском гарнизоне. Эмир Насрулла сразу потерял всякий интерес к присоединению Бухары к британцам. К тому же стало известно об убийстве 2 ноября 1841 г. главы британской миссии капитана Александра Бернса. Это тоже повлияло на решение эмира казнить английских офицеров. Он бросил Стоддарта и Конолли в тюрьму. 1842 г. 17 июня эмир приказал вывести Стоддарта и Конолли на площадь перед крепостью Арк. Полковник Стоддарт назвал эмир тираном. Палач отрубил ему голову. Палач предложил Конолли принять ислам, чтобы спасти свою жизнь, но евангелист Конолли отказался. Он тоже был обезглавлен. Стоддарту было 36 лет; Конолли было 34 года (Хопкирк, 2004i:12). Оба офицера были казнены по подозрению в шпионаже.

Касательно казни английских военных в Бухаре Россия поддерживала Англию. После получения вестей об их смерти, Николай I даже отправил посла с посланием к эмиру что он больше желает иметь дело с Бухарой (Wolf, 1845a:182).

Эта ситуация была весьма характерной для периода Большой Игры, когда страны несмотря на политическое соперничество проявляют деликатность и солидарность в отношении друг друга.

В 1845 году, преподобный Иосиф Вольф, который предпринял экспедицию, чтобы разыскать разведчиков, и сам чудом избежав смерти, опубликовал обширный отчет (Wolf, 1845) о своих путешествиях в Центральной Азии (WolffJ. Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843-1845, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly. L., 1845), который сделал Конолли и Стоддарта героями в Великобритании в течение многих лет. В ЦГА РК сохранены документы о миссионере Вольфе, который прибыл в Бухару для розыска полковника Чарльза Стоддарта и капитана Артура Конолли. Так, в 1843 году Оренбургский генерал губернатор Обручев направляет письмо в пограничную комиссию о том, что из Константинополя едет английский миссионер Вольф (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.1) с целью розыска вышеназванных офицеров Британии и что ОПК всячески должна содействовать этому. Оренбургская пограничная комиссия через бухарских купцов и благонадежных казахов (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.12) должны были добыть сведения про данных разведчиков. По показаниям бухарских купцов, Стоддарт прибыл в Бухару

около 4 лет назад и в начале своего пребывания в Бухаре 1 месяц жил у Ишан Раиса. Однако через некоторое время начальник сарбазов Абдулсамият хан Наиб нашел у Стоддарта некоторые чертежи и путевые замечания о Бухаре и донес об этом эмиру. Эмир приказал бросить Стоддарта в тюрьму (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.2) (зиндан). По сведениям бухарского купца Стоддарта выпустили по причине удушающего воздуха тюрьмы и отдали под надзор Миршаха (полицеймейстер) Турсунбаки (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.2об.). По словам Хопкирка, Стоддарта выпустили из тюрьмы после того как он принял мусульманство (Хопкирк, 2004:9). После он жил в доме Миршаба Мирахмеда 15 месяцев; по назначении его в Карши начальником, Стоддарта к себе взял Визирь Достараханчи, у которого он находился 4 месяца; потом жил у Наиба 10 месяцев; у бывшего тогда в Бухаре К.А.Ханыкова 1 месяц, после посажен под надзор во дворе. По прибытии нарочного от бухарского посланца, находившегося в Оренбурге с известием о неуспехе посольства, Стоддарт был посажен снова в тюрьму (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.4).

По сведениям купца, еще один бухарец который видел его 5 месяцев назад, говорил что Стоддарт был здоров, а о Конолли он не знал. Тот бухарец дает важную информацию о том, что после того как Стоддарта посадили в тюрьму бухарский эмир получил предложения от Турецкого, Персидского, Хивинского и Кабульского правительств о выдаче каждому из этих правительств Стоддарта и Конолли. Бухарский эмир всем ответил что казнил данных англичан. Однако этот бухарец утверждает, что эмир готов был отдать данных офицеров русскому правительству, если они отправят посольство в Бухару (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.6). 1844г. 11 сентября вице канцлер получает письмо от английского правительства о том что вышеуказанные офицеры были казнены в Бухаре и в данный момент миссионер Вольф находится в такой же опасности. Английское правительство просило посодействовать Российское правительство по освобождению и отправке обратно миссионера Вольфа в Англию (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.12). Пограничная комиссия предприняла попытку через бухарских купцов вывести Вольфа из Бухары. Однако вскоре генерал Обручев направил письмо о том что, министерство иностранных дел получила сведения от Тегеранской миссии, что бухарский эмир отпустил Вольфа вместе с персидским послом (ЦГА РК Ф.40П.1.Д.3383 Л.39).

В это время наиболее интересным для британской разведки был район Хивы, куда и были направлены Шекспир, Аббот, Вейберд.

Одной из важной миссии на территорию Средней Азии была отправлена майором Дарси Тоддом. После того как майор Тодд прибыл в Герат в 1839 году со специальной миссией в сопровождении офицеров Джеймса Аббота и Ричмонда Шекспира, он услышал что русские готовят военную экспедицию в Хиву. После этого он решает отправить туда своих офицеров. Джеймс Аббот должен был уговорить хана договориться с русскими, чтобы те не выступали с походом. Взамен на это хивинский хан должен был отпустить всех русских рабов и тогда, по логике британского майора у русских не было бы причин для наступления (Яшин, 2004:61). Таким ходом английский военный решил защитить трон хивинского хана и конечно же границы Британской Индии. Джеймс Аббот написал очень ценную книгу о его путешествии в Среднюю Азию, которая была издана в 1843 году и называлась она «Повествование о путешествии из Герата в Хиву, Москву и Санкт-Петербург во время русского вторжения в Хиву». Читая его книгу, нетрудно понять, что британское правительство опасалось продвижения России к «границам» Индии (Abbot, 1843). Сразу после прибытия в Хиву Аббот встретился с ханом дал понять, что его миссия является политической. Он предложил хану принять английскую сторону чтобы противостоять русскому военному наступлению. И ко всему он изложил хану что Англия не допустит расширения российской границы до Амударьи. Аббот даже не знал, что поход русских в Хиву во главе с Перовским потерпел неудачу. В ходе своей миссии он смог узнать о военной мощи хивинского ханства. Только поэтому его миссию можно считать успешной.

Британское правительство не стало сдаваться и было решено отправить Ричмонда Шекспира, офицера Ост-Индской компании с миссией в Хиву. Кроме освобождения русских рабов Шекспиру было поручено еще несколько важных поручений. Он должен был объединить правителей среднеазиатских ханств друг с другом и развивать дружеские и торговые отношения Персией. Ричмонд Шекспир был умелым переговорщиком и ему удалось убедить хивинского хана Аллакули освободить из плена русских подданных. Хан даже издал указ о запрете захвата русских в рабство и при нарушении было установлено суровое наказание (Терентьев, 1873:97). В итоге в 1840 году 15 августа британский офицер

Р.Шекспир смог уговорить хана отпустить 416 русских подданных из хивинского плена. В связи с этим можно считать миссии британских офицеров Джеймса Аббота и Ричмонда Шекспира успешными. Так как они достигли поставленных задач.

Английский агент Вейберд, по словам Терентьева (Терентьев, 1875:211), тоже был казнен в бухаре по обвинению в шпионаже. О нем также упоминается в документе, сохраненном в ЦГА РК, где генерал Обручев сообщает ОПК, что Английское правительство просит содействовать в сборе информации о Вейберде. (ЦГА РК Ф4.Оп1.Д.2505 Л.1) Однако, никаких слухов и сведений о Вайберде не было известно (ЦГА РК Ф4.Оп1.Д.2505 Л.4).

В XIX веке англичане также посещали территорию Казахстана. В 1840-41 году Чарльз Котрелл побывал в Оренбурге, Омске, Усть-Каменогорске и Петропавловске. (Лаумуллин, 2015а:92). К тому же в 1848 году в Казахстане побывал знаменитый художник Т.Аткинсон со своей женой. После своей поездки он издал книгу «Восточная и Западная Сибирь» и его воспоминания. (Atkinson, 1858:29). Книга Т.Аткинса переиздавалась не один раз и была очень популярной.

Заключение

Таким образом, в начале XIX века Средняя Азия была целью английских разведчиков для сохранения своих Индийских владений. В данный период, когда были обостренные отношения России и Англии в регионе не раз складывались опасные ситуации. Однако, исследуя данную тему, важно отметить, что шли переговоры на уровне правительств или российских и английских офицеров и дипломатов разного звена. Это доказывает, усердие русского правительства в поиске сведений об английских разведчиках в среднеазиатских ханствах и об отказе Николая I контактировать с бухарским эмиром Несруллой, после его приказа о казни двух английских офицеров. Таким образом, важно отметить, что дипломатические отношения на очень высоких уровнях продолжали существовать без никаких препятствий. Встречались между собой и разведчики под прикрытием, а также путешественники, но тоже с воинскими званиями. Как встреча Бернса и Виткевича в Афганистане. И нужно подчеркнуть усилия данных личностей в том, что регион Средней Азии не стал объектом прямых конфронтации двух империи. Ко всему

этому они оставили колоссально важные сведения о новых территориях. И поэтому их служба осталась в истории, даже если они проникали в новые страны под прикрытием. Многие путешественники, военные и ученые поплатились своими жизнями за столь не легкую и важную службу.

Таким образом английская разведка Средней Азии первой половины XIX века была одновременно плодотворной, но в то же время в тупике. Так как не удалось склонить полностью в свою сторону ни Афганистан ни Персию и конечно же сохранялась и усугублялось противоречие с Россией.

Литература

- Abbot J. (1843). Narrative of journey from Herat to Khiva, Moscow and St. Petersburg, v.1. London.
- Adler G. (1985). Beyond Bokhara: the Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon, 1767–1825. London: CenturyPublishing.
- Александр Бёрнс «Путешествие в Бухару». Часть вторая. Глава X. Бухара. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1820-1840/Borns_2/text7.htm
- Atkinson T.W.(1858). Oriental and western Siberia : a narrative of seven years' exploration and adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and a part of central Asia.
- Бартольд. В .. (1925). История изучения Востока в Европе и России. Л.
- Berry I. E. (1964) «The English works of Giles Fletcher, the elder». Madison univ. Press.
- Boulger D.Ch. (1879). England and Russia in Central Asia. London. W.H. Allen & CO.
- Darwin J. (2009). The Empire project. CambridgeUniversityPress.
- Дело о пребывании англичан в Бухарском ханстве и переписка по этому поводу//ЦГА РК Ф.4.Оп.1.Д.1851
- Дело об английском миссионере Вольфе// ЦГА РК Ф.4. Оп.1. Д.3383.
- Дело о о задержании в Коканде англичанина Вайберда и переписка по этому вопросу//ЦГА РК Ф4.Оп1.Д.2505
- Дело о задержании в Кокандском ханстве англичанина Вайберда//ЦГА РК Ф4.Оп1.Д.2518
- Дубовицкий В. (2007) Ликвидация исторической безграмотности. Александр Бёрнс – «купец с компасом» <https://mytashkent.uz/2021/08/10/alexander-burns/>
- Ewans, M. (2003) The Great Game: Britain and Russia in Central Asia, Routledge.
- Есмагамбетов К.Л. (1976). Действительность и фальсификация (англо-американская историография о Казахстане). Алма-Ата.
- Hakluyt. R. (1598 – 1600) Certain letters of Arthur Edwards, written out of Russia, Media and Persia to the Company of Moscovie merchants in London*. Collection of the early voyages, travels and discoveries of the English nation. vol. 1. London.
- Hugh C. ed. (1911). « Муркрофт, Уильям ». Encyclopdia Britannica . 18 (11-изд.). Издательство Кембриджского университета.
- Иванов П.П. (1958). Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). Москва.
- Jenkinson A. (1886). Early voyages and travels to Russia and Persia. Vol. 1-2, London.
- Kaye J. (1889). Lives of Indian Officers. L.
- КэстльД.. (1998) Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану киргиз-кайсацкой орды: перевод с немецкого Вольфганга Штаркенберга. – Алматы: Жибек жолы
- Лаумулин М.Т.(2000). Востоковедение в Англии и изучение Центральной Азии. Казахстан Спектр. N2. с. 54-88.
- Лаумулин М. (2015) История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике (к 550-летию Казахского ханства) Часть I Становление и развитие востоковедных школ в контексте изучения Центральной Азии и Внутренней Евразии. Астана.
- Майер, Карл Э. и Брисак, Шарин Блэр (1999). Турнир теней: великая игра и гонка за империю в Средней Азии . Вашингтон, округ Колумбия: Контрапункт.
- Мальцев Д.А. (2015) Индийский поход императора Павла I: подготовка, логистика, геополитические перспективы. Проблемы национальной стратегии № 2 (29), Российский институт стратегических исследований, с.189-210
- MorrisonA. (2021). The Russian Conquest of Central Asia. Cambridge University Press.
- Murray C. (2016). Sikunder Burnes Master of the Great Game. Birlin Ltd.
- Neilson K. (1995). Britain and the last Tsar. Oxford. Clarendon Press.
- ПрохоровС. (2008). Битва империй. Англия против России. Москва.
- Rawlinson H. (1875). England and Russia in the East. L.
- Сергеев Е. Ю. (2012). Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. – М., 2012.
- Середонин С. М. (1891) Сочинение Джильса Флетчера как исторический источник. СПб.
- Субботин А. П. (1885) Россия и Англия на среднеазиатских рынках. СПб.
- Siegel J. (2002). Endgame. London. I.B.Tauris publishers.
- Stoddart (2002) Encyclopdia Britannica . 18 (11-изд.). ИздательствоКембриджскогоуниверситета. с. 1021.
- Urquart D. (1834). Diplomatic transactions in Central Asia, from 1834 to 1839. L.

- Wilson H. (1841). Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bukhara by Mr. William Moorcroft and Mr. George
Терентьев М.А. (1875) Россия и Англия в Средней Азии. Санкт-Петербург.
Терентьев М.А. (1906). История завоевания Средней Азии. Том 1. Москва.
Trebeck, from 1819 to 1825. Prepared for the press from original journals and correspondence. FRS. Published under the Authority of the Asiatic Society in Calcutta. London.
Wolff J. (1845). Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843-1845, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly. L.
Хопкирк П. (2004). Большая Игра против России: Азиатский синдром: Рипол Классик; Москва.
Яншин В.П. (2004). Английские “путешественники” – разведчики в центральной Азии// Вестник КРСУ. Том 4. № 1.

References

- Abbot J. (1843). Narrative of journey from Herat to Khiva, Moscow and St. Petersburg, v.1. London. [Narrative of journey from Herat to Khiva]
Adler G. (1985). Beyond Bokhara: the Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon, 1767–1825. London: Century Publishing. [Beyond Bokhara: the Life of William Moorcroft, Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon, 1767–1825]
Aleksandr Berns “Puteshestvie v Bukharu”. Chast’ vtoraiia. Glava X. Bukhara. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1820-1840/Borns_2/text7.htm [Journey to Bukhara]
Atkinson T.W.(1858). Oriental and western Siberia : a narrative of seven years’ exploration and adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and a part of central Asia.[Oriental and western Siberia : a narrative of seven years’ exploration and adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and a part of central Asia]
Bartol’d. V .. (1925). Istoriia izucheniia Vostoka v Evrope i Rossii. L [History of Oriental Studies in Europe and Russia].
Berry I. E. (1964) «The English works of Giles Fletcher, the elder*. Madison univ. Press. [The English works of Giles Fletcher, the elder]
Boulger D.Ch. (1879). England and Russia in Central Asia. London. W.H. Allen & CO. [England and Russia in Central Asia]
Castl D. (1998) Dnevnik puteshestviia v godu 1736-m iz Orenburga k Abulkhairu, khanu kirgiz-kaisatskoi ordy: perevod s nemetskogo Vol’fganga Shtarkenberga. – Almaty: Zhibek zholy [Travel diary from Orenburg to the Kyrgyz-Kaisak horde’s Khan Abulkhair in the year 1736: translation from the German by Wolfgang Starckenberg]
Darwin J. (2009). The Empire project. Cambridge University Press. [The Empire project]
Delo o prebyvanii anglichan v Bukharskom khanstve i perepiska po etomu povodu//TsGA RK F.4.Op.1.D.1851
Delo ob angliiskom missionere Vol’fe// TsGA RK F.4. OP.1. D.3383. [The case of the stay of the British in the Bukhara Khanate and correspondence on this occasion]
Delo o o zaderzhanii v Kokande anglichanina Vaiberda i perepiska po etomu voprosu//TsGA RK F4.Op1.D.2505 [The case of the detention of the Englishman Vaiberd in Kokand and correspondence on this issue]
Delo o zaderzhanii v Kokandskom khanstve anglichanina Vaiberda//TsGA RK F4.Op1.D.2518 [The case of the detention of the Englishman Vaiberd in the Kokand Khanate]
Dubovitskii V. (2007) Likvidatsiia istoricheskoi bezgramotnosti. Aleksandr Berns – «kupets s kompasom» <https://mytashkent.uz/2021/08/10/alexander-burns/> [Liquidation of historical illiteracy. Alexander Burns – “merchant with a compass”]
Esmagambetov K.L. (1976). Deistvitel’nost’ i fal’sifikatsiia (anglo-amerikanskaia istoriografiia o Kazakhstane). Alma-Ata. [Reality and falsification (Anglo-American historiography about Kazakhstan)]
Ewans, M. (2003) The Great Game: Britain and Russia in Central Asia, Routledge. [The Great Game: Britain and Russia in Central Asia]
Hakluyt. R. (1598–1600) Certain letters of Arthur Edwards, written out of Russia, Media and Persia to the Company of Moscovie merchants in London*. Collection of the early voyages, travels and discoveries of the English nation. vol. 1. London. [Certain letters of Arthur Edwards, written out of Russia, Media and Persia to the Company of Moscovie merchants in London*. Collection of the early voyages, travels and discoveries of the English nation]
Hopkirk P. (2004). Bol’shaia Igra protiv Rossii: Aziatskii sindrom: Ripol Klassik; M. [The Great Game Against Russia: The Asian Syndrome]
Hugh C. ed. (1911). «Murkroft, Uil’iam ». Encyclopdia Britannica . 18 (11-e izd.). Izdatel’stvo Kembridzhskogo universiteta. [«Murkroft, Uil’iam ». Encyclopdia Britannica]
Ianshin V.P. (2004). Angliiskie “Puteshestvenniki” – razvedchiki V Tsentral’noi Azii// Vestnik KRSU. Tom 4. № 1. [English “Travelers” – agents in Central Asia]
Ivanov P.P. (1958). Ocherki po istorii Srednei Azii (XVI – seredina XIX v.). M. [Essays on the history of Central Asia]
Jenkinson A. (1886). Early voyages and travels to Russia and Persia. Vol. 1-2, London. [Early voyages and travels to Russia and Persia]
Kaye J. (1889). Lives of Indian Officers. L. [Lives of Indian Officers]
Laumullin M. (2015) Istoriia Kazakhstana I Tsentral’noi Azii v mirovoi orientalistike (k 550-letiiu Kazakhskogo khanstva) Chast’ I Stanovlenie i razvitie vostokovednykh shkol v kontekste izucheniia Tsentral’noi Azii i Vnutrennei Evrazii. Astana. [History of Kazakhstan and Central Asia in world oriental studies]

- Laumullin M.T.(2000). Vostokovedenie v Anglii i izuchenie Tsentral'noi Azii. Kazakhstan Spektr. N2. s. 54–88. [Vostokovedenie v Anglii i izuchenie Tsentral'noi Azii]
- Maier, Karl E. i Brisak, Sharin Bler (1999). Turnir tenei: velikaia igra i gonka za imperiiu v Srednei Azii . Vashington, okrug Kolumbiia: Kontrapunkt. [Tournament of shadows: great game and race for empire in Central Asia]
- Mal'tsev D.A. (2015) Indiiskii pokhod imperatora Pavla I: podgotovka, logistika, geopoliticheskie perspektivy. Problemy Natsional'noi strategii № 2 (29), Rossiiskii institut strategicheskikh issledovani, s.189-210 [Indian campaign of Emperor Paul II: preparation, logistics, geopolitical perspectives]
- Morrison A. (2021). The Russian Conquest of Central Asia. Cambridge University Press. [The Russian Conquest of Central Asia]
- Murray C. (2016). Sikunder Burnes Master of the Great Game. Birlin Ltd. [Sikunder Burnes Master of the Great Game]
- Neilson K. (1995). Britain and the last Tsar. Oxford. Clarendon Press. [Britain and the last Tsar]
- Prokhorov S. (2008). Bitva imperii. Angliia protiv Rossii. Moskva. [Battle of empires. England vs Russia]
- Rawlinson H. (1875). England and Russia in the East. L. [England and Russia in the East.]
- Seredonin S. M. (1891) Sochinenie Dzhil'sa Fletchera kak istoricheskii istochnik. SPb. [Giles Fletcher's writing as a historical source]
- Sergeev E. Iu. (2012). Bol'shaia igra, 1856–1907: mify i realii rossiisko-britanskikh otnoshenii v Tsentral'noi i Vostochnoi Azii. Moskva, 2012. [The Great Game, 1856–1907: Myths and Realities of Russian-British Relations in Central and East Asia]
- Siegel J. (2002). Endgame. London. I.B.Tauris publishers. [Endgame.]
- Stoddart (2002) Encyclopdia Britannica . 18 (11-e izd.). Izdatel'stvo Kembridzhskogo universiteta. s. 1021. [Encyclopdia Britannica]
- Subbotin A. P. (1885) Rossiia i Angliia na sredneaziatskikh rynkakh. SPb. [Russia and England in the Central Asian markets]
- Terent'ev M.A. (1875) Rossiia i Angliia v Srednei Azii. – SPb. [Russia and England in Central Asia]
- Terent'ev M.A. (1906). Istoriia zavoevaniia Srednei Azii. Tom 1. M. [History of the conquest of Central Asia]
- Trebeck, from 1819 to 1825. Prepared for the press from original journals and correspondence. FRS. Published under the Authority of the Asiatic Society in Calcutta. London. [Prepared for the press from original journals and correspondence]
- Urquart D. (1834). Diplomatic transactions in Central Asia, from 1834 to 1839. L. [Diplomatic transactions in Central Asia, from 1834 to 1839.]
- Wilson H. (1841). Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bukhara by Mr. William Moorcroft and Mr. George [Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bukhara]
- Wolff J. (1845). Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843-1845, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly. L. [Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843-1845, to ascertain the fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly].

Ғ.Қ. Омаров¹ , Т.Ж. Тулегенов² , Б.Б. Бесетаев^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі, Қазақстан, Есік қ.

*e-mail: besetaev86@gmail.com

ЕСІК ҚОРЫМЫ ЖӘНЕ ОҒАН ІРГЕЛЕС ЖАТҚАН ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ЖЕТІСУДЫҢ ЕРТЕ КӨШПЕЛІЕРІНІҢ ЖЕРЛЕУ КЕШЕНДЕРІ

Мақалада Есік-Талғар тасжолының оңтүстігінде, Есік-Рахат археологиялық кешенінің Рахат-Өрікті бөлігінің тізбегінде орналасқан Есік қорымы мен ерте көшпелілер дәуіріндегі нысандардың толықтырылған және нақтыланған деректері бар іргелес аймақтардың археологиялық ескерткіштерін сақтауға және пайдалануға байланысты нәтижелер баяндалған. Сонымен қатар, Есік қорық-музейінің қорғау аймағынан басқа Жетісудың таулы аймақтарында анықталған жерлеу-ғұрыптық ескерткіштерінің жаңа түрлері туралы бірер пікірлер қамтылған. Осындай ескерткіштердің бірі – Есік-Рахат археологиялық кешені. Зерттеу барысында Жетісу өңірінің классикалық сақ уақытының (б.з. д. V–IV ғғ.) кезеңделуіне, әлеуметтік жіктеліс мәселелері, идеологиялық ұстанымдары мен негізгі шаруашылығына байланысты сұрақтар қарастырылды. Бұл ізденістер алдағы уақытта ерте темір дәуіріндегі ежелгі тұрғындардың рухани және материалдық мәдениетін терең зерттеуге мүмкіндік беретіні сөзсіз. Сонымен бірге, авторлар тарихнамалық тұрғыдан зерттеуші ғалымдардың Жетісу өңірі сақ кезеңінің кезеңделу мәселесіне байланысты ой-пікірлерін сараптай отырып, бүгінгі күндегі кезегі келіп жеткен өзекті мәселелердің бірі екендігін айтып өтеді. Методологиялық тұрғысынан археология ғылымында жиі қолданылатын картография, планиграфия және стратиграфиялық бақылаулар, типологиялық талдау, статистика элементтері мен әдістері барысында қорымдардағы ескерткіштердің құрылымдық ерекшеліктеріне қарай екі типке, топографиялық орналасу ерекшеліктеріне байланысты төрт топқа жіктеп қарастырдық.

Түйін сөздер: Жетісу, Есік-Рахат археологиялық кешені, Есік қорымы, тау алды аймағы, сақ мәдениеті, қорғандар.

G.K. Omarov¹, T.Zh. Tulegenov², B.B. Besetaev^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk", Kazakhstan, Issyk

*e-mail: besetaev86@gmail.com

Issyk necropolis and adjacent mountain complexes of early nomads of Southeastern Zhetysu

The article presents the results related to the preservation and use of archaeological monuments of the Issyk necropolis and adjacent sites with supplemented and updated data of objects of the early nomad era located south of the Esik-Talgar highway, as a rule, in the chain of the Rakhat-Örikty part of the Esik-Rakhat archaeological complex. In general, we can talk about the Esik-Rakhat archaeological complex, which, in addition to the protected area of the reserve-museum, includes new types of funerary and memorial monuments of the foothill zone of Zhetysu. The research touches upon issues related to the periodization of the Zhetysu region in the classical Saka period (V–IV centuries BC), social stratification, ideological representations and the main economy of the Saka tribes in the early Iron Age, which greatly contributes to the study of the spiritual and material culture of the ancient population of this region. At the same time, the authors note that in the historiographical aspect, analyzing the opinions of scientific researchers concerning the issues of periodization of the Saka time, Zhetysu is one of the most urgent tasks today. In methodological terms, the study used methods of cartography, planography and stratigraphic observations, as well as elements and methods of typological and statistical analysis. According to the structure and features of the structure, the monuments were divided into two types, into four groups according to the topographic location of the burial grounds.

Key words: Zhetysu, Esik-Rakhat archaeological complex, Issyk necropolis, foothill zone, Saka culture, burial mounds.

Г.К. Омаров¹, Т.Ж. Тулегенов², Б.Б. Бесетаев^{1*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык», Казахстан, г. Есик

*e-mail: besetaev86@gmail.com

Некрополь Иссык и прилегающие погребальные комплексы ранних кочевников Юго-Восточного Жетысу

В статье изложены результаты, связанные с сохранением и использованием археологических памятников некрополя Иссык и прилегающих участков с дополненными и уточненными данными объектов эпохи ранних кочевников, расположенные южнее автотрассы Есик-Талгар как правило, в цепочке Рахат-Ориктинской части Есик – Рахатского археологического комплекса. В целом можно говорить об Есик-Рахатском археологическом комплексе, который помимо охранной зоны заповедника-музея включает в себя новые типы погребально-поминальных памятников предгорной зоны Жетысу. В ходе исследования затрагиваются вопросы связанные с периодизацией Жетысуского региона в классическое сакское время (V–IV вв. до н.э.), социальной стратификации, идеологических представлений и основного хозяйства сакских племен в раннем железном веке, что во многом способствует изучению духовной и материальной культуры древнего населения данного региона. Вместе с тем авторы отмечают, что в историографическом аспекте анализируя мнения ученых исследователей, касающиеся вопросов периодизации сакского времени Жетысу является одним из наиболее актуальных задач на сегодняшний день. В методологическом плане в ходе исследования использовались методы картографии, планиграфии и стратиграфические наблюдения, а также элементы и методы типологического и статистического анализа. По структуре и особенностям строения памятники были разделены на два типа, на четыре группы по топографическому расположению могильников.

Ключевые слова: Жетысу, Есик-Рахатский археологический комплекс, некрополь Иссык, предгорная зона, сакская культура, курганы.

Кіріспе

Қазақстандық археология ғылымында маңызды кезеңдердің бірі б.з.д. VIII–III ғғ. мерзімделетін ерте көшпелілер уақыты. Бұл кезең Жетісу өлкесінде алғашқы этносаяси бірлестіктер – протомемлекеттердің пайда болуымен байланысты. Алдымен сақтар, кейіннен сақ-үйсін кезеңінің тайпалық бірлестіктерінің қалыптасуымен ерекшеленеді. Аталмыш аймақтағы сақ мәдениетін зерттеу – отандық тарих пен археологияның негізгі бағыттарының санатында. Сақ-скиф тайпалық одақтарының мәдени орталықтарының бірі ретінде Жетісу өлкесі Геродот жазбаларындағы «герросс» іспетті сақ кезеңінің ескерткіштері көп шоғырланған киелі аймақтардың бірі, жалпытайпалық қасиетті өлке екендігін көрсетеді.

Жетісу территориясы Еуразияның сақ-скиф археологиясында ерекше орынды алады. Аталмыш аймақта ірі обалы қорымдар өте көп, сондықтан өңірді ерте көшпелілер заманындағы ерекше орталық ретінде қарастыру қажет. Сонымен бірге, аймақ ежелгі тас дәуірінен бастап-ақ ата қоныс екендігі белгілі.

Жетісу аймағындағы археологиялық ескерткіштердегі ежелгі қорымдардың алатын орны да ерекше. Аймақтың ерте көшпелілер уақытының басты дерек көзі болып табылатын

археологиялық ескерткіштерді кезеңдеу мәселесі әлі де болса толықтай шешілмеген өзекті мәселелердің бірі (Чекин, Тулегенов, Бесетаев, 2019: 410). Қалай дегенде де, археологиялық зерттеулер аймақтағы сақ дүниесі шеңберіндегі тығыз мәдени-шаруашылық байланыстардың болғандығын дәлелдеп отыр. Ескерткіштердің архитектуралық құрылысын, табылған олжаларды зерттеу мен топтау археологиялық кезеңдеу мен мерзімдеулерді түйіндеуге, сонымен қатар, сақ тайпаларының шаруашылық-экономикалық тұстарын саралауға мүмкіндік береді. Дегенмен, бүгінгі таңда аталған ескерткіштердің барлығы дерлік бәз баяғы қалпында сақталмағанын есепке ала отырып, болашақта, бүгінгі күннің өзінде-ақ Жетісудан әлі де талай әлемдік жаңалық ашылуы өз кезегін күтуде.

Ерте сақ пен сақ-үйсін кезеңдерінен бастап салынған, бүгінгі күнде талай ғылыми жаңалықтарды бауырына басып жатқан көне «төбелер» Райымбек, Кеген, Талғар, Іле, Еңбекшіқазақ, Кербұлақ, Балқаш және Жамбыл аудандарында көптеп шоғырланған. Аталған кезеңнің ескерткіштері негізінен таудың бөктерлерінде, өзен аңғарларында, тау шатқалдарында орналасқан. Атап айтқанда, археология ғылымында кеңінен танымал ерте темір дәуіріне жататын Есік қорымы. Есік қорымы бұл аймақтағы бір ғана қорым емес, дәл

осындай көптеген элитарлық қорғандардың бірі ғана. Мұндай патша қорымдары Іле Алатауының солтүстігінен бастап тау өзендерін жағалай, Іле өзеніне құйған жерге дейінгі аралықты алып жатыр. Батыста Талғар өзенінің жағасын ала Бәйтерек қорымы, одан ары осы бағытта үлкен және кіші Алматы, Қаскелен, Күрті өзендері жағалауы бойында орналасқан. Қазіргі таңда бұл қорғандардан сақталғаны санаулы ғана.

Солтүстік-шығыста – әйгілі Бесшатыр қорғаны (Іле өзенінің оң жақ жағалауында) батыста – Қаракемер, Түрген (аттас өзеннің екі жағалауында) орналасқан. Патша қорғандары сонымен бірге Шелек, Шарын, Кеген, Қарқара өзендері жағалауларында және Қаратал, Ақсу, Лепсі, Аягөз өзендерінің жоғарғы жағын ала солтүстік-шығысқа қарай атақты Елеке сазы, Шілікті және Берел қорымдарына дейін созыла орналасқан (Бесетаев, 2016: 46–47). Зерттеулердің нәтижесінде бұл ескерткіштердің бір деңгейде, бір уақытта тұрғызылғандығы анықталды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу әдістерінің қатарында археологиялық барлау және қазба әдістері қолданылады. Сонымен бірге, мақалада қарастырып отырған археологиялық кешендер бірқатар сыртқы факторларға (географиялық ортаның рөлі, көші-қон, мәдениеттегі және тарихи процестердегі дәстүрлер) байланысты адам қызметінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Нақты зерттеулер әдістемесіне келер болсақ дәстүрлі археологиялық әдістеріге жататын картография, планиграфия және стратиграфиялық бақылаулар, табылған олжалар кешенінің жіктелуі, аналогия әдісі, формальды салыстырмалы-типологиялық талдау, статистика элементтері мен әдістері, ретроспективті әдістер кешені арқылы жүзеге асады. Жұмыста жаратылыстану ғылымдарының көмегімен жүргізілген сараптамалар және ғылыми әдістер көмегімен археологиялық материалдарды зерттеу нәтижелерін пайдалануда көрсетілген пәнаралық тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Есік қорымы Алматы қаласының шығыс жағында 50 км жердегі Есік өзенінің оң және сол жақ жағалауларында, Құлжа тасжолының солтүстік-батысынан басталып Есік қаласының оңтүстік-батыс шегіне дейін созыла орналасқан. Сақ ақсүйектерінің мәңгілік мекеніне айналған

осынау ірі қорымда 150-ге жуық қорған болса, соның 80-нен астамы «Есік» қорық музейінің қорғау аймағына ене отырып, қайталанбас ландшафтқа ие болды. Байырғы дәуірлерде ескерткіштің аумағы – 1,5 мың га жетіп, қорымдағы қорғандардың саны 600-ден асқан. Үйінділерінің диаметрі 30 м-ден 90 м-ге дейін, ал биіктігі 4 м-ден 8 м-ге дейін келетін бұл қорғандар «патша қорғандары» қатарында. Қорған үйіндісі төбесінен тонаушылық іс-әрекеттен қалған терең ойық шұңқырларды көруге болады. Үлкен обалардың кейбір жеке бөліктерінен ескерткішті тонау кезіндегі сыртқа шығарылған топырақ арасында ұсақ тас үйінділері шашылып жатыр. Ірі обалар өзеннің малта жалпақ тастарымен қолмен қойғандай қоршалған. Қоршап тұрған қорғандар өте есте қаларлық археологиялық көрініс. Қорымда орналасқан ескерткіштердің типологиялық сипаттамасы бойынша екіге бөліп қарастыруымызға болады. Олар:

1. Тас қорған – жерлеу үйіндісі құрылысының бір түрі. Дөңгелек пішінді қорған үйіндісі тек қана тастардан тұрғызылған. Диаметрлері 5-тен 10 м-ге дейін, биіктігі 0,5-тен 1,4 м-ге дейін жететін ескерткіштер қорық аумағының барлық бөлігінде кездеседі. Олар негізінен 3-тен 5-ке дейінгі нысандармен сипатталып, жеке ықшам топтарды құрайды. Кейде археологиялық ескерткіштердің басқа түрлерінің арасында кездесетін дәл осындай нысандар жерлеу орындарының ең көп таралған түрі болып саналады.

2. Жерлеу құрылыстарының екінші түрі – арнайы платформа (тұғыр) үстінде орналасқан тас қорған. Қорған үйіндісі тастардан тұрады. Оныңқарапайым тас қорғандардан басты айырмашылығы, олар берік, әрі арнайы жасалған платформалық құрылыстың үстіне тұрғызылған. Бұл топтағы жоспары бойынша дөңгелек келген ескерткіштердің диаметрлері 25-70 м аралығында болса, биіктігі 2-ден 7 м-ге дейін жетеді де тізбек бойында орналасқан жеке топтарды құрайды. Қорық аумағының барлық бөлігінде жеке орналасқан нысандар да кездеседі.

Есік қорымын археологиялық ескерткіш ретінде археолог-ғалым А.Н. Бернштам 1936 жылғы еңбектерінде көрсетсе, 1939 жылы оның жетекшілігімен Жетісу археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жалғастырып, қорымдардың жоспары түсіріліп, «біртекті» қорғандардың сызбалары жасалды. Зерттеуші қорғандардың тығыздығын және қорымдағы жерлеу орындарының көптігін, Есік қоры-

мындағы кейбір қорғандардың көлемі тан қалдыратын атап кеткен. Дегенмен, автор ескерткіштердің барлығы дерлік өз заманында тоналып кеткендіктен бұл жерден үлкен жаңалықтар күтпейтіндігін келтіреді, зерттеу жұмысының нәтижелері Ұлы Отан соғысынан кейін ғана 1948 жылы жарық көрді (Бернштам, 1948: 79–91).

Қорымдағы обалардың бірінен «Алтын адамның» табылуы ескерткіштің атын әлемге әйгілі етті. 1969 жылдың күзінде Есік қорымы орналасқан аумаққа жаңадан автобазаның құрылыс жұмыстарына байланысты ескерткішке археологиялық қазба жұмыстары басталып, ескерткіштің көлемі аса үлкен болғандықтан бастаған жұмыс қысқа дейін аяқталмай, 1970 жылдың көктемінде ғана жалғасын тапты. Қазба барысында қорғанның оңтүстік бүйіріндегі қосалқы қабірден Қазақстанның атақты археологиялық сенсациялық олжасы «Алтын адам» табылды (Акишев, 1978). Сол уақыттан бері Есік қорымдары зерттеушілер мен археологтардың басты назарынан тыс қалған емес.

Қорымда әр жылдары К.А. Ақышев, Ә.М. Оразбаев, А.Г. Максимова, А.С. Загородний, Б.Н. Нурмуханбетов, Ф.П. Григорьев және т.б. археологтар жұмыс атқарды. Ізденістерінің нәтижелері Жетісу өлкесінің ерте көшпелілерінің мәдениеті мен тарихын зерттеу барысында алынған ғылыми материалдар мен көптеген ғылыми жарияланымдарға арқау болды.

Есік қорымы аумағында ашық аспан астындағы музей құру идеясының өзі де, оның табанды іске асуы да «Алтын адамды» алғаш ашушылардың бірі, белгілі археолог Бекмұханбет Нұрмұханбетовке тиесілі. 1999 жылы Еңбекшіқазақ ауданы әкімдігінің жанынан «Алтын Адам» қауымдастығы құрылды, оның мақсаты – Есік қорымын музейлендіру ғана емес, сондай-ақ бүкіл ауданда туристік индустрияны ауқымды дамыту болды. Қауымдастық жұмысының қорытындысы ретінде музейдің тарихи-мәдени мұрасын жаңғырту бағдарламасына, сонымен бірге «Ұлы Жібек жолы бойымен» туризмді дамытудың ұлттық бағдарламасына қосылғанын атап өтуге болады. Сол жылы Есік қорымында Нұрмұханбетовтар отбасы тарапынан алғаш рет далалық лагерь құрылып, онда жылжымалы маусымдық экспозиция орналастырылды, сондай-ақ, музейлендіру жұмыстары үшін үш қорғанға қазба жұмыстары жүргізілді. Лагерьдің ашылуының алғашқы айларынан бастап оның жабылуына дейінгі маусым аралығында келермендер үшін ежелгі сақ тайпа-

лары туралы ақпараттар берілді. Сол жылы Рахат ауылы маңындағы тау бөктерінде Бекмұханбет Нұрмұханбетов (бастамасымен) жергілікті ауылдың атымен аталатын ежелгі қалашықтың ашылуына себепкер болды. Осылайша экскурсиялық бағдарлама қосымша көрініспен байытылып, қорғандар панорамасына бүкіл қала қосылды. Сол уақытта зерттелген нысандардың біреуі қазіргі таңда музейлендірілген қорған ретінде қайта жасакталып қорық-музейдің экспозициялық нысанына айналды.

«Есік» қорық-музейінің ғылыми қызметі аумақтық тұрғыдан да кеңейіп, өзінің қорғау аймақтары шегінде экспозициялық ландшафтына тікелей әсер етпейтін археологиялық экспедициялар жүргізумен қатар, басқа да жерлерде, аумақтарда археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді.

Әртүрлі ескерткіштерде ғылыми-қолданбалы жоба шеңберінде көптеген археологиялық жұмыстарды жүргізу қажетті білімнің теориялық салмағын арттырумен қатар, қандай да бір нысанды зерттеуде әртүрлі әдістемелер мен тәжірибелерді қолдануды жетілдіруге мүмкіндік берді. Нәтижесінде қорық-музейдің толыққанды және кең ауқымды археологиялық зерттеулер жүргізуге қабілетті ғылыми мекеме ретіндегі мәртебесі көтеріле түсті.

2011 жылдан бастап қорымның түрлі бөліктерінде, соның ішінде «Есік» қорымдары (аттас өзеннің қос жағалауы) мен оған таяу аумақта орналасқан Өрікті – Рахат археологиялық кешені мен оған жататын телімдердегі ескерткіштерді есепке алу құжаттары түзіліп, толықтырулар енгізілді. Есік қорымындағы 157 нысандардың тіркеу төлқұжаттары (паспорттары мен есепке алу карточкалары) толтырылды. Нәтижесінде атқарылған жұмыс қорытындылары аясында Б.Н. Нұрмұханбетов пен Г.Р. Мұхтарованың бірлесіп жазған ғылыми мақаласында жарық көрді. Мақалада авторлар Есік қорымының құрама бөліктері, мерзімі мен жаңадан алынған тың ғылыми мәліметтер туралы хабарларды баяндайды (Нурмуханбетов, Мухтарова, 2011: 54–56).

2020 жылдың қараша айында «Есік» мемлекеттік тарихи мәдени қорық-музейінің қабырғасында ұйымдастырылған «І – Есік оқулары» халықаралық ғылыми онлайн конференциясында археолог А.З. Бейсенов «Археолог Б. Нұрмұханбетов және Есік өңірі ескерткіштерін зерттеу мәселесі» атты тақырыбында баяндалған ауқымды және ғылыми тұрғыдан алғандағы көлемді мақаласында, Есік өңіріндегі археологиялық ескерткіштердің

хронологиялық кезеңін дәйек етеді. Ғалым Жетісу сақтары мәдениетінің екінші кезеңін ғылыми ортада әзірше аты айтыла қоймаған Есік кезеңі мазмұнын құрайтын «Есік археологиялық мәдениетіне» тоқталады. «Жетісу сақтары» деп аталатын «ұзын» дәуірді «ерте», «орта» және «кейінгі» деп классикалық үштікке бөлу идеясын айтқан болатын (Бейсенов, 2020: 34–52). Осы мәселе бойынша ғалымдар арасында өзге де пікірлер бар (Иванов, 2019: 71–78).

Айта кетерлік мәселе, Жетісу өңіріндегі бірқатар зерттеулердің нәтижелері бойынша кейінгі немесе классикалық сақ кезеңінде (б.з.д. V–IV ғғ.) ескерткіштердің жерлеу-ғұрпындағы өзгерістерді байқауға болады. Бұл өзгерістер ескерткіштің жер үсті, жер асты (қабір) құрылыстарында ғана емес, табылған олжалар қатарынан аңғаруға болады (Чекин, Тулегенов, Бесетаев, 2019: 410). Дегенмен, аталмыш кезеңді жекелеген «археологиялық мәдениет» деп окшаулауға ертерек. Өйткені, бұл көптеген сараптамалар мен зерттеулерді қажет етеді. Бұл ретте Жетісудың сақ мәдениеттерін кезеңдестіруде, ескерткіштердің мерзімделуі аясында топографиялық орналасуы және құрылымдық ерекшеліктеріне қарай топтау, сонымен қатар, табылған олжалардың қызметтік, мазмұндық сипаттамаларын жүйелеу қажеттілігі туындап отыр. Бұл алдағы уақыттың еншісі.

Қазіргі таңда зерттеу аймағында 10 шаршы км аумақты алып жатқан территорияда ерте темір дәуіріне жататын төрт қорғандар тобы орналасқан. Атап айтқанда: 1. Есік қорымының батыс аумағы («Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музей тобы). 2. Есік қорымының шығыс аумағы (II топ). 3. Үшінші топ (III) б.з.д. III–II ғғ. жерлеу орындары. 4. Төртінші (IV) топта жекелеген, ешқандай топ құрамына кірмейтін Есік саяжайларының ішкі аумағында орналасқан қорғандар.

Сонымен қатар, Есік қорымының оңтүстік шекарасын бойлай тау бөктеріндегі аумақтарда жүргізілген барлау жұмыстары барысында ерте темір дәуірімен сипатталатын Өрікті I, II, III және Рахат I, II, III, IV ғұрыптық жерлеу ескерткіштері анықталды. Аталған ескерткіштердің барлығы Есік-Рахат археологиялық кешені туралы айтуға толық мүмкіндік береді. Қолданыс аясы бойынша бұл аумақ тарихи-мәдени мақсаттағы жер санатына жатады және Есік қорық-музейінің қорғалатын табиғи ландшафты аймағы болып табылады. Мұндағы жер бетіндегі кеңістік адырлармен сипатталады. Қазақтар тау етегінің төменгі белдеуінің телімдерін осылай атаған.

Біздің тарапымыздан барлау-іздеу, қазба жұмыстарының нәтижелері күткен шамадан да аса жоғары болғанын көрсетті. Сайлармен бөлінген жоталардың жазық немесе сәл дөңес беткейлерінде сақ дәуірінің әртүрлі ескерткіштері табылып, ішінара зерттелді. Бұлар негізінен сақ-үйсін кезеңіне тән қорғандар тізбегі ретінде сипатталады. Ескерткіштердің саны мен орналасу ретін жоталардың көлеміне қарай бағалауға болады. Жайдақ беткейлері бар жоталардың ұзындығы бірнеше ондаған метрден 1-2 шақырымға дейін созылады және олардың биіктігі салыстырмалы түрде 30-дан 50 м-ге дейін жетеді.

Жалпы аймақтың топографиялық сипаты бізді байырғы тұрғындардың кеңістік және дүниетанымдық көзқарастарымен тығыз байланысты болуы мүмкін деген ойға жетелейді.

Қазба жұмыстарының нәтижесінде қорым құрамындағы бірқатар жерлеу орындары мен жапсарлас орналасқан нысандардың салынуына қатысты біршама мағлұматтар алынды.

Қорғандар (топырақ пен тас үйіндіден тұрғызылған) ескерткіштердің басым көпшілігін құрайды және қорымның бүкіл аумағында орналасқан. Ескерткіштерде анықталған жерлеу құрылыстары, олардың орналасу реті, жерлеу салты көрсеткіштері бойынша ескерткіштер ерте темір дәуіріне жатады.

Ескерткіштердің тік бағыт бойымен орналасуы да аса қызықты. Бұл ретте мынадай белгілерді атап өтеміз: арна, арна бойы, тегіс алаңқайлардағы террасалар. Мұнда орналасқан ескерткіштердің барлығы да жоғарыда аталған тарихи-мәдени мұра нысандарының қатарына жатады.

Бұндай негізде археологиялық жағдай келесідей көрінеді: тау бөктері мен ежелгі биік террасаларда үйінділері өзеннің қиыршық тастарынан тұратын көптеген шағын қорғандармен қатар, үйінділері малта тастармен топырақ аралас қорғандар да кездеседі. Солтүстік-оңтүстік бағытта тізбектеле созылған мұндай үлкен қорымдар Жетісудың тау бөктері аймақтарына тән болып табылады және орналасу аймағына қатысты салыстырмалы түрде жақсы сақталған. Жалпы бұл жағдайда патша қорғандарының сирек кездесуі немесе мүлдем болмауы анық байқалады. Мүмкін, анықталған нысандар, ең алдымен, сақ мәдениеті таралу ареалдарының нақты бір археологиялық кешенінің қалдықтарын, Жетісу сақтарының кейбір тайпалық топтарының (Өрікті-Рахат деп атауға болатын) орналасуының негізгі орталықтарының бірін білдіреді.

Талғар, Асысаға, Есік, Бәйтерек, Түрген, Қаракемер және Жуантөбе аймақтары сақтар одағының қасиетті орталықтарының бірі болып табылады. Есік, Түрген, Талғар, Шелек өзендері су стихиясын және табиғаттың жандандырушы айналымын білдіреді, тиісінше өзенаралық аймақтардың қасиетті элементтері артып, ал жағалаулары сақ ақсүйектерінің қоныстары мен қорымдары сипатында беріледі. Патша қорғандарының жанында салттық-ғұрыптық орындар мен қоныстар орналасқан. Өзенаралық аумақ «жоғарыдан-төменге» иерархиялық сатысы бойынша сақ ақсүйектерінің рулық және әскери, діни қызметкерлердің, ал төменгі бөлігі – мал шаруашылығымен айналысушылардың жерлеулері бар қорған нысандармен толықтырылған.

Ерте көшпелілер дәуірінде Іле Алатауының солтүстік баурайының ландшафтысының антропогендік игерілуі мен сакрализациясы негізгі үш функционалдық белгімен сипатталды. Яғни: қоныс, ғибадатхана, табиғи және діни түсініктермен байланысқан қорымдар.

Археологиялық олжалар және ескерткіштердің орналасу топографиясы Есік, Асысаға, Талғар, Бәйтерек, Түрген, Қаракемер және Жуантөбе ескерткіштердің осы түрінің көп екендігін көрсетеді (Мухтарова, Тулегенов, Бесетаев, 2021: 206–212). Жетісу территориясында, атап айтқанда тау бөктерлерінде, сақ тайпаларының әртүрлі ғұрыптық-салттық сипаттағы атрибуттары табылған. Бұлар: тіреуіш аяқтарында зооморфтық әшекейлері бар қола қазандар, ернеулерінде жабайы аңдар тізбектерінің мүсіндік бейнелері бар құрбандық тақталары, космогониялық бейнелері бар шырағандар. Осындай маңызды олжалардың санатына 2012 жылы «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының экспозициясының қатарына қосылып, ғылыми айналымға енгізілген б.з.д. V–III ғасырларға жататын Түргеннен табылған қола астауды жатқызуға болады. Өлшемдері 120×120 см, биіктігі шамамен 30 см қола астаудың көлемі де айтарлықтай. Мұндағы маздеит-зороастрлық тақырыптағы зооморфтық мүсіндер ежелгі уақытта Есік пен Түрген аумағында рухани орталықтар мен сақ этномәдени бірлестігінің басты басқару орталығы орналасқандығына еш күмән келтірмейді.

Қорғандар, ең алдымен, белгілі тұлғаға арналып салынған жерлеу орны ретінде қабылданатыны белгілі. Қазіргі уақыттағы археология ғылымының сипатында жерлеу құры-

лыстарының жер үсті бөлігі сәулет ескерткіші мен кеңістіктегі микроәлемнің көрінісі ретінде қарастырылады және т.б. сипаттарда айтылды. Жетісу аймағының байырғы халықтарының әлеуметтік құрылымындағы элитарлы патшалар обаларының ерекше мәртебесі туралы белгіні растайтын заңдылық ретінде (Түрген, Асысаға, Бәйтерек, Есік, Өрнек, Қаракемер, Жуантөбе қорымдарын зерттеу нәтижелері бойынша) – биіктігі 6 м-ден басталатын барлық қорғандардың жоғарыда аталған «әулеттік тізбектерден» бөлек тұруымен расталады.

Қорытынды

Қорғандардағы жаңа зерттеулер сақ кезеңіне қатысты археологиялық түсініктерге қатысты білімімізді кеңейтетін ақпараттың айтарлықтай көлемін берді. Дегенмен көлемі үлкен қорғандардың тонаушылық әрекетке ұшырауы мен тізбектердің ретсіздігі нақты хронологиялық шешімдер шығаруды қиындатады. Алынған материалдар өлкенің ежелгі тарихын зерттеу барысында, оның ішінде археологиялық деректер бойынша Жетісу сақтары этногенезінің ерте кезеңдерін анықтау мәселесінде үлкен қызығушылық тудырады. Мұндай маңызды шешімдер негізінде Алматы облысы аумағындағы археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының мәдени-тарихи тұрғыдан келешегі зор екендігін білуге болады. Бұл ғылыми мақалада қарастырылып отырған Есік өңіріндегі ескерткіштер хронологиялық жағынан ерте көшпелілер дәуірі ескерткіштері болып мерзімделеді. Зерттеудің келесі бір бағыты аталған өңірлердің және көршілес жатқан аймақтардың этноқайнар көздерімен бірге көне мәдениеттер арасындағы ықпалдастықты да анықтау негізінде құрылып, біршама қорытындылар жасалды. Кешенді түрдегі археологиялық зерттеулер Есік ықшамаумағындағы байырғы ескерткіштер, ертедегі көне мәдениеттердің дамуы мен қалыптасуын аңғаруға мүмкіндік болды. Жоғарыда аталған мәдениеттердің әрбіреуінен сақталған нысандар бүгінгі күнде бізге ерекше мәдениет ретінде жетіп отыр.

Зерттелген ескерткіштерден табылған жәдігерлердің бір-бірімен ұқсастықтары, дүниетанымдық белгілері, шаруашылығы мен әлеуметтік тұстары, ескерткіш салу құрылыстарының ерекшеліктері мен ортақ белгілері ежелгі көшпелілер дәуірі, одан бергі көне түркі уақыты мәдениеттерімен сабақтасып, өзара

байланыстарының тамыры тереңде жатқандығын көрсетті. Ерте темір дәуірі ескерткіштері құрылымының күрделілігімен, көрнектілігімен, сәулет құрылыстарын салудың жоғары техникасымен көзге түседі.

Қарастырып отырған өлкедегі ерте темір дәуірі ескерткіштері көршілес аймақтардағы хронологиялық шеңбері бір мәдени ошақтармен теориялық жағынан салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалды.

Жұмыстың тағы бір өзекті тақырыбына айналған «элитарлық» обалар кешені жөніндегі зерттеулер де өз бағытымен жұмыс атқаруда. Дегенмен, аракідік зерттеулер мен қазбалардан бөлек жалпылама сипаттамаларды есепке алмағанның өзінде элитарлы ірі обалардың іргелі мәселелері барынша терең зерттеулер мен

ізденістерді талап етеді. Нысандарды толықтай зерделеу (шығу тегі, мәдени-хронологиялық, семантикалық тұстары және т.б.), мәліметтерді әлеуметтік мәдени үлгілеуге қолдану үшін деректемелік қорды мағыналы, әрі мәнді түрде молайту мен жаңа зерттелген нысандарды кең көлемде зерттеу қажет. Оның үстіне аса ірі патшалық обалар тонаушылар тарапынан бұзылып, құртылуда. Мұндай қорғандарды қазу бірнеше жылдық зерттеулерді қажет етеді. Ол алдағы жылдардың еншісінде.

Мақала ЖТН: № BR0855232/БНҚ – «Шелек-Талғар қосөзені аралығындағы ерте көшпелілер қорғандарының конструктивті ерекшеліктері» атты ғылыми жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

- Акишев К.А. (1978). Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.: Искусство. 142 с.
- Бейсенов А.З. (2020). Археолог Б. Нұрмұханбетов және Есік өңірі ескерткіштерін зерттеу мәселесі // «I – Есік оқулары: Алтын адам және Еуразияның дала белдеуінің көшпенділер археологиясының мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференция материалдары (20 қараша, 2020 ж.) / Жауапты ред.: Г.Р. Мухтарова. Алматы, 34–52 б.
- Бернштам А.Н. (1948). Памятники старины Алма-Атинской области (По материалам экспедиции 1939 г.) // Известия АН КазССР. Сер. археол. Вып. 1. № 46. С. 79–91.
- Бесетаев Б.Б. (2016). Случайные находки бронзовых вещей раннесакского времени из Восточного Казахстана // Вестник археологии, антропологии и этнографии. № 2 (33). С. 41–52.
- Иванов С.С. (2019). К выделению локальных вариантов сакской культуры Приятяньшанья // SCYTHIAetSARMATIA: сборник статей по материалам Международной научной конференции «Новое в исследованиях раннего железного века Евразии: проблемы, открытия, методики» (Москва, 13–14 ноября, 2017 г.) / Отв. ред. А.А. Малышев. М.: МАКС Пресс, С. 71–78.
- Мухтарова Г.Р., Тулегенов Т.Ж., Бесетаев Б.Б. (2021). Генезис культуры ранних кочевников Шелек-Талгарского междуречья Юго-Восточного Жетысу (на примере могильников Орнек и Тургенъ) // Bulletin of history. Al-Farabi Kazakh National University. № 3 (102). С. 206–212.
- Нурмұханбетов Б., Мухтарова Г.Р. (2011). Могильник Иссык – Некрополь Иссык – Археологический комплекс Есик-Рахат – Республиканский государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык» // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20-летию Независимости Республики Казахстан / Отв. ред.: А.З. Бейсенов. Караганды: Technology of Imaging, С. 54–56.
- Чекин А.Г., Тулегенов Т.Ж., Бесетаев Б.Б. (2019). К вопросу о культурной принадлежности населения раннесакского времени Жетысу // Маргулановские чтения-2019: Материалы международной археологической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (19–20 апреля 2019 г.) / Отв. ред.: М.Х. Хабдулина. Нур-Султан, С. 409–417.

References

- Akishev K.A. (1978). KurganIssyk. IskustvosakovKazakhstan. [Issyk Kurgan. The art of the Saks of Kazakhstan]. Moscow: Iskuststvo, 142 p.
- Beisenov A.Z. (2020). Arkheolog B. Nurmukhanbetov zhane Esik oniri eskertkishterin zertteu maselesi [Archeologist B. Nurmukhanbetov and the problem of studying the monuments of the Issyk region]. «I – Esik okulary: Altin adam zhane Euraziyany dala beldeuinin koshpendiler arkheologiyasynyn maseleleri» atty khalykaralyk gylymi-tazhibelik onlain-konferentsiya materialdary. Almaty, P. 34–52.
- Bernstam A.N. (1948). Pamyatniki stariny Alma-Atinskoy oblasti (Po materialam ekspeditsii 1939 g.). [Ancient monuments of the Alma-Ata region (Based on the materials of the 1939 expedition)]. Izvestiya AN KazSSR. Ser. arkheol. Is. 1. No. 46. P. 79–91.
- Besetaev B.B. (2016). Sluchaynyye nakhodki bronzovykh veshchey rannesakskogo vremeni iz Vostochnogo Kazakhstana [Occasional findings of bronze items of the early Scythian time in East Kazakhstan]. Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. No. 2 (33). P. 41–52.

Ivanov S.S.(2019). K vydeleniyu lokal'nykh variantov saksnoi kul'tury Priyatan'shan'ya [On the problem of differentiation of local variants of the Saka culture of Cistyanshan]. SCYTHIA et SARMATIA: Sbornik statei po materialam Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Novoe v issledovaniyakh rannego zheleznogo veka Evrazii: problemy, otkrytiya, metodiki». Moscow: MAKS Press, P. 71–78.

Mukhtarova G.R., Tulegenov T.Zh., Besetayev B.B. (2021). Genezis kul'tury rannikh kochevnikov Shelek-Talgarskogo mezhdurechiya Yugo-Vostochnogo Zhetysu (na primere mogil'nikov Ornek i Turgen' [The genesis of the culture of the early nomads of the Shelek-Talgar interfluve South-Eastern Zhetysu (on the example of the Ornek and Turgen burial grounds)]. Bulletin of history. Al-Farabi Kazakh National University. No. 3 (102). P. 206–212.

Nurmukhanbetov B.N., Mukhtarova G.R. (2011). Mogil'nik Issyk – Nekropol' Issyk – Arkheologicheskiy kompleks Esik-Rakhat – Respublikanskiy gosudaorstvennyy istoriko-kul'turnyi zapovednik-muzei «Issyk». [Issyk Burial Ground – Issyk Necropolis – Esik-Rakhat Archaeological Complex – Issyk Republican State Historical and Cultural Reserve-Museum]. Saks kaya kul'tura Saryarki v kontekste izucheniya etnosotsiokul'turnykh protsessov stepnoi Evrazii. Karagandy: Technology of Imaging, P. 54–56.

Chekin A.G., Tulegenov T.Zh., Besetayev B.B. (2019). K voprosu o kul'turnoi prinadlezhnosti naseleniya rannesakskogo vremeni Zhetysu [On the question of the cultural belonging of the population of the Early Saka time Zhetysu]. «Margulanovskiye chteniya-2019»: Materialy mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii, posvyashchennoi 95-letiyu vydayushchegosya kazakhstanskogo arkheologa K.A. Akisheva. Nur-Sultan, P. 409–417.

N.E. Sailaubaeva* , K.O. Seitkazina

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

*e-mail: n76l@mail.ru

MANNAN TURGANBAYEV AND THE NEWSPAPER «KAZAK TILI»

The purpose of this article is to pay special attention to the history of the Kazakh press. In particular, to take into account the significant contribution of the first editor-in-chief of the Kazakh Tili newspaper Mannan Turganbaev, which was published in Semipalatinsk from 1919 to 1928. Articles by Mannan Turganbaev on socio-political, socio-economic, cultural and literary topics published in the Kazakh Tili newspaper were introduced into scientific circulation and studied. It has been established that the newspaper «Kazakh Tili» was first published by the printing house «Alashorda» («Zharden») in Semipalatinsk (Alash) from December 1919 to 1922 as an organ of the Semipalatinsk Provincial Revolutionary Committee. From the end of February 1922 to March 17, 1928, the publication was published by the Semipalatinsk regional publishing house. In general, the history of the Kazakh Tili newspaper and its role in the social and cultural life of Kazakhstan have been studied in detail on the basis of newspaper publications, archival documents, scientific articles, and press materials. Thus, the editorial role of Mannan Turganbaev in the publication and development of the Kazakh Tili newspaper was revealed. From today's point of view, editorial and published articles by Mannan Turganbaev in the Kazakh Tili newspaper and the history of the newspaper are considered.

Key words: East Kazakhstan region, Kazakh press, Kazakh culture, Kazakh society, society, politics, history.

Н.Е. Сайлаубаева*, К.О. Сейтказина

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: n76l@mail.ru

Мәннан Тұрғанбаев және «Қазақ тілі» газеті

Бұл мақаланың мақсаты – Қазақ баспасөзінің тарихына айырықша назар аудару болып табылады. Әсіресе, 1919–1928 жылдары аралығында Семейде жарық көрген «Қазақ тілі» газетінің алғашқы бас редакторы Мәннан Тұрғанбаевтың басылымды шығару және оны қалыптастырудағы қомақты үлесін қарастыру. «Қазақ тілі» газетінде жарияланған Мәннан Тұрғанбаевтың қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-әдеби тақырыптағы мақалалары ғылыми айналымға түсіріліп, зерделенді. «Қазақ тілі» газеті ең алдымен Семей губерниялық революциялық комитетінің органы ретінде 1919 жылдың желтоқсанынан 1922 жылға дейін Семей (Алаш) қаласындағы «Алашорда» («Жәрдем») баспаханасынан шыққаны анықталды. Ал, 1922 жылдың ақпан айының аяғынан бастап басылым 1928 жылдың 17 наурызына дейін Семей облыстық баспаханасы шығарылғаны талданды. Жалпы «Қазақ тілі» газетінің шығу тарихы және оның Қазақстанның қоғамдық-мәдени өміріндегі алатын орны газет жерияланымдары, мұрағат құжаттары, ғылыми зерттеу еңбектер, баспасөз материалдары негізінде жан-жақты зерттелді. Сондықтан «Қазақ тілі» газетінің жарық көруі мен қалыптасуындағы Мәннан Тұрғанбаевтың редакторлық қызметі ашып көрсетілді. «Қазақ тілі» газетіндегі Мәннан Тұрғанбаевтың редакторлық қызметі мен жарияланған мақалалары және газеттің шығу тарихы бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарастырылып отыр.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан облысы, қазақ баспасөзі, қазақ мәдениеті, қазақ қоғамы, әлеумет, саясат, тарих.

Н.Е. Сайлаубаева*, К.О. Сейтказина

Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

*e-mail: n76l@mail.ru

Мәннан Тұрғанбаев и газета «Казак тили»

Цель данной статьи – уделить особое внимание истории казахской прессы. В частности, учесть значительный вклад первого главного редактора газеты «Казак тили» Маннана Турганбаева, выходящей в Семипалатинске с 1919 по 1928 годы. Были введены в научный оборот и изучены

статьи Маннана Турганбаева на общественно-политические, социально-экономические, культурные и литературные темы, опубликованные в газете «Казак тили». Установлено, что газета «Казак тили» впервые издавалась типографией «Алашорда» («Жардем») в Семипалатинске (Алаш) с декабря 1919 по 1922 год как орган Семипалатинского губернского революционного комитета. С конца февраля 1922 г. по 17 марта 1928 г. издание выходило Семипалатинским областным издательством. В целом история газеты «Қазақ тілі» и ее роль в общественно-культурной жизни Казахстана были подробно изучены на основе газетных публикаций, архивных документов, научных статей, материалов прессы. Таким образом, была выявлена редакционная роль Маннана Турганбаева в издании и становлении газеты «Казак тили». С сегодняшней точки зрения рассматриваются редакционные и опубликованные статьи Маннана Турганбаева в газете «Казак тілі» и история газеты.

Ключевые слова: Восточно-Казахстанская область, казахская пресса, казахская культура, казахское общество, общество, политика, история.

Introduction

The beginning of the XX century is a period full of historical events. The news of the victory of the the revolutionary forces led by Lenin in Petrograd in October of 1917, the overthrow of the Provisional Government and the transfer of state power to the Soviet shook not only the whole of Russia, but the whole world. This event coincided with the establishment and strengthening of Soviet power in the central and distant regions of Russia. In many places it was carried out without bloodshed under the influence of the central districts. The call for national equality and liberation was banned with the coming to power of the Soviet government, which began with the political changes in the Russian Empire as a result of the Russian revolutions of 1905-1907 years and after the February Revolution of 1917, the national consciousness was forbidden, and the doctrine of democracy and equality ceased to exist for a long time. One of the first activities of the Soviet government in Kazakhstan was the propagation of communist doctrine. Particular attention was paid to the press in this capacity.

For this purpose, the Soviet authorities suspended the work of Kazakh-language newspapers such as «Kazakh», «Saryarka», «Abai», «Alash», «Zhas Azamat», «BirlikTuy», concluding that they were nationalist, authoritative and as Alashorda's notions. The Soviet authorities ordered the closure of newspapers and magazines published in the national language and the transfer of all printing equipment to the Military Revolutionary Committee for the Management of the Kazakh Territory (Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, 14:31). Now the local press had to carry out propaganda and organizational work for the Soviet government to send workers to the struggle. For this purpose, the newspaper «Kazak Tili» is published in Semipalatinsk as a body of the provincial revolutionary committee.

There is a lot of information about the publication of the newspaper «Kazak Tili». Archival data show that the newspaper «Kazak Tili» was published on the 4th of December, 1919 (The Archives of the President of the Republic of Kazakhstan, 139:34). T. Kozhekeyev writes about the first Soviet edition published in Semipalatinsk: «On the 1st of December, 1919, the workers and garrison troops led by the Bolsheviks defeated the White Guards and handed over power to the Military Revolutionary Committee».

Materials and methods

With the cleansing of the city from the Kolchak gangs, namely, on the 4th of December was published the newspaper «Kazak Tili», a body of the Semipalatinsk Provincial Committee and the Regional Committee. Muksyn Kordabayev, a publisher who participated in the publication of the first issue, wrote in his article «How we published the first issue»: «Thus, the Soviet power was re-established in Semipalatinsk on the 1st December, 1919. Semipalatinsk printing houses were taken over by the state and it was decided to publish a Soviet Kazakh newspaper in the province. The newspaper was named «Kazak Tili», in the next memoir, «This is how the first issue came out» it is known that «until November of 1919, the newspaper «Saryarka» was published in Semipalatinsk under the influence of Alash Orda. On the 1st December of that year, the city fell to the Reds and Soviet power was restored. Thus, along with other small enterprises, the printing house was taken over by the state, and a decision was made to publish a Bolshevik-oriented Kazakh newspaper in the province called «Kazak Tili».

After the establishment of Soviet power in Semipalatinsk, the printing house «Zhardem» was also taken over by the Semipalatinsk Provincial Revolutionary Committee. The first issues of the newspaper

«QazaqTili» were published by «Zhardem» publishing house. The main organizers of the publishing house «Zhardem» («Alashorda») were Sadyk Nigmatullin, Sultan Nigmatullin, Akhmetzhan Nigmatullin (Sailaubayeva, 2020a:180). After the February Revolution of 1917, the «Zhardem» printing house was purchased by the Semipalatinsk regional Kazakh committee from the fraternal Tatar merchants Nigmatullin family. This lithographic printing house was brought from Tomsk in 1910.

Results and Discussion

The newspaper «Kazak Tili» was later published by the Semipalatinsk regional publishing house. Regarding the history of the newspaper's publication, Kaiken Shamkin wrote in an article «Holding hands with journalists»: «In 1917-1919 years, there were four small printing houses in Semipalatinsk. One of them was in the house next to the house of culture of the company «Bolshevichka», next to the shop of the bakery. This is the printing house of the famous Semipalatinsk monopolist Pleshcheev. The second was in the house where today's regional military commissariat is located. The third is a printing house of a rich man named Pechenkin in a house on the present-day Mukhtar Auezov Street. The fourth is the above-mentioned Kazakh publishing house «Yardam». At the end of February of 1922, all of the above printing houses were merged and relocated to the present-day Baurzhan Momyshev Street, 16» (Kordabaev, 1925:2).

From December 1919 to 1922 the newspaper «Qazaq Tili» was published by the printing house «Alashorda» («Zhardem») in Semipalatinsk (Alash), and from the end of February 1922 to the 17th of March, 1928 the Semipalatinsk regional printing house was published by the present joint-stock company «Semey Polygraphy». There is a lot of information about the number of times the newspaper «Kazak Tili» was published. One of them states that the newspaper «Kazak Tili» was first published once a week, and later three times. According to the archives of Semipalatinsk, the newspaper «Kazak Tili» was published twice a week. In the first years of its existence, the volume of the newspaper was two pages, later four pages, in subsequent years it was six and eight pages.

The situation with the publication of the newspaper «Kazak Tili» can be seen in the article «More than the five thousand» published in the issue dated on the 13th of November, 1923. The newspaper «Kazak Tili» was published at a time when the Kazakh allies (communists) could not be formed. At that time,

there were almost no people among the population who knew about the road design and construction of the Soviet government. It is said «The Kazakh language took a risk and served the Kazakh workers in such a turbulent time» (Bekhozhin, 1981:79). From this we can see that after the establishment of the Soviet government, the Kazakh intellectuals, which had gathered around the newspaper, continued to publish in Semipalatinsk as a successor, despite the closure of the national publications founded by Alash figures.

As for the cover of the newspaper «Kazak Tili», in the middle of the first page there was «Kyrgyz Gazeti», at the bottom of which was the title of the publication and «Kyrgyz Sozi» in Russian. The word «Kazak Tili» was written in Arabic on the right forehead of this page. This seemed to be an internal protest against the mistaken name of yesterday's the Russians «Kyrgyz». The title of the edition «Kazak Tili» is very important. Why the newspaper was called «Kazak Tili»: «The newspaper is the first tool to understand what the people need, grievances or shortcomings in order to be popular, whether it is convenient for the people, or uncomfortable, what is happening in other countries. Everyone uses this tool to their advantage. Not only one person writes in the newspaper, but many people from different places write useful and big problems of life for the people. Therefore, reading, listening to the newspaper, writing words, bring innumerable benefits to the people... In short, the newspaper has become a tool for the poor and workers. Hardworking youth! Do not use your own tools, wake up, not the time for sleeping» (Sailaubayeva, 2020b:180). These statements can be seen from the comments of the edition on behalf of the publishers.

Historian Musatay Akynzhanov in his memoir «Semey morning» – «Kazak Tili» which was the first Soviet Kazakh press, he said: «On the night of the establishment of Soviet power in Semipalatinsk, Muksyn unpacked the newspaper «Saryarka», which had been collected on the other side of the Irtysh, and which had been came by boat that night, M. Auezov, M. Turganbayev and others suggested renaming the newspaper to «Kazak Tili» (Akynzhanov, 1924:1-11). This shows the continuity between the newspapers «Saryarka» and «Kazak Tili». Muksyn Kordabayev was one of the young people who published the newspaper «Saryarka» and typed the first issues of the newspaper «Kazak Tili», Mukhtar Auezov was a prominent author of the newspaper «Saryarka» and editor of the newspaper «Kazak Tili». This step of our honorable persons shows the publication of the first national pub-

lication in Soviet Kazakhstan «Kazak Tili», which followed in the footsteps of the Kazakh-language newspaper «Saryarka» in Semipalatinsk.

The newspaper «Kazak Tili» was born to convey the needs and aspirations of the general public. Thus, the title and content of the publication were intertwined. The article «Five wishes for five years» which had dedicated to the anniversary of the «Kazak Tili» were written: «And here it is, on the 4th of December the newspaper «Kazak Tili» will be five years old. There is no bigger Kazakh newspaper than the «Kazak Tili». The Board is preparing to celebrate a five-year anniversary. We intend to start the day with good wishes and slogans. The great task of the five-year anniversary is to increase the importance of the newspaper, to bring it closer to the local people and to bring it to the level of real armaments for the benefit of the country». «...The current motto of the five-year anniversary clock, which were already ticking to a six-year anniversary clock was «The desire to increase the number of the «Kazak Tili» newspaper to five thousand in order to be in line with the times and the epoch. This is our third task.... Trying to fulfill the tasks of the party, the social duty, the work of the state is a major task of all party members for the citizens of the state, social business. It is a common duty to try to fulfill it, and it is hoped that it will help many people», and this clearly shows that the main goal is to meet the needs and aspirations of the people.

The newspaper «Kazak Tili» published many articles on socio-political, socio-economic and cultural issues. As we can see the topic range, the publications on the pages of the edition are mainly in four columns. Socio-political issues are covered in the main articles, while socio-economic conditions, cultural life and advertising are in the next columns. The document from the archives contains various additions to expand the content and importance of the newspaper «Kazak Tili», such as the development of resolutions of the Congress of the Communist Party of Russia (Bolsheviks), the unified farming tax, strengthening the press, methods of farming development, land issues, cooperation, and the fight against old customs, public education, health and cleanliness were in the forefront matter. The intellectuals of the nation, such as Sh. Tokzhigitov, M. Turganbayev, A. Dossov, G. Ismagulov, A. Elshibekov were responsible for overseeing the publication of materials on these topics in the newspaper (Center Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan, 1:130). The following information is given about the headings, distribution, responsible publishers of materials published in the

newspaper «Kazak Tili» during the first eight years of the twentieth century. In 1919, the newspaper «Kazak Tili» was the press organ of the Semipalatinsk Revolutionary Committee in Semipalatinsk. Public figures such as M. Turganbayev, M. Auezov, Zh. Aimauytov, Sh. Tokzhigitov, S. Donentaev, A. Dossov wanted to lay the foundation of the newspaper «Kazak Tili», then it was full of writers like U. Zabiroy, G. Iskakov, Dilda Shaikh Sharapiev, T. Uteliyev, M. Beissenov, I. Toktybayev. The first editor-in-chief of the «Kazak Tili» newspaper was Mannan Turganbayev, an enlightened journalist and one of the most prominent figures in Kazakh history. The life and work of Mannan Turganbayev are closely connected with the city of Semipalatinsk. His step in the field of press began with the publication of «Saryarka», «Abai» and continued in the «Kazak Tili». Mannan Turganbayev will undergo a 2.5-month training course for journalists in St. Petersburg as an assistant editor at the «Saryarka» newspaper. In 1918, Mannan Turganbayev was one of 36 people in the «Alash» Regiment.

According to a document addressed to Alikhan Bokeikhanov from the archives of Semey, we see that M. Turganbayev was in close contact with Alash figures such as M. Dulatov, R. Marsekov. In particular, he was a close partner of Zh. Aimauytov, N. Nurmakov, M. Auezov, K. Satpayev, A. Ermekov. It turned out that the issues that needed to be resolved were discussed in consultation. The article «Alikhan's visit to Semipalatinsk» published in the newspaper «Saryarka» once again shows that Mannan Turganbayev has the same goals and interests as the leader of the Alash – Alikhan Bokeikhanov. And it's written that Mannan Turganbayev spoke on behalf of teachers: «Dear leader! Your work is alive, the teachers are hiding the fact that you are a teacher. There were times when you came earlier, when you closed your eyes without showing them. Fearing the blacks, we too were hidden and could not get in front of you. God brought us to meet us in secret. We, the teachers, are ready to spread your opinion and revive your country. Our leader, do a lot, we are happy to see you» (Bokeikhanov, 1994:372).

It is no coincidence that Mannan Turganbayev is one of the founders of the National Alash Party. It was founded in 1918 by Mukhtar Auezov and Zhusupbek Aimaurov. He is one of the leading authors of «Abai» magazine, as evidenced by his valuable article «Ultshyldyk» and «Shezhire». From 1917 to 1919 he was the head of the pedagogical course in Semipalatinsk and a teacher of this course. This position is confirmed by an identity card issued as the head of a two-year pedagogical course, found

in the archives. M. Turganbayev was one of the people who took part in the establishment of Soviet power in the Semipalatinsk region and did much to train new specialists. He was the editor-in-chief and the first publisher of the «Kazak Tili» newspaper, which was born shortly after the Soviet Union came to power in 1919. Mannan Turganbayev, in addition to working as an editor and journalist in the newspaper «Kazak Tili», as a school inspector of the provincial department of education, mainly reorganized the Kazakh school, he was also active in defining its types, defining the content of teaching, improving the skills of teachers. In the article «Heroes of the Kazak Tili» published in the newspaper «Kazak Tili» on the 5th of December of 1924 was written that he laid the foundation stone of the «Kazak Tili» and from the first issue the defendant assumed the responsibility of publishing, and Mannan Turganbayev was one of the most famous writers of the «Kazak Tili» who was born to struggle against the revolution. The active writer held this position from the 4th of December of 1919 to March 1920, with the writing textbooks and other creative work.

From March to November of 1920, Zhusupbek Aimaulytov was the editor-in-chief of the «Kazak Tili» newspaper, and only 42 days later was Mukhtar Auezov. At the same time, due to the fact that Zhusupbek was invited to the region and Mukhtar Auezov was appointed chairman of the Semipalatinsk regional committee, the editorial task was again assigned to Mannan Turganbayev. This period is from July 1921 to November 1922. This is evidenced by the article «Umytpadym», which he wrote in his own handwriting in the newspaper «Kazak Tili» on the 1st of October of 1922. In the article: «By order of the Commissariat of Education, I was sent to the Semipalatinsk province. Semipalatinsk sent me to Karkaralinsk in May, when the white fugitives were killed and left homeless. After working there for a month and setting up the Government, I returned to Semipalatinsk in July after being invited by Tagzinov, a newcomer to the Central Committee of the Kazakh Central Committee.

I was given the «Kazak Tili» newspaper, which was located at 40, Lenin Street and had stopped due to lack of people. I revived the newspaper. I taught a teacher's course. I held various groups (congresses). After Barlybayev was taken to Orenburg, he said, he was again assigned to work in the Kazakh branch of the Provincial Council of Folk Dances. Further work assigned to me today is a responsible position in the Provincial Council of Folk Dances; teacher at the Provincial Soviet-Party School; defendant-writer in the newspaper «Kazak Tili»; in addition,

the Executive Committee is a member of the cooperation councils; I have never been fired from these positions» (Center Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan, 72:242). Mannan's multifaceted activity stems from the demands of the time. Mannan Turganbayev, who paid special attention to the Kazakh press instead, began to revive the stagnant «Kazak Tili» newspaper.

According to the archives, on the 4th of July of 1921, at a meeting of the Presidium of the Semipalatinsk Regional Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks), the editorial board of the newspaper «Kazak Tili» was formed, which included Smagul Saduakasov, Nygmet Nurmakov, and Mannan Turganbayev (Turganbayev, 1922:3-4). As the editor of the «Kazak Tili» newspaper, Mannan Turganbayev wrote a letter №89 to the interethnic department of the provincial revolutionary committees on the 11th of July of 1921. In the message, he describes the difficulties in publishing and distributing newspapers, asks for help and determines the future of the Kazakh newspaper. According to him, “among the Kazakhs of the steppe there are almost no public organizations, except for the Revolutionary Committees. Although there are very few. The Revolutionary Committees do not take much responsibility for the distribution of newspapers to the population.

- Kazakh bourgeoisie cannot read and use our newspaper because they are illiterate.

-The writers of the private newspaper are ideologically loyal supporters of the Soviet government's platform. Only they can propagandize in the dark and arouse their thoughts to this day. But the number of individuals who subscribe to such a newspaper is very small. There are very few intellectuals. In this regard, we ask you to help increase the circulation of our newspaper to 4000, 3 times a week, 4 pages, taking into account there sources of the Provincial Council of People's Economy, effectively through the relevant authorities” (Tabarikuly, 2002:15). The newspaper experienced a number of difficulties during its publication. However, over the years, the circulation of the publication has reached five thousand copies, which seemed to fill the gap.

Shaimardan Tokzhigitov was the editor of the newspaper from the 1st of November 1, 1922 to the beginning of 1924. Mannan Turganbayev, who was the editor of the «Kazak Tili» newspaper from January 1924 to March of the same year, was also named an “editorial board”. Mannan Turganbayev was elected as a member of the provincial revolutionary committee and the provincial executive committee, as well as the newspaper's editor. He

also supervises and teaches in teacher training institutions.

After all, the newspaper «Kazak Tili», one of the first swallows of the Kazakh Soviet press, did not have the opportunity to openly express the work of the main organizers of the publication in the field of culture and education. Mannan Turganbayev, an innocent victim of Stalin's tyranny, was illegally arrested in 1937 and shot dead without trial on charges by a member of the People's Commissariat of Internal Affairs of «troika». Although Mannan Turganbayev was officially acquitted in 1963, the fact that the truth about the Alash figure began to be published only in recent years is further evidence of this. The articles «Get your Kazakh rights!», «Britain's policy towards Muslims», «I did not forget», «The light of the previous day», «To whom, who can feel» were published in «Kazak Tili». In addition, his most important articles are «In the world of politics», «The problem of the East», «Istanbul-Turkey», «French Turks aspire».

The famine of 1921 of the Kazakh people did not go unnoticed by the writer. Many other works intended for in the interests of the nation, the preservation of the nation, the protection of the nation, such as, «Fight the famine», «Help the hungry, don't forget the next day!», «The country's grief will not be suppressed», «Unified peasant tax», «Kazakhs need health», «In the protection of the peasantry», «Kazakhstan's territory issues», etc. Through the works of Mannan Turganbayev, we can see the vitality of Kazakh society.

Mannan Turganbayev's creative article «Fight the famine» was published on the 12th of September 1921 on issue of the newspaper «Kazak Tili». The author tells the Kazakh people who suffered from the famine that the task of the day: «The people of the province are obliged to comply with the decrees of the commission before the law, and our Kazakh people have seen and often suffer. The famine of 1917-18 years in the Syrdarya and Semirechye occurred in Aktobe, Kostanay, Uralsk and Bokey provinces. Famine is one of the most memorable disasters in Kazakhstan. Today's starving Kazakh provinces are also included in Russia's umbilical cord commission to help the hungry. The Soviet government treats people fairly. He does not intend to pull the seed. It is impossible to say that the Kazakh people will be able to manage a lot of work on their own, if they do not act in accordance with the general trend, the big lake. We test the truth of this statement in practice everywhere. The task of the Kazakhs, who are now surviving the famine, is to provide generous assistance, to help their fellow citizens, whose citi-

zens have joined the commission and are dying of starvation» (Turganbayev, 1921:2-3). In 1919, the Turkish Turks gathered their last forces to save their present homeland and defend their independence, and under Atatürk's leadership, they began the «Life or Death» struggle. This liberation struggle ended in 1922 with a national victory. Thus, in the autumn of 1923, the modern state of the Republic of Turkey was born. Alash lion Mannan Turganbayev propagated the ideas of Turkism at that time. Mannan Turganbayev's Islamist and Turkish personality is evidenced by his valuable opinions published in the press.

In the article «Istanbul-Turkey» published in the «Kazak Tili» in 1922 by №86: «There are no whirlwinds that can be divided into a fundamental nation. This last act of the Turks: to defeat Ronan and drive him into the river, the movement in Istanbul, to be a burden on world politics today is only because they are real Turks. The Turkish army would not have been able to show such great strength if it had had a different ethnic group (like Iran). Turkey has gone through many historical events. It gained a lot of experience. Today, it is no longer a large developing Turkish state, but a compact, realistic, small Turkey. From now on, Turkey will have only this land. Blooms Turkish seeds. It only wants to increase its power on the water and on land and not to let the enemy into its small territory. The Turks must preserve the Turkish nation, small Turkey, leaving behind the old fantasies of defending Islam and attacking the honor of Muslims. Only Turkey should be developed. Today, the real Turkey is like an European country, and in terms of politics and information, it is on a par with the advanced nations» (Turganbayev, 1922:2-3). He expressed his condolences to the brotherly Turkic country. Mannan Turganbayev is a prominent figure of the national intellectuals, who mourned the loss of the Kazakh people in the early twentieth century, raised the national liberation movement to a new level, and devoted all his knowledge and efforts to bring the country to the world civilization.

Conclusion

Prominent figures who contributed to the growth and prosperity of the newspaper «Kazak Tili» were M. Turganbayev, M. Auezov, Zh. Aimauytov, Sh. Tokzhigitov, S. Dumentaev, A. Dossov, I. Moldazhanov, Zh. Naimankozhauy, Zh. Tattibayev, U. Zabi-rov, G. Iskakov, Dilda Shaikh Sharapiev, T. Uteliev, M. Beissenov, I. Toktybayev and others had a clear

understanding of the role of the press in the cultural and spiritual life of our people, and focus on education, language, health, Kazakh women, freedom, equality, political and social issues.

If we look at the history of the newspaper «Kazak Tili», we can see that many historical people were brought up. One of these veterans is a well-known poet of the Kazakh nation Sabit Donentayev, who sang about the life of the working people. He was born in 1894 in Aksu district of present-day Pavlodar region in a poor peasant family. His father,

Donentai, was alive person, hardworking, alert, and careful.

Alash figures, poets, writers, journalists, active authors, who were the organizers and the first editors of the newspaper «Kazak Tili», worked hard in the newspaper to raise the voice of the country and the land.

It is a great task and a great responsibility for future generations to continue the path laid by the patriotic citizens who served the interests of our country in order to find the right path.

References

- Kazakstan Respublikasy Ortalyk memleketтик arhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. F.14. D.1. C. 20. P. 31.
- Kazakstan Respublikasynyn Prezident arhivi [The Archives of the President of the Republic of Kazakhstan]. F.139. D.1. C. 1103. P. 34.
- History of the «Kazak Tili» newspaper (1919-1928 yy.) Monograph. Almaty: TechSmith, 2020. 180 p.
- Kordabaev M. Birinshi nomer osylai shykty [The first issue in this form was published]. Commemorative manuscript. 2 p.
- Bekhozhin H. (1981) Kazak baspasozı tarihnyn ocherki (1866-1958 zhzh) [Historical essay stamp of kazakh]. Almaty: «Mektep». 79 p.
- Sailaubayeva N.Y. (2020) History of the «Kazak Tili» newspaper (1919-1928 yy.) Monograph. Almaty: TechSmith. 180 p.
- Akynzhanov M. «Semei tany» – «Kazak tili» tunqysh sovettik kazak baspasozı [«Morning of Semei» – «Kazakh tili» first Soviet Kazakh newspaper]. Commemorative manuscript. 1-11p.
- Kazirgi zaman tarihnyn kuzhattandyru ortalygy [The Center Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan]. F.1. D.1. C. 424. P. 130.
- Bokeihanov A. (1994). Shyqarmalary [Works]. Almaty: Kazakstan, 372 p.
- Kazirgi zaman tarihnyn kuzhattandyru ortalygy [Center Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan]. F.72. D.1. C. 73. P. 242.
- Mannan Turganbayev. (1922) Umytpadym [I did not forget]. A magazine «Kazak tili». Semei. on November. 31. №87.
- Tabarikuly S. (2002). Kairan, Mannan [Awesome Mannan]. Almaty: Kazakhstan State Scientific Center Publishing House, 15 p.
- Mannan Turganbayev (1921). Asharshylykpen kuresu [Fighting against a hunger]. A magazine of «Kazak tili». Semei, №140.
- Mannan Turganbayev. (1922) Stambul-Tyrikke [Istanbul-Turkey]. A magazine of «Kazak tili». Semei, On October. 28. №86.

Әдебиеттер

- Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 14-қор. 1-тізбе. 20-іс. 31-п.
- Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 139-қор. 1-тізбе. 1103-іс. 34 п.
- Sailaubayeva N.Y. History of the «Kazak Tili» newspaper (1919-1928 yy.). Monograph. Almaty: TechSmith, 2020. – 180 p.
- Қордабаев М. Бірінші номер осылай шықты. Естелік қолжазба. 2 п.
- Бекхожин Х. (1981) Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1866-1958 жж). Алматы: «Мектеп», 1981. 79 б.
- Sailaubayeva N.Y. (2020) History of the «Kazak Tili» newspaper (1919-1928 yy.). Monograph. Almaty: TechSmith, 2020. 180 p.
- Ақынжанов М. «Семей таңы» – «Қазақ тілі» тұңғыш советтік қазақ баспасөзі. Естелік қолжазба. 1-11п.
- Шығыс Қазақстан Облыстық Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы. 1-қор, 1-тізбе, 424-іс, 130 п.
- Бөкейханов Ә. (1994) Шығармалары. Алматы: Қазақстан, 1994. 372 б.
- Шығыс Қазақстан Облыстық Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы. 72-қор, 1-тізбе, 73-іс, 242 п.
- Мәннан Тұрғанбаев. (1922) Ұмытпадым. «Қазақ тілі» газеті. 1922, 31 қараша. № 87. Тәбәрікұлы С. (2002) Қайран, Мәннан. Алматы: Қазақстан ҒМО баспасы, 15 б.
- Мәннан Тұрғанбаев. (1921) Ашаршылықпен күресу. «Қазақ тілі» газеті. 1921, қыркүйек. №140.
- Мәннан Тұрғанбаев. (1922) Стамбул-Түрікке. «Қазақ тілі» газеті. 28 қазан. №86.

Ж.М. Арынов* , С.Б. Әлібеков

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: arynov2050@gmail.com

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ

Алаш қозғалысы – ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының өмірінде ерекше маңызға ие болған бірегей тарих кезеңі. Алаш қозғалысының тарихы бүгінгі ұрпақ, яғни біздер үшін соншалықты өзекті, үлкен сұранысқа ие болуы алдымен оның өкілдері болған арыстарымыздың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметіндегі өз ұлтына деген кіршіксіз махаббат, Отанға деген адалдықпен тығыз байланысты. Алаш қайраткерлері сол заманның алдыңғы қатарлы оқымыстылары сияқты білім алып, аймақтық таңдаулы жоғары оқу орындарында білімдерін шыңдады, зиялы тұлға болып қалыптасты. Қазақ халқы ғана емес, патшалық Ресей империясына тәуелді болған елдер үшін де түсініксіз, шиеленісті ХХ ғасыр басындағы саяси оқиғалар барысында, елді дүрліктірген қос төңкеріс жылдарында өз ұлтына тиімді болмақ бағытты дәл анықтап, ұлтты соңынан ерте білген де Алаш қайраткерлері болды.

Алаш арыстарының қызметі тек саясат қана емес, патшалық Ресей құрамындағы қазақ халқының ауыр өмірі, әлеуметтік қиындықтарын шешу ісінде де ұйысып, басымдылыққа ие болған жұмыс бағыттары болды. Атап айтқанда қазақ халқының өмірін жақсартуды талап еткен, салықтың мөлшері мен түрлеріне қатысты, патшаның жүргізіп отырған аграрлық саясатын әшкерелейтін петиция жазып, мәселені ашық көрсетті.

Түйін сөздер: Алаш, «ұлтшыл», «алашордашыл», «халық жаулары», «Айқап» «Қазақ» монархия, қазан, ақпан, революция, большевиктер, әскери террор, интеллигенция, коммунист, әдістемесі.

Zh.M. Arynov, S.B. Alibekov

Al-Farabi Kazakh national University. Kazakhstan, Almaty

*e-mail: arynov2050@gmail.com

The national idea of the Alash movement

The Alash movement is a unique page of history that acquired special significance in the life of the Kazakh people at the beginning of the twentieth century. The history of the Alash movement is so relevant for today's generation that its relevance is inextricably linked with the selfless love for their nation, devotion to the Motherland, in the life and socio-political activities of our Arys, who were its representatives. The leaders of Alash, as well as the leading scientists of that time, were educated in regional elite universities, became intelligent personalities. Not only the Kazakh people, but also the countries that became dependent on the tsarist Russian Empire, were Alash figures who, during the political events of the early twentieth century, during the two revolutions that swept the country, accurately determined the direction that was beneficial for their nation.

The activity of the Alash-Ars was not only a policy, but also a direction of work organized and aimed at solving social problems, the life of the Kazakh people as part of tsarist Russia. In particular, with regard to the size and types of taxes that require improving the lives of the Kazakh people, he writes a petition exposing the agrarian policy pursued by the tsar, and openly highlights the problem.

Key words: Alash, "nationalist", "Alashorda", "enemy of the people", "Aikap", "Kazakh" monarchy, October, February, revolution, Bolsheviks, military terror, intelligentsia, communist, methodology.

Ж.М. Арынов*, С.Б. Алибеков

Казахский национальный университет им. аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы

*e-mail: arynov2050@gmail.com

Национальная идея движения Алаш

Движение Алаш – это уникальные страницы истории, которые приобрели особое значение в жизни казахского народа в начале ХХ века. История движения Алаш настолько актуальна для сегодняшнего поколения, что его востребованность неразрывно связана с беззаветной любовью к своей нации, преданностью Родине, в жизни и общественно-политической деятельности наших арысцев, которые были его представителями. Деятели Алаша, как и ведущие ученые того времени,

получили образование в региональных элитных вузах, стали интеллигентными личностями. Не только казахский народ, но и страны, ставшие зависимыми от царской Российской империи, были деятелями Алаша, которые в ходе политических событий начала XX века, в годы двух революций, охвативших страну, точно определяли направление, которое было выгодным для своей нации.

Деятельность Алаш – арсов была не только политикой, но и направлением работы, организованным и направленным в деле решения социальных проблем, жизни казахского народа в составе царской России. В частности, в отношении размеров и видов налогов, требующих улучшения жизни казахского народа, пишет петицию, разоблачающую проводимую царем аграрную политику, и открыто освещает проблему.

Ключевые слова: Алаш, «националист», «алашординец», «враг народа», «Айкап», «Казахская» монархия, октябрь, февраль, революция, большевики, военный террор, интеллигенция, коммунист, методология.

Кіріспе

Бұл мақалада Алаш арыстарының қызметі тек саясат қана емес, патшалық Ресей құрамындағы қазақ халқының ауыр өмірі, әлеуметтік қиындықтарын шешу ісінде де ұйысып, басымдылыққа ие болған жұмыс бағыттары болды. Атап айтқанда қазақ халқының өмірін жақсартуды талап еткен, салықтың мөлшері мен түрлеріне қатысты, патшаның жүргізіп отырған аграрлық саясатын әшкерелейтін петиция жазып, мәселені ашық көрсетті. «Қазақ халқының өмір сүруінің өзі проблемаға» айналды деп тұжырымдаған олар әрдайым қазақ мүддесіне сай келетін бағытты таңдап, ұлтына дұрыс жолды нұсқай алған.

Оған дәлел күштің тең емес екендігін алға тартып, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тұтануына жол бермеуге шақырды. Ал көтеріліс күшпен жанышталған соң да көтерілістің салдарымен белсенді күресті. Айтып отырғанымыз негізінен екі революциялық төңкерістерге қатысты. Олардың алғашқысы – Ресейде монархиялық құрылысты құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісі, ал екіншісі – соны жалғастырған 25-қазанда орын алған Қазан төңкерісі болып табылады. Бұл революциялық өзгерістер кеңестік замандағы тарих ғылымында тек жағымды тұрғыдан сипатталып, оларға прогрессивті өзгерістер ретінде біржақты баға берілгені белгілі.

Материалдар мен әдістер

Алаш қозғалысы – ол қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы болатын. Яғни, кемел ақыл-ой тұрғысынан Алаш тақырыбы даулы тақырыпқа айналуға тиіс емес-тін. Өйткені:

1-шіден, өз бағдарламаларына сәйкес алаштықтар поляктар немесе финдер сияқты Ресейден бөлініп, дербес мемлекет құратынын мәлімдеген

жоқ. Ресей Федерациялық құрылымға өтсе, оның құрамында автономия түрінде қалуды жобалады.

2-шіден, алаштықтар қоғамдық дамуда еуропалық жолды, яғни демократиялық және рыноктық құндылықтарды ұстанатындықтарын өз бағдарламаларында ашық жария етті.

3-шіден, Ә.Бөкейхановпен оның серіктері өздерін ұлы орыс мәдениетіне жақын тұрғандықтарын, тіптен осы жолда өздерін шәкірт санайтындықтарын ылғи да ескертіп отырды. Шындығына келсек, бұл екі төңкерісті тарихи үдерістер жалғасы ретінде бір жақты қарастыруға болмайды. Қазақтың ұлттық интеллигенциясының көзімен қарағанда алғашқы 1917 жылы 25 ақпанда орын алған Ақпан төңкерісі шынында да жағымды тұрғыдан бағаланады. Өйткені, бұл тарихи бет бұрыста ғасырлар бойы Ресей тағын иемденген Романовтар династиясы тақтан құлатылды. Бұл Қазақстан тәрізді ұлттық аймақтардың жаңа кезеңге демократиялық тәуелсіздік кезеңіне аяқ басуына жол ашқандай болды.

Нәтижелер мен талдаулар

Ұлт зиялыларының Алаш атауын таңдауында да үлкен мән бар. Алаш-қазақ тарихындағы ең қасиетті ұғым. Ежелгі түрік сөзі-бауырластар, қандастар деген мағына беретін ұғым. Алаш идеясында бауыр және туыс болайық дей отырып, қазақ халқының бірлігі мен тұтастығын меңзейді. Академик К.Нұрпейіс «Алаш һәм алашорда» атты еңбегінде «Алаш ұғымы туралы: «Алаш» немесе «Алшорда қозғалысы» бірнеше құрамдас бөліктерден тұатын күрделі ұғым, олар біріншіден, саяси партия ретіндегі Алаш, екіншіден, мемлекеттік құрылым түріндегі Алаш автономиясы, үшіншіден, осы автономияны басқаруға тиісті болған Алаштың ордасы туралы мәселелер. Басқа сөзбен айтқанда, осы

үш мәселе жиынтығы Алаш немесе Алашорда қозғалысы деген ұғымды білдіреді» – деген еді.

Алайда, Алаш қозғалысы деп аталатын тарихи қозғалысқа қатысқан қазақтың ұлттық интеллигенциясы Ресейде болған қазан, ақпан төңкерісінен кейін Қазақстанның болашағына байланысты жаңа жоспарлар құрды. Ол қазақ халқын жаңа демократиялық саяси өзгерістердің негізі болады деп үміттенген Бүкілресейлік құрылтай жиналысына қатысуға дайындауы тиіс болды. Алайда жағдай күрт өзгерді. Большевиктер қазан айында осы Бүкілресейлік құрылтай жиналысын қуып таратып, әскери террор арқылы билікті басып алды. Мұның өзі қазақ халқының арасында түсінбеушілік туғызды. Қазақстан тарихнамасында 1917 жылғы Қазан төңкерісі және оның қазақ еліндегі салдарлары біршама жазылды. Бұл туралы кезінде арнайы тарихнамалық еңбектер де жарық көрді (Зевелев А.И. 1966 -102-165)

Бұл еңбектер мәселенің тарихнамасын жасау бағытындағы алғашқы қадамдар және осыған байланысты еңбектерді анықтауда, сондай-ақ талдауда алғашқы бағыттар болып табылады. Алайда біржақты таптық және ашықтан-ашық коммунистік методология, Коммунистік партияның тарих ғылымына белсенді үстемдігі Қазан төңкерісінің Қазақстан мен Түркістандағы салдарларын шынайы және жан-жақты талдауға мүмкіндік бере қоймады. Біздің бұл ойымыздың шынайылығын Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін пікір еркіндігін пайдаланып жазыла бастаған еңбектердің тарихнамалық талдаулары да аңғартады (Нұрпейісов К. 1995).

Соңғы жылдары тәуелсіздік тұсында айтылып жүрген салиқалы пікірлер негізінен кезінде «ұлтшыл», «алашордашыл» және «халық жаулары» атанған қазақ ұлттық интеллигенциясының XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы тұжырымдарына табан тірейді және соларды талдауға құрылған. Тарихнамамыздағы айтылмыш мәселелер зерттеулер сан-түрлі тұжырымдар мен ізденістер бағыттарын камтиды. Олардың ауқымдылығын ескере отырып, төмендегідей өзекті мәселелерді ғана тандап алдық:

1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістерін қазақ зиялылары қалай қабылдады?

- Қазан төңкерісінен кейінгі қазақ даласындағы саяси-әлеуметтік ахуалға ұлттық интеллигенцияның көзқарасы.

Бұл мәселелерді талдауда бәрінен бұрын қазақтың кейінірек ресми жүйе қуғындаған зиялыларының рухани көсемі болған Ахмет Байтұрсынұвтың пікірлері назар аудартады.

Ол өзінің орыс тілінде «Жизнь национальностей» журналында 1919 жылы жарық көрген әйгілі «Революция и киргизы» атты мақаласында былай деп жазған еді: «Насколько понятна была киргизам февральская революция, настолько непонятной показалась им октябрьская (социальная революция).

С какой радостью встретили они первую революцию, с такими же ужасом пришлось им встретить вторую. Такое отношение киргизов к той и другой революции весьма естественно и понятно тем, кто знаком с киргизским народом».

Өзінің большевиктік түсінікке ешбір сәйкес келмейтін осындай ерекше көзқарасын А.Байтұрсынұв мұнан ары нақты және қарапайым түсіндіріп те берді. Мәселенің себебі туралы ол былай деп жазды: «первая революция понятно и с радостью встречена киргизами потому что, во-первых, она освободила их от гнета и насилий царского правительства и во-вторых, подкрепила у них надежду осуществить, свою заветную мечту – управляться самостоятельно. Та, что вторая революция показалась киргизам непонятной. Объясняется просто: у киргиз нет ни капитализма на классовой дифференциями; даже собственность у них не так резко разграничена, как у других народов: многие предметынетребления считаются у них общественным достоянием» (Байтұрсунов А. 1919, 3).

Қазақ зиялыларының арманы замана ағымын жіті бағдарлап, оянған сананың іс-қимылын жөнге салып отырар орталыққа айланар басылым шығару болатын. Осы мақсатты жүзеге асырған ұлт көсемі – А.Байтұрсынұлы. Өз керегін «Қазақтан» тапқан қалың жұрттың еңсесі соған қарай бұрылды.

Бұған газеттің өз кезіндегі таралымының 8 мыңға жетуі басты дәлел. Әрине, «Қазаққа» дейінгі басылымдар қызметін, әсіресе, «Айқап» журналының елге сіңірген еңбегін жоққа шығаруға болмайды. Дегенмен де, нағыз қазақ баспасөзінің ұлттық бет-бедері «Қазақ» газетінен басталады десек артық айтқандық емес. Мұның өзіндік себептері бар.

1-шіден, қазақ тілінде шыққан, қазақ әдеби тілінің қалыптасуына ұланғайыр үлес қосқан – «Қазақ».

2-шіден, бас жазушысының ұстанымына сай ұлт тәуелсіздігінің саяси платформасын қалыптастырған – «Қазақ».

3-шіден, қазақ руханиятының жан-жақты өркен жаюының кең көлемдегі кешенді бағдарын болашаққа аманат еткен – «Қазақ». Осы үш таған бірлік «Қазақ» газетінің ұлттық

болмыс-бітімінің және оның бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлының ұлтын сүйген азаматтығының нақты көрінісі болып табылады. Ендеше А. Байтұрсынұлының ақ жол тілеп ашқан «Қазақ» газеті қазақ баспасөзінің мәңгілік көшбасшысы болып қала бермек. Әрбір, авторлардың мұндай көзқарасымен дауласуға да болады. Алайда айтылған тұжырымда шындық бар екені даусыз. Жалпы алғанда 1917 жылғы Ақпан төңкерісін асыра бағалауда шынында да сақтанғанымыз жөн. Дегенмен де осы Ақпан төңкерісі “Қазақ ұлтының қалыптасу процесінің аяқталуына жол ашатын тарихи кезеңді бастап берген оқиға-тын” (Қойгелдиев М.Қ. 2000. – 26).

Мұндай жаңа кезеңге апаратын мүмкіндіктердің туғанын жоғарыда атап көрсеткеніміздей, М. Шоқай да мойындап алайда оны: қазақ интеллигенциясының пайдалана алмағаны және оның себептерін де делелді көрсеткен еді. Бүгінде орыс тарихшылары 1917 жылғы Ақпан төңкерісін жүзеге асырған орыс демократиялық интеллигенциясының қателіктерін ашықтан-ашық айтып отыр.

Олардың ең бастысы Уақытша үкіметтің – большевиктер партиясының астыртын жұмыстан ашық жұмысқа көшуіне рұқсат берулері еді. Бұл кезде большевиктер партиясының қатарында бар болғаны 24 мыңға жетер-жетпес адам ғана мүше еді. Сондықтан олар меньшевиктермен және эсерлермен бірігуге ұмтылды.

Алайда, мұндай көзқарасқа большевиктер партиясының лидері В.И. Лениннің Петроградқа қайтып оралуы нүкте қойды. Сәуір айында өзінің атақты «Апрель тезистері» деп аталатын сөзінде В.И. Ленин жаңа программа ұсынды. Ондағы ең басты ұстаным – социалистік революцияны жүзеге асыру туралы ұсыныс болды.

24-29 сәуірде өткен большевиктердің конференциясында Н.И. Бухарин, Г.Е. Зиновьев, Л.В. Каменев және т.б. Лениннің «Апрель тезистерін» сынға алып, Ресей тәрізді ұсақ буржуазиялық елде социалистік революция жасауға объективті жағдайлар жоқ екенін дәлелдемек болды. Олардың ойынша, мұндай қозғалысты халық бұқарасы қолдамайтын еді. Меньшевиктердің лидері Г.В. Плеханов Ресейде буржуазиялық-демократиялық революциядан басқа қосымша революцияның орын алуы мүмкін емес екенін атап көрсетті.

Сондықтан да ол В.И. Лениннің социалистік революция жасау туралы тезисін «Безумная и крайне вредная попытка посеять анархическую смуту на Русский земле» деп сипаттады. Алайда

Ленин большевиктерді социалистік революция жасауға көндірді.

Бірақ большевиктер басым дауыспен оның кеңестер республикасын құру туралы идеясын қабылдамай тастады. Апрель конференциясына келген большевик делегаттардың көпшілігі Кеңестерді революциялық күштердің орталығы болып табылатын уақытша органы ретінде ғана қарастырды. Алайда 1917 жылғы маусым айында Кеңестердің Бүкілресейлік I съезінде большевиктер өздерінің мемлекеттік билікті басып алуға дайын екендіктерін мәлімдеді.

Бұл кезде большевиктер партиясының саны 240 мың адамға жеткен еді. Ресейдің большевик емес партияларының үлкен қателігі Бүкілресейлік құрылтай жиналысында азшылық болып саналатын большевиктердің залды тастап кетіп, соңынан 13-қаңтарда өздерінің III Бүкілресейлік советтер съезін шақыруына мүмкіншілік берулері еді.

Шын мәнінде құрылтай жиналысында большевик емес Ресей демократиялық партияларының өкілдері Құрылтай жиналысында көпшілік болатын. Оңшыл-эсерлер мен меньшевиктер құрылтай жиналысында 237 дауысқа ие болған болса, ал большевиктер мен солшыл-эсерлерде бар болғаны 146 ғана дауыс бар еді. Алайда, орыс демократиялық интеллигенциясы өздерінің осындай басымдығын пайдалана алмай, большевиктердің билікті басып алуына мүмкіншілік берді (Новейшая история 2016. 475-480).

Алашорда мемлекеттік құрылымының өмірге келуі – шын мәнінде Ақпан төңкерісі барысында автономияға ұмтылған қазақ интеллигенциясының ұлттық-территориялық дербестікке қол жеткізуге бағытталған нақты әрекеті еді. Өкінішке орай тарихи әдебиетте “Алашорданы большевиктермен соғысу тілегінен туындаған” деген көзқарас әлі күнге дейін орын алып келеді (Познанский В.С. 1991. 155–156).

Бұл көзқарастың негізсіздігі “Қазақ” газетінде М.Дулатов (Мадияр) жариялаған “Алаш Орда” атты мақала дәлелдеп береді. “Быттыр Орынборда, – деген жолдарды оқимыз одан, – 21-26 июльде бірінші жалпы қазақ-қырғыз съезі мемлекет билеу түрін тексергенде, қазақ-қырғыз облыстары автономиялы болсын деп қаулы шығарды. Бірақ автономияны қашан жариялау жайы сөзболған жоқ. Өйткені осы кезде мемлекет құрылтайы тез болады деген жұрттың сенімі күшті еді. Автономия боламыз деген жұрттар слияісіп құрылтайдан алмақ болды” (Мадияр 1998. 443–444).

Ия, көріп отырмыз қазақ зиялылары автономияны жариялауда Қазан төңкерісінен бұрын күн тәртібіне қойды. Тарихшы М.Қойгелдиев Алашорданың құрылу “қазақ ұлтының қалыптасу процесінің аяқталуына жету үшін қажет негізгі алғышарт” ретінде бағалайды [4]. Біз де осы дәлелді пікірді қолдаймыз. Большевиктерге Алашорда емес, керісінше большевиктер Алашордаға кедергі жасады. Мысалы, жоғарыдағы мақаласында М.Дулатов былай деп жазды: “... Декабрь съезінде автономия ресми жарияланғанша уақытша қазақ-киргиз істерін билеуге Алаш Орда сайланды. Алаш Орданың уақытша тұратын орны Семей болды. Бірақ большевик кесірілел Алаш Орда іске кірісе алмады” (Мадияр 1998. 443–444). 1917 жылғы Қазан төңкерісі қазақ даласына үлкен ықпал жасады. Біздің ойымызша, “Октябрь қазақ ауылын айналып өтті”, “ауыл Октябрды көрген жоқ” деген пікір қате және нақты емес (Голощекин Ф.И. 1931 50-65).

Алайда Қазан төңкерісі қазақ ауылына қасірет болып көрінді. Жоғарыда аталған мақаласында А.Байтұрсынов былай деп жазған еді: “...Наводи-ла же на киргизов ужас Октябрьская революция своими внешними проявлениями. Как происходило большевистское движение в центральных частях России, – киргизам было неизвестно. На окраинах же оно сопровождалось повсюду насилиями, грабежом, злоупотреблениями и своеобразной диктаторской властью. Говоря короче, движения на окраинах часто представляло собою не революцию (как обычно она понимается) а полнейшую анархию...” (Байтұрсунов А. 1919, 3). Ғалым Қ.Атабаевтың Ахмет Байтұрсынұлы шығарған «Қазақ» газетін: «Қазақ» тек аласұрған заманның, аласапыран оқиғалардың сырттан қараған бақылаушысы ғана болып қойған жоқ. Ол сол буырқанған оқиғалардың бел ортасында жүрді. Қайнаған құбылыстар барысын суретке түсіргендей өз беттерінде бейнеледі. Олар туралы мәліметтерді тасқа басып, өз беттерінде қаттады. Сөйтіп «Қазақ» қазақ өмірінің аса бір күрделі кезеңінің шежіресіне, баға жетпес дерек көзіне айналды» (Атабаев Қ. 2000 16-25) деп бағалайды.

Міне, Қазақстанда Қазан төңкерісінің жеңуі туралы ащы шындық осындай! Ал бұл тура-

лы кеңестік тарихнама ұзақ жылдар үндемей келгені белгілі. Оның үстіне тарихи шындықтың көпе-көрнеу бұрмаланғанын қайда қоямыз.

Бүгінде Қазақстан тарихнамасында өрісін алған осындай ағаттықтарды 20-30 жылдардағы ұлт зиялыларының өздерінің көзқарастары негізінде нақты, талдау және ақиқатқа қол жеткізу басты міндеттердің бірі деп ойлаймыз. Қорытып айтар болсақ, жоғарыда айтылғандардан төмендегідей тұжырымдар туындайды:

- Қазақ ұлттық интеллигенциясының өкілдері қазақ халқының 1917 жылғы революциялық дүмпулерге ешбір даярлықсыз, күтпеген жерден тап болғандарын өздерінің еңбектерінде ашып айтты,

- Солай бола тұрса да олар 1917 жылғы ақпан төңкерісін халықтың түсіністікпен қабылдағанын атап көрсетті;

- Ал 1917 жылғы Қазан төңкерісін ұлттық интеллигенция саяси қасірет ретінде қабылдады;

- Ұлттық интеллигенция 1917 жылғы ақпан төңкерісі берген мүмкіндіктерді толық пайдалана алмады. Бұған объективті және субъективті себептер кедергі келтірді.

Қалыптасқан ауыр ахуалға қарамастан қазақ интеллигенциясы өкілдері 1917 жылғы Қазан төңкерісіне байланысты жергілікті жерлердегі большевиктердің озбырлықтарын әшкерелей алды. Ал мұның бүгінгі қайта жазылып жатқан тәуелсіз тарихымыздың қалыптасуы үшін зор маңызы бар.

Сондықтанда, Өркениет көшінен қалмауға тырысқан Алаш арыстарының бұл әрекеттері саяси сауаттылықтың жоғары болғандығын тағы бір дәлелдей түседі. Алаш қозғалысы, Алаш мұрасы, тәуелсіздік идеясы мен егемендік ұғымдары сабақтас, өзара егіз ұғымдар. Бабаларымыз аңсаған арман – бүгінгі күннің шындығы. Қазақтың өзгелермен терезесі тең мемлекет болуын көкसेген Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметін бүгінгі ұрпақ бағалап, ұлт жолындағы қызметін өмірлік маңызды бағыты етіп түйсіне алуы қажет. Осы бағыттағы жұмыстар белсенді жалғасып, тарихи санамыз ұлтжандылық пен Отансүйгіш арыстарымыздың өнегесіне негізделсе, тәуелсіз еліміздің асулары алда.

Әдебиеттер

- Зевелев А.И. (1966). Историография Советского Туркестана. Ташкент. 1966. 102 – 165 с.
Нұрпейісов К. (1995). Алаш һәм Алашорда. Алматы. Ататек. 256 б.
Қойгелдиев М. (1995). Алаш қозғалысы. Алматы. Санат.

Аманжолова Д.А. (1994). Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. (Серия “Первая монография” под редакцией Г. А. Бордогова). Москва: ИЦ “Россия молодая”. 216 с.

Мұхатова О. (1998). Қазақстандағы XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы аграрлық реформалар тарихнамасы (1900-1929 жылдар). Алматы.

Бисенбаев А.К., Кенжебаев Н.Т. (1994). Казахи в 1917 году (К вопросу об оценке событий). В кн. Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Алматы.

Байтурсунов А. (1919). Революция и киргизы. В кн. «Жизнь национальностей». Москва.

Қойгелдиев М.К. (2000). Өтпелі және мәңгі құндылықтар жөнінде // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. №1. 26 б.

Сахаров А.Н., Боханов А.Н., Шестаков В.А. (2016). Новейшая история России: учебник. Под ред. А.Н. Сахарова. Москва: Проспект. 480 с.

Познанский В.С. (1991). Из истории привлечения национальной интеллигенции к советскому строительству. В кн. История Казахстана: белые пятна: Сб. Ст. Алма-Ата: Казахстан. 156 б.

Голощекин Ф.И. (1931). Казахстан на путях социалистического переустройства. Москва.

Атабаев К. (2000). Қазақ баспасөзі – Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Алматы: Қазақ университеті.

References

Zevelev A.I. (1966). Istoriografia Sovetskogo Turkestana. [Historiography of Soviet Turkestan]. Tashkent.

Nurpeisov K. (1955). Alash ham Alashorda. [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek. 256 P;

Koigeldiev M. (1995). Alash kozgalysy. [Alash movement]. Almaty: Sanat.

Amanzholova D. (1994). Kazahskii avtonomizm I Rossia. [Kazakh autonomism and Russia]. Moskva.

Mukhatova O. (1998). Kazakstandagy XX gasyrdyn algashky onzhyldyktaryndagy agrarlyk reformalar tarihmanasy. [Historiography of agrarian reforms in Kazakhstan in the first decades of the twentieth century (1900-1929)]. Almaty.

Bisenbayev A.K., Kenzhebaev N.T. (1994). Kazahi v 1917 godu. [Kazakhs in 1917]. Almaty.

Baitursunov A. (1919). Revolyutsia I kirgizy. [Revolution and Kirgizes]. – In libro. “Vita Gentis”. August 3.

Koigeldiev M.K. (2000). Otpeli jane mangi kundulyktar joninde. [About temporal and eternal values]. In transeuntem et aeterna bona // Acta de KazGU. Series historiae. No. 1. 26 P.

Sakharov A.N., Bokhanov A.N. (2016). Noveyshaya istoria Rossii. [New History of Russia]: artem /, V.A. Shestakov; edited by A.N. Sakharov. Moscow: Spe. 480 P.

Pozansky V.S. (1991). Iz istorii privlecheniya natsionalnoy intelligentsia k sovetskomu stroitelstvu. [From the history of the involvement of the national intelligentsia in the Soviet construction]. Alma-Ata: Kazakhstan. 156 P.

Goloshchekin F.I. (1931). Kazahstan na putyah sociolisticheskogo pereustroystva. [Kazakhstan on the path of socialist reconstruction]. Moskva.

Atabaev K. (2000). Kazak baspasozy – kazak tarihyryn derek kozi. [The Kazakh press is a source of history of Kazakhstan (1870-1918)]. Almaty: Kazakh Universitatis.

Т. Қартаева* , С. Ашимова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

КЕЙБІР АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ СИМВОЛДАР МЕН АТРИБУТТАРҒА ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Этнология ғылымының дамуымен бірге зерттеу әдістемесінде «интерпретациялау», мәдени сараптама жасау маңызды болып отыр. Ғылыми бағыттарды пәнаралық байланыста зерттеуге деген сұраныстар жаңа көзқарастар мен тың серпілістер тудырды. Алтын Орда дәуірінде гүлденген ортағасырлық Сарайшық және Қышқала қалалары, ортағасырлық Көктам қаласы орнынан табылған және Алаша хан кесенесінде қашалған бөрінің ізі түскен бөрінің ізі түскен «тұмар кірпіштің» тотемдік, культтік маңызын анықтау маңызды. Бөрі ізі түскен қабырға кірпіші Ортағасырлық Көктам қалашығы орнынан табылған. Алаша хан, Болған Ана кесенелері кірпіштері мен қабырға өрнектерінің, Алтын Ордалық Қышқала қаласынан табылған кірпіш, ыдыстарға түскен өрнектер қазіргі таңда да қолөнер бұйымдарында кеңінен қолданылады. Болған Ана кесенесі, Қышқала медресесі терракота кірпішінде қауызы ашылған қызғалдақгүл өрнегі шекілген. Алаша хан кесенесі қабырға кірпішіндегі шаршы, құстандай, алабас, құсқанат, ашамай өрнектері қазақ кілемдерінде көп кездеседі. Сарайшық қаласынан табылған монеталардағы арыстан, барыс сияқты жыртқыш аңдардың шекілуі, олардың билік атрибуты болғандығының белгісі. Сарайшық монеталарындағы ай, жұлдыз, күн бейнелерінің шекілуінің мән-мағынасын анықтай отырып, байырғы халықтық білімдердің түп-тамырлары, қайнар көздеріне мән берілді. Ортағасырлар кезеңінің ескерткіштеріндегі белгілердің мәні ислам мәдениеті мен исламға дейінгі реликтермен астасып жатыр.

Түйін сөздер: Алтын Орда, сәулет өнері ескерткіштері, қышқала өрнектері, Сарайшық ескерткіштері, этноархеология.

T. Kartaeva*, S. Ashimova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: kartaeva07@mail.ru

Ethnographic interpretation of symbols and attributes in some archaeological sites

With the development of ethnological science, it is important to «interpret» and conduct cultural analyses in research methods. The application of an interdisciplinary scientific approach has provided new perspectives and breakthroughs. It is important to establish the totemic, cult meaning of «bricks–talismans», that is, burnt bricks with the foot imprint of a wolf (bori) found in the medieval city of Saraishyk, which flourished in the era of the Golden Horde, and from the brick walls of the Mausoleum of Alasha khan. Also, a wall brick with the stamp of a wolf paws was found at the site of the medieval settlement of Koktam. Bricks and wall ornaments of the mausoleums of Alasha khan, Bolgan Ana and in the Golden Horde city of Kyshkala, were recently found together with patterns on vessels widely used in handicrafts. The terracotta brick mausoleum of Bolgan and Kyshkala madrasah are also decorated with a tulip pattern. Ornaments in the wall brick mausoleum of Alasha khan known as kustandai, alabas, kuskanat, ashamai are often found on Kazakh carpets. The depiction of predators such as lions and leopards on coins found in Saraichik is a sign that they were an attribute of power. Determining the significance of minting images of the moon, stars, sun on Saraishyk coins, imply a careful study of the origins and roots of folk knowledge. The meaning of signs on the medieval monuments is associated with Islamic culture and pre-Islamic relics.

Key words: Golden Horde, architectural monuments, Kyshkala patterns, monuments of Saraishyk, ethnoarcheology.

Т. Қартаева*, С. Ашимова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: kartaeva07@mail.ru

Этнографическая интерпретация символов и атрибутов в некоторых археологических памятниках

С развитием этнологической науки важно «интерпретировать» и проводить культурологический анализ в методах исследования. Востребованность изучения научных направлений в междисциплинарном характере вызвало новые перспективы и прорывы. Важно установить тотемное, культовое значение «кирпичей-талисманов», то есть жженые кирпичи со следом волка (бөрі) найденных в средневековом городе Сарайшык и Кышкала цветущем в эпоху Золотой Орды, в средневековом городе Коктам и из кладка кирпичей на стен Мавзолей Алаша хана. Также настенный кирпич со следом волка был обнаружен на месте средневекового городища Коктам. Кирпичи мавзолеев Алаша хана, Болған Ана и орнаменты стен, кирпичи, найденные в золотоордынском городе Кышкала, в настоящее время узоры на сосудах широко используются в ремесленных изделиях. Терракотовом настенном кирпиче Мавзолей Болған Ана, медресе Кышкала украшен узором тюльпан. Орнаменты настенного кирпиче мавзолеев Алаша хана кус-тандай, алабас, кусканат, ашамай часто встречаются на казахских коврах. На монетах, найденных в Сарайшыке, изображены хищные звери, такие как лев, леопард, и символизирует что они стали атрибутом власти. Определяя значение чеканки изображений луны, звезды, солнца на сарай-чикских монетах, придавалось значение истокам и корням народной знании. Значение знаков на средневековых памятниках ассоциируется с исламской культурой и доисламскими реликвиями.

Ключевые слова. Золотая Орда, памятники архитектуры, узоры Кышкала, памятники Сарайшык, этноархеология.

Кіріспе

Археологиялық ескерткіштердің этнографиялық реконструкциясы сол кезең мәдениетін қалыптастырған тайпалардың танымын байырғы тайпалардың мәдени өмірімен және өздері қалыптастырған мәдениеттің кейінгі ғасырлар сатысынан өтуін, қазіргі материалдық емес мәдениет мұраларымен шендестіре зерттегенде туындайды. Ежелгі дәуірдің археоэтнографиялық мұраларындағы символдар мен атрибуттардың негізгі дені исламға дейінгі реликтер жүйесімен тығыз байланысты. Қазақ жерін мекен еткен ежелгі тұрғындардың дүниетанымдық көзқарастарының белгісі, жалғасы ортағасырлар ескерткіштерінен көрініс табады.

Материалдар мен әдістер

Ежелгі дәуірлер археологиялық ескерткіштеріне этнографиялық интерпретация жасау үшін заттай дерек ретінде тақырыпты ашатын музей материалдары мен археологиялық қазба материалдары негізге алынды. Зерттеу этноархеология бағытын, сондай-ақ артефактілерді материалдық емес мәдениет тұрғысынан қарастыруды қамтиды. Ұлытаудағы Алаша хан кесенесі, Сарайшық, Кышкала және Көктам қалаларынан табылған бөрінің ізі түскен кірпіш этнографиялық далалық экспедиция барысында зерттеріп, «тұмар-кірпіш» деп танылды. Алаша

хан, Болған ана кесенелері, Кышкала медресесі кірпіштеріндегі ою-өрнектердің қазақ колөнері бұйымдарында кездесетін ою-өрнектермен ортақтығына салыстырмалы сараптау жасалды.

Нәтижелер мен талдаулар

Бөрі ізді тұмар-кірпіш

Ерте түркілердің «бөрінің» ұрпағымыз деп санауының бір айғағы Ұлытаудағы Алаша хан кесенесінің мінбер қақпасының үстінгі қатарына қасқырдың ізі түскен кірпіштің қалануынан көрінеді (1-сурет).

Осындай қасқыр ізі түскен тұмар-кірпіш Алтын Ордалық Сарайшықтан, Ортағасырлық Көктам қаласынан табылған. Қасқыр ізді кірпіш қала тұмары ретінде қызмет еткен. Тұмар кірпіш қалау үшін жанбырдан соң анық көрінген қасқыр ізін тандайды. Ол, үшін ертеде жанбырдан соң қасқыр ізі түскен жерді кеуіп кетпей тұрып, ойып алып, қата бастағанда кірпіш формасында өңдеген. Жан жағын қырлап түргілеп, пешке күйдіріп кірпіш жасап, кесене, қала құрылысына қосып өріп жіберген (2-сурет). Тағы бір болжам, кірпіш қатпай тұрып, қақпанға түсіп, аяғын тісімен қиып тастап кеткен қасқыр табынын немесе аңшылық олжасы болған қасқыр табанын «қалып-таңба» ретінде басып, қолдан тұмар кірпіш жасауы мүмкін. Сондай-ақ, кірпіш құйған соң кеппей тұрып ит, ешкі басып кетсе де өңдемей жан-жануар ізімен бірге күйдірген (Қартай, 2021: 15-16, 62-63).

1-сурет – Алаша хан кесенесі мінберіне шығар есіктің жоғары тұсына қалаған кірпіштегі қасқырдың ізі.

а

ә

б

в

2-сурет – а) Ортағасырлық Көктам қаласы қабырғасына қаланған қасқыр ізі қалған кірпіштердің бірі. Темір ауданы тарихи-өлкетану музейі; ә) Ортағасырлық Сарайшық қаласы қабырғасына қаланған қасқыр ізі қалған кірпіштердің бірі. Археолог З.Самашев қазбасы. Атырау тарихи-өлкетану музейі; б) Ортағасырлық Қышқала қаласы 8 қырлы кесене қабырғасына қасқыр ізі қалған кірпіштердің бірі. Археолог М. Елеуов қазбасы.; в) ғұрыптық мақсатқа немесе “ қалып-таңба” ретінде қолданған қасқырдың табаны

Бөрі ізді тұмар-кірпіштің архисемасы және түркілік рәміз

Ортағасырларға саятын бөрі ізді тұмар-кірпіштің мәнін анықтау мақсаты Алтын Ордаға дейінгі кезеңге алып барады. Түркі халықтары және қазақ халқының исламға дейінгі тотемдік танымында бөрі мен түрлі жыртқыш аңдар ерекше маңызға ие. Бөрі түркі халықтарының барлығында дерлік символдық мәні бар жыртқыш аң. Түркі халықтарының барлығы дерлік өздерін Көкбөрінің ұрпағымыз деп санайды. Ежелгі түркілер қолданған «Бөрі» эфемистік атауы мен бөрі культі ерте кезеңнен бүгінгі күнге дейін мәнін жоймаған. Қазақ халқының қасқырға қатысты білімдер мен дағдылар жүйесі, олардың ежелден табиғаттың, жан-жануарлардың сырын білуімен байланысты.

Ежелгі түркілердің бөрінің басы ілінген байрағының қайта қалпына келтірілген нұсқасын реставратор Қырым Алтынбеков, ал сызбалық нұсқасын ресейлік мәдениеттанушы, суретші Михаил Горелик жасаған. Музейлік номері КП 20447/1-3 (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 487; 3-4-сурет). М.Горелик пен Қ.Алтынбеков бөрілі байрақ реконструкциясын жасауға 1939 жылы Эрмитажға Остяк-Вогуль қаласы музейінен келіп түскен күміске алтын жалатып жасаған қасқыр басының мүсіндік құймасын негіз етіп алған. Ғалымдар, өнертанушылар, музейтанушылар бұл артефактіні байырғы түркілердің туы ретінде қызмет еткен «байрақ басы» деп таныған (Тревер, 1940: 17-19). Алтын жалатылуына орай ғалымдар түркілердің байрақ басы алтыннан болды деп таниды (Худяков, 2007: 2).

3-сурет – Ежелгі түркі байрағы реконструкциясы. Суретші М. Горелик. ҚРМОН қоры. КП 20447/1-3

Туркия, Анкара қаласындағы Этнография музейінде сақталған байрақ басында екі бөрі басының бір-біріне қарама қарсы бейнеленуі

Көкбөріге табыну түркі халықтарына ортақ таным екенін дәлелдейді. Азулы екі бөрінің тілдерінің ұштасып бейнеленуі бірлік пен татулықты символ ету, ал азуды айқара ашу, жауға қарсы айбат шегу, жаудың мысын басу. «Алла» жазуы бар түбі доғалданып келген құсмұрынды байрақ бөлігінің бөрі басы қоршауы ішіне бекітілуі исламға дейінгі тотемдік реликтің исламдық сеніммен астасып кетуінің дәлелі. Бұл ескерткіш бөрілі байрақтың ерте түркілік кезеңде ғана, ортағасырларда да қолданыста болғанын дәлелдейді. Алтын Орда кезеңіндегі бөрі культінің, бөрі тотемінің түп-тамыры, архисемасы ерте кезеңде жатыр.

4-сурет – Бөрілі байрақ. Қ.Алтынбеков реконструкциясы.

Қасқырдың киелі, қасиетті хайуан саналуы немесе байырғы тайпалардың маңызды орын алғаны жартастардағы бейнелерден көрініс табады. Таңбалы, Құлжабасы, Сауысқандық, Аққайнар жартастарда кездесетін «қасқыр адам» бейнелері қасқырдың тотемдік, магиялық ролімен қатар, адам мен қасқыр арасындағы тылсым байланысты, аңыздық тұрғыда генетикалық байланысты білдіреді.

Екі басты бөрі немесе екі бөрі басының бір бұйымда бейнеленуі сақ-скиф мәдениетінде көп кездеседі және бұл мәдениет бірнеше ғасырлар бойына жалғасқан (Сатина, 2013: 64-65). «Аң стилі» өнерінде қасқыр жеке де, топтық композицияда да жиі кездесетін бейне. Археологиялық қазбалардан табылған бөрі басты қанжар, пышақ, қылыш, қамшы саптары қасқыр бейнесі семантикасын ашуға негіз болатын заттай деректер. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейдің археологиялық коллекциясында VI-VII ғасырға, яғни ерте түркілік кезеңге саятын қасқырдың басы түріндегі қамшы ұштамасы сақталған. Қамшының билік атрибуты ретіндегі

маңыздылығын негізге алсақ, бөрілі қамшының билеуші тұлғаға тиесілі болуы мүмкін (5-сурет).

5-сурет – Бөрі басты ұштама. ҚРМММ

Археологиялық қазбалардан табылған ерте темір дәуірі, ерте түркілік кезеңге саятын «аң стиліндегі» ат әбзелдердегі қасқыр бейнелі тоғалары да байырғы тайпалардың діни наным-

дарымен, байырғы «бөрі тотемімен» байланысты, әрі қасқырдың символдық бейнесін айғақтай түседі.

Қастек Ортағасырлық қаласынан табылған қыш ыдыс сынығындағы қасқыр бейнесінің көзі түнде жанады. Қасқыр мүсініне шырақ қою немесе шырақтан ретінде көрсету, көзін жанатын етіп бейнелеу бұл қасқырдың түнде жортуымен байланысты (6-сурет). Қастектен табылған ыдыстағы қасқыр бейнесі мен ҚРМММ, «Ашық қор»-да сақталған Жалаулы алтын кенішінен табылған кездейсоқ олжа «инелі тілік» деп аталған әшекей бейнесі бір-біріне пішімі тұрғысынан ұқсас. Музейлік номері: КП 22038/51. Ұзындығы – 18.5, ені – 14.6 см, биіктігі 0.5x0.3. Салмағы – 102,61. (ҚРМММ археологиялық коллекциясы, 2011: 53; 6ә-сурет). Бұл «инелі тілік» – бөрі басты алтын әшекей (бас киім, кеуде немесе шалбардың алдына тігілген киім әшекейі) болуы да мүмкін.

а

ә

6-сурет – а) Ортағасырлық Қастек қаласынан табылған ішкі жағына көзі жанатын қасқыр бейнесі салынған қыш ыдыс сынығы. Археолог А.Нұржанов қазбасы.

(Автордың Қастек сапары – 2019); ә) Инелі тілік. Б.э.д. 8-7 ғасыр.

ҚРМММ коллекциясы. (ҚРМММ археологиялық коллекциясы, 2011: 53)

Кердері кесенесі олжасы және бөрі басты алтын сырға

Шартты түрде «Арал-Асар қалажұрты» деп аталған Арал теңізінің кепкен табаны мекеніндегі Кердері кесенесіне жүргізілген археологиялық қазба кезінде табылған алтын сырға ортасы қуыс алтын түтікшеден иіп жасалып, бір ұшы бөрінің басы бейнесімен тұйықталған, ал екінші ұшы алтын сыммен жиектеле бұралып, нефрит асыл тастан жасалған моншақ ілінген (7-сурет). Кердері кесенесі XIV ғасыр, Алтын Орда кезеңіне саяды деп мерзімделіп, осыған

орай «аң стиліндегі» бөрі басты сырға да XIV ғасыр деп құжатталып, Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінде экспозицияланған [5]. Бұл бөрі басты алтын сырға «аң стилі» өнерінің нәтижесі немесе ортағасырлық өнердегі жалғасы. Алтын Ордалық сырғаға салынған ақық асыл тасының қасиетіне деген сенім ерте кезден жалғасқан. Ақық тас ежелден адамды сұқ көзден қорғап, жанына жылу беріп тұрған. Асыл тастарды орнату «*асыл тас көз іспетті, бәрін көріп, бағып тұрған сиқырлы күш*», – деген халықтың түсінігімен байланысты. Қазақ

тұрмысында тастарға деген оң көзқарас бүгінге дейін сақталып отыр.

7-сурет – Бөрі басты Алтын Ордалық алтын сырға. Кердері кесенесі. XIV ғасыр. Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі

Алаша хан кесенесі және ортағасыр қалалық мәдениетіндегі ою-өрнек

Ұлы Дала өркениетінің туындысына айналған ою-өрнектер қазақ халқының дүние-

танымынан, ұшқыр қиялынан туындаған. Алаша хан кесенесі қабырғасына кірпіштен өрілген геометриялық өрнектер қазақ халқының дәстүрлі қолөнерінде тоқыма бұйымдарда, соның ішінде шаршы, алабас өрнектері қазақ кілемдерінің негізгі өрнектерінің бірі. Алабас түксіз тоқылған арабы кілемдерде кездесетін өрнек (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017., 4 том, 654 – 693). Алабас өрнегін жергілікті жерде «құстандай» деп те атайды. Ал күмбездің хас бетіндегі арканың екі жақ босағанысындағы бағанда ұшқан құстың қанатын білдіретін «құсқанаты» өрнегі ойып түсірілген. Құсқанаты қазақтың «Х» түрінде тоқылатын ашамай өрнегіне де ұқсас келеді. Бұл өрнектердің барлығы қазіргі күнге дейін кілем, қоржын сияқты тоқыма бұйымдарына еш өзгеріссіз салынып келеді.

а

б

8-сурет – Алаша хан мазарындағы шаршы, алабас, құс қанаты өрнектерінің фрагменті

Алаша хан кесенесінің хас бетінде күмбезді арканың екі жақ бетіне терракота кірпіш өрілген. Кесененің терракота кірпішіндегі өрнек шығыстық стильмен оймышталған. Терракота бедері бір – бірімен жалғастырыла, киюластыра ойылған, мұны «бітпес» өрнегінің геометриялық стилі десек болады, «бітпес» өрнегі адамның қарбалас өмірінен, яғни өмір жолынан мәлімет береді. Терракота кірпіштердің негізгі дені осы «бітпес» жол өрнегінен тұрғанымен әр

ескерткіштің ерекшелігін білдіретін меншікті өрнегі болады. Алаша хан кесенесінде терракотаның ортасында жұлдызша ішіне «гүл» бейнесіндегі «күн» өрнек салынса, Айша бибі кесенесі терракотасы «із», «жол» символдарынан құралған. Алаша хан кесенесі терракотасының қақ ортасындағы символды «күн» деп тану себебіміз, қазақ құлпытастарында осындай гүл түріндегі «күн» өрнек «қабірін нұрландырсын» деген таныммен қашалған.

9-сурет – Алаша хан мазарының хас бетіндегі терракота кірпіш

а

ә

10-сурет – а) Алаша хан кесенесінің терракота кірпіші;
ә) Айша бибі кесенесінің терракота кірпіші. ҚРҰҒА. Археология музейі

а

ә

б

11-сурет – Қышқала кірпішінің фрагменттері:
а, ә) қызғалдақгүл өрнегі; б) тұлғамүйіз өрнегі

Алтын Ордалық Қышқала қаласы медресесінің терракота кірпішіндегі композициялы өрнектер қазақ этнографтарының назарын өзіне аудармай қоймайды.

Қышқала мозайкасындағы күн шапағы шаршысын қоршай ойылған қызғалдақ өрнегінде өркендеу идеясы жатыр. Гүлдердің сабағы, жапырағымен бірге салынуы, мәңгі тіршілікті,

өмірдің жалғасын, ұрпақ жалғастығын меңзеген. *Нәбәтат, көгеріс* өрнегі тобына жататын «*қызғалдақ гүл*» бейнесін салу қазақ қолөнерінде жиі қолданылады (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 4 том, 144). Терракотадағы қызғалдақ гүл қауызының күн бейнесімен астаса берілуі, күн шұғыласынан нәр алған тіршілікті бейнелегендей. Терракоталық қызғалдақгүл өрнегі орта ортағасырлық қала мәдениетіндегі бір шоғыры Қойлық қаласы кірпішінде кездеседі.

Қойлықтың қызғалдақты терракотасы аса жоғары шеберлікпен, сәнді оймышталған. Қауызын ашқан қызғалдақ бейнесінің «бітпес» желісіне құрылып, бір-біріне ширатыла жалғасып кетуі, әлемдегі шексіз қозғалысты, мәңгілік өмірдегі өзара байланыстылықты баяндаған (Байпаков, Воякин, 2007).

Қызғалдақгүл терракотасының озық үлгісінің бірі Ұлытаудағы Алтын Ордалық Болған Ана кесенесінің қыш кірпіші болып саналады (13-сурет).

12-сурет – Ортағасырлық Қойлық қаласы терракота кірпішіндегі қызғалдақгүл өрнектері және фрагменттері

13-сурет – Алтын Ордалық Болған Ана кесенесі терракотасы, фрагменттерімен. XII-XIII ғғ. Ұлытау. ҚРМОН. Археология залы

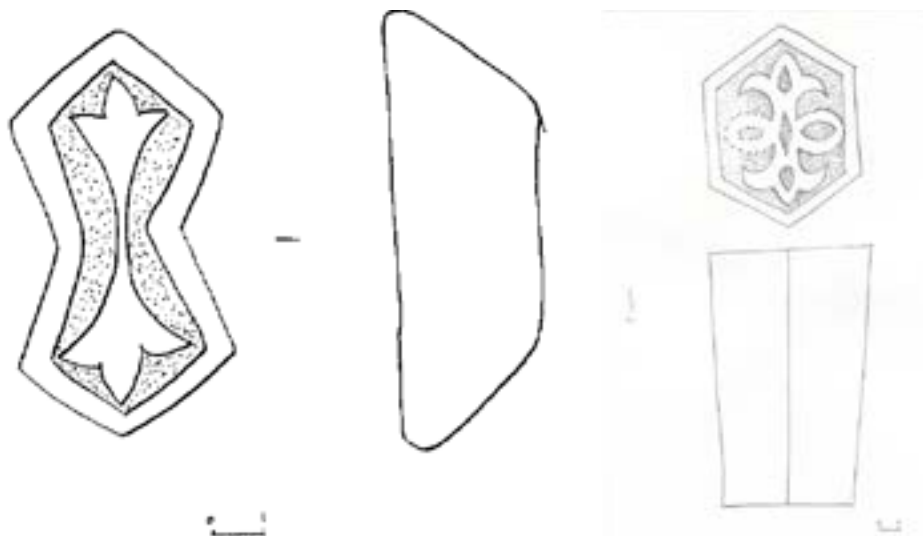
Қышқала мозайкасындағы екі басы қызғалдақ гүлмен тұйықталған өрнектің мәні ерекше. Мұндағы қызғалдақтардың бір басы жерге, бір басы көкке тартылып, екі қауыздың сабағы арқылы жалғасуы, бір адамның өмір жолы секілді.

Қызғалдақтың екі қауызының сабақ арқылы жалғасып, тұтас бір композицияны құрауы

қазақ құлпытастарында да кездеседі. Сондай-ақ, қызғалдақгүл өрнегін, қызғалдақты гүл қауызы өрнектерін Сарайшықтан табылған Алтын Ордалық монеталар жиынтығында да жиі кездестіруге болады (Самашев, т.б., 2006)

Ерте темір дәуірінің, сақтардың қаласы Шірік Рабаттан табылған қызғалдақ гүл алтын бойтұмары қызғалдақ өрнегінің архисемасы ежелгі дәуірде жатқандығының дәлелі (Құрманқұлов, т.б., 2017: 282; 15-сурет).

Қышқала терракотасының шаршы қолтықшаларына ойып салынған тұлғамүйіз оюы қолөнер бұйымдарында бүгінгі күні де өте кең қолданыста. Тұлғамүйіз қошқармүйіз оюының адам тұлғасына (антроморфты) ұқсайтын бейнелі түрі. Ғалымдардың бір тобы қошқармүйіз оюын қошқар, қой бейнелерінің зооморфтың оюға айналған бейнесі десе, бір тобы адам бейнесін салудан қалыптасқан дейді. Ортағасырлық Отырар қаласынан табылған қоладан құйылған шырағдан түбіндегі қошқармүйіз оюы қола дәуіріндегі петроглифтердегі адам бейнесі мен сақтардың алтын құймасындағы адам бейнесіне ұқсайды (Археология Казахстана, 2006: 218).

14-сурет – Алтын Ордалық Қышқала мозайкасындағы қос қызғалдықгүл өрнегі.
М.Елеуов қазбасы

15-сурет – Қызғалдақгүл алтын бойтұмар. Шірік-Рабат. Ж.Құрманқұлов қазбасы

а

ә

16-сурет – а) адам бейнелі (антроморфты) қапсырма.Шірік-Рабат алтыны. ҚРМОН. «Ашық қор»; ә) тұлғамүйіз салынған қола құйылған шырағдан тұғыры. Ортағасырлық Отырар қаласы. 11-12 ғғ. (Археология Казахстана, 2006: 218)

Қышқаланың қыш бұйымдарының сынығының бірінде тығыз етіп салынған жұлдызшалар, аспандағы жұлдыз шоғырындай. Қолөнер бұйымдарына жұлдыздың сегіз, алты бұрышты түрі көбірек кездеседі. Қышқала ыдысындағы жұлдыз төрт қырлы. Осындай төртқырлы жұлдыздың дәлме-дәл бейнесі Абылай хан, Барақ хан, Шығай сұлтанның билік мөрінде кездеседі (Ерофеева, 2001; Сурет 17). Төрт қырлы жұлдызшалардың құлпытастарда шекілуі жиі ұшырасады.

Қышқала керамикасындағы ирексу өрнегі қазақ қолөнерінде негізінен бұйымның жиегіне салынады. Ирексу өрнегі судың толқынын береді, әрі ортағасырлық бұйымдар өрнегінің ажырамас бөлігі (Елеуов, 2018; Сурет 18).

Қышқала қаласының кесене аркасының эмалды бояу қыштарына түскен ою өрнектердің сақталған бөліктерінен қанатты қошқар мүйіз өрнегін аңғару қиын емес. Жұлдыз кілем, қоржын, басқұр сияқты қолөнер бұйымдарында кездеседі (Елеуов, 2018; Сурет 19). Қанатты қошқармүйіз (қошқармүйіздің қанатын кеңге жайып созып салынуы) оюы қазақ халқының ұғымында барлық өрнектің түп-атасы және молшылықтың, байлықтың белгісі. Қанатты қошқармүйіз өсіп-өнудің, ұрпақ жалғастырудың нышаны ретінде үлкен магиялық ғұрыптық мәнге ие. Тепе-теңдікті де білдіреді, себебі қошқардың жаратылысынан екі мүйізі тең. Қазақ жеріндегі байырғы тұрғындар бұл оюды табиғаттан алғаны анық. Қошқармүйіз оюының

қанатын кеңге жайып салуы биікке самғаудың, еркіндіктің символы және көне дәуірлерден еш өзгеріссіз жеткен. Ортағасырлық терракота кірпіштерде көп кездесетін өрнектің бірі

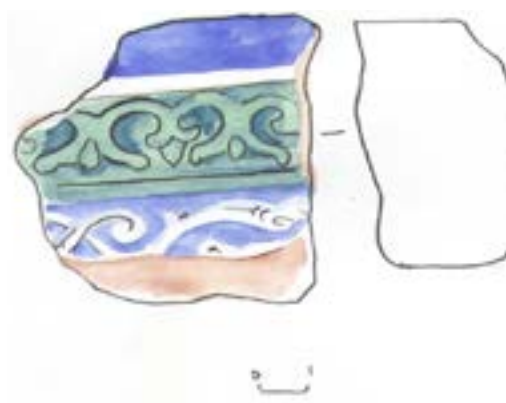
төрткүл, бескүл өрнектері. Өрнектің атты шартты түрде осылай аталып, ұштары үшкіл қырлы емес, гүл жапырағы секілді доғалданып бітеді.

17-сурет – а) Қышқала керамикасындағы жұлдыз және ирексу өрнегі; б) Абылай ханның (1771 – 1780) мөрі; в) Барақ ханның (1749 – 1750) мәжигіне, рі; г) Шығай сұлтанның (1812 – 1824) мөрі; г) мөр қорғанының графикасы

18-сурет – Ортағасырлық қыш құбырадағы ирексу өрнегі. ҚРҰҒА. Археология музейі

19-сурет – Қышқала мозайкасындағы қанатты қошқармүйіз оюы. М.Елеуов қазбасы

Күйіккескен олжасы және мөр

Ортағасырлық Күйіккескен қаласынан табылған бірегей олжаның бірі – қатты күйдірілген қыш мөр. Рәміздер тарихында мөрлердің алатын орны ерекше. Қызылорда облысы тарихи өлкетану музейі бұл олжаны «жүзік» деп құжаттап, музейлік этикеткасын да осылай рәсімдеген. Негізінен мөр қолға ұстауға ыңғайлы тұғырмен жасалған. Мөр бетіндегі төрт жапырақ төрт тарапқа ашықтықты, яғни сыртқы қарымқатынастарға, мемлекет аралық келісімдерге келуге ашықтықты білдіреді (Сурет 20).

20-сурет – Мөр. Ортағасырлық Күйіккескен қалашығы. Қызылорда облысы тарихи-өлкетану музейі

Алтын Орда монетасындағы тотемдік және исламдық символдар

Сарайшық қаласынан табылған монеталардағы арыстан, барыс, балық, құс бейнелерінің салынуы исламға дейінгі реликтердің, тотемдік реликтердің ислам кірігіп, астасып, күнделікті өмірден көрініс тапқандығын көреміз. Бұл жыртқыш аңдар монета бетінде аспан денелері, күн, ай, жұлдызбен бірге салынуының өзіндік ғұрыптық мәні бар. Сарайшық монеталарында

арыстан, барыс сияқты жыртқыш аңдардың басының қайырылып немесе алысқа қарағандай мойнын созып салуы олардың көкке ұмтылуын, алып күш иесінің, табиғаттағы билеуші күш екендігінің, яғни билік атрибуты болғандығының белгісі (Самашев, т.б., 2006; Сурет 21). Сондай-ақ арыстың аспан денесімен бірге салынуы Маңғыстаудағы ортағасырлық кесене қабырғаларында кездесуі, ортағасырлық мәдениеттегі ортақ танымды дәлелдейді

21-сурет – Сарайшық монеталарындағы тотемдік символдар. З.Самашев қазбасы

а

ә

б

22-сурет – Ортағасырлық Масат Ата қорымы: а, ә) кошқартастар; б)қойтастар. Маңғыстау

Қойтастар мен қошқартастар

Ерте және ортаортағасырларға саятын, қазақ жерінің батыс өңіріндегі діни-культтік кешендер, жерлеу орындары, қорымдарда қойтастар жиі кездеседі. Қазақ жерінде қабір үстіне қойылған қойтас, қошқартастардың этимологиясы қой, қошқардың тастан жасалған мүсіні мен пошымының қой мүсініне ұқсас болуымен байланысты. Қойтас, қошқартастардың айрықша үлгілері Арал-Каспий аралығында кеңінен таралған. Ескерткіштанушы мамандардың анықтауынша бұл ескерткіштердің әсіресе кең қанат жайған уақыты XIII – XIV ғасырлардағы Бозашыдағы «салор кезеңіне» саяды. Салор кезеңі деп XIII – XIV ғасырларда оғыз-түрікмен тайпаларының елеулі қоныс аударуларын айтады, ол «салор жосқыны» деген атпен де белгілі (Әжіғали, 2006: 7).

Қабіртас ретінде тұрғызылған қойтас, қошқартастар қазақ халқының сәндік қолданбалы өнеріндегі тас қашау өнерінің бірегей үлгілері (Сурет 22). Қазақ жерінің батысында қошқартасқа қарағанда қойтастардың бейнесі басым. Жергілікті жерде қошқартастарды *арқартаст* деп

те атайды, бұл әрине кей қошқардың мүйізінің бұралып, арқар мүйізіне ұқсап тұруымен байланысты, әрі мүйізді жануарлар арасында арқар, таутеке культтері ертеде кең тараған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда орта ғасырларға мұрала-рынан көрініс табатын тотемдік белгілер исламға дейінгі реликтермен, тотемизм дінімен байланысты, әрі бұл тотемдік сарқыншақтар ислам дінінің қағидаттарына сіңіп, кірігіп кеткен. Ескерткіштердегі символдар мен атрибуттар тарихтың сөзсіз тілі, байырғы тайпалардың айтар ойы, дүниетанымы. Ортағасырлық тайпалар өз ескерткіштеріне салған символдар мен атрибуттарғы арғы түркілерден мұрат етіп, кейінгі ұрпаққа аманат еткен.

Мақала «AP09261323 – Орталық Азия көшпелілерінің этникалық мәдениетіндегі символдар мен атрибуттардың қасиеттілігі» атты іргелі жоба негізінде жазылды.

Әдебиеттер

- Археология Казахстана (2006). Алматы: Өнер.
- Әжіғали С.Е. (2006). Крател елінің асыл мұрасы: көшпенді Арал-Каспий өңірінің тарихы мен мәдениеті туралы. Алматы: TimasPrinthouse.
- Байпаков К.М., Воякин Д.А. (2007). Средневековый город Каялык: на русском, на казахском и английском языках. Алматы.
- Байпаков К., Воякин Д., Долгушев А., Құдабаев Ш., Сорокин Д. (2009). Арал-Асар мекенжұрты мен Кердері 2 кесенесіндегі далалық зерттеулер. /http://archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=82:-----2--2009-&catid=19:-----2&Itemid=25&lang=kz (Қаралған күн: 01.10.2021.)
- Елеуов М. (2018). Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі тақырыбы бойынша 2018 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп. Ғылыми жетекшісі М.Елеуов. 2018.
- Ерофеева И.В. (2001). Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: ИД «Арқаим».
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (2017). ҚРМОНМ энциклопедиясы. 5 томдық. Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Алматы: Адам Даму Интеграция.
- Қазақстанның ежелгі көшпелілер мәдениеті: археологиялық коллекция. Ғылыми каталог. Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Алматы, ҚР Мемлекеттік Орталық Музейі, 2009. 430 б.
- Қартай Т. (2021). Бөрітаным. Экспедициялық зерттеулер. Алматы: Қазақ университеті, 2021. 104 б.
- Қожа Ахмет Йассауи кесенесі. (2011) /Құраст. Ә.К.Муминов, М.Б. Қожа, С.Моллақанағатұлы, М.Ж.Садықбеков, Ж.М.Нұрбеков. Өңделіп толықтырылған 3-басылым. Алматы: «Эффект», 2011. 208 б.
- Құрманқұлов Ж., Утубаев Ж., Сүйіндікова М., Қасенова Ә. (2017). Шірік 4 кешеніне жүргізілген зерттеулердің кейбір нәтижелері (2017 жылғы қазба негізінде). Марғұлан оқулары. Алматы. 274-286 бб.
- Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. (2006). Сарайшық тиындары. Алматы.
- Сатина Е.К. (2013). Образ волка в декоре вещей (памятники «звериного стиля»). История. Вестник КемГУ. №3 (55). Т.4. С.61- 67.
- Тревер К. (1940). Серебряное навершие сасанидского штандарта. Сообщения Государственного Эрмитажа. Ленинград.
- Худяков Ю. (2007). Золотая волчья голова на боевых знаменах. Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

References

- Arheologiya Kazahstana (2006). [Archeology of Kazakhstan]. Almaty: Oner.
- Azhigali S.E. (2006). Kratel elinin asyl murasy: kospendi Aral-Kaspïi onirinin tarihy men madenieti turaly. [Heritage Country of Kratel: history and culture Aral-Caspian]. Almaty: TimasPrinthouse.
- Baipakov K.M., Voiyakin D.A. (2007). Srednevekovi gorod Kaualyk: na russkom, na kazahskom i anglijskom jazykah. [Medieval city of Kayalyk]7 Almaty.
- Baipakov K., Voiyakin D., Dolgushev A., Kudabaev Sh., Sorokin D. (2009). Aral-Asar mekenzhurty men Kerderi 2 kesenesindegi dalalyk zertteuler. [Field research at the mausoleum of Aral-Asar and Kerderi 2.] /http://archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=82:-----2--2009-&catid=19:-----2&Itemid=25&lang=kz (Date: 01.10.2021.)
- Eleuov M. (2018). Kyzylorda oblysy Syrdariya audanyndagy Kyshkala kalashygyna arheologijalyk zertteu zhumystaryn zhyrgizu kyzmeti takyryby bojnsha 2018 zhyly atkarylghan rylymi-zertteu zhumystary zhajly esep.[Report on the research work carried out in 2018 on the topic of archaeological research in the city of Kyshkala, Syrdarya district, Kyzylorda region]. Gylymi zhetekshisi M.Eleuov.
- Erofeeva I.V. (2001). Simvoly kazahskoj gosudarstvennosti (pozndnee srednevekov'e i novoe vremja). [Symbols of Kazakh statehood (late Middle Ages and modern times)]. Almaty: ID «Arkaim».
- Kazaktyn etnografijalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi (2017). KRMOM enciklopedijasy. 5 tom-dyk. Gylymi redaktor Nursan Alimbai. [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Almaty: Adam Damu Integracija.
- Kazakstannyn ezhelgi koshpeliler madenieti: arheologijalyk kollekcija. Gylymi katalog. [Ancient nomadic culture of Kazakhstan: archeological collection. Scientific catalog]. Gylymi redaktor Nursan Alimbai. Almaty, KR Memlekettik Ortalyk Muzeui, 2009. 430 b.
- Kartai T. (2021). Boritanym. Jekspedicijalyk zertteuler [Worldview about the wolf. Expedition survey]. Almaty: Kazak universiteti.
- Koja Akhmet Uassau kesenesi. /Kurasturgan A.K.Muminov, M.B.Koja, S.Mollakanagatulu, M.J.Sadukbekov, J.M.Nurbekov. Ondelip, toluktirilghan 3-basylym. [Mausoleum of Hodja Ahmed Yassawi]. Almaty: «Effekt», 2011. 208 b.
- Kurmankulov Zh., Utubaev Zh., Syjindikova M., Kasenova A. (2017). Shirik 4 keshenine zhyrgizilgen zertteulerdin keibir natizheleri (2017 zhylygy kazba negizinde). [Some results of research of Shirik 4 complex (based on excavation materials in 2017)]. Margulan okulary. Almaty. 274-286 bb.
- Samashev Z., Burnasheva R., Bazylyhan N., Plahov V. (2006). Saraishyk tiyndary [Coins Sarayshyk]. Almaty.
- Satina E.K. (2013). Obraz volka v dekore veshhei (pamiyatniki «zverinogo stilja») [The image of a wolf in the decoration of things (monuments of the «animal style»)]. Istorija. Vestnik KemGU. №3 (55). T.4. S.61- 67.
- Treuer K. (1940). Serebrjanoe navershie sasanidskogo shtandarta. [Silver pommel of the Sasanian standard]. Soobshheniya Gosudarstvennogo Jermitazha. Leningrad.
- Hudiyakov Ju. (2007). Zolotaja volch'ja golova na boevyh znamenah. Oruzhie i vojny drevnih turok v stepiyah Evrazii. [Golden wolf head on battle banners. Weapons and wars of the ancient Turks in the steppes of Eurasia]. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

<i>Abdul Rahim Rahmani, Shirali Samimi</i> Study of women role in India under Manu law	3
<i>Мийманбаева Ф.Н., Команджаев А.Н.</i> Основные занятия новосельческих хозяйств Пишпекского уезда Семиреченской области в н. XX века	9
<i>Бейсенов А.З., Косинцев П.А., Ахияров И.К., Гимранов Д.О.</i> Массовое захоронение домашнего скота на поселении раннего железного века Абылай в Центральном Казахстане	22
<i>Утубаев Ж.Р., Отар Ә., Ерсариев А., Суюндиқова М.К.</i> Бәбіш мола оазисіндегі жерлеу орындарына жүргізілген зерттеулердің кейбір нәтижелері	31
<i>Zhumatay G., Yskak A.</i> Reexamining and reframing american history: the 1619 project.....	47
<i>Тулибаева Ж.М.</i> Сословие потомков Джуджй хана: перевод извлечений из «Мунтахаб ал-Таварїх-и Му‘йни».....	58
<i>Tulebaev T.A., Maksymkanova A.Kh.</i> Replenishment of funds of personal origin in the archives of Kazakhstan: methodological and legal foundations, current state and problems	71
<i>Самашев З., Айтқали А.К., Жұматаев Р.С.</i> Образ фантастического зверя в искусстве и мифологии древних тюрок	81
<i>Утарбай Б., Бекназаров Р., Кушкарлова Г.</i> Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің нумизматика коллекциясы: тарихи-этнографиялық шолу.....	89
<i>Сайлан Б.С.</i> Бабрак Кармаль билігі тұсындағы Ауғанстан (1979-1986 жж.)	100
<i>Кипиев М.К., Избасарова Г.Б., Аман Ә.Б.</i> Каспий маңы қазақтарының жерлеу және аза тұту ғұрпы: жаназаға дейін жасалатын жосын-жоралғылар	109
<i>Журасова А.Ш., Муталова Д.С.</i> Бөкей ордасындағы білім беру ісінің тарихынан.....	117
<i>Базарбаев Қ., Акдениз Е., Келеш М.</i> «Қазақ» және «Ақ жол» басылымдарындағы Түркия мәселелері.....	127
<i>Касымова Д.Б.</i> О работе VI пленума Южно-Казахстанского обкома партии: смена руководства области	137
<i>Қозғамбаева Г.Б., Исабек Б.Қ., Берлібаев Е.Т.</i> Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының ширек ғасырдағы тарихы	150
<i>Жұматов Д., Абдраханов Д.</i> «Кеңсе жұмысына қазақ тілін енгізу жөніндегі орталық комиссия» және «Еңбекші қазақ»	157
<i>Кожакеева Л., Жылқышыбаева Қ., Раисов Қ.</i> 1991-2000 жылдар арасында Қазақстандағы тарихи білім берудің дамуы	169
<i>Суйнова А.Т., Дюсембекова Ж.К.</i> Деятельность английских агентов в Средней Азии в первой половине XIX века в контексте русско-английского соперничества.....	183
<i>Омаров Ғ.Қ., Тулегенов Т.Ж., Бесетаев Б.Б.</i> Есік қорымы және оған іргелес жатқан оңтүстік-шығыс Жетісудың ерте көшпелілерінің жерлеу кешендері	195
<i>Sailaubaeva N.E., Seitkazina K.O.</i> Mannan Turganbayev and the newspaper «Kazak tili»	203
<i>Арынов Ж.М., Әлібеков С.Б.</i> Алаш қозғалысының ұлттық идеясы	210
<i>Картаева Т., Ашимова С.</i> Кейбір археологиялық ескерткіштердегі символдар мен атрибуттарға этнографиялық интерпретация	216